एवं तर्हीति । (भा)

ल्लादेश इत्यनेन नियमो विवक्षितः ॥ ननु नियमोऽटि कृते न प्राप्नोति अटा व्यवधानादत आह

धातुभक्तत्वादिति ॥ (कै)

अटोऽपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वमाशङ्क्याह

अडागम इति ॥ (कै)

अटो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमत आह

विकरणेष्विति । (कै)

भाष्ये "आत्मनेपद एवे"ति नित्यत्वादटः पूर्वं नियमप्राप्तिरिति भावः ॥

अडागमो भविष्यतीति (भा)

फलितनिर्देशः । तथाचोपसंख्यानं न कार्यमिति भावः ॥ पुनरुपसंख्यानमाशङ्क्याह

हि इत्यास्त्रीयते शिल इति । उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवाय उपसंख्यानम् । वा । उपसर्गपूर्वस्य नियमे अड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत* । किं पुन. कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायट् धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य हि अड्भवतीं । विकरणान्ते

रणा ततोऽडागम इति किं वार्त्तिकेन । उच्यते । एवदनाश्रित्यैतदुक्तम् । ग्रन्थान्तरस्येति । भा । विकरणास्तु ग्रन्थान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्याः । कृतेऽप्यटीति । भा । धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद् व्यवधानाभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात् प्रतिबध्यते ।

* अ १ । पा ३ । सू १७-१८ । † अ ६ । पा ४ । सू ७१ ।

नित्यत्वाल्लादेशस्य (भा)

इत्यादि ॥

इति चेदिति। (भा)

अडपि नित्य इति वक्तव्ये निमित्तग्रहणं किमर्थमत आह

कृतेऽपीति। (भा)

अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लडादिपरत्वाभावादडाद्यभावशङ्का स्यादिति भावः ॥

[1]तस्य तु धातु भक्तत्वादिति। (कै)

लादेशेभ्यः परत्वादडागमे विकरणाभावात् स धातुभक्त इत्यर्थः ॥

सिध्यतीति। (कै)

आत्मनेपदनियमः सिध्यतीत्यर्थः ॥

लादेशेषु। (कै)

"तिप् तस्" (३। ४। ७८) इति विहितेषु ॥

---

१ "तस्य धातु भक्तत्वादिति" इति उपलब्धविवरणेऽस्ति। उपलब्धकैयटे "तु" शब्दघटितः पाठो दृश्यते ॥

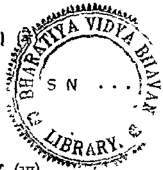
चाङ्गम्। सोऽसौ सङ्घातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम्। चट् क्रियतां विकरण इति किमत्र कर्त्तव्यम्।

विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या ध्नित्यः ॥ नित्यनिमित्तत्वादिति। भा। कृतेऽपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लडादिव्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम्। यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादट् बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। तत्रोभयोर्नित्ययोः

नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिति । (कै)

[1]"दृद्भः स्यसनोः" इति तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति-रित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः ॥

आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति । (कै)

नियमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

चोद्यम् । (कै)

उपसंख्यानम् ॥

अटो नित्यनिमित्तत्वाद् (भा)

इत्युत्तरमुभयोर्नित्ययोर्नियमात् परत्वादटि प्राप्ते तं बाधित्वा विकरणे ततोऽटौति शेषपूरणेनेति भावः ॥ उभयोर्नाश्रययोः कथमन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वेऽत आह .

लकारेति । (कै)

परनिमित्तकत्वादडागमो बहिरङ्ग इति वक्तुं युक्तं [2]"तस्मि-

१ अ १ । पा ३ । पा ९२ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

परत्वादडागम । नित्या विकरणा* । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अडपि नित्य । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च

परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवति परत्वादडागम तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वात् सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वा-

---

* अ ३ । पा १ । सू ७७-८१ ॥

निति" परिभाषाभावपेक्षत्वात् तस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि न बहिरङ्गत्वमिति प्रागुक्तम्। [1]"प्रत्याख्यानसिद्धान्तिनो"ऽन्तरङ्गस्तर्हीत्युक्तिर्भाष्ये। विधिवाक्यैनैषामेकवाक्यताश्रयणान्नियमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः॥ उपसर्गकार्य्यं चान्तरङ्गमिति "[2]वृद्धात्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ एतदुत्तरग्रन्थस्त्वेकदेशिनः "अथवा नेः" (भा) इत्येतत् पर्यन्तम्। तदाशयस्य पूर्वपक्षमुखेन मयोच्यते। नन्वन्तरङ्गस्तर्हि षादेशशब्देन नियमो विवक्षित उत तिष्ठम् इति विधिः। नाद्यः। "नेर्विशः" (१। ३। १७) इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् द्वितीयो ग्राह्यस्तत्राह

नैतदिति। (भा)

अयमित् तिष्ठमिति विधिः। न तु तेन सह सम्प्रधारणेति भावः॥ केन तर्हि सम्प्रधारणेत्यत्राह

अत्र खल्विति॥ (भा)

---

१ प्रत्याख्यानात्। इ। क॥ २ अ १। पा १। सू ६६॥

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति॥ एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम्। अट् क्रियतां षादेश इति किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादडागमः नित्यो षादेशः*। क्वतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वात्षादेशस्तस्मिन्नेव एवाडागमो भवि-

---

ञातोर्यबाधक इति न्यादिभ्यः परे विशादयो निरन्तरा न सम्भवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थाप्यते॥ अन्तरङ्गस्तर्हीति। भा। लकारमात्रापेक्षत्वात्। अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः॥

---

* अ १। पा ४। सू ७८। अ १। पा ३। सू १७-१८।

लादेशे कृते इति। (भा)

जातस्यापि लुकेव निवृत्तिः प्रसक्ते इति वाच्य॥

सर्वत इति। (भा)

विकरणादडागमाचेत्यर्थ ॥

तत्तु न लभ्यमिति। (भा)

नियमात् पूर्वं नित्यत्वात् विकरणप्रवृत्तेस्तत्र कृतेऽपि तत एव नियमात् पूर्वमडागमस्य च प्रवृत्तेरिति भावः॥ तच शङ्कते

ननु पूर्वमेवेति॥ (के)

यचेति। (के)

तथा च नियमो न नित्य इति भाव॥ ननु विकरणात् पूर्वमडागमो न लभ्य इत्यर्थकं तत्तु न लभ्यमित्ययुक्त विकरणस्यापि शब्दान्तरात् प्राप्त्याऽनित्यत्वात् न च शब्दान्तरस्येति वाचनिकं किन्तु न्याय। यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धिने-नाप्राप्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभाव इति स च शब्दान्तरात् प्राप्तावपि तुल्य इति विकरणात् पूर्वमटि विकरणोत्तरं तत. पूर्वं वा नियमो भविष्यतीति नार्थ उपसंख्यानेनेत्याशयेन पृच्छति

ष्यति। नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेत् अटोऽपि नित्य-निमित्तत्वादात्मनेपदाभाव। वा। नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागम इति चेदेवमुच्यते। अडपि नित्यनिमित्त। कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि

नैतदिति। भा। न लादेशेन सह सम्प्रधारणा किन्तु नियमेन सह इति भाव। तत्तु न लभ्यमिति। भा। ननु पूर्वमेव ज्ञापकादिकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्व प्रतिपादित तत् किमुच्यते "तत्तु न लभ्यमिति"। उच्यतेऽन्यथापि

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यान वाद्याह

आङ्गादिति । (भा)

आगमदृष्त्युत्तरं विकरणे "तरत" इत्यचानिष्टमाह

अनेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक इति (कै मुतिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु [1]"वर्णादाङ्गमि"त्येकादेशात् पूर्वम् षच्छिभावे[2]निर्दिश्य-मानपरिभाषया न दोषः किं चाटः शवन्ताङ्गभक्तत्वेनाड्विशिष्ट-स्यार्त्तिलाभावाच्च दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

---

१ वार्णादाङ्गं बलीयो भवति । परिभा-५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् । वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । अत्र खलु

तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमो यथा निर्वेक्ष्यते निर्विशत इति । यत्र तु विकरणे कृतेऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति। (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्भावादिति। (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिः। शवन्ताङ्गभक्तत्वेऽपि आद्विशिष्टस्यार्त्तित्वं च सुलभमिति भावः॥ भाष्योक्तस्य "उपार्च्छद्" इत्यस्य "[1]उपसर्गादृति" इति वृद्धापि सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदितीति॥ (कै)

भाष्ये [2]"लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वृद्धिवारणं मन्मते कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत ततो हि विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न। अन्तरस्यैकदेशयुक्तित्वेना-दोषात् तदाह

१ अ' ६। पा १। सू ९१॥
२ लक्ष्येलक्षणं सकृदेव प्रवर्त्त। परिभा–१२१॥

लादेशे कृते चौणि कार्य्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकरणा चडागमो नियम* इति। तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। अथापि विकरणादडित्यड् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्।

अत्र पूर्वसिद्धे सति रूपं न सिध्यति॥ आटि कृत इति। भा। "आटश्च" इति वृद्धिरेकादेश' प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च। तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-देशोऽन्तरङ्गः। नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति। ततश्चैकादेशे

* अ १। पा ३। सू १७–१८।

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यान वादाह

आङादिति । (भा)

आगमवृत्युत्तर विकरणे "तरत" इत्यचानिष्टमाह

अचेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक इति (कै सुतिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु १"वर्णादाङ्गमि"त्येकादेशात् पूर्वम् घाच्छिभावे२निर्दिश्य-मानपरिभाषया न दोष कि चाटः शबन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्गिशिष्ट-स्यार्जिताभावाच दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वार्णादाङ्ग बलीयो भवति । परिभा ५६ ॥
२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१२ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभाव ॥ तस्मादुपसंख्यानम् । वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गत्वाद्धि लादेश । नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अयत्वय नित्यस्यान्तरङ्गस्य । अत्र खलु

तज्ज्ञापक समर्थयितुं शक्यते । इतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येव नित्य एव नियम । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे सतेऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्भावादिति । (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिः । अवन्ताङ्गभक्तत्वेऽपि आद्विशिष्टस्यान्तित्वं च सुलभमिति भावः ॥ भाष्योक्तस्य "उपार्च्छद्" इत्यस्य "[1]उपसर्गादृति" इति वृद्धापि सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदितीति ॥ (कै)

भाष्ये [2]"लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वृद्धिवारणं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत ततो हि विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अवत्यस्यैकदेशयुक्तित्वेना-दोषात् तदाह

१ अ ६ । पा १ । सू ९१ ॥
२ लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तं । परिभा–१२१ ॥

शादेशे कृते चीणि कार्य्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियम* इति । यद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । यद्यपि विकरणादडित्यड् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमित्वे सति रूपं न सिध्यति ॥ आटि कृत इति । भा । "आटश्च" इति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति श्च्छिभावस्य । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-शोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । ततश्चैकादेशे

* अ १ । पा ३ । सू १७–१९ ॥

वत्सवदिति। (कै)

स न्यायोऽनित्य इति भावः॥ गविस्थितदुग्धशेषपयसो ग्रहणाय यथा वत्सः प्रवर्त्तते तद्वदिति तात्पर्यम्॥ क्वचित्तु[1]पर्जन्यवद् इति पाठः। तत्रायमर्थः। यथा पर्जन्यः स्वयं पूर्णे कृतेऽपि सेचे पुनः पुनर्वर्षतीति॥ भाष्ये

पुनर्वृद्धिभाव इति। (भा)

विकारान्यानुपूर्व्येकत्वेऽपि यदि पुनराट् तत एव तुल्यन्यायात् पुनर्वृद्धिभावापत्तिः स्यादित्यभिमानः॥

यत्र खलूभयमिति। (भा)

एवं च तुल्यन्यायाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न दोष इत्युपसंख्यानं न कार्य्यम्। विकरणाटोर्द्वयोरप्यनित्यत्वं तु दर्शितमेव [2]"शब्दान्तरप्राप्तस्य" इत्यनाश्रयणे तूभयोर्नित्यत्वं बोध्यम्॥

---

१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः। परिभा-१२०॥

२ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। परिभाषेन्दु-४४।

क्ङ्गात् पूर्वं विकरणा भवितव्याद्वारतः तरन्तीत्येवमर्थम्*। चाडाडभ्यामप्यन्यदाङ् पूर्वमेभवितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थम्। तत्र लाटि कृते साटकस्य वृद्धिभावं प्राप्नोति। ननु च वृद्धिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत स्यादिति

कृते तस्यादिवद्भावाद्वृद्धिभावः प्राप्नोति। तत वृच्छदिति स्यान्न तु चार्च्छद् इति। ननु चेति। भा। वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे सम्भवतीति भाव। यत्रावदिति। भा। तरत इत्यनित्यमित्यं विकरणस्तु नित्य इति स एव

---

* अ०। पा१। सू१००॥ † अ०। पा३। सू७८।

परत्वादिति । (कै)

अडि लकारे श्यञ्छिः सावकाशः । आटोऽन्येऽजादयः ॥

अभ्युपगमवादेन त्विति । (कै)

एवं "लक्ष्ये लक्षणस्ये"ति न्यायानाश्रयणेन चक्रकापादानमपि तथैवेति ध्वनितम् । एकदेशयुक्तित्वं च ध्वनितम् ॥

चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति (भा)

स्वशास्त्रीयो न्याय इत्याह

व्यवस्थेति । (कै)

अन्यथान्वाख्यानपर्यवसान स्यादिति भावः ॥ नन्वच न्यायात् सिद्धावपि उपसर्गनियमे न्यायाभावादुपसंख्यानमावश्यकमत आह

तदेवमिति ॥ (कै)

लादेशेषु । (कै)

"[१]तिप् तस्" इति सूत्रेण ॥

---

१ अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥

कृत्वा पुनराड् भविष्यति । पुनर्श्छिभाव पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैष दोष । यत्तावदुच्यते आङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरत तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत् सिद्ध यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्य

प्रवर्त्तते ॥ यत्र त्विति । भा । यथा "तरतीति" ॥ अस्तु अत्राडिति । भा । परत्वादृच्छित्वा भाव्यम् । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते ॥ चक्रकेष्विति । भा ॥ व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्था हेतु पुन प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थं । तदेव स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु परत्वादडागम । अथायं नियम ।

परत्वादडागम इति । (कै)

परत्वाद् विकरणात् पूर्वं तत्र कृते तस्य धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ "न चायं नियम" इति पाठः ॥ तदाह

नत्वित्यादि । (कै)

न्याय इति पाठे ऽयमेव पाठोऽयं नेति। न्यायो न युक्तमित्यर्थः ॥

सम्बन्धीति । (कै)

स्वद्योत्यार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्त्वं सम्बन्धो बोध्यः ॥ "[1]परिव्यवेभ्य" इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या। पञ्चमी पचेऽपि (वा। क) नेः परत्वयोग्यस्येत्यादिक्रमेणाऽर्थः ॥

अयमर्थ इति । (कै)

पदसंस्कारप्रस्तावात्तात्पर्यवृत्त्याऽयं सूत्रार्थ इति भावः ॥ अथ विशिः कथं पदमत आह

---

१ अ १ । पा ३ । सू १८ ॥

तत्राङ्गात् पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूभयं नित्यं परत्वात् तत्राङ्गं तावद् भवति ॥ यदप्युच्यतेऽडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छैदित्येवमर्थमिति । व्यत्यभाट् । व्याठिक्षते साट् कस्य व्यच्छिभाव व्यच्छिभावे कृते

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडागमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः ॥ नेष्यां विशिरिति । भा । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात् सम्बन्धो भवतीत्यर्थः ॥

विशीति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

नेः सकाशादर्थविशेषप्राप्तो यो विशिरित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं

समर्थानाम् (भा)

इत्युक्तम् । नलच तत् परिभाषोपस्थितिः सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत एव समर्थसूत्रे (२।१।१) भाष्यकारो वक्ष्यति

एकार्थी भावः सामर्थ्यं विभक्तिविधौ च नोपस्थितिरिति (भा)

इति दिक् ॥ नचात्र पदद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥

शब्दान्तरस्याकृत व्याडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्वचनच्छिभाव पुनराडिति । चक्रकामव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था । अथवा॰ नेरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । विशेषणषष्ठी । नेर्यो विशि । कश्च नेर्विशि । विशेष्य । व्यवहितस्यापि शक्यते विशेषयितुम् ॥ अथवा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् । व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

अथवेति । भा । "नेविश॰" इत्यस्यासमर्थ । निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विश्यवयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाभाव ॥ विशिरपीति । भा । विशि शब्देन विश्यवयव समुदाय उपचारादभिधीयते ॥ पदविधिश्चेति । भा । न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं नत्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः ॥

* अ १ । पा ३ । सू १० ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

धातुभ्यः परस्य लस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः स्यादत आह

योगस्थेभ्य इति । (कै)

मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदिति भावः ॥ भाष्ये "येभ्यः" इति निर्दे-शात् पञ्चम्यन्तादतिरिरितिभ्रमं वारयति

पक्षद्वयेऽपीति ॥ (कै)

पूर्ववत्सन ।१।३।६२॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सन्नपेक्षम्। प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति। आहोस्विद्योगापेक्षम्। प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्य सन्नन्तेभ्य आत्मनेपद भवतीति। किं चातः। यदि सन्नपेक्ष निमित्तमविशेषित भवति। पूर्वं-वत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति। अथ योगापेक्षमुत्तरश्च विधिर्न प्रकल्पेत। बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति (१।३।६६, ६४)। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत् सन्नपेक्षम्। ननु चोक्तं निमित्तमविशेषित भवतीति। निमित्तं च विशेषितम्। कथम्। सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षि-ष्यामहे। पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति। कुत। सन इति। अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम्। ननु चोक्तमुत्तरश्च विधिर्न प्रकल्पेतेति। विधिश्च प्रक्लृप्त। कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते।

पूर्ववत्सन । १। ३। ६२। पूर्वशब्द सम्बन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति। किमिदमिति। भा। येभ्य इति। भा। योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते। पक्षद्वयेऽपि

तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह

तुल्यार्थैरिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराक्षेपाद्दोषाभावोऽत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

तामुपपादयति

पूर्ववत्सन इति शदिम्रियत्यर्थम् । वा । शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः (१।३।६०, ६१)। शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं माभूदिति । इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः । वा । इतरथा ह्यनुच्यमानेऽस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्स्यति । मुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः (१।३।५८, ५९) सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवत्येवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति । यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते शिशयिषते । अथ विध्यर्थः शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मने-

---

"तेन तुल्यम्" इति तृतीयान्ताद्वतिः । न तु पञ्चम्यन्तात् । अन्वयाभावात् । तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद् वैश्यादधीत इति ब्राह्मणादिव

यदीति (कै)

यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात् प्रतिपत्तिः स्यात् तर्हीति शेषः । तर्ह्यनेनेत्यन्वय । अनुवृत्तस्यैकवाक्यतया सम्बन्धे केवलेभ्य आत्मनेपदं न स्यादत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पूर्ववत् ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् अन्यथा "सन" इत्येवानुवर्त्तये-दिति भाव ॥ सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

विधीति । (कै)

अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भावः ॥ भाष्ये

पदस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थं । ननु चोक्तं शदिम्रिय-तिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोष । प्रकृतं सनो न इत्यनुवर्त्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः (१ । ३ । ५७) नानोर्ज्ञः (१ । ३ । ५८) सकर्मकात्सनो न । प्रत्याङ्भ्यां श्रुव (१ । ३ । ५९) सनो न । शदे शित (१ । ३ । ६०) सनो न । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (१ । ३ । ६१) सनो नेति । इहेदानीं "पूर्ववत्सन" इति सन इत्यनुवर्त्तते नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् । शदे शित (१ । ३ । ६०) इत्युच्यते न च शदिरेवात्मने-

---

वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययन-मुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति तृतीयान्तादतिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् ॥ किमन्तादिति । भा । ततश्चाप्रतिपत्ति स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन

इतरथा हि (भा)

इत्यस्य व्याख्या .

अनुच्यमाने इति ॥ (भा)

यदि म्रियतिपरतयाऽव्याख्याने ऽन्यथा व्याख्याने इति भावः। विधायकतया व्याख्यातेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्य्यम् ॥ ननु "पूर्ववद्" इत्युक्त्या [1]"नानोर्ज्ञ." [2]"प्रत्याङ्भ्याम्" इत्येतौ कथं प्रतिपत्तुं शक्यौ इत्यत्राह

इह चेति। (कै)

एवं च यदिम्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहान्न दोष इति भावः॥

---

१ अ १। पा ३। सू ५८॥ २ अ १। पा ३। ५९॥

पदस्य निमित्तम्। न चायं सन्परः म्रियतिर्भवति। यत्र तर्हि म्रियतिराश्रीयते 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (१। ३। ६१) इति। अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम्। किं तर्हि। लुङ्लिङावपि निमित्तम्। अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ् परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः लुङ्लिङ् परो भवति॥ किं पुन पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते। एवं भवितुमर्हति। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः। वा। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः। गुपादीनां न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति (३। १। ५, ६)। न

सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतन्नस्त्येव विषयविभागस्तु न ज्ञायतेति भाव ॥ सन्नमेवेति। भा। प्रत्यासत्त्येति भाव ॥ उत्तरत्रापीति। भा उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत् सम्बध्यते। प्रोपाभ्या युजेरात्मनेपदं भवति। तत "पूर्ववत् सन" इति॥ किमर्थमिति। भा। विधि-

पूर्ववद्विधिरिति । (कै)

पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्धस्याप्यर्वेचिकत्वाद्वा इष्टानुरोधाद्वा लभ्य इतीयस्येति । एवं च सनपेक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोष इति स एव सिद्धान्तो विधिपक्षस्येति भावः ॥

सामग्र्या इति । (कै)

शदेः शितश्च पृथग् निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य्य इति भावः ॥

शदेः शितोऽभावादिति । (कै)

शदिप्रकृतिकशितो ऽभावादित्यर्थः ॥ पूर्वस्माद् भेदमाह

शितेति ॥ (कै)

म्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह

म्रियतेरिति ॥ (कै)

एतेभ्य प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपद पश्याम' । सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते । ज्ञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेध । वा । ज्ञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । अनुचिकीर्षते पराचिकीर्षतीति (१ । ३ । ७२,

---

नियमोभयपक्षासम्भवात् प्रश्न । यथा पूर्वयोरिति । भा । "नानोर्ज्ञ" (१।३।५८) "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः" (१।३।५९) इत्येतयोः । इद च शदिम्रियती अनुवर्त्तेते इति भाव । पश्येच्छसीति । भा । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिम्रियत्योः सनो न इत्यनुष्ठाया

प्राप्नोतीति । (कै)

लुङ्लिङोरिति शेषः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

ङित्वादेव सिद्ध इति भावः ॥ भाष्ये

लुङ्लिङ्पर इति (भा)

म्रियतिपरलुङ्लिङ्रूपस्येत्यर्थे तथा फलतीति भावः । एवं च शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यां न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गुरुभूता भावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पनं च इति गौरवभिया विधित्वमेव युक्तमिति तात्पर्यम् ॥ प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

---

७६) ॥ अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेच्छदादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं

न भविष्यति ॥ एवं च कृत्वेति । भा । द्वितीयसन् ग्रहणस्येहानुवृत्त्येति भावः । न च शदिरेवेति । भा । सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः । सा चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात् ॥ अथापीति । भा । शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात् ॥ अत्र तर्हीति । भा । म्रियतेर्ङित्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्त्यैवेति भावः ॥ अथापीति ।

किमयमिति । (कै)

कार्यातिदेशेऽव्याप्ते निमित्तातिदेशोऽपि शङ्कित इति भाव. ॥

भाष्ये

लिङ्गातिदेशादिति । (भा)

पूर्वस्य यल्लिङ्ग ङित्त्वादितदतिदिश्यते इत्यर्थ ॥ ननु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तङा न निवृत्तये "अनुपराभ्याम्" इत्यनेन ञित्स्यैव बाधोऽत आह

अनुपराभ्याम् इति । (कै)

परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्त्तनमयुक्तमिति भाव ॥

---

१ अ १ । पा । ३ । सू ७२ ॥

समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सनं न व्यभिचरति णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गो सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्गं गोरेव विशेषक भवति । न गोमण्डलस्य ॥ प्रत्ययग्रहणं णिचगर्थम् । वा । प्रत्ययस्य ग्रहण कर्त्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । णिचगर्थम् । णिचगन्तादपि यथा स्यादिति । व्याकुत्सयते विकुत्सयते । हृणीयते महीयत इति (३ । १ । २५, २७) ॥ तत्र को दोष । तत्र हेतुमण्णिच प्रतिषेध । वा । तत्र

भा । "मियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमार्थमारम्भमिति भाव ॥ किं पुनरिति । भा । किमय कार्यातिदेश । यथा पूर्वस्मादात्मनेपद विधीयते तथा सन्नन्तादपीति । आहोस्विन्निमित्तातिदेश । पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्त्वादि तत् सन्नन्तस्यातिदिश्यते निमित्ते चातिदिष्टे तत् प्रयुक्तत्वादेव कार्य्यं भवतीति प्रश्न ॥ नह्येतेभ्य इति । भा । नित्यसन् विषयत्वात् ॥ कृञादिष्विति । भा । "अनुपराभ्या कृञ" (१।३।७९) इत्यनेन परस्मैपदमेव विधी-

तत्सामर्थ्यादिति । (टी)

नित्यमप्रवृत्तत्वात्, न किंचित्प्रयोजनमभाव इति भावः ॥ परिभाषाया बाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्योऽतः पक्षान्तरमित्याह

समुदाये इति । (टी)

सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं वेति पक्षयोर्भेदः ॥

[1]भाष्यं वार्त्तिकं च इति (टी)

"प्रत्ययग्रहणमिति" वार्त्तिक "पूर्वस्मात्प्रत्ययादिति वक्तव्यमिति" भाष्यं चाभक्तं स्यादिति भावः । "आकुस्मादात्मनेपदिनः" इति गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी "हृणीङ् महीङौ" कण्ड्वादौ ङित्तौ ॥ भाष्ये

१ उपलब्धपुस्तके 'वार्त्तिकं भाष्यं च" इति पाठोऽस्ति कैयटे तु "भाष्यं वार्त्तिकं च" इत्येव ।

अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

आकुस्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तथा-त्वात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्य इत्यर्थ इति भावः ॥ इतरत् स्पष्टम् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।

१ । ३ । ६३ ॥

ननु तदभावेऽस्तिभूभ्यामपि स्यादत आह

कृञ एवेति । (कै)

कृञो ञित्वादिति भावः ॥ भाष्ये

भवति ह्रस्वीयति मह्यीयति अथापि प्राप्नोति अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न व्यभिचरति णिच तु व्यभिचरति । तद्यथा । गो सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषक भवति न गोमण्डलस्य ॥

दाङः । पूर्ववद् णियकस्सन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्या । अन्येत्वाहु । एवं पाठे भाष्ये वार्त्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्णिच प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिग् ग्रहणम् ।

आम्प्रत्ययादिति (भा)

बहुव्रीहिणा आम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः ॥ सन्निधानं प्रयोजकव्यापारः क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वं वा ॥

यथेति । (कै)

वक्ष्यमाण [1]"स्वरितञित" इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम् उपपादयिष्यते चेदं "स्वरितञित" इति सूत्रे ॥

न वर्त्तते इति । (कै)

अनभिधानादिति भावः ॥ सूत्रारम्भरीत्या समाधत्ते

नैष दोष इति ॥ (भा)

तदा (कै)

तदर्थाभियुक्तये इत्यन्वय. ॥ अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयावगतिरत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आद्यस्य विधित्वम् । द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपदं नान्यथेति नियमार्थत्वमित्यर्थः ॥

ईहां चक्रे (भा)

इत्यत्राकर्त्तृगेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधेः फलं बोध्यम् ॥

---

१ अ १ । पा ३ सू ७२ ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु।
१। ३। ६४॥

स्वराद्यन्तोपसृष्टादित्युक्त्वा प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह

'समनिस् दुरिति॥ (कै)

स्वरादेः

स्वरान्ताचेत्यर्थ इति भावः॥

भुजो ऽनवने। १। ३। ६६॥

भाष्ये

निभुजति जानुशिरसी इति। (भा)

प्रतिमाया इतिशेष। अतः प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवत्त्वम्। अन-वननिषेधेनाभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथ लभ्यमत आह

संसर्गवदिति॥ (कै)

सवर्करेति। (कै)

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमाना-धिकरणमेव तदितिभावः॥

१ सम् निस् दुर् इत्येतान् निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीता॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने। १।३।६७॥

अणौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात् कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे वार्त्तिकतात्पर्य्यमाह

एकस्मिन्निति॥ (कै)

अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने।१।३।६७। णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्त्वोपलब्धिः। वा। णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम्॥ इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः। वा। इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात्। इहापि

एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्त्तिकारम्भः। एकवाक्यताया ह्ययमर्थः। ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थाया यदि स कर्त्ता भवत्याध्यानादन्यच्चेति। भवति च कर्मान्तरसद्भावेऽप्यणौ कर्म णौ कर्त्ता। भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति। णेरात्मनेपदं भवति इत्येकं वाक्यम्। ततो ऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम्। अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् कर्मत्वमेव संनिधानात् प्रतिनिर्दिश्यते। अणौ

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने।१।३।६७। ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने। अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम्। यत्रैव क्रिया णिच् प्रकृत्युपात्ता या सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येतेत्यर्थः। स कर्त्तेति

तदेव (भा)

इति प्रयुक्तम् ॥ यत्त्वेतद् वार्त्तिकस्य कर्मपदं क्रियापरत्वेन व्याचष्टे तन्न "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" (१ । ३ । १४) इति सूत्रे "क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति सूत्रकारं शिक्षयतो वार्त्तिककारस्य कर्मशब्दः क्रियापर इत्यर्थाज्ञानेन तद्वाक्यस्यकर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यात्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्राचरेस्तदर्थसाधनपाठभाष्यस्यकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमुक्तमेवेति ध्येयम् ॥ भाष्ये

आरोहन्ति हस्तिनमिति । (भा)

प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति । एवं वक्ष्यामि णेरात्मनेपदं भवति । ततोऽणौ यत्कर्म णौ

यत्कर्म णौ चेत् तत्कर्म इति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधात् एकस्य । यथेदं वाक्यभेदपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत् तदेव कर्म इत्येवकाराध्याहारात् कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । तत्र स कर्त्तेति तृतीयं वाक्यं णौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे

तृतीयं वाक्यम् । यथाविज्ञायनुवर्त्तते कर्मेह कारकं शब्दाधिकाराश्रयणात् । णिच् प्रकृतेरर्थं प्रति यत्कर्मकारकं स चेण्यन्ते कर्त्तेत्यर्थः, "णिचश्च" (१। ३। ७४) इत्यात्मने पदे सिद्धेऽपि अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं सूत्रम् । कर्त्रभिप्रायेऽपि "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इति विकल्पबाधनार्थं च ।

आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोहयमाणो हस्तीत्यत्रेव स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ मनुष्या हस्तिनमारोहन्तीत्यण्यन्तावस्था स्थलमिति चातिरिक्तं कर्मेतिभावः ॥ सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणा हृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायैव स्थलनिष्ठन्यग्भवनरूपकलांशहृद्धा द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च न्यग्भवनारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्थलं न्यग्भावयन् मनुष्यान् आरोहयतीत्यर्थः । स्थलशब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्थानमुच्यते । हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

प्रतिनिर्दिश्यत इति । (कै)

विधीयत इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चात्रोत्तरवाक्यस्थकारकपर एवेतिभावः ॥ एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह

चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत्सो यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्त्ता ।

महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं सम्पद्यते ॥ यद्येवमिति । भा । यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति । केदारः कर्मकर्त्ता तथाण्यन्तेऽपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्ता-

---

"अणावकर्मकाद्" (१।३।८८) इति परस्मैपदबाधनार्थं च । न चाकर्त्रभिप्राये चरितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां परत्वाद्वाधः स्यादिति वाच्यम् । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत्र च प्रमाणं दर्शयते हासेति भाष्योदाहरणमिति दिक् । उदाहरणन्तु कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्च । तत्र हि कर्मवद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसूत्रेणैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि । विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादानवचनो दृशिः सकर्मकाणामशब्दाभिप्रायितानियमात् । तत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता धात्वर्थभूतव्यापारस्याधिकरण-

स कर्त्तेति ॥ (कै)

कर्तृत्वं प्रतिकर्मत्वं किं न स्यादत आह

युगपदिति । (कै)

न चैकस्यैकदैव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं व्यापाराश्रयत्वं च सम्भवतीति भावः ॥

यथेष्टमिति । (कै)

शास्त्रस्य बहुलक्ष्यसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेन अणौ दिकर्मका एवास्योदाहरणमित्यपास्तम् । अण्यन्तावस्थायामकर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् एवं चाकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं फलितम् ॥ तद्ध्वनयनाह भाष्ये

कर्त्ता चेत् स भवति यावितिं । यद्येवं कर्मकर्तारं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्

वद्दिधाभवनोपसर्जने द्विधाभवने वर्त्तते । लुनाति केदारं देवदत्तः । द्विधाभवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते यदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्त्तते अनेका-

---

फलव्यापारकर्म तथा च पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः चाक्षुषज्ञानेन विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणांशस्त्यज्यते तदा पश्यति भव इति प्रयोगः । विषयीभवतीत्यर्थः । उक्तञ्च

"निर्वर्त्यप्रेयञ्च कर्म सक्रियावयवैः स्थितम्
निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वकर्तृत्वेऽवतिष्ठते"

इति । ततः पश्यन्तं प्रेरयन्तीति णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः । पश्यन्तीत्यर्थः । एवञ्च

यद्येवमिति (भा)

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम् (भा)

इति च ॥ नन्विदमनुपपन्नं समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्तुः कर्मवद्भावः । न चात्र तथा । तथा हि लावयतीत्यत्र किं लुनाति कर्मणा समानक्रियत्वम् उत लावयति कर्मणा । नाद्यः । ण्यन्ताण्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नान्त्यः । लुनातेर्णिचि लावयति केदारं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातुभेदात् ॥ लवनकर्तुस्तु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेव न इत्यत आह

यथा लुनातीति ॥ (कै)

दृष्टान्तमुपपादयति

सिद्धम् (३।१।८७॥ १।३।१३)। कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् । वा । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्नि-

---

र्थत्वाद्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियत्व इति कर्मकार्याण्यपि दृश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेव इत्यादयः प्रयोगा

"निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते" ।

इति ॥ ततः पुनर्ण्यर्थस्य सौकर्यद्योतनार्थमविवक्षायां दर्शयते भवः विषयीभवतीत्यर्थः । तदिह पश्यति दर्शयत्योः समानार्थतया कर्तृस्वभावकत्वाच्च कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम् । इह हि णिच् प्रकृतिभूतेन दृशिना य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्तः स एव चतुर्थ्यामिति समानक्रियत्वमस्ति अणौ यत्कर्म प्रथमकक्षायां तदेव कर्तृ । एवम् आरोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । आरोहति

लुनातिस्तावदिति । (कै)

सौकर्य्यातिशयेनानायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वं तच्च कर्तृव्यापारस्य दृष्टत्वेन कर्तृव्यापारविवक्षायामपि अनुदराकन्येतिवत् तत्र पर्य्यवसानम् दृष्टत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धातुवाच्यतेति द्विधाभवनमात्र वृत्तित्वं लुनातेर्बोध्यम् । क्वचित् फलव्यापारयोः शक्तिः क्वचित् फले इति कथमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक् चिणौ (३ । १ । ६७-६६) मा भूतामिति ॥ न वा यक् चिणोः प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोषः । किं कार-

---

उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्य्यम् । वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्मान्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवन वृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं

इत्तो न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो निष्कप्रेषणाद्गिरिमपि आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । ततः पुनरथ्यंधंत्यागे आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । इहापि प्राग्वत् प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्चार्थसाम्यात् चतुर्थी कक्षा उदाहरणम् । सोऽयं निष्कप्रेषणपक्षः । आह च

"न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते
न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते"
"अवस्थां पञ्चमीमाहु ण्यन्तानां कर्मकर्तरि
निष्कप्रेषणाद्धातोः प्रकृतेऽर्थे णिजुच्यते" ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने। १। ३। ६७।)

तदुक्तम्,—

"एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः
स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता" इति ॥

केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति तन्मतेऽप्याह

भिन्ना एवेति ॥ (कै)

नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह

सारूप्यादिति ॥ (कै)

तदुक्तम्,—

"तानि धात्वन्तराण्येव पचिं सिध्यति वद्विदुः
भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना"

इति ॥ नन्वेवं केदारः कर्त्तैव इति कथमयं कर्मकर्त्तेत्यत आह

यम्। यक् चिणोः प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्येते अत्र यक् चिणौ। यक् चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति (३। १। ८९)॥ यस्तर्हि न

देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति। पुनः केदारस्य सौकर्य्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्र-वृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते। ततश्च स एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति

इति॥ इह विभिन्नवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमतृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षायां तु पञ्चमी व्यवस्थेति श्लोकार्थोऽभिप्रेतः। यद्वा। पश्यन्ति भवं भक्ताः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति प्राग्वदेव प्रथमकक्षा। ततः सौकर्य्यद्योतनार्थं कर्मण्य एव प्रेषणमध्यारोप्य णिच् क्रियते। दर्शयति भवः। आरोहयति हस्तीति पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिच् प्रकृतिभ्यां णिभ्या

तन्वेति। (कै)

आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः। इयं च द्वितीयावस्था। यावतीषु सोपानस्थानीया स्वार्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्य इयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्यमाना भूमयोऽवस्थाशब्देनोच्यन्ते। तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरवगाहते। द्विधा भवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधा भवने प्रवृत्तेः। अन्यथा शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ततो द्विधा भवने कर्मतापत्त्यवगाहनं ततोऽत्यन्तसौकर्याय नानेन प्रयुक्तः सन् द्विधा भवति किन्तु स्वत एवेति। (य) प्रेरणाऽसंवलितद्विधाभवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमाचरन्तीति कर्मवद्भावः स्पष्टं चेदं हेलाराजीयादौ। विशिष्टवाचको धातुर्विशेषणे पर्यवस्यन्न इति। इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति॥ दृष्टान्तमुपपाद्य प्रान्ते उपपादयति

हेतुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम्। तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूता-

---

स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति। न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः। उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवर्तनात्। सिद्धशब्दव्युत्प-

---

त्त्योपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्युगपत् त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम्। विपर्यीभवति न्यग्भवति इति च पूर्ववदेवार्थः। सोऽयमध्यापितप्रेषणापक्षे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुं समानक्रियत्वपरं द्वितीयं वाक्यम्। तेन प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः। निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहन्ति हस्तिनमित्येवं रूपं तृतीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुमणौ यत् कर्म स चेण्णौ कर्तेत्येवं रूपं

ततो यदेति। (कै)

तच लुनाति केदारमिति कचापेचयाऽस्या कचायां णिच् विधेय। तस्या द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामाचनिश्चयेन द्विधाभावनारूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्ति। अस्यां तु द्विधाभवने स्वत एव प्रवृत्त दृष्टा तत् चेमाय कर्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्य्यप्रतीतिलचणविच्छित्तिविशेषलिप्सया णिजुपादानम्॥

सौकर्य्यातिशयेति। (कै)

अस्यास्तु कचाया स्वत प्रवृत्तत्वात् चेमायामपि न प्रयोजकव्यापारमपेचत इति सौकर्य्यातिशयविवचया प्रयोक्तृव्यापाराविवचेतिभाव। इय प्रायोगिकी पञ्चमी पर्य्यन्तभूमि॥ तदुक्तम्—

"अवस्था पञ्चमीमाङ्कर्य्यन्ताना कर्मकर्त्तरि" इति॥

मिति। उत्पुच्छयते पुच्छ स्वयमेव। यत्रापि यथा भारद्वाजीया पठन्ति तथा भवितव्य प्रतिषेधेन। यक चियो प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मने

त्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना चाश्रीयते। अर्थस्योपादान त्याग च क्रियते। लौकिके तु व्यवहारे सौकर्य्यमात्रविवचाया लावयते केदार इति प्रयुज्यते। एव तावत् निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्रकृतेऽर्थे णिजुच्यते

टलीय वाक्यम्। इह तु यथौ कर्मणोर्मव हस्तिनो कर्मत्वमेव न तु कर्तृतेति नातिव्याप्ति। अत्र प्राहु। यथौ यत्कर्मेति वाक्य कर्मान्तरनिवृत्तिपरम्। तथा हि। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् इह यच्छब्देन तच्छब्द चाचिप्यते धर्मान्तरस्य चानिर्देशात उद्देश्यतयापि श्रुत कर्मत्वमेव विधीयते। तच विधीयमान सामर्थ्यात्सेत्स्यितस्य सन्निहितत्वाच ण्यन्तावस्थायामेव विधीयते। न च्छायौ तद्विधान सम्भवति यथौ यत्कर्म इत्यनुवादसामर्थ्यादेव तत सिद्धे।

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम्॥ तत्र द्वितीयकक्षायां फलसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थः। ततो णिचि तृतीयकक्षा। ततो णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्षा। ततः फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्त्तनात्वेन विवक्षिते णिचि उदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम्॥ उभयथापि णिज् निर्वाहाय भर्वान्ते हरिणा "निवृत्तप्रेषणादि"त्युक्तम्। तदाह

उपायनिवृत्तावपीति। (कै)

मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्त्वारोपात्तद्-निवृत्तिरिति भावः॥ एतच्च "शब्देन्दुशेखरे" विस्तरेण निरूपितम्। तदाह

पदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति (३। १। ८८)॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेध। वा। अनुच-

---

इत्येतत् पक्षाश्रयेण कर्मकर्त्ता व्याख्यातः। अपरकल्पः। लुनाति केदारं देवदत्तः। सुगन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात् केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदार-व्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति केदारो देवदत्तेनेति। पुनः प्रयोज्यप्रयोजक-भावाविवक्षायां लावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते। तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे

तदेवमणौ यत्कर्मेत्येतावत एवाणौ यत्कर्म णौचेत् तत्कर्म इत्यर्थः फलितः। अनेन च कार्यान्तरनिवृत्तिः क्रियते। न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वं प्रति-पाद्यते। स कर्म इत्युत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादना। एकस्य युगपदे-कस्यां क्रियायां कर्मकर्तृत्वयोरसम्भवात् तस्मात्

"उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यासम्बन्धे मत् संग्रहे पुनः
तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये"

सिद्ध शब्देति । (कै)

ननु लूयते केदार इति प्रयोगे सति किमर्थं णिच् प्रत्यय-घटितप्रयोगादरोऽत आह

स्वौकर्येति । (कै)

लूयते केदार इति कथाया स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिमात्र यत्स्वन्यास्तु क्षेमार्थमपि प्रयोजक-व्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लाभादेतदादर इति भाव ॥ प्रकृते प्रयोगान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह

अपर इति ॥ (कै)

लुनन्तमिति । (कै)

स्वय द्विधाभवने प्रवृत्त केदार लविता क्षेमाय प्रयुङ्क्ते इति निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कथा । इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त इत्येतावदेव न किन्तु प्रत्युत स एव लवितार प्रयुङ्क्ते इति प्रयो-ज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिक सौकर्यातिशय इति भाव ॥

मानेष्वेतस्मिन्नर्थे नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक चिणो प्रतिषेधो वक्तव्य

“कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय’ (३।१।८७) इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा हि। लावयति केदार देवदत्त इत्यत्र यस्मिन् लावयतौ धातौ तादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी

ततो णौ चेदिति वाक्यान्तरम् अणौ पदितेन । अणौ प्रत्यायितपाद्य वस्तु तेनैव णौ प्रतिपाद्य चेदित्यर्थ इति व्याचख्यु । अत्रेद चिन्त्यम् । कर्मान्तरनिरसनपर व्याख्यान यद्यपि कर्तुं शक्य तथापि तस्य फल दुर्लभम् । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यस्य व्यावृत्ति फल

लावयते केदारो देवदत्तेनेति। (कै)

अत्र [१]"लावयति" इति पाठस्तु लेखकप्रमादात्। अग्रहद् वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्तेः। यद्वा कर्मकाण्डेवोदाहरणानीतिमन्यमानस्यात्रत्य पूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्मवद्भावाप्राप्त्या तथोक्तिः॥ नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषये ऽस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मवद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चेन्न। अत्रत्य कर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्तरूपस्य फलाश्रयस्य सत्वेनैतत्प्राप्तेः। कर्मसंज्ञा तु [२]"गति बुद्धि" इति नियमान्न इत्यन्यत्। "कर्त्तृकर्मेतरकर्माभाव" इति वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येवेति दिक्॥

---

१ उपलब्धकैयटे "लावयति" इति पाठोऽस्ति॥

२ अ १। पा ४। सू ५२।

स्यात्। गमयति गवां गोपालकः। गमयति गावः स्वयमेव। आत्मनेपदस्य

कर्मवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति। द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन् आरब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावः

मिति चेन्न। तत्र समानक्रियत्वाभावाण्णौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यत्वात्मार्थमिति वृत्तिपदमन्वर्थ्यां स्थितम्। न चेह तदस्ति। न चास्तु वृत्यादिमते दोषोऽयं भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुक्तत्वात् कर्मान्तरस्याव्यतिपादकं वाक्यं सार्थकमेवेति चेत्। न। भाष्यमतेऽसमानक्रियत्वस्य व्याख्येयत्वात्। तस्यानुक्तत्वेऽप्यन्याख्यानतया सम्मतत्वात्। अन्यथा अध्यारोपितक्रियत्वे द्वितीयकक्षायामतिप्रसङ्गात्। भाष्यवार्त्तिककृतोः कर्मशब्दस्य क्रियापरतयैव व्याख्यातुं प्रवृत्तत्वात्। अस्तुपेक्ष्यापि भ्रम मास्तु भाष्यमते समान-

पुनरिति । (कै)

देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याविवक्षायां केदारे तन्निरूपितप्रयोजकत्वस्याप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याप्रतीतेर्द्विधा भवनमात्रे लावयतिरिति भावः॥ स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति प्रत्युदाहरणे नायमपि प्रकरणे भाष्यकृद्ध्वनितः॥

प्रदर्शितेति । (कै)

हर्य्यादिभिरिति शेषः॥ ननु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत् तात्पर्य्यमिति भावः। एवं चाध्यारोपितप्रेषणपक्षाज्ञानेनात्रायं पूर्वपक्ष इति ध्वनितम्॥ वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय तत्सम्भवः॥ द्विधाभवनानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्प्रतिपादकण्यन्ताण्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरुपस्थित्यविशेषात् समानधातौ

च। वा। आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। गणयति गणः स्वयमेव॥ आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु। वा। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्।

प्राप्नोति। लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वभावात्॥ यक् चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। भा। अणौ यत्कर्म णौ चेत्सकर्त्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः॥ उदपुपुच्छत पुच्छ-

---

क्रियत्वं तथापि दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरणं व्याचक्षाणेन कैयटेन अणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नं कर्म आवर्ज्यते इति तावत् स्पष्टीकृतम्। तथा च मनुष्यान् इत्यस्याणौ कर्तृतया गत्यर्थादकुहेर्णौ कर्मत्वेऽपि दुर्वारमात्मनेपदम्। मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदितरकर्माभावात्। अपि च। सकर्त्ता इत्यंशोऽपीह नास्ति। हस्तिन एव कर्तृत्वात्। स्यादेतत्। आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वं स एव

कर्मणा तुल्यक्रियत्वस्य ज्ञानसत्त्वात्। न चैवं लावयति केदारो देवदत्तेनेति द्वितीयकक्षायामपि कर्मवद् भावापत्तिः। व्यापारव्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्मकानां प्रतिषेध इति वचनेन तदप्राप्तेरिति दिक्॥ परेतु तत्र पक्षे द्वितीयकक्षैवोदाहरणं वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या। तद्धनयन् आह

न तु तस्यामिति (कै)

इत्याद्य॥ भाष्ये

यङ्चिणोर्निष्टत्त्यर्थमिति। (भा)

[1]समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानसत्त्वात्। नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणात् चिण्वदिणिनिष्टत्त्यर्थमिति नोक्तम्॥

१ "समानधातौ" इत्यारभ्य "ज्ञानसत्त्वात्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके॥

गणयति गणा स्वयमेव॥ इष्यत एवात्रात्मनेपदम्। किमिष्यत एवारोहो-

मिति। भा। कथ पुनरत्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः। अत्राहु। अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्द पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्त्तते। तस्मात् स्वार्थे णिङ्प्रत्यय। ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छ संस्कारवशा-

च स्वयमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति। तदपि न। प्रत्यासत्तिबलेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात्। तथा हि। ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म स चेत् कर्त्ता इत्युक्तौ प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते। येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपद विधित्सितं तस्याणौ यत्कर्म स चेत् कर्त्तेति। इह तु यत्रायमुपाधि कृतमेव तत्रात्मनेपदम्। आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतं स्वयमारोहयतीति न तत्रायमुपाधिरस्ति। येनातिव्याप्ति स्यात्। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। हस्तिपकानारोहयति

एष दोष इति। (भा)

यद्दोषपरिहाराय तथा नियमार्थत्वं व्याख्यायते स यक् चिण् प्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः। एवं चायुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः॥

यावतेति। (कै)

एवं चाण्यन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनलाभावेन तत्र कर्माभाव इति। क्रियमाणेऽपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति अनेन नियमस्य प्राप्त्यभावादिति भावः॥

उदसन क्रियायामिति। (कै)

यद्यपि णिङ्युदसंदान एव पुच्छपदं तत्समवेतक्रियापरं न केवलमित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवानण्यन्तोऽस्तीत्यभिमानः॥

भूतायाम् (कै)

इत्यनेन लुङ्विषयप्रदर्शनम्। केचित्तु णिजन्तास्चिचि इदमुदाहरणमित्याहुस्तन्न।

क्षिप्राप्नोत्यमि। इष्यते च प्राप्नोति च। कथम्। यथाविति कस्येदं

च्छमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छत इत्यात्मनेपदमेव णिङन्तात् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं समपद्यते॥ गणा-

---

हस्तीयथमाभूदिति। तत्रेदं वक्तव्यम्। किमिदमध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्ष इति। नाद्यः। णिज्वाच्यव्यापारभेदेन समानक्रियत्वाभावात्। न द्वितीयः। तत्राद्ययोः कक्षयोरण्यन्तत्वात्। तृतीयस्यान्तु हस्तिनः कर्तृत्वायोगात्। हस्तिपकानां कर्मत्वा-

यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् (भा)

इति भाष्यसङ्गतेः ॥ भाष्ये

अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । (भा)

एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः ॥ ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्त्तिके णिग्रहणमेव न कार्य्यमित्यत आह भाष्ये

स चावश्यमिति ॥ (भा)

अनुच्यमाने इति । (भा)

णिग्रहण इति शेषः ॥

ण्यर्थग्रहणम् । यस्मात्सेः प्राक्कर्मकर्त्ता वा विद्यते न चैतस्मात्सेः प्राक्कर्मकर्त्ता विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह

यति गणा इति । भा । गणोणामेव कर्मणावेव कर्तृत्वस्य नियमस्याव्यापारात् “णिश्रन्थिग्रन्थि” इति वक्ष्यत एव प्रतिषेधः। तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणानं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो

सम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तथापि न्यग्भवतीत्यर्थापर्यवसानेन कर्मणो नान्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये स्वीकृतं तत्समर्थनाय णौ ये कर्तृकर्मणी तदितरकर्मण्यवच्छेदोऽभिप्रेत इत्याह कैयटः । तस्याप्ययमाशयः । अणौ यत्कर्म इत्यत्र कर्त्तरि कर्म इत्यतोऽनुवृत्तं कर्त्तरीत्येतत् प्रथमया विपरिणम्यते । यच्च यच्च यदिति “नपुंसकमनपुंसकेन” (१।२।६९) इत्येकशेषः । तेन कर्मकर्त्रोर्णौ कर्मत्वेऽप्यदोषः । एवं च “करेणुरारोप्यते निषादिनम्” इति माघप्रयोगोपपद्यते इति । एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणयोर्द्वयोरपि चरमकक्षायाम-

यत्र नियमः। (भा)

अण्यन्ताण्यन्तस्थले।

ततोऽन्यत्रेति॥ (भा)

ण्यन्तैकविषये।

गणयति गणः (भा)

इत्यादौ॥

प्रतिषेध इति। (भा)

सूत्रेणासिद्धेर्वार्त्तिके णिग्रहणाभावाच्चान्यदेव किञ्चिद्वचनं तेन वादिना कार्य्यं ततो वरं वार्त्तिक एव णिग्रहणमिति भावः॥ "गणयति" इत्यत्र सकर्मकाकर्मकावस्थयोरुभयत्रापि स्वार्थणिजेवेति बोध्यम्॥

मा भूत्। स्मरतिवनगुल्मस्य कोकिलः। स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। कर्मापदिष्टाविषयः कर्मस्थभावकता कर्मस्थ

भावविशेषः कर्त्तरि वर्त्तते। नैष दोषः। भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिर्वर्त्तते। भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति। तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः॥ आत्मनेपदप्रतिषेधा-

---

कर्मकतया भाष्यकैयटादिग्रन्थाः सर्वं एवामन्विताः स्युः। तत् किं हरदत्तं प्रत्येव पर्य्यनुयोगेन। एतावानेव हि भेदः। भाष्यमतेऽणौ ये कर्तृकर्मणोरिति व्याख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम्। अणौ यत्कर्म इत्येव व्याख्यानादिति। अत्रोच्यते। अनन्वयस्तावदुद्धरः। "बाधे दृष्टेऽन्यसाम्यात् किं दृष्टेऽन्यदपि बाध्यताम्" इति न्यायात्। गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि

कथं पुनरिति। (कै)

एवं च यक्चिणोः प्राप्त्यभावात् प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः॥

भागश इति। (कै)

भागशोऽवस्थानं च कर्मस्थमिति भावः॥ भाष्ये

आत्मनेपदस्य चेति। (भा)

न केवलं यक्चिणोरेवात्मनेपदस्यापीत्यर्थः॥ तर्हि तदर्थमेवेदं सूत्रमस्त्वित्याह

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति। (भा)

कर्मवद्भावेन सर्वथात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं ण्यन्तानामण्यन्त-कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तर्य्येवात्मनेपदं न तु कर्मतुल्यक्रिय इति नित्य-ण्यन्तेभ्यः कर्मकर्त्तरि तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचन-मन्यनिवृत्त्यर्थं स्यादतप्रतिषेधार्थमत आह

क्रियायां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकस्यायम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान

र्थमिति। भा। यथा कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे माभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः॥ न चैतस्मादिति। भा। नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणोऽसम्भवात्।

प्राथमिकबोधमादाय गम्भीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय कक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित् सार्थक्यम्। सम्बन्धो लक्षणा इत्यभ्युपगमात्। एवं वार्थवादिः प्राप्तस्यलक्षणाया गतिरिति कैयटस्योक्ति-सम्भवो बोध्यः। णिजर्थस्तु कर्मव्यवच्छेदवाक्यार्थो भाष्यवार्त्तिकयोरप्यभि-मत एव। उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात्। ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरतया

अणौ कर्मेण इति । (कै)

सिद्धकार्य्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः । विशेषणान्तरस्य त्वेतच्छास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकत्वेनोपयोग इति तन्नोक्तम् उपलक्षणत्वं वा बोध्यम् ॥ भाष्ये

दृश्यत एवेति । (भा)

कर्मत्वाभावेनेत्यर्थः । एवं चेष्टयावर्त्तकता सूत्रस्य नोचितेति भावः ॥ एवं च गणयते गण इत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्य्यम् ॥ ननु "णेरणौ" इति नियमसूत्रादप्राप्तौ निर्णीतायां कथमिष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कते

किमिष्यत एवेति ॥ (भा)

सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह

इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपद-

---

इति हेतुमण्णिचो ग्रहणम् । प्रतिषेधोऽप्यण्याविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या-न्याय्य इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रास्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्यतेत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति ।

मुख्य एव । उदाहरणेषु तु भ्रत्यान् इत्यादेरविवक्षायां कर्मव्यापारमात्रे विवक्षिते सिद्धं भवति इत्येवाशयो बोध्यः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति भाष्यस्थोर्थाख्यावसरे एनमिति कर्मणो विवक्षाया. कैयटहरदत्ताभ्या-मुमाभ्यामपि प्रदर्शितत्वाच्च । यत्तु सूत्रशेषे कैयटेन एनमित्यस्य विव-क्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातत इति दिक् ॥ तस्मात्

> "भृत्यादीनां परित्यागाच्छन्दभेदात् परिग्रहात् ।
> कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात् सर्वमुज्ज्वलम्" ॥

दृश्यते च (भा)

इत्यादि ॥ नियमसत्त्वात् कथं प्राप्तिरिति शङ्कते

कथमिति । (भा)

नियमस्यैवाप्राप्तिरित्युत्तरम् ॥

न चैतस्मादिति । (भा)

चुरादिणिच इत्यर्थः ॥ ननु णिजुत्पत्तेः पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे कर्मणोऽपि सम्भवादाह

नित्येति । (कै)

एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोगस्यैवाभावेन कर्त्ता च कर्मचास्य नास्तीत्यर्थः ॥ कर्त्तेति दृष्टान्तार्थं फलान्तरमप्यस्य वक्ष्यते तदाह

मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् दर्शयते

भा । न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेध शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते ॥ वनगुल्मस्येति । भा । कर्मोपलक्षणमेतत् । यत्र हि वनगुल्मस्य

स्यादेतत् । सकर्मकाणां सर्वेषामंशद्वयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धानीह मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपित-प्रेषणपक्षे ध्यारोहयतो हस्तिन कर्मत्वाभावात् समानधातौ च कर्मत्वाभा-वेन पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणाप्रक्रियैव सकललक्ष्यसंग्रहात् । न च दृशेः कार्त्स्न्य-मावकतया वहेश्च कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । पचिभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विक्लेदनद्विधाभवनयोरपि कर्त्तृस्थतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापारांशस्य कर्त्तृस्थत्वेऽपि विक्लित्तिद्विधाभवनरूपे फले कर्मस्थे इति । यदि तर्हि दृशि-

अणौ कर्मणोऽसम्भवादिति । (कै)

अस्य "कथमत्रात्मनेपदं वार्य्यते"त्यनेनान्वयः ॥ नियमप्राप्तिः गणयति गण इत्युदाहरणस्यावस्थादयेपि चुरादिण्यन्तस्यैव प्रक्रमात् । चुरादिण्यन्तप्रकृतिकहेतुमण्ण्यन्तत्वे तत् सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोपि तत्रात्मनेपदस्यैवेष्टतया तत्रानेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह

णेरिति (भा)

इत्यादि । परं त्वेषोक्तिर्विफला । भाष्ये तत्प्रक्रमाभावात् । [1]"चिति स्मृत्याम्" इत्यादि (इत्यादेः) इदित् करणात् अनित्यण्यन्तत्वस्य चुरादीनां ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु ज्ञापकमेव चिन्त्यम् । [2]टुडुप्रभृतीनामिव तस्यापीदित्वस्योच्चारण-

१ चुरादि-गण-१५३२ ।   २ कुन्दि- । इ । क ।

भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्वाभाव' । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् ॥ स्मरयत्येनमिति । भा । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति ।

सद्योरपि विषयत्वन्यम्भावौ कर्मस्थाविति तुल्यम् । तस्मादिह वैषम्ये बीजं वक्तव्यमिति चेत् । अत्राऽऽङ्भर्तृहरिः—

"विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता
क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता"

इति ॥ अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु । तत्र क्रियास्थिता । तेन पच्यते ओदनः छिद्यते काष्ठमिति कर्मवद्भाव' सिद्धः । अन्येषां मते । अन्येषां धातूनां वा शब्दैरेव

माचार्यत्वात्। केवलं "[1]घुषिरविशब्दने" (चुरादिग-१७१७) इति लिङ्गादनित्यण्णन्तल भाष्यशब्दव्युत्पत्तिः। यच्च "याष्ट्याद्दा" इति विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति तथापि [२]"अणावकर्मकाद्" इत्यत्र हेतुमण् णिच एव ग्रहणसम्भवादिहापि साजात्यात् साह-, चर्याच्च तथैवोचितमिति तत्त्वम् ॥ ननु शेषवैयर्थ्यम् अत आह

न चानिर्दिष्टेति। (कै)

यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेधः शक्यस्तथा-प्यन्यांशानुक्तौ आध्यानार्थात् कदापि तङ् नस्याद् इति विषय-विशेषनिर्देशार्थं कृत्स्नं सूत्रमपेक्षितमिति भावः॥ ननु [३]"अधीगर्थेति" कर्मणि शेषे "वनगुल्मस्येति" षष्ठीसत्वात् कर्मणोऽभावेन नेदमुदा-हरणमत आह

१ अ ७। पा २। सू २३। २ अ १। पा ३। सू ८८।
३ अ २। पा ३। सू ५२।

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः।, वा। आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः।

नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसम्भवात्। तस्मात् स्मरयति वनगुल्म स्वय-मेवेति प्रदर्शनीयम्॥ भवत्येवं जातीयकानामिति। भा। येषामस्यन्तानां

क्रियाव्यवस्था। शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृस्थतेत्यर्थः। उद्देश्यापि क्वचित्कर्मांशस्य क्वचित्तु व्यापारांशस्य इति। उत्सर्गिकं नियामकं बोध्यम्। तदिह दर्शयारोहयाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात् कर्तृस्थ एवेह भावः क्रिया च। उद्देश्यानुरोधाच्च। ,अहं पश्येयम् इति द्रष्टुरिच्छा न तु अयं विषयो भवतु इत्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देश्यो न तु

कर्मोपलक्षणमिति । (कै)

अन्ये तु एतद्भाष्यबलात् सूत्रस्थकर्मपदं फलाश्रयपरं न तु कर्मसंज्ञकमित्याहुः ॥

एतदपि । (कै)

एनमित्येतद्घटितमुदाहरणमपि । उपलक्षणं तद्रहितोदाहरणस्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वैव कर्मवद्भावात् सिद्धमिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि [१]"गतिबुद्धि" इति सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयतियोगेनाण्यन्तकर्तुः कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि तद्भाष्यप्रामाण्यादाध्यानार्थकस्मरतेरपि तत्र ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्य्यम् ॥

एतदपीति (भा)

भाष्ये । अध्यानार्थानां कर्तृस्थक्रियत्वेन कर्मवद्भावाविषयत्वादिति भावः ॥

---

१ अ १ । पा ४ । सू ५२ ।

हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति । स तर्हि वक्तव्यः । न वा ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृ-

---

यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतदिध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति।

हस्तिनो न तु न्यग्भावो भवत्विति। उपरिगमनरूप एव च व्यापारविशेषो रुहेरर्थः न तु न्यग्भावनमात्रम् । भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव "यद्वि तु परं छन्दसि" (८। १। ५६) इत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थ इति । अत एव चाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । पचिछि-

(गोरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने । १। ३। ६७) (अ १। पा ३। आ २)

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

प्रतिषेधप्रतियोगिसमर्थक सूत्र बोधयतीत्यर्थः ॥

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्यस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थं पश्यति राजा स्वयमेव इत्यत्रापि स्यादत आह

येषामण्यन्तानामिति ॥ (कै)

कर्त्तृस्थभावक्रियत्वेऽपीति । (कै)

अपिना सकर्मकत्वे ऽपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये

एवं जातीयकानाम् (भा)

इति चरितार्थमन्यथा भवत्येषामित्येव वदेत् । साजात्यञ्च कर्मवद्भावप्राप्तियोग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह

त्वात् । वा । न वा वक्तव्य । किं कारणम् । ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् । ण्यन्तर-

---

तेनारोह्यते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपद सिद्ध भवति । तथा हि । रुहिर्गतिविशेषवचन इति "यद्वि तु पर छन्दसी"त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एव च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्यत्र कर्मवद्भाव । एव चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्ति ते न्याय भाष्य च बाधमाना अवधीरणीया । तथा हि ।

योऽस्तु विक्षिप्तिद्विधागमनरूपो विशेष कर्मणि दृष्ट तदुद्देशेनैव च कारकव्यापार इति महदैषम्यम् । एव चारुह्यते हस्तीति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या इति कैयटः । एतेन—

"अधिगच्छति शास्त्रार्थं स्मरति श्रद्दधाति च
यत् कृपावशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा"

एवं चेति। (कै)

स्वातन्त्र्ये सम्भवति विध्यन्तरगोपत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः॥

प्रदर्शयन्त इति। (कै)

भागवृत्तिकाराः॥

न्यायम्। (कै)

"विशेषदर्शनं यत्रे"ति। वक्ष्यमाणभाष्यम् [१]"यद्धि तु परम्" इति सूत्रस्थं तमेव न्यायमाह

विशेषेति। (कै)

यत्र कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शनं रूपभेददर्शनं तत्र कर्मस्था यथा पचेः। अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थः। यद्वा। क्रियाकृतविशेषस्य यत्र कर्त्तरि प्रत्यक्षेणावरणं तत्र कर्तृस्था यत्र कर्मणि तत्र कर्मस्थेत्यर्थः। इदं केषांचिन्मते। अन्येत्वेवं सति क्रियाजन्यश्रमादिकृतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्त्तर्य्यस्तीति पचादेरपि कर्तृस्थ-

---

१ अ ८। पा १। सू ५६।

धारयन्ते कर्मान्यो ण्यन्तस्य कर्त्ता। कथम्। द्वावात्मानावन्तरात्मा शरीरा-

---

"विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता
क्रियाव्यवस्थात्वन्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता"

इति प्रयोगो व्याख्यातः। न चैवं क्रियते इति न स्यादिति वाच्यम्। यत्नार्थतावादिनामेतद् दोषप्रसङ्गेऽपि भुवादिसूत्रस्थभाष्यानुसारेण करोतेरभूतप्रादुर्भावार्थतामभ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामञ्जस्यात्। एवं च कर्तृस्थभावक्रियेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेर्विध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये। नाथयते

भावकत्वापत्तिः। तस्माद्यद्धातुवाच्या फलांशरूपा क्रिया कर्त्तृगतापि सम्बन्धविशेषेण शब्देन बुध्यते स कर्त्तृस्थक्रियः। यद्धातुवाच्यः सोऽंशः कर्मस्थ एव न कथमपि कर्त्तृस्थः। सकर्मस्थक्रियो यथा यदादौ इति वदन्ति। तदाह

अन्येषामिति ॥ (कै)

ननु अत्र पक्षे दृशेः कर्मस्थक्रियत्वापत्तिः। विषयत्वापत्तिरूपस्यावरणभङ्गरूपस्य वा फलस्य कर्मण्येव सत्त्वादिति चेत् सत्यं ज्ञानानुकूलव्यापार एव तदर्थं इत्याशयात्। विशेषदर्शनमित्यस्य दर्शिता (श)व्याख्यारीत्याह

त्मा च। अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति। शरीरात्मा तत् कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति॥

इति। विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तादृश्यं कथ्यते क्रियायाः। एतच्च कारकद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम्। तथाहि हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि मारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चि-

---

स्वयमेव इत्यादौ तु कार्यातिदेशपक्षे परत्वात् "कर्मवत् कर्मणा" (३। १। ८७) इत्येवात्मने पदम्। शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्येतदपेक्षया परत्वात् "णेरणा" दिसूत्रेणेत्यवधेयम्। यदि तु अणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नकर्मनिरूपितकर्मणोऽभिप्रेता स्यात्तर्हि सकर्मकाणां मध्ये तत्सूत्रोदाहरणतापत्तौ कर्मस्थक्रिया अप्युदाहरणं स्युः। न हि तथातिदेशः सुलभः। कर्मवत्कर्मकार्याणिमिति वक्ष्यमाणत्वात्। तथा नियमार्थत्वपराणां यकृचिणो-

कर्मभेदेऽपीति ॥ (कै)

नारोहणस्य । (कै)

न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयव्याख्यायामाह

नचैतेष्विति । (कै)

एवं निर्वर्त्त्ये विकार्य्ये कर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षणः कर्मणि विशेषः ॥ प्राप्ये तु न ।

"क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लभ्यते
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते"

इति लक्षणादिति भावः ॥ अन्येषां मतेऽपि कर्मस्थक्रियत्वं निराकरोति

धातुना चेति ॥ (कै)

नन्वेवं सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाद् हस्तिनं कर्मत्वानापत्तिरत आह

द्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रियाप्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि

प्रतिषेधार्थं तु इत्यादि भाष्यवार्त्तिकग्रन्थानामप्यसामञ्जस्यं स्यादिति दिक् । तस्मादिह अस्मदुक्तमेव वाक्यार्थत्रयं मुनित्रयसम्मतम् । अयादित्यन्यासकारहरदत्तकैयटादिसकलग्रन्थकाराणामिह महानेव पूर्वापरविरोधो विपश्चिद्भिरुद्भाव्य । अस्मदुक्तिस्तु मात्सर्य्यमुत्सार्य्य परिभावनीयेत्यलं बहुना । यत्तु "करेणुरारोहयते निषादिनम्" इति माघे प्रयुक्तं तत् 'णिचश्च' (१।३।७४) इति सिद्धम् । एतेन

"स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः
कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्"

वक्तव्य इति । (कै)

अयं भावः । न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य हृञर्थत्वे तदनुकूलतयाऽङ्कुशेन गजं ताडयत्यध्यारोहतीति प्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि धात्वर्थश्चेत् तदेवास्तु तावतैव हस्तिनः कर्मत्वोपपत्तिः । किं न्यग्भवनेनेति उपरिगमनस्य सम्बन्धविशेषेण कर्तर्यपि सत्त्वान्न कर्मस्थक्रियत्वमिति भाव ॥

कर्तृगतैव (कै)

इत्यस्य कर्तृगतापीत्यर्थः ॥

न कर्मगता (कै)

इत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः ॥ ननु तन्न्यग्भवनं विनोपरिगमनमसम्भवि इत्यत उक्तम्

केवलम् (कै)

इत्यादि ॥ अत एव हरिणापि

"न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते"

इत्येवोक्तम् न तु रुहिणा ॥

कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां सम्पादयन्ति । बहुवक्तव्यमयमर्थं किञ्चित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसराम ॥ दर्शयते भृत्यान् राजेति । भा । ननु कर्मान्तरसद्भावादचात्मनेपदेन न भाव्यम् ।

इति व्याख्यातम् । वन्धुता तं पश्यति तां दर्शयते । यद्वा । वन्धुता छत्राधिपत्यामिव लोकं पश्यति तां दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये वन्धुता यथौ कर्त्री । द्वितीये तु यथौ सा कर्म । उभयथापि णौ कर्मत्वं निर्विवादमेवेति दिक् । णेरिति किम् । आरोहतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न च णौचेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वाण्णेरेव । भविष्यतीति वाच्यम् अणाविवस्यापि

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

नन्विति । (कै)

उपक्रमस्थकर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाकर्मकाणामेवैतदुदाहरणत्वा.गतेरिति भावः ॥

अस्मादेवोदाहरणादिति । (कै)

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्युक्तिपराच्च ।

यस्मात्णेः प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इत्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्त्रैवैतदात्मनेपदोपयोगित्वं बोध्यते तच्च कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने एवेत्याहुः ॥

कर्तृकर्मणी इति । (कै)

"कर्त्तरि कर्म" इत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणमय्य यच्च यच्च यदित्येकशेषेणायमर्थो लब्धः ॥

उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यतेऽण्यन्तावस्थाया ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्यन-

---

श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्धमवश्यं णेरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् । हेतुमण्णिश्च ग्रहणार्थं च । भीस्म्योर्हेतुभय इत्यस्येव सम्भवात् । तेन गणयते गणः स्वयमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विभज्य भागशोऽवस्थापने वर्तते । तथाच चर्मस्वभावकारणाण्णिच्प्रेषणाद्धेतुमण्णौ पुनः प्रेषणाभ्यासे सत्यात्मनेपदसिद्धम् णेरिति हेतुमण्णिचा सन्निधानादणावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणा-

प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । (कै)

सिद्धान्ते इति शेषः ॥

स्थलमारोहयति (भा)

इत्यत्रापि स्थलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्वात् ॥ भाष्ये

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । (भा)

अण्यन्ते कर्मण आत्मनो ण्यन्ते कर्तृत्वेनाण्यन्तावस्थास्थकर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावेन चात्मनेपदस्यैतत्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्योदाहरणे आत्मा कर्म । अहं काण इत्यादि व्यवहारेण शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययात् शरीरात्मा इति न विरुद्धम् । अन्तरात्मा कर्त्ता शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनभ्युपगमादिति भावः ॥ नन्वन्तरात्मा पुरुषः सोऽप्यकर्त्तैव साङ्ख्यादिमतेऽत आह

मारोहयति मनुष्यान् इति । इह त्वण्यन्तावस्थाया कर्त्तृया भृत्याना णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते ॥ आत्मनः कर्मत्वे इति । भा । यदैकमेव वस्तु बुद्धा विभज्यकर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेधः

चुरादिणौ यत्कर्म तत्कर्तृकाद्धेतुमण्ण्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु हस्तिपकता गमयतीत्येव रूपमवस्थाचतुष्टयेऽप्युदाह्रियते । तत्र संख्यानिमित्तस्य परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मतया कर्तृस्थस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावाप्रवृत्त्या द्वितीयावस्थायां परस्मैपदमुपपादनीयम् । चतुर्थावस्थाया तु परस्मैपदमशुद्धमेव । "णेरणावि" त्यत्रापि "अणावकर्मकाद" (१ । ३ । ८८) इत्यत्रैव हेतुमण्णिच एव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वाच्च । भागशोऽवस्थापन परत्वे तु द्वितीयावस्थायामप्यात्मनेपदमिति विशेषः । कर्मवद्भावस्य दुर्वारत्वात् यक् चिणौ तु णिश्रन्थ्योत्यादि निषेधान्नस्त इति दिक् । णौचेदिति किम् । नियन्तृप्रेमणाणौ व्यारोहयन्ति हस्तिपका इति तृतीय-

साङ्ख्येति ॥ (कै)

तस्यैवेति। (कै)

तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वादिति भावः।

पुरुषस्य। (कै)

जीवस्य ॥ भाष्ये आत्मद्वयमत्त्वेमानमाह

अन्तरात्मा (भा)

इत्यादिना ॥

तत्कर्मेति। (भा)

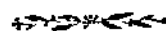
धर्माधर्मरूपं यत् पूर्वसञ्चितकर्म तत्फलं पादादिसौष्टवाद्यनुभवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृतं कर्मनामाधिरूपेण बाधते इति व्यवहाराच्चेति भावः। शरीरात्मनः कर्म चेष्टादिरूपं सुखदुःखजनकम् एकस्यैवात्मनः कक्षान्तरे कर्तृत्वं तनमिधानाच्चेति सिद्धान्ताशय ॥

इत्यर्थः ॥ न चेति। भा। वस्तुत एवात्र चात्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः ॥ अन्तरात्मेति। भा। साङ्ख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वासद्भावात् पुरुषस्याकर्तृत्वात् ॥ नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात् स एवान्तरात्मा विवक्षित ॥ शरीरात्मा सुखदुःखे इति। भा। शरीरस्याचेतनत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं सवध्यत इति व्याख्येयम् ॥

कक्षाया मा भूत्। स्मरति हि णौ चेद् ग्रहणे अणन्तादवस्थामेव कर्मत्वं कर्तृत्वं च लभेत। न चैकस्योभयरूपता बाधिता इति वाच्यम्। प्रथमावस्थायां कर्मणो द्वितीयावस्थाया कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात्। अनाध्याने किम्। स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। ततस्तुर्यावस्थायां स्मरयति वनगुल्मं। उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः। स्मृ आध्याने। घटादि ॥

[1]स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले।

१। ३। ७२॥

ननु राजा प्रयाति[2] प्रजाप्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामित्वतदभावयोर्दर्शनेन यात्यादिव्यावृत्तये "स्वरितञित" इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह

२ सेनाप्रयाति । इ॥

१ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२॥ स्वरितञित इतिकिमर्थम् । याति वाति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्साति इति । कर्त्रभिप्राये

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते । पचते पाचयतीत्यर्थः । यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्त्तते

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् क्रियाफले कर्तृगामिनि सति । यजते । सुनुते ।

स्वरितञित. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२॥ यत् क्रियाफलं कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदमिति सूत्रार्थः ॥ स क्रियाभेदः स्व यज्ञं यजते, यजतीत्यादौ वाक्यं स्वादिपदेनापि गम्यते। "विभाषोपपदेनेति" (१ । ३ । ७७) तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेलाराज । अत एवोक्तं "स्वरितञित" इत्यत्र भाष्ये "स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति

इदमिति। (कै)

अत्र केचित्। क्रिया कृत्स्नधात्वर्थः तत्फलके कर्त्तुः प्रयोजककर्त्तुरभिप्राये अभिधायमूलत्वे प्रयोजककर्तृव्यापारे आत्मनेपदमित्यर्थादिति भावः॥ "संविधानं" कृत्स्नधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्त्तनाख्यो व्यापारः। "यजेते" त्यादौ च ऋत्विक् प्रवृत्त्यनुकूलो यजमानव्यापार एव धात्वर्थः। सर्वावयवकक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार एव संविधानशब्दवाच्यः। तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ यजनान्तर्गतप्रोक्षणसंज्ञपनरूपहोतृव्यापारप्रयोजकव्यापारकर्तुरध्वर्योरपि पशुनासम्बन्धः स्यादित्यपास्तम्। तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवत् यावद्यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन संविधानत्वाभावादित्याहुः॥

क्रियाफले इत्युच्यते। सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। त एवं विज्ञास्यामः। येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। स चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति।

तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति। यदा तु प्रत्ययानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा "णिचश्च" (१।३।७४) इतिण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये सविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्प-

---

कर्त्रभिप्राये किम्। यजन्ति याजकाः। इत्यन्ति। दक्षिणादि तु न फलम्॥
उक्तं हि हरिणा—

"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत्प्रधानफलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम्" इति।

कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति त एवं विज्ञास्यामः। येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्म-

परे तु संविधानं सामग्रीसङ्घटनरूपमित्याहुः ॥ ननु विक्लित्त्याद्यनुकूलव्यापार एव पचत्याद्यर्थो न तु तन्निमित्तं संविधानमपीत्यत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

तस्य द्योतकमिति । (कै)

अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति । संविधानविषय एककर्तृकः पाक इत्यर्थः ॥ परेत्वनेकार्थस्य धातोरयमेवार्थ इति बोधनमेव द्योतकत्वं तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुस्तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

"हेतुमतीति" (३। १। २६।) प्रत्ययार्थनिर्देश इत्येव सिद्धान्तोऽत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वं तदाह

तथा जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । स्वरितञितः कर्ता ये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति क्रियाफलं

नीया यदा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रोशीत्थ वपते धत्ते चिमुत इति च

पचा । पाकः । भित्यादय् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्यस्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुरुते । कारयतीत्यर्थ । कारयत

नेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा जातीयकाः-खल्वप्याचार्येण स्वरितञित इति पठिता' । ये उभयवन्तः । येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति" । अनेन च भाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिपूभयाभावो लभ्यते । ननु यात्या-

तद्भिधानायेति । (कै)

किं च यात्यादीनां संविधाने द्व्यभाववादिनां तत्र णिजना-पत्त्या णिज्विधायके वाचकता पच एवावश्यक इत्याशयः (इत्या-शयः । द) ॥ नन्वेव ण्यन्तादात्मनेपदं न स्याद् णिचा संविधानस्य बोधितत्वादत आह

यद्देति ॥ (कै)

तस्य । (कै)

ण्यन्तस्य ॥ नन्वयमर्थः सूत्रानारूढोऽत आह

तत्रैव स्यात् । लूञ् । लुनीते । पूञ् । पुनीते । इह न स्यात् । यज् यजते । वप् वपते । अभिप्रायग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिरामिमुख्ये

शिष्टप्रयोगेषु ह्यर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभा-व्यादवर्त्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये-त्वाहुः । स्वार्थं य क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् ।

इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमेवार्थः । णिजन्तात्सिचि यथा कर्त्रभिप्राय इति सूत्रांशेऽपि कर्तृपदस्य हेतुकर्तृपरत्वाद्धेत्वर्थतात्पर्यक एवेत्याहुः । उक्तञ्च हरिणा—

"क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।
असतो वा सतो वापि विवक्षितनिबन्धना" ॥

दिष्यपि सेना प्रयाति मित्रार्थं तीर्थानि गच्छति इत्यादौ पराभिप्रेतं अय-धर्मादिफलमस्तीति चेन्न । भाष्ये 'च' श्रवणात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्राय-मेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । इदं चोभयाभिप्रेतमिति न तथेत्यभिप्रायः । तत्र यजेर्ऋत्विग्व्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेतत्फलाभावः । यजमानस्य सदा

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
१।३।७२।)

कर्त्रभिप्राये (कै)

इत्यादि ॥ तदुक्तम्—

"कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यतः" इति ॥ (हरिः)

"क्रियाभेदः"। सविधानलक्षणः ॥ "तत्कर्त्ता"। संविधानकर्त्ता ॥

"केषां चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यया" ॥

इति च केषां चिद् धातूनां स्वरितञिताम्। केषां चिदादिनामिति च। एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् ॥ विकल्पाङ्गीकारे शिष्टप्रयोगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति

क्षौणीघ्रेति। (कै)

"वपते" (कै) इति पाठ ॥ अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति

वर्त्तते। प्र ब्यादिकर्मणि। तेन यं चाभिप्रैति य चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति

सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षा निमित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिदग्रहणस्य प्रत्याख्यानम्। एवं मध्य-

---

केषांचित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यया ॥

कर्तृत्वाभावात्। यजमानव्यापारवचनत्वे तदलम्। उभयवचनत्वे स्वामिदासाविति वक्ष्यमाणप्रयोग इति तदाशयः। ननु यजादीनां विक्रियादिवचनत्वात् कथं प्रतिविधानमर्थः। किंच तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरत आह

स्वरितञित एवेति ॥ (कै)

नन्वयं पक्षो न भाष्यसम्मतः प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद् (त्त) आत्मनेपदं नचैतेषामुभयमस्तीत्युक्तेः। तत्र सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमादुभयाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते। असंविधाने एषां वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यं देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः। तस्मादुत्तरव्याख्यैव युक्ता। तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृगामित्वमेव विवक्षितं न तु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात् प्रतीयते च तथैव यात्यादौ। एवं च "न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं च" (भा) इत्यादिप्रतीकस्थकैयटोऽपि चिन्त्य एव॥ "चिनुते" इत्यादिप्रयोगास्त्वन्तर्भावितण्यर्थतयोपपाद्याः। प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकम्। कदाचित् परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च। न

किमर्थम्। पचन्ति भक्तकाराः। कुर्वन्ति कर्मकराः। यजन्ति याजकाः। कर्त्र-

---

भिप्रायैः इष्यतीति "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" (१।३।७७) इति पक्षे चात्मनेपदाभाव। स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्र विवक्षायां परस्मैपदम्।

क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च।
व्याप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु स्वर्थोऽभिधीयत" इति॥

"संक्लिष्टं भवादीनां कश्चिदर्थः प्रतीयते।
तन्निमित्तं यथान्यापि क्रियाधिश्रयणादिका"॥

स्व पचे प्रधानार्थो यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः। अथेदानीं तदभिसन्धिपूर्वकमध्येषणं वा प्रेषणं वा युक्तं यत्स्वैं पच्यर्थः स्यात्। वाढं युक्तम् इति

च सेना प्रयातीत्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलमस्त्येवेति वाच्यम् । भाष्ये "च" श्रवणेन कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्र जयादिफलमुभयाभिप्रायमिति न तथेति भावात् इत्यरुचेराह ।

अन्येत्वाहुरिति ॥ (कै)

स्वार्थं य इति । (कै)

'य: स्वार्थं क्रियामारभते तत्र तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे "कर्त्तृगामित्वं" कर्त्तुपकारकत्वं न तु संयोगः समवायो वा । चित्रया

भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्तार-मभिप्रैति । याजका यजन्ति गा लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिक-

---

यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति आत्मनेपदं भवत्येव ॥ सर्वेषां चेति । भा । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च

असतौ च इत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः । तथापि स्वार्थता विवक्षायाः सम्भवात् । ण्यर्थस्य वाचकं

"हेतुमति च" (३। १। २६) इति सूत्रभाष्योक्तेः । संविधानमपि सामग्री-सङ्घटनरूप ण्यर्थः । यथा विक्लित्यर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादि: कर्तृव्यापारोऽर्थो देवदत्तः पचतीति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तिः णिच् तु न । नहि संविधानमेव णिजर्थः । अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजक इत्युच्यते इति हेलाराजः । भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयति इत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । तूष्णीमासीनो यज्ञसमर्थान्याचरति

यजेत पशुकाम इत्यादौ तदभावात्। एवं च फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्थेति फलितम्। अत्र पक्षे क्रियाफलं "श्रुत्या" "लोकतो" वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तत्। यथा पचादौ भोजनादि- 'लोकतो'ऽवगतम्। यज्यादौ च स्वर्गादि "श्रुत्या" ऽवगतमिति बोध्यम्॥

परार्थेति। (कै)

याज्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्ति इत्यतो न दोषः। स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङानौ इति सूत्रार्थः। उभयं च स्वरितञित्त्वेनेति न दोषः। विवक्षा- *निमित्तस्वार्थपरार्थतेत्यन्वयः। "विवक्षा" इत्यनेन "कमलवनोद्*

महर्लघ्यामह इति। एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति। न चान्तरेण यजिं यजिफलं वर्षं वा वपि फलं

स्वार्थानुष्ठान संभवादितिभावः॥ येषामिति। भा। संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियते इति भावः॥ न चैतेषामिति। भा। याज्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः।

द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतं केषांचिदित्यादिना श्लोकेन॥ चिनोति चिनुत इति। चिनोति चाययति चेति क्रमेणार्थ॥ इति कौस्तुभः॥

सोऽपि वाक्यादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा- दोषः इति तदर्थः। अत एवायं यज्ञसम्भारान् सङ्घटयति कं वा प्रेरयिष्य- त्यार्त्विज्यायेति न जानीम इति व्यवहारः॥ ननु "स्वरितञित" इति सूत्राद् अयमर्थः कथं लभ्यते। तत्राह

घातनं कुर्वते ये" इति सिद्धम् ॥ अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन। तेन चैतस्य शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते। कर्तृगामित्वविवक्षाभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति च आत्मनेपदादिसमभिव्याहृतधातोः स्वरितञितः कर्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम्। केचित्तु नेदं शाब्दबोधविषयः अपि तु पश्चात्तनमानसबोधविषयः। तथैवानुभवात्। किमर्था क्रिया इति विचारे क्वचित् परार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते। एवं चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्तं कोटिद्वयातिरेकेण तृतीयकोटेरभावात्। अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तम्। न तु कर्त्रनभिप्रायमिति। स्वामिदासौ पचत इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात् साध्यम्। स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत्

लभन्ते। याजका पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति। इति महाभाष्यम्।

अथवा स्वाभिधेयभावत्वतयो यात्यादयो नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभव। तथा जातीयका इति। भा। प्रकारमात्रे फल विधाय प्रकारवतो जातीयर् विहित। यथेति। भा। कर्त्रामेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति

"कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम्।
तथा भूता क्रिया सा हि सत्कर्तृफलभाग् यत"।

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रियानिर्दिश्यते। मध्यन्दिनं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदित्यत्र मध्यन्दिन दर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत्। यत एवं रूपक्रियाया कर्तृफलेन युज्यते। न ह्यसविदध्यायादि तत्फलं स्वर्गादिश्रुते।

कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चारोपितानारोपितसाधारणं मानसबोधविषयत्वादिहेतुरत एव परार्थारम्भे तु परस्मैपदमित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम्। वस्तुतः "कर्त्रभिप्रायक्रियाफले" इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदम्। विक्लित्त्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु परस्मैपदम्। एतच्च हरिग्रन्थे स्पष्टमितिमञ्जूषायां निरूपितम्। भाष्यस्याप्ययमेव तात्पर्य्यमित्याहुः॥ नन्वेवं विवक्षातिप्रसक्तेत्यत आह

स्वरितञिद्विषयेवेति॥ (कै)

ननु "एवं पञ्चभिर्हलैः कृषति" इत्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मनेपदं स्यादत आह

पञ्चभिरिति। (कै)

पञ्चभिर्हलैरित्युपपदगम्यत्वात् तस्येति भावः॥ ननु स्वामिदासयोर्युगपत् कर्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेनान्वयाभावात् परार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनान्वयात्। अप्राप्ता ईदृशे विषये पचेस्तिङन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह

सिध्यत्वेव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्न। यमेवेति। भा। केचिदाहुः। कर्मान्तकालविवक्षा स्यादिति। तदयुक्तम्। कालसामान्ये चञ् विधानात्। तस्मादयमर्थः। द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टञ्च। दृष्टमत्र पुनरदृष्टञ्चुवधा-

---

तत्र कार्यभूतफलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते। तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति। संविधानोपलक्षणं च क्रियाफलं किं तत्राह

"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम्"॥

स्वामिदासाविति ॥ (कै)

क्रियामात्रेति । (कै)

वस्तुत उपपत्त्यन्तरमत्रोक्तम् ॥

सर्वंचेति । (कै)

सर्वधातुष्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वेषाम् (भा)

इत्यस्यापि सर्वधातूनामित्यर्थः ॥

सम्भवे (कै)

इत्यादि । एवं च यत्र धातौ "कर्त्रभिप्राय" इत्यस्य व्यावर्त्य-संभवस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥ "अकर्त्रभिप्रायम्" इत्यस्य कर्तृभिन्नाभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्त्रभिप्रेत-मेवेतिव्यावर्त्याभावात् तेषां नोदाहरणत्वमितिभावः ॥

दिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यं भावीतिप्रधानम् । इत-रत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसम्भवादिप्रत्यासत्त्याऽप्रधानमिति तस्येहग्रहणं न स्यात् । अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्त्ता बुध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्र-

---

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः । तत्र पाकस्य भोजनं लोकतोऽवगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदतः । तदुक्तं भाष्ये । "साधीयो यत्र कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेणापि यजिं यजिफलं वपिं च वपि फलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गाश्लभन्ते भृतकाश्च वेतनमिति" । यत्र यस्यां क्रियायां सत्यामित्यर्थः । साधीयः क्रियाफलं

¹नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । (कै)

क्रियामात्रहत्त्विलादिविभावः ॥ एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसवि-रुद्धम् । अकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाभावस्यैव भाष्यतो लाभात् प्रत्यययोः पौनरुक्त्यं परिहरति ।

प्रकारमात्रे इति ॥ (कै)

केचित्तु "तथा जातिः" इति बहुव्रीहिः "जात्यन्ताच्छ बन्धुनि" (५।४।९) इति छमाङ्कः ॥ नन्वभिप्रपूर्वकैः तैरिच्छायां रूढत्वेन कथं तदाक्षेपोऽत आह

कर्त्तारमेति । (कै)

स तु न तत्र विवक्षित इतिभावः ॥

---

१ उपलब्धकैयटे "नैषाम्" इत्यस्ति ॥

फले सति लभ्यते । वपत इति । भा । केप्राममु वपत इत्यनेनैवासन्ने फले स्यात् । धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः ॥ यं चाभिप्राया-

---

स्वर्गादि । यजिं यागसविधानरूपयज्यर्थम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेणापि यजिं स साध्ययागव्यापारं विनापि । मतान्तरमाह ।

"क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना" ॥

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्त्तत इति भाष्योक्तेः । सर्वस्य स्वार्थे प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या । परार्थतात्वसत्येव । "सती वा" इति तु लौकिको वाचो युक्तिः । विवक्षित

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
१ । ३ । ७२ ।)

केचिदिति । (कै)

"संप्रत्येति" भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः ॥ यद्यप्यण् विधौ कालसम्बन्धो नास्ति तथापि कालोदासीनाः प्रत्यया आक्षिप्यम कालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण

कालसामान्ये (कै)

इत्युक्तम्

तस्मादिति ॥ (कै)

सम्प्रतीति (भा)

क्रियाफलविशेषणम् । "सम्प्रती"त्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-कालिकमित्यर्थः । तच्च दृष्टमेवेतिभावः ॥ तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह न स्याद् यजत (भा)

इत्यादि ॥

दिति । भा । यजेह इत्यादौ । एतत्तु कालानिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न तु अत्राप्राप्ति-निमित्तमस्ति ॥ पादिकमहरिति । भा । पादौ भृतिरस्य इत्यर्थे "असमासे निष्कादिभ्य" (५।१।२०) इति ठक् ॥ न चान्तरेणेति । भा । न हि स्वर्गादि

विवक्षा सा निबन्धन हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः । एवं चासत् परार्थता-विवक्षाया मा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्रायइत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् । सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्र कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः । अत्र "केचिद्" इत्यनेनारुचिर्बोधिता । तद्बीजं तु यजन्ते ऋत्विज इत्या-देरप्याप्तिः । य स्वर्गादिफलार्थं निर्देशेनेतर व्यापारयति स्वयं च प्रति-

अभिप्रग्रहणात्त्विति । (कै)

तदभावेऽवश्यभावित्वं सन्निहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्यते । सति तु तस्मिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेषलाभ इति भाव ॥ क्रियाप्रारम्भे यदा कर्त्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्यन्वयः । एवं च तादृशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्य्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

अभिराभिमुख्ये ॥ (कै)

आदिकर्मणीति । (भा)

आद्यत्वं चाभिमुख्यत्वं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥ ननु वपनस्य केशकर्त्तनरूप फलमव्यवहित मेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह

केशेति ॥ (कै)

किञ्च क्रियाप्रवृत्ते सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वविवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् । केचित्तु प्रतिविधानार्था-दपि तदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचा सह विकल्पते । सविधानमात्र णिजर्थं । सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तत इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्य-कर्त्ता सविधातोच्यते । प्रैषस्तु न णिजर्थ । एवं चैकविषयत्वात् तयो पर्य्याय । यजते याजयतीति वदन्ति । तन्मतमाह

"केषां चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते
आत्मनेपदमन्येषा तदर्था प्रकृतिर्यथा"

णिचा सह णिजर्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्वरित-ञिद्व्यतिरिक्तधातूनाम् । "हेतुमति च" (३।१।२६) इत्यस्यापि संविधान-

धान्यं वपत इति । (कै)

बीजविकरणार्थोऽत्र वपतिरिति भावः ॥ भाष्ये

यं च (भा)

इत्यादि । अत्र "अभिप्रैति" सम्बन्धमात्रे । एवं च येन फलेन सम्प्रति कर्ता सम्बद्धः येन च सम्बद्धो भविष्यति येन च सम्बद्धोऽभूत् सर्वेणात्मनेपदं सिद्धम् । कर्मारम्भे तस्यैव स्वसम्बन्धितयोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽस्याविष्टदेवदत्त इत्यादौ ॥ भाष्ये

[1]अत्रापि हीति । (भा)

न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानि इति वाच्यम् ।

---

१ अत्र "हि" इति नास्ति बहुपूर्वमुद्रितभाष्यपुस्तकेषु ।

रूपे व्यापारे वर्तमानाद्धातोर्लिङित्यर्थः । फलेऽत्र संविधानमेवार्थः । तादर्थ्य-तोर्थ्यादावपि स्वरितेत्त्वमनन्यम् । वस्तुतो लिप् पिरप्रावापो । "तत्पदोऽन्यतो हेतुश्च" (१ । ३ । ५५) इति सूत्रात् । अत एव तदाद्यस्य कर्तरम् । अत एव पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन इत्यादि प्रयोगः "गतिबुद्धि" (१ । ४ । ५२) इति सूत्रं च परिहार्यम् । एवं च भिन्नविषयत्वात् विकल्पोऽहितमुक्ता । किं च सामान्यविहितस्य लिपो धातुविशेषविहितेनात्मनेपदेन बाध स्वोचित । एतच्च केषो चिरितमेन सुखिनमिति हेमाराम । अत एतेषां द्विभात्मनेपदयोर्विकल्पश्रमकीर्ण दर्शयति

ऋत्विग्व्यापारवचनयजेरारम्भो होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचनं तदुद्देश्यास्य गाव एवेति भावः ॥

पादो भृतिरस्येति । (कै)

पादभृतिसम्बन्धिदिनमित्यर्थः । दिवसस्य तां भृतिं लब्धामर्ह इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

सर्वच चेति । (भा)

न हि प्रयोजनमनुद्दिश्येतिन्यायादिति भावः ॥

प्रकर्षेति । (भा)

अनन्यलभ्यत्वं प्रकर्षः ॥

आत्मानं क्रीणीष्व इति विनता कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो मोचनाय पुत्रसंविधानं कुरु इत्यर्थ इति तेषां तद्भ्रमबीजम् । तत्र प्रत्युपकारं विना दास्यानुमुक्त्यसम्भवात् प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थ-सामर्थ्यात् पुत्रसंविधानं गम्यते । न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः । एवं केशश्मश्रु वपते इत्यत्र वपनकर्तुं संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रम-बीजम् । तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद् गम्यते इति तेषां भ्रम स । एवमन्यत्रापि ऊह्यमिति हेलाराज । अथ सिद्धान्ते प्रवृत्ते

"यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्
युगपद्धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते" ॥

स्वामिसाध्य सम्भारघटनरूपं संविधानम् । दाससाध्यं तु विक्लित्ति-पर्यन्तं साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद् व्यापारस्य युगपदेकधातु-

साधीयः (भा)

इत्यस्य क्रियाफलेनान्वयः । अनन्यलभ्यं क्रियाफलं यत्र संविधानरूपे धात्वर्थे सति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तङानौ इत्यर्थ इति भावः ॥ किं तत् साधीयः क्रियाफलं तत्राह

न चान्तरेणेति । (भा)

यद्धन्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां न च नैव लभन्ते तदित्यर्थः ॥ गवादिषु च तद्व्यतिरेकं दर्शयति

याजकाः पुनर् (भा)

इत्यादिना ॥ तद्व्याचष्टे

वाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षम् परस्मैपदमिति संशयः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र-प्रयोगे विरुद्धत्वादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः । न च क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविव-क्षायामत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम् । तया क्रियया स्वामिनो भोजनस्य लाभेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः । किं चैवं रीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तदा कर्तृगामिनोऽकर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन "स्वरितञित उभयवन्त" इति भाष्यस्यासङ्गतेः। अत्र स्वामि-पदार्थसामर्थ्यात् तद्गतं संविधानमवगतं दास पदार्थसामर्थ्याच्च तत् क्रियायाः परार्थत्वमनवगतमिति नाचाख्यातस्य परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये । समाधत्ते

न हीति । (कै)

यद्यपि दानादिनापि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भाव ॥

तदुद्देशेन । (कै)

विशेषोद्देशेन। एव च क्रियाफलशब्देन तदेव ग्राह्यमिति भाव ॥ कारिकायां यत्सिद्ध्यर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यन्वय । एवकाराध्याहारश्च बोध्य ॥

"सविधातुश्च सान्निध्यात् दासे धर्मोऽनुबध्यते ।
छत्रिणा चापि सम्बन्धात् छत्रिशब्दाभिधेयता" ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादि । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोप । उत्तमे निकृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यल विस्तरेण । "अग्नीन् व्यादधीत" इत्यत्र यद्यप्याधानफलमाहवनीयत्वादमिनिष्ठ तथापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूप कर्तृगतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आहवनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात । स्पष्ट चेद "एक पूर्वपरयो" (६ । १ । ८४) इति सूत्रे भाष्ये। एतेन कर्त्रभिप्रेतत्व फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् ।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्।
१। ३। ७८॥

भाष्ये

अर्थे (भा)

कर्मकर्त्तृरूपे॥

प्रतिषेध इति। (भा)

परस्मैपदस्येति शेषः॥ कार्य्यातिदेशे कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्मनेपदं सिध्यत्येव इत्यत आह

शास्त्रेति। (कै)

वस्तुतः कार्य्यातिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशस्तस्य शास्त्रातिदेशानतिरेकश्च इति न दोष इति बोध्यम्॥ नन्वेवमपि विशेषविहितेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह

स्वाश्रयमिति। (कै)

अचारितार्थ्यमेव हि बाधकत्वे बीजम् अतिदेशश्च यगादिसम्पादनेन चरितार्थ इति भावः॥ भाष्ये

शेष इति। (भा)

एव च भावकर्मणोरितिनियमे उपयुक्तत्वान्नाय शेष इति

भावः॥ ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्तं परस्मैपदं शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह

प्रत्ययनियम इति॥ (कै)

शेषं दर्शयति

गन्धनादिष्विति। (कै)

एवं गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपदं यथा बाधते तथाऽसति कर्तृग्रहणे कर्मकर्त्तर्य्यपि तद्बाधेतेति भावः॥

सति त्विति। (कै)

इह करणं तु स्पष्टार्थमिति भावः॥

अनुपराभ्यां कृञः। १। ३। ७९॥

भाष्ये

प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदमिति। (भा)

स्वरितञित आत्मनेपदमिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनार्थादन्यत्र इत्यवगतेरितिभावः॥ अत एव प्रतिषिध्यते इत्युपक्रमे

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति (भा)

उक्तिः संगच्छते। ननु तिबादिसूत्रेण सामान्यतः प्राप्तानां "स्वरि-

तन्त्रितः" (१ । ३ । ७२) इति नियमे तदपवादतया अनेन परस्मैपदविधाने आत्मनेपदमापद्यते कर्त्रभिप्रायादौ अनेन परस्मैपदविधानात् ॥ अन्यत्र "शेषात्" इति नियमेन व्यावर्त्तितत्वादत आह

अयमभिप्राय इति। (कै)

तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादौ एव"तिप्तस् झि" (३ । ४ । ७८) इत्यस्य प्रतिप्रसवविधौ लाघवादिति भावः ॥

प्रतिप्रसूयत इति। (कै)

क्रमेण नियम इति पक्षे इयं शङ्का इत्यर्थः ॥

मौलेन। (कै)

सर्वेषां मूले स्थितेन"तिप्तस् झि" (३ । ४ । ८८) इत्यनेन। "वा क्यषः" (१ । ३ । ९०) इत्यतो"द्युद्भ्यः" (१ । ३ । ९१) इत्यत्र वाग्रहणानुवृत्तिः ॥ नन्वनेन निषेधेन नियमापाकरणेऽपि पुनर्मूलविधेः प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह

साक्षादिति। (कै)

तन्निषेधे हि शेषत्वात् शेषादिनियमात्तन्नियमप्रसङ्ग इतिभावः ॥

विधीयत इति। (कै)

न क्रमेण नियमः किन्तु सर्वप्रकरणं युगपदेव नियामकमिति

भावः ॥ अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रसंकोचकताचेति ध्वनितम् ॥ भाष्येऽपि

आत्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते (भा)

इत्यनया विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्बाध्यते इत्युक्तिरसंगतैव स्यात् ॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । १ । ३ । ८६ ॥

उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति भाष्ये

बुधादिष्विति ॥ (भा)

नन्वकर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह

अकर्मका अपीति । (कै)

प्रकारत्रयेण तेषां सकर्मकत्वमितिभावः ॥ नन्वकर्मकाणां सकर्मकतादशायामिव अप्राप्तत्वाविशेषात् अचित्तवत् कर्तृकतायामपि विध्यर्थत्वसम्भवाद् वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह

चार्थे इति ॥ (कै)

अचित्तवत् कर्तृकार्यमिति । (कै)

अचित्तवत्कर्तृकाकर्मकार्यमित्यर्थः ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥

ननु यतो णेरात्मनेपदं ततः प्रागवस्थाऽणिपदग्राह्येति न दोषोऽत आह

णिमात्रेति । (कै)

प्रत्यासत्तिमज्ञानानस्याशङ्का इत्यर्थः ॥

---

१ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदवचनम् । वा । अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति । यदि तर्ह्यासामीप्यतेऽणिग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाक्रियमाणे कस्याकर्मकग्रहणं स्यात् । णेरिति वर्तते (१ । ३ । ८६) ण्यन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति । सिद्धं तु अतस्मिन्नाविति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अतस्मिन्नौ योऽकर्मकस्तन्नेति

चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । (भा)

सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चान्वयोऽत आह

द्वितीयेति ॥ (कै)

आरोह्यमाणमिति । (कै)

निवृत्तप्रेषणचतुर्थकक्षेयं ततो हेतुमण्णिच् ॥

प्रयोजनान्तरमपीति । (कै)

वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमितिभाष्याशय इत्यन्ये ॥

तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि

यस्माण्णेः प्राग् (भा)

इति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमण्णिरिति लभ्यं तथाप्ययं भावः । तथा सति "आधृषाद्वा" इति विकल्पितणिच्यण्यन्तसम्भवेन तत्सुरादिण्यन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति उत्तरभाष्यस्य त्वयं भावः । क्वचित्तथाऽण्यन्तसंभवेऽपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन न सम्भवति । हेतुमण्णिच्त्वावच्छेदेन तु सम्भवत्यण्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥

प्रत्ययम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्-अण्यावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदमिति । नैष दोषः । अण्याविति कस्येदं ग्रहणम् । यस्माण्णेः प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते न चैतस्माण्णेः प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते ।

न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-रुचिनृतिवदवसः। १।३।८९॥

छन्दसीति। (कै)

"सुपां सुलुको" (७।१।३९) ऽप्युपलक्षणमिदम्॥

---

[1]लुटि च क्लृपः।१।३।९३॥

भाष्ये

अनुकृष्यते इति। (भा)

"वृद्भ्यः स्यसनोः" (१।१।९२) इत्यनेन तु न सिद्धिः। तत्र चतुर्णामेव ग्रहणादितिभावः॥

---

१ किमर्थश्चकारः। स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते (१।३।९२)। यदि तर्हि मान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति "द्युद्भ्यो लुङि" (१।३।९१) इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यः विभाषा इत्यनुकर्षणार्थः (१।३।९०)। यथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थश्चकारेण। एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते।

भाष्यकार इति । (कै)

न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्तिः । स्वरितत्वं तु व्याख्यानसापेक्षमिति वाच्यम् । तत्रेऽपि चे समुच्चेतव्यविशेषप्रतिपत्तये तदपेक्षायास्तुल्यत्वादितिभावः ॥

सर्वे चकारा इति । (भा)

अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेन "आटश्च" (६ । १ । ९०) इति चस्य पुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येणाविरोध ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्
पादश्च समाप्तः ॥

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New Series, No. 1029.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NAGEÇA BHAṬṬA

EDITED BY

PANḌIT BAHUVALLABHA ÇASTRI

VOL II FASCICULUS VII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER LEIPZIG, GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fascicli being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

		Rs	
Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Advaitachinta Kaustubha Fasc 1		0	6
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1 5 and Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 5 Vol IV Fasc 1 5 @ /6		7	8
Anu Bhasyam (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sandilya English) Fasc 1		0	12
Astasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Açvavaidyaka (Text Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sans and Tibetan) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		10	0
*Bhamati (Text) Fasc 4 8 @ /6/ each		1	14
Bhatta Dipika Vol I Fasc 1 3		1	2
Brhaddevata (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Brhaddharma Purana (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Bodhicaryavatara of Cantideva Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 2/ each		6	0
Çatapatha Brahmana Fasc 1-6		2	4
Çatasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols II 1-25; III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		19	14
Çatasahasrika prajnaparamita Part I Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Çlokavartika (English) Fasc 1-3		2	4
*Çrauta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4-16 @ /6/ each		4	14
Ditto *Çankhayana (Text) Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6 each		5	10
Çri Bhashyam Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Dana Kriya Kaumudi Fasc 1		0	6
Gadadhara Paddhati Kalasara Vol I Fasc. 1-4		1	8
Kala Madhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Viveka Fasc 1-4		1	8
Katantra (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	8
Katha Sarit Sagara, (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purana (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3	6
Lalita Vistara (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Madana Parijata, (Text) Fasc 1 11 @ /6/ each		4	2
Maha-bhasya pradipodyota (Text) Fasc 1-9 & Vol II, Fasc. 1-7 @ /6/ each		6	0
Manutika Sangraha, (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Markandeya Purana, (English) Fasc 1 6 @ /12 each		4	8
*Mimamsa Darçana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each		4	14
Narada Smrti (Text Fasc 1-3 @ /6		1	2
Nyayavartika, (Text Fasc 1-5 @ /6		1	14
... (Text) Vol III Fasc. 1 6; Vol IV, Fasc 1-8 @ /6/ each		5	4

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतः शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अविरोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विप्रेपेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा । अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । क्वान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य

न च संज्ञानामिति । (भा)

इकः यणः अण् अच् इति च संज्ञानां लोकवत्समावेशोऽदृष्ट- त्वादसिद्धमिति भावः ॥

न चेति । (भा)

अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ एकफलकत्वे सावकाशानवकाश- विरोधे वा अनवकाशं बाधकं न तूभयसमावेशात्

भिन्नफलत्वादिति । (भा)

वस्तुतः समावेशदर्शनादेवाविरोधो विशेषस्याबाधकत्वमिति भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्च व्यभिचरितौ । अत एवाचिरादेशेन गुणो बाधमानः "न तिसृ" (६।४।४) इति ज्ञापकेन समावेशं गमयते (७।१।१००) भाष्ये । तादृशस्थले एक- फलत्वाभावः स्पष्ट एव । तस्येव दृष्टो बाधनमविरोधे चावकाशत्वप- फलभेदे च दृष्टमित्यलम् । एते तु सूत्रे अन्यत्र यथावचनेन दृष्टतया व्यवस्थाकाङ्क्षायां परमानवकाशत्वमाश्रित्य वा इत्याहुः ॥

यद्यपीति । (भा)

एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥

द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् इत्यर्थमित्यत्र प्रत्ययकृत् कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेक- स्मात्कारणात् आ कडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति तदन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-

उदाहरणेति। (कै)

फलभेदेऽपि यदि समावेशः किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्ततेति भावः॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्ववज्रधाखानपूर्दारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानीति। कथमेते संज्ञाशब्दाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको हि स इति चेन्न। सत्यपि योगे रूढिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति भगवतोऽभिप्रायात्॥

कर्मणि विधानमिति। (कै)

एवं च फलभेदादविरोधान्न वाध इति कैयटाशयः। ननूभयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह।

गुणदोषेति। (कै)

किं सम्भवमात्रेण [1]द्विधापाठोऽयाखरषादिति विवेक्तुं तद्विचारः कार्य्य इति भावः॥

यत्नः। (कै)

ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूपः॥ यद्यपि परं कार्य्यमिति [2]पाठेऽपि सूत्राणामन्यथा पाठः कार्य्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं नापि प्रतिपत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः॥

---

१ द्विधापाठोऽर्थाखरसाद्। क।
२ "पाठे" इत्यारभ्य "स दोष." इत्यन्तं नास्ति। ङ।

यथेमिदमुच्यते। व्याप्तिप्रदर्शनमेतत्। किं तर्हीति। कथं त्वेतत् सूत्रं पठितव्यम्। किमा कडारादेका संज्ञेति। आहोस्वित् प्राक् कडारात् परं कार्य्यमिति। कुतः पुनरयं सन्देहः। उभयथाह्याचार्य्येण शिष्याः सूत्रं

कार्य्यशब्देनेति । (कै)

संज्ञा इत्येव तु नोक्तम् उत्तरत्रानन्वयात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्य्याण्यत्र सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादयः तथापि तेषां केनापि बाधप्रसङ्गाभावादबाधितप्रवृत्तेर्न चैतत् सूत्रसत्त्वात्तल्लाभ इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वासम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥ ननु पर्य्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थ्यसंभवेन संज्ञानां विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधित्वमिति भावः ॥

प्रतिपादिता । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचित् प्राक् कडारात् परं कार्य्यमिति । कस्मान्न विशेष । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्ग्रहणम् । किम् । एका संज्ञाभवतीति ॥ ननु च यस्यापि परं कार्य्यं तेनापि परग्रहणं कर्त्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । संज्ञाधिकारस्थायम् ।

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टबाधयेति शेषः॥ भाष्ये

परार्थमिति। (भा)

अनच(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थः। परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव ममाच कृतं भविष्यतीत्यर्थः॥ ननु विशेष्यवाचिपदासन्निधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापर्य्यायनामादिशब्दानामपि विशेष्यत्वसंभवाद्यात आह

संज्ञेति। (कै)

प्रचुरप्रसिद्धेः (सिद्धे। ८) संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते इत्यर्थः॥ ननु "सरूपाणाम्" (१। २। ६४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात् कथं तदर्थताशेत्यत आह

असाचेति। (कै)

एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः॥

लिङ्गविपरिणामेनेति। (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम्। बह्वयोगव्यवधानात् यत्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममाच बुद्धिस्थं भवि-

---

तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः। तत्रैतावद्वाच्यम्। आ कडारादेका। किम्। एकासंज्ञा भवतीति॥ अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः। वा। अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः (१। ४। १३-१४-१८) समावेशो न प्राप्नोति। सार्पिष्कः। बार्हिष्कः। याजुष्कः। धानुष्कः। (४। ४। ५१। (५। १। ६३)७। ३। ५१। ८। ३। ३९। ७। २। ११८)

ष्यति इत्यर्थकतया तत्रत्यमत्रानुवर्त्तते इत्येव भाष्येण (भाष्यं न। का) व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिककार्य्यमेवेत्यत आह

संज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्नः । "एका संज्ञा" इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपुंसकम् । सर्पिः शब्दादार्हीयठक् तदस्य पण्यमिति (वा। इ) इसन्तत्वात् कः । तत्राङ्गसंज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लघ्वैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारणं शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुदान् इति ड्मतुप् । सिद्धान्तस्त्वित एव ज्ञापकात् समावेश इति "परं कार्य्यत्वम्" इत्यत्र सुबन्तसमुदायात् कथं तद्धितस्तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह

शाभ्यः । माणवत्र्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ६ । ४ । १४६ ॥ ७ । २ । ११७) । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुन: परं कार्य्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्ध: । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे पराङ्गसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् पदम् ।

परं कार्य्यमिति । (कै)

शब्दस्य भावस्यार्थः । सचैकदेशद्वारा एतत् सूत्रार्थरूपः । अनु-
ादेर्यविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभावः ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभावः ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

स्वादिषु यदङ्गं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-पदत्वयोः समावेश इति भावः ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत आह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

बाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादन्यायेनेति भावः ॥

नः क्ये (१ । ४ । १५)। सिति च (१ । ४ । १६)। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (८ । ३ । ६४)। यचि भम् (१ । ४ । १८)। तस्यान्ते प्रत्यये ह्यङ्गमिति । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्य्यायः प्रसज्यते । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥ कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

इह त्विति। (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभावः॥

कथमिति चेदिति। (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्य्यमिति प्रश्नः॥

उच्यते इति। (कै)

नानेन पदसंज्ञा विधीयते किन्त्वनुद्यते इतिभावः॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति। (कै)

तद्बुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः। अनुवादसामर्थ्यादितिभावः॥ इह तु "एका संज्ञेति" नियमबाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम्। वस्तुतस्तद्भाष्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम्॥ अन्यनया रीत्या परकार्य्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसंज्ञाबाधस्यासंज्ञाबाधाय पर्य्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न। अनुमितापाद्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो बाधस्तदितरपर्य्यवसायीति समावेशसिद्धिरित्याशयात्॥ ननु यज्ञश्रीष्टैः संज्ञानिवृत्तये तत्र तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१। २। ४२) इति। एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम्। अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोःसंज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधाय

एका संज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थः ॥

मया त्विति । (कै)

परं कार्य्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति [1]किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विशेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसंज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

यद्यन्यत्र सा संज्ञा तदोभयं कार्य्यम् एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे [2]"नवकेवलाः समानाधिकरणेने"त्युत्तरं करणे तु अधिकारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव [3]चोदितेति भावः ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावरुप्तौहिसञ्ज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञामपि बाधेतेत्यर्थः ॥

---

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ अ २ । पा १ । सू ४९ ॥
३ नोदिता । का । ड ॥

इति (२ । १ । ४९) । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । (२ । १ । २४) । तदारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञापरं कार्य्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्य्याय प्रसज्यते । एका संज्ञेतिवचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते [१]"द्वितीयाश्रित" इत्यादिपठनीयं श्रितादिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयं यदि तु "द्वितीयाश्रित" इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य [२]"उपपदमतिङिति" प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्त्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद् गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धादत आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च [३]कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे परं कार्य्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

---

१ अ २ । पा १ । सू २४ ॥ २ अ १ । पा २ । सू १९ ।

३ "कर्मधारयत्वस्य पर्याये सिद्धे" । इ ॥ "परम्" इत्यारभ्य "बोध्यम्" इत्यन्तं नास्ति । का ॥

द्विगु च ग्रहणम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुष' (२ । १ । २२) द्विगुश्च(२ । १ । २३) इति चकारः कर्त्तव्य । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुन' परं कार्य्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः समावेश सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा यदा

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारय संज्ञा करिष्यत इति भावः ॥

पुंवद्भावेति। (कै)

"स्त्रियाः पुंवद्" इति तु "न कोपधायाः" इति निषिद्धमिति भावः ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकडाराद् बहिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्त्वम् ॥ ननु "द्विगुश्च" इति सूत्रपाठाद् "द्विगुश्च" इति अनुपपन्नमत आह

द्विगोरिति।

व्याघ्रिन्यायात् कडाराः कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति तात्पर्य्यम्। आद्वन्द्वादिति तु नोक्तम्। "द्वन्द्वश्च प्राणी"त्यस्यावधित्वापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्त्रितसंज्ञयोः [१]समावेशानापत्तेः ॥

परस्तादिति। (कै)

सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

---

१ "समावेश" इत्यारभ्य "इति तत्त्वम्" इत्यन्तं नास्ति। क ॥

तत्पुरुषसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (२। १। ५१) संख्यापूर्वो द्विगुः (२। १। ५२) इति। एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति (२। १। २४)। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्य्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्य्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति

इत्यादिग्रन्थश्च । अन्ये तु चकारघटितं द्विगुश्चेति सूत्रं कर्त्तव्यमिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशत्वमत आह

ऊर्य्यादीति । (कै)

गतित्वेनैकोशत्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्वरो "गतिरनन्तर" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । "उपसर्गादसमास" इति णत्वम् । "उपसर्गात् सुनोती"ति षत्वम् । "दिवः कर्म च" इत्यत्र संज्ञयोः समावेशेन तद्वात्वर्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वादक्षाणां तृतीया[1] । अकर्मकत्वाभावात्[2] परस्मैपदाभावः । प्रयोज्योऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया च इति भाव । तृतीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्रियद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्द्वितीया इत्यत आह

---

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ॥

२ 'अणावकर्मकाद्' । १ । ३ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भव ॥ गतिदिव कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् । वा । गतिदिव कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् उपसर्गाः क्रियायोगे (२ । ४ । ५९) गतिश्च (१ । ४ । ६०) इति चकारः कर्त्तव्य । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावसिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसाम-

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपलक्षण कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

[१]"कर्तृकरणयोरि"त्यत्रास्योपस्थितिस्तु अक्षद्योगे चरितार्थेति भावः ॥ न च स्तोकं पाक [२]इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्तृसाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनसा देव इत्यादिप्रयोगः कथ हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ऽचान् दीव्यतीति प्रयोगे दृढतर मानं चिन्त्यम् । कार्य्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्त्तरि इति कर्मत्व न च तदा करणत्व-

---

१ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥

२ "इत्यादावपि" इत्यारभ्य "तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया" इत्यन्त नास्ति इङ्गलण्डीयविवरणपुस्तके ॥

र्थाचोपसर्गसंज्ञा परं कार्य्यत्वाच्च गतिसञ्ज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्ये-कसञ्ज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्तियौगपद्येन सम्भव । गतिसञ्ज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽवकाश । ऊर्य्यादीन्यवकाश (१ । ४ । ६१) । प्रादीना या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति । दिव कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिव कर्म च (१ । ४ । ४३) इति चकार कर्त्तव्य । अक्रियमाणे हि चकारे-

मिति न दोषः। किञ्च [1]"क्ङिति च" इतिसूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्यकार्य्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता। किञ्च कार्य्यकालपक्षेऽप्यादिभ्य. परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति [2]"अदसोमात्" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या "अपादानमुत्तराणि" गां दोग्धि पय इति अचत्य भाष्यासङ्गतेः। आ कडारारस्थसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गतिरित्याहुः॥ [3]"हेतुमति च" इति च ग्रहणम् इति भ्रमं वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीबन्धु. इत्यत्र श्रुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न। श्रुतविधायके दूराद् आक्वान ज्ञापनमात्रोपलक्षणं न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधन[4]विभक्तिनियामकस्योपलक्षणम्। एवं चागच्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणल-

---

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥ २ अ १ । पा १ सू १२ ॥
३ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥ ४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणसंज्ञा बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभाव ॥ यस्य पुन परं कार्य्यत्वं निमित्तानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भाव सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा। कथम्। एवं च वक्ष्यति। दिव साधकतमं कर्म। ततः करणम्। करणसंज्ञं च भवति साधकतमम्। दिव इति निवृत्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्य्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि

मिति भाष्याशयसत्वेनादोषात्। अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः॥

चिन्त्यम् इति। (कै)

अत्रेयं चिन्ता। अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तस्यानित्यत्वं तेनोक्तप्रयोगसिद्धिरित्याहुः॥

ततो घिसंज्ञं चेति। (कै)

तथाच नदीघिसंज्ञाविषये ते संज्ञे नदीघिसंज्ञे पूर्विके इति भाष्यार्थ इति भावः॥

पर्यायार्थं वेति। (कै)

एवं हि एका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः। तदन्तस्य घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः॥

ननु चेति। (कै)

तत्र गत्यादिपरसिद्धोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते इति भावः॥

पर्याय इति। (कै)

करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः। दिव कर्म। हेतुमत्। स्वतन्त्रः कर्ता (१। ४। ५४) तत्प्रयोजको हेतुश्च (१। ४। ५५) इति चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्मसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं

एकसञ्ज्ञाधिकाराबाधायेति भाव ॥ वस्तुत दृष्टानुरोधादूर्णोति-विभाषाग्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवास्येति "एका सञ्ज्ञा" इति पाठेऽपि न दोष ॥ इदानीं पर कार्य्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

"क्षत्रिये" "तदस्य प्राप्तमि"त्यधिकारे [१]"ऋतोरण्" इति वर्त्तमाने [१]"छन्दसि घस्" इति घस् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणेऽवादेशे [२]'लोप शाकल्यस्य" इत्यर्थमपि सेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि पर कार्य्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्र नियमार्थं तथाप्यत्र पक्षे दृष्टसिद्धिरिति भाव ॥ ननु परत्वात् कर्त्तृत्वे प्राप्ते कर्मसञ्ज्ञा-विध्यर्थमेव गत्यादिसूत्र स्यात् कथ नियमार्थत्वमित्यत आह

---

१ अ ५ । पा १ । सू १०८ ॥ २ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥
२ अ ८ । पा ३ । सू १९ ॥

कार्य्यत्व नियमानुपपत्तेस्तयोभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य हेतुसञ्ज्ञा परा कर्तृसञ्ज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । स्वतन्त्र प्रयोजको हेतुरिति । तत कर्त्ता । कर्तृसञ्ज्ञाश्च भवति स्वतन्त्र । प्रयोजक इति निर्दिष्टम् । तदारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसञ्ज्ञा पर कार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसञ्ज्ञा पूर्विका हेतुसञ्ज्ञा । कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्छाब्दं प्राधान्यं अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् लोकेऽपि अन्तरङ्गकार्य्यात् प्रधानकार्य्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्थले इति भावः ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वोपवादेन निवर्त्तितस्य परकार्य्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरवकाशपूर्वकार्य्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसञ्ज्ञा नियमराहित्येन च विरोधाभावादित्यर्थः ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषां कर्मसंज्ञैव इति नियमस्तु न । प्राक् कडारादिति शास्त्रबाधापत्तेः ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । [1]"हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमत्वोक्त्या कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य [2]"कर्त्तु-

---

१ अ ३ । पा १ । सू २६ । २ अ १ । पा ४ । सू ५२ ।

यौगपद्येन संभव । गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे । वा । गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम् (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धु । वात्सीबन्धु (६ । २ । १०९ । ८ । २ । ८३) । वैद्रम् । (२ । २ । ३२ । ५ । १ । १३१) विविनध्य (६ । ४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभाव । यस्य पुनः परं कार्य्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो संज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वं तस्य

दीधितितमम्" इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्त्वेतद्भाष्यबलाद् गत्यादिसूत्रं विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च पाचयत्यादौ न दोषः । यच्च "आरम्भसामर्थ्याद्" इत्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति तन्न प्रधानानुरोधेन सर्वतो बलवत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादमुभयोरप्यविरोधात् प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्तु न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत् कार्यशब्दयोर्यौगपद्यायोगात् कार्यान्तरस्य चाभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् [1]समावेशेऽस्य कर्मभिन्नत्वाभावेन [2]"उभयप्राप्तौ" इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी । पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं षष्ठीति विशेषादिति चेन्न इष्टविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावादिति भाष्याशयात् ॥

---

१ समावेशे । इ ॥ २ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

नदीघिसंज्ञेपरे गुरुलघुसंज्ञे । तथारम्भसामर्थ्याच नदीघिसंज्ञे परं कार्यत्वाच गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्व्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्य्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः । परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा । वा । परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा वाधेत (१।४।८८।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्य्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भाव सिद्धः । कथम् । पूर्व्वा

ह्रक्राविति । (कै)

ह्रकराविन्युचितम् । यदा सूत्रगतऋतयणादेशे रेफान्तऋशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽयं द्विवचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपादितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तत्र घिलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसंज्ञापेक्षया परत्वादिति भावः ॥

अलं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् [1]"अचः परस्मिन्" इत्यस्याप्यभाव इति बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

दृष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नत्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वादितिभावः ॥ भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्व्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तङानावात्मनेपदं तस्यान्ते ल परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येक संज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्व्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्य्याय प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभव ॥

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीत्वस्याश्रयभूतह्रस्वाभावादित्यर्थः ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीत्वाभावे घित्वानिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं नदीत्वमिति भावः ॥ मास्तु शेषवचनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अनेनेति । (कै)

उन्मत्तेति क्तान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जनत्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेश्चार्थिक इति भावः ॥ नित्यनपुंसकत्वं तु संज्ञयोः समावेशेन सिद्धम् ॥

[1]पाक्षिकः कबिति । (कै)

शेषादिति कपो न [2]"संज्ञायामिति" निषेधात् चिन्त्यमिदम्।

१ उपलब्धकैयटे "पाक्षिकस्य कप्" इत्यस्ति ॥
२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः (३।२।१२४-१०७)॥ परवचने संज्ञा । कोऽवकाशः... सिति पदं भम् । वा । परवचने सिति पदं भसंज्ञामपि प्राप्नोति (१।४।१६—१८)। अयं ते योनिर्ऋत्विय (५।१।१०६॥६।४।१४६)। प्रजाम् विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति ॥ गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् । वा । गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति (१।४।५२।५४)। आरम्भसामर्थ्याच्च

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थे विद्यमानस्य समासोक्तेः शेषत्वाभावाच्च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधिकरणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत् कान्यपदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पचसत्सूत्रभाष्ये स्पष्ट. ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थ ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

[1]"समाहारे च" इत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

[2]शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

---

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २६ ।

कर्मसंज्ञा परं कार्य्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोष । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञाया कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं "हृक्रोरन्यतरस्याम्" (१।४।५३) इत्यन्यतरस्या ग्रहणं करोति ॥ शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । "शेषोघ्यसखि" (१।४।७) इति । किं प्रयोजनम् । घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञाया घिसंज्ञा मा भूदिति । धेनवे पथ्ये बुध्ये धेन्वै (७।३।११२—१११) । इतरथा हि परं कार्य्यत्वाच्च घिसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च "ङिति ह्रस्वश्च (१।४।६)

अनन्तरचकारमात्राधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तथापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचश्चित् कारणादिति । (कै)

अत्रान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थ्यादिदं चिन्त्यमिति कश्चित् ॥

पञ्चपाचमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । विकृतः शेषे तु अन्त्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयविकृतः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतेः । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थीभावबलात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

इति नदीसंज्ञा । न वासंभवात् । वा । न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । कोऽसावसंभवः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । वा । ह्रस्वलक्षणया हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । (७।३।१११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञाया घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञाया

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः ॥ सङ्ख्यासमानाधिकरणत्वा समासोक्तिः शेषत्वाभावात् तत्र बहु-व्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति विकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अव्ययी-भावोऽपि समास्त्रियमाणार्थत्वे चरितार्थः । बहुव्रीहिरपि अन्यत्र चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये बहुव्रीहिः क्व चरितार्थः । व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात् । यद्वा तस्य तद्बाधकत्वमनवकाशत्वेनैव[१] बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

---

१ परत्वं च । का ॥

घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभाव । वा । याश्रयाभावान्नदीसंज्ञाया घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यणादेशोऽपि न प्राप्नोति । नैष दोष । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभाव । वा । नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यणा-देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति । बहुव्रीह्यर्थं तु । वा । बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । "शेषो

तथाचानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति बहुव्रीह्यप्राप्तिः॥ ननु द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वा[१]"नदीभिश्च" इत्यनेनैव भाव्यम् एवं च कथमत्र बहुव्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्वात् कथमयमवकाशोऽत आह

यद्देति। (कै)

एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद् बहुव्रीहिः प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः पर कार्य्यत्वमिति पाठे इति दिक्॥ वस्तुतः समाहारे चायमिष्यते इत्युक्तिभाँवसाधनत्वाच समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद इति मत्वा द्वीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्तः। संख्येत्यनुवर्त्तमाने [२]"नदीभिश्च" इत्यनेषां पदानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतितपर्णे "प्रादयो गताद्यर्थे" इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ अ २। पा १। सू २०॥ २ अ २। पा १। सू २०॥

बहुव्रीहि" (२।२।२३) इति॥ किं प्रयोजनम्॥ प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुलुक्लोपेषु। वा। अव्ययीभावे। उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् (२।१। २१।६।२।१।५।४।१५४)॥ उपमाने। शस्त्रीश्यामा। कुमुदश्येनी (२।१।५५। ५।४।१५४—१५३)॥ द्विगु। पञ्चगवम्। दशगवम् (२।१।५१-५२। (६।२।१)॥ लुक्लोपे। निष्कौशाम्बि निर्वाराणसि (२।२।१८ (५।४।१५३)॥ तत्र शेषवचनाद्दोष संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु

प्रपर्णक इति ॥ (कै)

भाष्ये

क्त्वार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य क्त्वार्थे वाच्ये बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु [1]"कुगति" इति सूत्रविहितः समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-काशोऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

[1]प्रादयो गताद्यर्थे इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्र-विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भावः ॥ ननु क्त्वार्थे विशेष्ये तत्पुरुषः तद्वति "बहुव्रीहिरिति" भिन्नविषयत्वात् "तत्पुरुष इति चेदि"त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

"प्रादयो गताद्यर्थे" इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

---

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥
२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

बहुव्रीहिप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । संख्या समानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या । द्वैरावतीको देशः । त्रैरावतीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरण । वीरपुरुषको ग्रामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । अब्राह्मणको देशः अवृषलको देशः (२ । २ । १८) ॥ तल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न बहु-व्रीहिः । वा । तल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तत्र शेष-ग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं[1] "शेषाद् विभाषा" इति सूत्रे शेषाधिकार-स्यादित्यर्थलाभाय चिकारस्य शेषस्तेन "परं कार्य्यमि"ति पाठे सञ्ज्ञासमानाधिकरणनञ्समासञ्जलोपेषु दोषपरिहारार्थः । एवं च दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उन्मत्तगङ्गमित्यत्र न दोषः स्थित एवेति । "परं कार्य्यम्" इति पाठो दूषितो भगवता चस्त्विये दोषाश्चेति बोध्यम् ॥ नन्वेतदवधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकाण्ग्रहणेन प्रतिपादितमिति भावः ॥ ननु समावेशे "[2]छन्दस्युभयथा" इति व्यर्थं स्यादत आह

छन्दसीति ॥ (कै)

तिङनम् । (कै)

क्ङाद्यादेशानाम् ॥

---

१ अ ५ । पा ४ । सू १५४ ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ११७ ॥

प्रपतति पर्णं प्रपर्णकः । प्रपतति पलाशः प्रपलाशक इति (२ । २ । ६) । यथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् बहुव्रीहिर्भविष्यति । एक-संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधः । वा । एक-संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

शेषस्यापि । (कै)

तथादेः । वस्तुतोऽत्र "[१]लङः शाकटायनस्यैव" इत्यत एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं "[२]लिङाशिषि" इत्यत्रापि ॥
भाष्ये

इष्टम् । (भा)

गोत्रम् ॥

अत्र समावेशे इति । (भा)

शलङ्कोर्गोत्रापत्यं "[३]बाह्वादीञ्" शलङ्कोः शलङ्कादेशश्च । ततो यूनि "[४]यञिञोश्च" इति फक् ॥ "[५]पैलादिभ्यश्च" इति लुक् । पीलु शब्दात् "[६]पीलाया वा" इति गोत्रेऽण् । ततो यूनि "[७]अणो द्व्यचः" इति फिञ् तस्य पूर्वेण लुक् नच "[८]गोत्रेऽलुगचि" इत्यनेन अलुक्यपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य "[९]फक् फिञोरन्यतरस्याम्"

---

१ अ ३ । पा ४ । सू १११ ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ११६ ॥
३ । अ ४ । पा १ । सू ९६ ॥ ४ अ २ ॥ पा ४ । सू ६४ ॥
५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ॥ ६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ॥
७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ॥ ८ अ ४ । पा १ । सू ८९ ॥
९ अ ४ । पा १ । सू ९१ ॥

निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र स्वार्थात् प्रतिषेधः । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र स्वार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाश'

इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेष्यत एव इत्याह

फक्फिञोरिति। (कै)

अन्तरङ्गत्वात् पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते यूनिलुगप्राप्तेरिति भावः॥ "[1]गोत्रेऽलुगचि" इत्यत्र [2]भूम्नि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः। तस्मादौपगवस्य गोत्रापत्यम् औपगविरित्यादौ "[3]एको गोत्रे" इति नियमादिञ् नस्याद् इति फलं बोध्यम्। तुशब्दस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः॥

शकव्यै इति। (कै)

यद्यपि नदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् घित्वं नेति प्रागुपपादितम्। तथापि समावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम्॥ नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति। (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वासम्भवात् अवश्यं

---

१ अ ४। पा १। सू ८९॥

२ भूम्नीति च लुक् प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः।
अचिरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादयुक्तं स्याद्॥
भूम्निप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति।
एतद्ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुकौ च॥

३ अ ४। पा १। सू ९३॥

प्रपञ्चार्थकः इति॥ सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात्। वा। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम्। कानि पुनरस्य

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्घटकनिर्गमनस्य अवधिभावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणम् इत्यवश्यं वाच्यमित्यप्युभयोः प्राप्तिरिति भावः ॥

कंसपात्र्याम् (भा)

इत्यादेरपि कंसपात्र्याश्र्निर्गतमन्नं भुङ्क्ते इत्यादर्थ ईदृग्स्थले धनुःकंसपात्र्यादेर्द्वैधाप्तय इति बोध्यम् ॥ नच कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं पञ्चमीप्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायाः तृतीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः परत्वात् । एवम् "आङ्गोपोऽसः" इत्याद्येकवाक्यतापन्नभसंज्ञया नम्नोपाद्येकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायाः परत्वाद्भिन्नत्वाद्य बाधो न स्यादिति वाच्यम्। एतदधिकारस्थसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव वाङ्गीकारेणादोषात्॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्त्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् कर्म्मेरित्यस्याप्राप्तिः। विभागनिरूपितावधित्वविवक्षणाद्यापादानत्वप्राप्तिः। न च पयः संनिधौ गौर्नेप्सिततमा-

---

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञा दीर्घप्लुतौ । वा । ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते (१।२।२३)। तिङ् सार्वधातुकम् लिङ् लिटोरार्द्धधातुकम् । वा । तिङः सार्व्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्द्धधातुकसंज्ञा बाधते (३।४।११३-११५-११६)। अपत्यं वृद्धं युवा। वा। अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते (४।१।१६२।१६३)। घिं नदी। वा। घिसंज्ञां नदीसंज्ञा बाधते। (१।४।३—७)। लघु गुरु । वा। लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा

[1]कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात्॥ ननु स्वकक्षायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि। अत एवाग्रेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः। "[2]अकथितं च" इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक्॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति। (भा)

गेहे प्रविश इति ग्रामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति बोध्यम्॥ केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-स्तदा कर्मत्वाप्राप्तेस्तत् साधुत्वं बोध्यम्। यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्बोध्येत्याहुः॥ तन्न "[3]हृद्द्युभ्यां च" इत्यलुग्विधायकवार्त्तिकस्थभाष्यविरुद्धम्। तत्र "[3]हृदिस्पृग्" इत्यादौ द्वितीयार्थे चैषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम्। धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरस्तत्करणकबोधो धनुः कर्तृक इति धनुः करणको धनुर्वृत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः।

---

१ कारकान्तरापेक्ष एव। इ। २ अ १। पा ४। सू ५१॥

३ "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्॥ (६। ३। ९) इति सूत्रस्थवार्त्ति-कम्। हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्। वा। हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्।

बाधते (१। ४। १०-११)। परं भम्। वा। पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते। (१। ४। १४-१८)। अपदानसुत्तराणि। वा। अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते। वा। धनुषा विध्यति। कंसपाव्या भुङ्क्ते। गां दोग्धि। धनुर्विध्यति॥ धनुषा विध्यतीत्यपायुक्तत्वाच्च "ध्रुवमपायेऽपादानम्" (१। ४। २४) इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति "साधकतमं करणम्"

स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात्। एवमसिश्छिनत्ति इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार इति बोधः। अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्नियतत्वम्॥

षत्वं नेति। (कै)

"[1]उपसर्गात्सुनोति" इत्यनेनेति शेषः॥

प्रकृति स्वरः। (कै)

"[2]तत्पुरुषे तुल्यार्थ" इत्यनेन॥

वृद्धिः। (कै)

"[3]सिचि वृद्धि"रिति॥

दीर्घः। (कै)

"[4]क्रमः परस्मैपदेषु" इति॥

क्रमत इति। (कै)

"[5]वृत्तिसर्ग" इत्यनेनात्मनेपदम्॥

---

१ अ ८। पा ३। सू ६५। २ अ ६। पा २। सू २।
३ अ ७। पा २। सू १। ४ अ ७। पा ३। सू ७६।
५ अ १। पा ३। सू ३८।

(१।४।४२) इति च करणसंज्ञा। करणसंज्ञा परा सा भवति। कंसपाल्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति "आधारोऽधिकरणम्" (१।४।४५) इति चाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति। "गां दोग्धि"इत्यत्रापाय-

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसंज्ञायां "[1]सह सुपा" इत्यत्र चरितार्थामव्ययीभावादिविशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञानुवादेन तासां विधानात् अत एव समासान्ता इत्यधिकारे "[2]अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इत्यादिविधानं सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एवं चोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भावः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायस्तु न । "[3]अव्ययादाप् सुप" इति ज्ञापकात् । संज्ञान्तरविनिर्मुक्तस्थलाभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भावः ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥
२ अ ५ । पा ४ । सू १०७ ॥ ३ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

युक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (१ । ४ । ४५) इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति । धनुर्विध्यतीत्यत्रा पाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति "स्वतन्त्रः कर्ता" (१ । ४ । ५४) इति

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एवं चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन[1] जातिसंज्ञाव्ययकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् । [2]अत एव दारवतीत्वमित्यत्र न पुंवद्भाव इति बोध्यम् । अत्र तत्तद्धितसंज्ञे तदन्तस्य बोध्ये प्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरणत्वात् । न गुणिपरशुक्लादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्र मतुप् लोपादिति वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात् । गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां तथा त्वाभावेनाक्षतेश्च । मतुप् लोपस्तु भेदविवक्षायां शुक्लवान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधानमाश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा असर्वलिङ्गत्वात् ॥

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति यद् गुणलक्षणं "वोतो गुणवचनात्" (४ । १ । ४४) सूत्रे उक्तम् तदेकदेशयुक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ "अत एव" इत्यारभ्य "बोध्यम्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म-सम्प्रदानम् । वा । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो कर्मसंज्ञा सम्प्रदानसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ३८-३७) ॥ करणं पराणि । वा । करणसंज्ञा (१ । ४ । ४२) पराणि कारकाणि बाधन्ते । क्र । धनुर्विध्यति । असिश्छिनत्तीति ॥ अधिकरणं कर्म । वा । अधिकरणसंज्ञा कर्मसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५-४६) क्र । गेहं प्रविशतीति । अधिकरणं कर्ता । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५—४८) । क्र । स्थाली पचतीति ॥ अध्युपसृष्टं

ष्यञ्विधिरिति । (कै)

[1]"वोतो गुणवचनात्" [2]"लतलोर्गुणवचनस्य" इत्यादिरप्युपलक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादिग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणपत्यादिभ्य ष्यञ् नस्यात् प्राणिभृज्जातिलक्षणो ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणो बालशब्दे । निपुणादयो युवादयः ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः ॥ एकशब्दे सङ्ख्यासंज्ञया राजपुरुषे समाससंज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ भाष्ये

---

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३५ । एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

कर्म । वा । अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४६—५५) ॥ गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । वा । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ५८—६०—८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा । परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ९९—१००) ॥ समाससंज्ञाश्च । वा । समाससंज्ञाश्च या या परा अनवकाशाश्च ताश्च पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते ॥ अर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा अर्थवत् प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जाति । वा । समास । समाससंज्ञा च

किमर्थमिति । (भा)

"गुणवचनं च" इत्यारभ्य "एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा" इत्यन्तवचनजातं "किमर्थम्" इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति

यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवात्रेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृत्संज्ञा तद्धितसंज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

"एकद्रव्योपनिवेशिनी"त्युक्ता: । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाधानान्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणषष्ठी ॥ तत्र संख्या संज्ञया जातिसंज्ञाया बाधाद् ङित्येत्यादौ टाबेव । तथा तया सर्वनामसंज्ञाया· बाधात् सर्वाय

वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्व्वनाम । सर्व्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्व्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् । संख्या । वा । संख्यासंज्ञा च वक्तव्या । डु च । वा । डु संज्ञा च वक्तव्या । का पुनर्डुसंज्ञा । षट्संज्ञा । एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठा संज्ञा क्रियन्ते । सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्व्वा संज्ञा । अपि चैतेनानुपूर्व्वेण संनिविष्टाना बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ।

इत्यादौ न स्यै। एवं संज्ञा सञ्ज्ञया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याद्यूह्यम् ॥

समाधन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्तमिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम्।१।४।२॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽयमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ्। इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥ क्व पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत् प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः । क्व पुनर-

---

आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध इति। कोऽयं शब्द इति। इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न त्वन्यायान्योऽर्थं परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति। कर्मव्यतिहार

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यथाप्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं लघे परिहरिष्यत इति भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति भावः ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्य्यायोपादानमिति भावः ॥ अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यार्यौ क्व चैकस्मिन् युगपत् प्राप्नुतः । हृद्याभ्याम् हृद्येभ्यित्यन्यार्यौ हृद्येभ्य इत्यत्र युगपत् प्राप्नुतः (७ । ३ । १०२-३) । किञ्च स्यात् । एकस्मिन् युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग । इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यत एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञित्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्य्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यदा पर्य्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासम्भावयन् पुनः पृच्छति । कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

यदेति । (कै)

प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः । परत्रात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एवं च सङ्गति पुनः प्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्य्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकत्वेन फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु "प्राप्नुत" इति क्रिया न स शब्देन परामर्शयोग्या । सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्त्वस्य "वति" सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्त्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेश्चात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च नाम युगपदसम्भवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति कार्य्ययोर्युगपदसम्भवः प्राप्त्योरुभयप्रसङ्गः ॥ तृजादिभिस्तुल्यम् । वा । तृजादिभिस्तुल्यं पर्य्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । तृजादयः (३ । १ । १३३) पर्य्यायेण भवन्ति ॥ किं

यथार्थवचनस्य प्रमाणोऽपि व्यावर्त्तकाश्रयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्य्यद्वयसमर्पणादन्योन्य विरोधः ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गो विधौ । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किञ्च

आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदोपात्तायाः परामर्शे न दोषः। लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देश्याभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥ ननु का [1]च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलबाधनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वनेन परस्य प्रतिपादनात् कथमय प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भे ऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्य्याय प्राप्तिरत आह

इतरो व्यत्तीति ॥ (कै)

पर्य्यायेति । (कै)

एवं च पाक्षिकबाधो विरोधफलमिति भावः ॥ भाष्ये

---

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुन कारणं तृजादय पर्य्यायेण भवन्ति। अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपदं विधेया वा। अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते। अप्रतिपत्तिर्निर्णयो स्तुल्यबलत्वात् । वा। अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयो शास्त्रयो स्यात्। किं कारणम्। तुल्यबलत्वात । तुल्य बले ह्युभे शास्त्रे। तद्यथा। द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेषः ॥

असम्भवात् (भा)

इत्यस्य कार्ययोरिति शेषः ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिणोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेषः ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाद् । पूर्वस्य भाष्यस्य तदारम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तते ।

पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु शास्त्रप्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यन्त्युद्देशेनेति । (कै)

ण्वुल्तृजचां धातुमात्राद्विधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ॥ नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकबाधदर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

"प्रतिपदविधेये"त्यस्य बाधकाभावादिति शेषः ॥ उत्सर्गस्य सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्युक्तिविषयकं

तव्यदादीना त्वप्रसिद्धिः । वा । तव्यदादीनातु (३ । १ । ९६) कार्यस्याप्रसिद्धिः । न हि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु । नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदादय उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नो-

---

तदुच्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । तव्यदादीना तु कार्यस्येति । परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नाम्नेषां परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । त्र्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं बाध्यते । इजादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घेत्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्वविषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपस्थितेन पर्य्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेवं तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूत्रेति । (कै)

एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्य्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवाप्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

जातिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ क्वचित् कार्य्याभावेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थ्यमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

सीति तुल्य स तव्यदादिषु ॥ एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्य्यः । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव (६ । १ । ४९–१३८ ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ ७ । १ । २९) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमि-

---

त्यध्यादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद् गताविति । यथा कुरुतात्त्वमिति हेर्लुक् च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात् तातङ् तस्य स्थानिवद्भावाल्लुङ् न प्रवर्त्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपाय क्रियत इति यावत् । पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिति । ईजतुरिति । परत्वात् सम्प्र-

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ "वृत्तेभ्य" इत्यादौ चैवं निमित्ताभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एकः प्रेष्य उभयोर्नकरोति तथा प्रकृते (प्रकृत। द) उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थः । वचने त्वन्यत्र चरितार्थः। यथा तत्र प्रेष्यः परस्पराविरुद्धकार्यकरणेन चरितार्थस्वामिनाविति भावः॥ "प्रतिपत्त्यर्थम्" इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः॥ ननु तव्यदादीन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः ॥ कार्यगतपौर्वापर्याश्रयणेऽप्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्यं पर्याय' प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यफलत्वादिति च । तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्याय प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियम । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सकृद्

सारूप्ये कृते द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयो· परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेय । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्टविभागस्य व्याख्यानाद् बोध्य । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि प्राप्तार्थात् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्बहि-

धातुत्वजात्याक्रान्तत्वात् क प्रवर्त्तते क नेति अत्र विनिगमकाभावादिति भावः॥ ननु "तव्यदादि" इत्यादिपदेन तृजादीनामपि ग्रहणात् कथं [1]सादृश्यमत आह

आदीति॥ (कै)

ननु पर्य्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वस्य तृजादावपि सत्त्वेन कथं भेदोऽत आह

तृजादीति॥ (कै)

भाष्ये

आचार्य्यः। (भा)

वार्त्तिककारः॥

यथेति। (कै)

नन्वलुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

---

१ "सादृश्यम्" इत्यारभ्य "फलकत्वात्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके॥

शतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-भयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते। द्वारम्। विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति। तदेतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम्। एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम्। कार्य्यमित्यत्र अर्हे कृत्यः। कारणार्हं कार्य्यं तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याव्यापारः। स्योन इति। सिवेर्बाऽऽङ्लकाभप्रत्यये कृतेऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तरङ्गत्वादूठ् भवति। तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् यथा

अनित्यत्वात्। न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परादपि लुको बलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम्। परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

इजतुरिति। (कै)

न च पूर्वं [1]दिवप्रवृत्तावपि [2]"वचिस्वपि" इति [3]"लिट्यभ्यासस्य" इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम्। [4]"न सम्प्रसारणे" इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्तेः ॥

व्यक्त्याश्रतीति। (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जातिपक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्तिः [5]एकशेषसूत्रे भाष्ये

---

१ "अपि" इति नास्ति क पुस्तके ।

२ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू १७ ।

४ अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥ ५ अ १ । पा २ । सू ६४ ।

परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम्। किं फल भवति। पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति। गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम्। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् (७।१।९५) इति। कथं ये परविप्रतिषेधाः। इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति (१।१।१००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते। बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति। नाजानन्तर्य इति वचनात्। द्यौकामिरिति। ननु कृतयणादेशात् वद्धितोत्पत्तौ वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति युगपद् यणवृद्ध्योः प्राप्तिः। एवं तर्हि व्यक्तव्यूहा पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यण्वृद्ध्योर्युग-

स्पष्टमुक्ता न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च तत्र स्पष्टम् । किं च भाष्यं पक्षद्वयसाधारण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्य्यायप्रतिपत्तौ प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं "न तु जातिपक्षाश्रयेण" इति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तथादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्था इति त्वदुक्तासङ्गतत्वापत्तेश्च । अग्रे तृजादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न हि तृजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयत्वलाभेन चरितार्थत्वेयं व्यक्तिर्विरोधात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्व[1]मित्यत्र विनिगमकाभावः । तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराश्रयणे

१ "इत्यत्र" इत्यारभ्य "लक्ष्यानुसारः" इत्यन्तं नास्ति ड-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्य्या । अन्यपुत्र । अन्यभार्य्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्रसङ्गः । अथवा दीव्कामिरिति पदं यदा विभज्यान्वाख्यायते । दिव् काम इ इति तदा "दिव उत्" इत्युत्वे कृते यण् वृद्धौ प्राप्नुतः । दुद्यूषतीति । दिवेः सन् । सनीवन्तर्धेति पक्षे इडभावः । हलन्ताच्चेति किच्चम् । उदाहरणं । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र

लच्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तमुचितमन्यथा तत्र व्यक्तिपदार्थाश्रयेण समाते "महद्भवति" इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरणं दत्तमसङ्गतं स्यात्। कुरुशब्दाद् ङेर्लुग् इति वचनस्य तातङभावपचे चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद्ङेस्तातङिति वचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाप्रसक्तेरिति वदन्ति॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकाश्रयेण गौरवं मत्वाह

विप्रतिषेधे इति॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति। (भा)

कर्मधारयः। "नुम्" शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वान्नपुंसकनिर्देशः॥ अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मत्वाहान्यः

कथमिति॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति। (भा)

अधिकसूत्रकरणादिति भावः। येनानङ्गाधिकारस्थपूर्वविप्रतिषेधासंग्रहरूपो दोषसंग्रहः सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः॥

कुटुम्बे। प्रधानमिति गम्यते। धर्म्मोऽष्टवाची परशब्द। तद्यथा। परं धाम गत इति। इष्टं धामेति गम्यते। तत्र इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति। अन्तरङ्गं च। वा। अन्तरङ्गं च बलीयो-भवतीति वक्तव्यम्। किम् प्रयोजनम्। प्रयोजनं यणेकादेशैत्त्वोत्त्वानि गुण-

---

शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः। अल्लोपस्येति। ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा। गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो "न संयोगाद्वमन्तात्" इत्यल्लोपनिषेधात् रूपं सिध्यति। अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात्। एवं तर्हि

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषां तद्विभागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

इष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एवं चान्तर्भूतनिमित्तापेक्षं च बहिरङ्गमिति भावः ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्यायः [१]"अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

वृद्धिर्दिर्वचनाल्लोपस्वरेभ्य । वा । गुणाद्यणादेशः । स्योनः । स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ ७७ ।) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् । यणादेशो भवति चान्तरङ्गत । वृद्धेर्यणादेश । द्यौकामिः । स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७७) । परत्वाद्-

---

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्यत्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात् तदा उदात्त-

तुल्यबलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि लब्धुं शक्यं तथापि तदेतदर्थबोधने समर्थमिति भावः ॥ कदाचिल्लोके दुर्बलबलवतोऽपि विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य बलवत्त्वे बीजं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्तरङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले बहिरङ्गानुपस्थितेस्तदेव प्रथमं प्रवर्त्तते एवं च क्वचिद्भाष्ये परत्वान्नित्यत्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोट् सुसाधु इत्युक्तं [१] "येन विधिः" इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपक्षवादिनां शाकटायनादीनां मते ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गत्वात् ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति । सुस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ । १ । ८-७७) । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत्वात् ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ स्वराद्यणादेशः । द्यौकामि स्यौकामि । स्वरश्च प्राप्नोति

स्वरितयोर्यण इत्यौकारं स्वरितं स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्युकाम इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपि यथा अन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव "दिव उद्" इत्युत्वेन च ॥ काद्रवेय इति । कद्रूशब्दात् "सञ्ज्ञायाम्" इत्यूङिकृते "स्त्रीभ्यो ढक्" "द्यच" इति ढकि यणादेशे "ढलोपोऽकद्र्वाः" इति लोपप्र-

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकलरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसंङ्ग इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्तः पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ ननु "[1]अकृतव्यूह" परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयैव सिद्धे "[2]समर्थानाम्" इत्यत्र समर्थग्रहणं न कार्यमित्यभिप्रायः॥ स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्ति-नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

---

१ परिभाषेन्दुशे ५७ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

यणादेशश्च । (६ । १ । १६७—७०) । परत्वात् स्वरः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत' । गुणादेकादेश । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत । वृद्धेरेकादेश । वैदमाणि सौश्विति । वृद्धिश्च प्राप्नो-

---

तिषेधाद् "ओर्गुणः" इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृत एकादेशेऽप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद-प्रयोजनमेतदित्याह । अथोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे "नोङ धात्वो" इति

कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणेव स्यादिति तेषामाशयः॥ अन्ये तु द्विः प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्य पर एव। एवं च यस्य द्वित्वं न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विर्वचनं यणपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदकः। प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गेव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः॥

तस्यानित्यत्वमिति। (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति काचित्-कमिति भावः॥

पूर्वपदप्रकृतीति। (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे "बहुव्रीहौ प्रकृत्या" इत्यनेने-त्यर्थः॥ ननूत्वे यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह

१। अ ६। पा २। सू १॥

त्येकादेशश्च (७। २। ११७। ६। १। १०१)॥ परत्वाद्वृद्धिः स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ द्विर्वचनादेकादेशः। ज्ञाया चोदनो ज्ञौदन। ज्ञौद-नमिच्छति ज्ञौदनीयति। ज्ञौदनीयते सन् जुज्ञौदनीयिषति। द्विर्वचनं च प्राप्नोति एकादेशश्च (६। १।८—८८)॥ नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। एकादेशो

"ढलोपोऽकद्रा" इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः। शुनेति। ननु "श्वयुवा" इति सम्प्रसारणे कृते "तस्यासिद्धवदत्रा" इत्यसि-द्धत्वान् "न संयोगाद्वमन्तात्" इति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः। एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम्। प्रयोजनप्रत्याख्यानवादाच्च

तथैवेति ॥ (कै)

[1]स्त्रीभ्य इति । (प्र)

यदि कद्रूर्नागमाता तदानेन। यदि काचन मानुषी तदा "[2]वृद्धाभ्य" इत्यपि प्राप्ते तदपवादो "[3]ञ्चच" इति एकादेशात् पूर्वं ञ्चत्वाभावे "स्त्रीभ्य" इत्यनेनैव ढक्। कद्रूश्च नागमातैवेत्युचिता ॥

ज्ञापकादिति। (कै)

"[4]स्त्रीभ्यो ढग्" इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति चिन्त्यम्। अत एवैणी पादौ ढक् सिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम्। अन्तरङ्गं बलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थ्यसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ११३ ॥
३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥ ४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति ह्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपादिकादेशः । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६ । ४ । १३४ ॥ ६ । १ । १०८)। परत्वादल्लोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा। अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामु-

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति। प्रत्याख्यानवाद्याह नाचेति। प्रयोजनवाद्याह नैष इति। स एवाह यत्र तर्हीति। यत्र 'पुनरित्यर्थः'। शुनः पश्येति। अत्र हि न गोश्वन् इति इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। तस्मात् पूर्वमेकादेश एष्टव्यः। प्रत्याख्यानवाद्याह

परत्वाद् वृद्धिरिति। (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात्। इदमपि समर्थग्रहण-प्रत्याख्यानतात्पर्य्यकम्॥

नित्यत्वाद्द्विर्वचनमिति। (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्वं तु क्वाचित्कमितिभावः॥

एवं तर्हीति। (भा)

तस्य "[1]असोरल्लोप" इति तपरकरणेनानित्यत्वादनाश्रयण-मिति वक्तुं युक्तं "[2]वार्णादाङ्गम्" इत्यपनित्यत्वान्नाश्रितम्। नवा-न्तरङ्गपरिभाषाया अपि "[3]आभीय" त्वेन तदृष्ट्या बहिरङ्गस्या-सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम्। "[4]वाह ऊठ्" सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि "अन्तरङ्गं बलीय"

१ अ ६। पा ४। सू १११॥ २ परिभाषेन्दुशे ५६॥
३ अ ६। पा ४। सू २२॥ ४ अ ६। पा ४। सू १३२॥

दात्तनिवृत्तिः स्वरः प्रसज्येत (६। १। १६१)। नाचोदात्तनिवृत्तिः स्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। न गोश्वन् साववर्ण (६। १। १८२) इति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेध। कस्य तर्हि। तृती-यादिस्वरस्य (६। १। १६८)। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति। पुनः

एवं तर्हीति। प्रयोजनवादाह यत्र तर्हीति। वङ्शृणोति। "वह्योर्नञ् वटुकारपदभूम्नि" इत्यन्तोदात्तस्मान् ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाणे उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति। प्रयोजन वद्याह नैवं शक्यमिति। कुमारशब्द साववर्णान्त इति ङीप उदात्त-

विभक्तिस्वरस्येति। (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव। एवं च शुन इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः॥ ननु बहुश्वन् शब्दस्य बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह

बह्वोरिति। (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽभ्युपगम्यैव इष्टत्वेन तद्रीत्या "अन उपधा" इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा "बहुशुनी" त्युदाहृतम्॥ भाष्ये

यदि पुनरिति। (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः॥

कुमारशब्द इति। (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते। तथा च [१]बहुशुना इत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः॥

१ "बहुशुना" इत्यारभ्य "भाव" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके॥

मौर्त्ति। वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च (७।२ ११७॥७।१।१००—१०२)। परत्वाद्वृद्धि स्यात्। इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत्व॥ द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे। चालिस्तीर्यते चापो पूर्यते। द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्त्व च (६।१। २। ७।१००—१०२)। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत्व॥ व्यक्तौमस्य चेत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा॥ स्वरे नास्ति विशेष॥

ऽस्तीति बहुश्वा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद व्याङ्। सौत्थितिरिति। स उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्व प्रसज्येत। पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमायुदात्तमेतद्भवति। गुणस्येति। परत्वाद्धि गुणेति भाष्यम्। स्तीर्यिरिति।

बहुशुनीति । (कै)

"ङाबुभाभ्याम्" इति डापि तदभावे चेतिभाव ॥ नन्वेव प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अस्य ग्रन्थपर्यवसानात् [1]"असिद्धवत्" सूत्रस्थैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रम वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायबाधकमस्तु इत्यत आह

न्यायविद इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

---

१ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥ *

इय ङिश्यौनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् । वा । इय ङिश्यौनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्प्रयोजनम् । खट्वे इन्द्रम् खट्वे इन्द्रम् । वृक्षे इन्द्रम् प्लक्षे इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च (६।१।८७।१०१) परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गत । न वा सवर्णदीर्घे

विभज्यान्वाख्याने स्नुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्व ततो वृद्धि । स्वर इति। स्वौरिति यदि पूर्वं स्वर तत इत्व तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्व सिध्यति । नवेति । एकादेशमित्याद्गुणः प्राप्नोति । कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेश इत्यवाय सर्वदीर्घत्वेन विध्यन्तर वाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त

र्थ्यकतया न न्यायबाधकत्वम् ॥ [1]"ङाबुभाभ्याम्" इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या "बह्व्या" इत्येव भाष्यसम्मतमिति भावः ॥ नन्वल्लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यादिति कुतो नापादितम् "[2]यूनस्तिः" "शुनः पुच्छ" इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात्। वस्तुतो लोपे सर्वानुदात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरेण आद्युदात्तमित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य "[3]एकादेश उदात्तेन" इत्यनेन उदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

"[4]अनित्यादिः" इत्यनेनेतिभावः। एतदपि प्रयोजनं समर्थग्रहणप्रत्याख्यानाभिप्रायेण ॥

---

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ७७ ॥
३ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥ ४ अ ६ । पा १ । सू ६० ॥

स्यानवकाशत्वात्। वा। न वैतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति। किं कारणम्। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति। इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद्गुणस्येति। ऊडापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम्। वा। ऊडापो-

---

विध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः। निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्बाध्यते यथा "गोतोऽसुगचि" इत्यलुका लुक्। न वा परत्वादिति। यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्ष्यो दीर्घेण

परत्वाद्वीति। (कै)

इदं वस्तुतत्त्वकथनं न तु (सम्प्रधारणा। इ। क) सम्प्रसारणाभावे हेतुः। स तु उभयोरपि वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनान्तरङ्गत्वाभाव इति बोध्यम्॥ ननुस्तीर्णशब्दादिष्विन न दोषोऽत आह

विभज्येति॥ (कै)

भाष्ये

इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति (भा)

अत्र एकाच्त्वानभ्यासत्वप्रथमत्वादिबहुपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य बहिरङ्गत्वं बोध्यम्। इदं प्रयोजनमेकदेशयुक्तिः। इयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा परत्वादिसिद्धे यडन्तस्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चेत्यन्ये। स्वरेणापि इत्वोत्वयोर्नास्ति सम्प्रधारणेत्याह

स्वरे नास्तीति॥ (भा)

रेकादेशा ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्॥ -ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च (७।४।३३।६।१।१०१)। परत्वादीत्वं स्यात्। एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ लोपादेकादेशः। कामदुलेयः भाद्रबाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६।४।१४७।६।१।१०१)।

बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः। खट्वीयतीति। खट्व आय इयि स्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात् तत आद्गुणः प्रसज्येत। मन्दाकारस्य कृते ईत्वे "यस्येति" लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात्। मलोपे स्वाभ्यामिति। ऊङ ईत्वासम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति

ननु "कुमारी ईहते दण्डाग्रम्" इत्यादौ सावकाशं दीर्घत्वमत आह

दण्डाग्रमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाध्ये बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वबाध्यमित्यर्थः। अन्तरङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन "नैतदन्तरङ्गे" इत्यनुपपन्नमत आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एव च समानिमित्तकेन समानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानिनिमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः। यस्तु सर्वथानवकाशः स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वाल्लोप स्यात्। एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ अथ किमर्थमौत्वलोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते। संख्यातानुदेशो (१।३।१०) माभूदिति। आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति। चौडि। वालाकि (६। ४। १४८)॥ आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकदेशतुग्विधिभ्य ।वा।

भाव। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्य। तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते। चौडिरिति। पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा "दाद्गुण" इति गुणस्य प्रसङ्ग। ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थिते अनैमित्तिकत्वा-

एकस्यानिनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ बहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-लुक् बहिरङ्गः ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात् गुणस्य परत्वादिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-पराभ्यां बाध्यते इति। तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खट्वाशब्दे सुबुत्पत्तेः प्रागेवैकादेशोऽत आह

खट्व आय् इति । (कै)

विभज्यान्वाख्याने दोषः । [1]सुप्सु "लिङ्गविशिष्ट" परिभाषया इति भावः ॥

---

१ परिभाषेन्दुशेखरे ७२ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः । वेञ वानीयम् । ध्मो ध्मानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । म्लै म्लानीयम् । ग्लाच्छत्रम् । म्लाच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोति एते च विधयः (६। १। ८५, ६।१। ७८–७६) परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम् । अतिरै च । अतिन्वं च । अतिरिच्छत्रम् । अतिनु

दात्त्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्विबन्तम् । अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लैच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तदा एजन्त त्वाभावादत्वं स्याद् यथा ढौकितेति । उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणम् । अतिरैचेति । अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्त त्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । अाराशस्त्रीदमिति । आराशस्त्री इदमिति स्थिते

लोप इति। (कै)

खट्वाशब्दाकारस्येत्यर्थः॥ नन्वजाद्यदन्तत्वादौशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तोऽत आह

ऊङ इति॥ (कै)

न्याय्य इति। (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमबाधोऽपि सोढव्य इति भावः॥

लक्षणे इति। (कै)

'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (पा)

इत्यादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो बलवत्त्वज्ञापनादिति भावः॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति। (भा)

---

१ अ ५। पा ३। सू ६३।

च्छत्रम्। धाराशस्त्रीदम्। धानाशष्कुलीदम्। निष्कौशाम्बीदम्। निर्वाराणसीदम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः (१।२।४७–४८॥६।१।७८–७६–२०१)। परत्वादेते विधयः स्युः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। तुग्यणेका-

---

यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ह्रस्वे कृते रूपं न सिध्येत। अग्निचिदत्रेति। पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचित् अत्र इति स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ् न स्यात्। नपुंसकं धानाशिचि इति नपृथम्। पुंसि विभक्त्या व्यवधानात्। सकृद् दुष्कृताविति। कथं पुनरत्रा-

ननु नाच [1]यथासंख्यसूत्रप्राप्तिः। तस्य विध्यङ्गत्वात्। नापि स्थानाख्यप्रमाणस्य समानिर्देशादिति चेन्न। अनूद्यमानयोरपि तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः॥

असिद्धत्वाच्चेति। (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयासिद्धत्वं बोध्यम्॥ ननु उपदेशे आत्मनेनिमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति। (कै)

"अग्नितीति" प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः॥

क्विबन्तमिति। (कै)

कर्त्तरि क्विबन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः॥

नये क्षये इति।

---

१ अ१। पा ३। सू१०।

देशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः। वा। यणेकादेशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गत। यणादेशात्। अग्निचिदत्रसोमसुदत्र। नयादेशात्। अग्निचिदिदम्। सोमसुदुदकम्। गुणात्। अग्निचिते। सोमसुते। छद्दे। प्र ऋच्छकः। प्रार्च्छक। औत्त्वात्। अग्नि-

---

गड् प्राप्नोति। यावता विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे स विहित इति चिन्त्यमेतत्। धियतीति। धि धारणे तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुणः प्राप्नोति। विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात्। यणादेशस्येति। "एरनेकाच" इति यण्। जुहुवतुरिति। ह्वा धातुस् "ह्वः सम्प्रसारणम्" "अभ्यस्तस्य

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

"स नपुंसकमि"ति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भाव ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुबपेक्षया परत्वात् प्रथम तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् "अग्निचिद्" इत्यादौ गुणतुकोः सम्प्रधारणायाः अग्रे भाष्ये एतत्तेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्ति सिद्धवत् कृत्यैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥ भाष्ये

चिति । सोमसुति । दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्भ्याम् ॥ ईत्त्वात् । जगत्यति । जनगत्यति ॥ सुम । अग्निचिन्मन्य । सोमसुन्मन्य । एत्त्वात् । अगद्य । जनगद्य ॥ दीर्घविधे । सुकृत्यति । पापकृत्यति । चनडानड्भ्यां चेति वक्तव्यम् । सुकृत् । सुकृदुम्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधय (६।१।७१-

---

च" इति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोप स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात् घोवङ् न स्यात् । औमगवीति । उभगोरियमित्यस्मि डीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोप स्यात् तदोदात्तनिवृत्ति स्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

प्र ऋच्छकः प्रार्च्छक इति । (भा)

पत्वतुकोरित्यनपेक्षेद बहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्य्ये इति तु नास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुकृतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा स्वलिङ्गविशेषे पर्य्यवसानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु शस्य ङिलाद्गुणस्य कथं प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावस्येत्यत आह

तिबाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

लघूपधगुणः ॥

एरिति । (कै)

"इको यण्" इति तु इयङा बाधितमितिभावः ॥ उत्थानिकयणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्य्यम् ॥

७४, ७७, १०१॥७।३।११२॥६।१।६१।७ ३।११९,१०२।७ ४।३४॥८।३।६०) । परत्वादेते विधयः स्युः । तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ इयङादेशो गुणात् । वा । इयङादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयङादेशस्य प्राप्नोति गुणस्य (६।४।७७॥७।३।८६) । परत्वाद्गुणः स्यात् । इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गत. ॥ उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्राद्रुवत् । प्रासुवत् ॥

इङ्गिताया प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणोऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गत्वेन सिद्धत्वान्न तदाश्रितम् । पत्वतुकेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्यात् अनल्विधाविति

यथाकारेति । (कै)

ननु "इदतिङ्" सूत्रव्याकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् शुश्रुवतुरित्यत्र पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवङोः प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगोरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके । गोत्राणि तु जातित्वात् ङीष एवस्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदृणः

पिदनुदात्तत्वादिति (कै)

एतन्ङीपः पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यथादेशात् । वा । सम्प्रसारणपूर्वत्वं यथादेशात् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यथादेशश्च (६।१।१०८।६।४।८२)। परत्वाद् यथादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ ह्व आकारलोपात् । वा । ह्व आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च (६।१।१०८।

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उत्वं न स्यात् । पूर्वशाला प्रिय इति । पूर्वशाला प्रिय अस्येति त्रिपाद बहुव्रीहौ कृते "तद्धितार्थे"ति द्वयोः पदयोः तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते ।

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वं नेति तत्रेति ॥

भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम् ॥ लादेशशब्देन लादेशस्थानिक आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तत्रेति । (कै)

यद्यपि सतिशिष्टत्वादिदं सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपीष्टसिद्धिरिति भावः ॥

बहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक एवेति भावः ॥

६।४।६४)। परत्वादाकारलोप स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गत.॥ स्वरो लोपात् । वा। स्वरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गत. प्रयोजनम् ॥ लौपगवी सौदामनी। स्वरश्च प्राप्नोति लोपस्य (३।२।७-४।६।४।१४८)॥ परत्वाल्लोप स्यात्। स्वरो भवत्यन्तरङ्गत ॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरेकादेशाद् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम्। अग्निरिन्द्र । वायुरुदकम् ॥ प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति। पूर्वशब्दः "लाङ्गशिटामदन्तानाम्" इति आद्युदात्त । यथावेदमिति। अन्तरङ्गबलीयस्त्वेन एतन्न सिध्यति । बहिरङ्गे कृते आद्गुणो एत ऐ इति प्राप्नोति ।

पूर्वोक्तेति। (कै)

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धं तद्बहिरङ्गं कृतं चिकीर्षितं च इत्यन्यत् ॥ ननु स्योन इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्यासिद्धत्वेऽपि इकोऽभावाद्यण् न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं मौस्थितिरित्यादौ स्योने गुणशास्त्रवत् बहिरङ्गमाद्युदात्तशास्त्रं न प्रवर्त्तेत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति। (कै)

युगपत्प्राप्तौ बहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः। प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे भवत्येव बहिरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

बहिरङ्गलक्षणस्येति। (भा)

ऊठ् इति शेषः ॥ अनेकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्यें इति ॥ (भा)

प्राप्नोत्येकादेशश्च (४।१।२॥६।१।१०१) परत्वादेकादेशः स्यात्। प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः॥ यणादेशश्चेति वक्तव्यम् (६।१।७७)। व्यमिरत्र। वायुरत्र॥ लादेशो वर्णविधेः। लादेशो वर्णविधेर्भवत्यरङ्गतः प्रयोजनम्। पचत्वत्र। पठत्वत्र। लादेशस्य प्राप्नोति यणादेशश्च (३।४.८६॥६।१।७७)। परत्वात् यणादेशः स्यात्। लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ तत्पुरुषोन्तोदात्तत्वं

अनयैवेति। इयं हि व्यापिका। पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात्। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयाद् बहिरङ्गलक्षणं न तावत् प्रवर्त्तते। अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते अत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः। नाजानन्तर्यें इति। अचो-

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोध । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वहिरङ्गस्यासिद्धत्व नेति तदर्थं । एतेन पचावेदमित्यादौ गुणेऽजानन्तर्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अयजे इन्द्रं धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अक्षद्यूः (भा)

इत्यत्र यणि लोपाभावश्च सिद्ध ॥

तुक् तु प्रवृत्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तर ल्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वात् एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् । वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्व पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् भवत्यन्तरङ्गत्व प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रिय अपरशालाप्रिय । तत्पुरुषान्तोदात्तत्व च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च (६।१ २२३।६।२ १)। परत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व स्यात् । ततपुरुषान्तोदात्तत्व भवत्यन्तरङ्गत ॥ एतान्यस्या परिभाषाया प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । वहिरङ्गस्यैकादेशस्य सिद्धत्वात् षत्व न भविष्यति । तुक तु प्रवर्त्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्य

वर्णापेक्षपूर्वैकादेशस्य दध्यत्र इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः॥ पत्वग्रहणं तु न युक्तम् ज्ञापकं चैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्य्यकाल-पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्यसम्मतत्वात् । षत्वस्यापि पदद्वय-समन्विवर्णद्वयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधीत्य इत्यादौ "पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते" इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्य्यात् पूर्व-मुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-निमित्तादपीति तदर्थ इति [1]"सम्प्रसारणाच्चे"ति सूत्रे [2]भाष्ये स्पष्ट-त्वाच्च। तत्र हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सवर्णदीर्घात् गुणोऽन्तरङ्ग इत्युक्तम् । [3]"सुट् कात् पूर्वं" इत्यादि सूत्रेष्वप्युक्तम् । उपसर्गार्थेन

१ अ ६ । पा १ । सू १०८ ।
२ "भाष्ये" इत्यारभ्य "सूत्रेषु" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥
३ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षण-मन्तरङ्गलक्षणे इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम् । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेत्वं (३।४।६३) मा भूदिति । उभे तर्हि कर्त्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेत्यसिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति । यद्यसिद्धं

वाह ऊठ् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्त्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे च आश्रये गुणे "एत्येधत्यूठ्सु"इति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेश्छन्दसि णिवर्म दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊहतेः क्विपि

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति। संकृति इति स्थितेऽन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्गनिमित्तं कार्य्यमन्तरङ्गं यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतं साधनकार्य्यमेवान्तरङ्गमत एव "प्रेद्धः" इत्यत्र "गुणो बहिरङ्ग" इति भाष्ये उक्तम्। अस्यास्य परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र ज्ञाप्यत्वव्यवहारादियमेकदेश्युक्तिः। एतज्[1] ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम्। वृद्धौ सिद्धूति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च वृद्ध्यर्थमूडावश्यक इति भावः॥ नन्वकारान्तोपसर्गे चोपपदे अवर्णाभावात् पररूपेण बाधाच्च। [3]"वृद्धिरेचि" इत्यस्य प्राप्तौ [4]सम्प्रसारणयोः फले विशेष इत्यत आह

१ "साधनमेव"। इ॥
२ "ज्ञापकेन" इत्यारभ्य "विभक्तिनिमित्त" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके।
३ अ ६। पा १। सू ८८। ४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये। इ।

बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्युच्यतेऽत्रदू। हिरण्य द्यूः असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति (६।४।१९।६।१।७७)। नैष दोषः। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि "नाजानन्तर्य्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिः" इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। न कर्त्तव्या। आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं भस्तु-

प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेन परिभाषया ज्ञापक ऊठ् विधिः। तस्या हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गे गुणो न स्यादिभूट् विधीयते। पूर्वैषुकामशम इति। पूर्वं इषु कामशमी च इति स्थिते

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपसर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च एतस्मात् क्विपि वचादिभ्यो विहितत्वाभावेन मन्त्रपारणाभावे विषयाद्भृशो लोकेऽप्यस्त्वेवेति वाच्यम् । क्वौ सुप्रमितस्य वार्त्तिकतया लिङ्गोपस्य स्थानित्वेन तत्र [1]"वाह ऊठ्" सूत्रस्य प्राप्तेरेवाभावादित्याहुः । वस्तुतो लोकेऽपि वर्त्तिष्यते दर्शनात् छन्दसीत्युपलक्षणम् ॥

ऊढतेरिति । (कै)

धातूनामनेकार्थत्वादर्थभेदः । भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

पविद्धं प्रविद्धमित्यर्थः ॥

[1]दिक्शोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्त्तमाने इति शेषः ॥ अत्रापि स्वर उदाहर्त्तुं शक्य इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दाद्दिक् शब्दाश्चेति । (कै)

अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाभावान्न स्यादित्यन्वयः ॥ भाष्ये

[2]उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः । एतदुदाहरणमेकदेशिनः । [3]"अन्तादिवच्च" इति सूत्रे पूर्वान्तवद्भावेनाचैतत्स्वरसाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । [4]"एकदेश-

१ अ ७ । पा ३ । सू १२ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ९९ ।
३ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥ ४ परिभाषेन्दुशे ३० ।

ऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुत' । पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशम' (७ । ३ । १४ ॥ ६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ९६) इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् । नैष दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्य्यं भवति नैकादेश इति यदयं "नेन्द्रस्य परस्य" (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्व न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यास्तित्व इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । उदश्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचार-

विकृतस्यानन्यत्वाद्"दकशब्दस्याप्युदकशब्देन पक्षणादिति तत्र कैयटः ॥

भाष्ये

[1]नेन्द्रस्येति । (भा)

ननूभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि [2]अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्यनान्तवृद्धिनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः ॥ न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम् एकदेशविकृतन्यायस्याध्याहार्य्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥

२ "अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा" इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ। तत्रैको "यस्येति च" (६ । ४ । १४८) इति लोपेन ह्रियते अपर एकादेशेन । ततोऽनच्क इन्द्र' सम्पन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्य्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥ यथादेशादि युवौ । वा । यथादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तत्वान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः सौवश्व इति । लक्षणं हि

यितुमाह यथादेशादिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् ।

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्ररूपोत्तरपदाचष्टानिकटद्वे-
स्तदभावेनाप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृग-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति य्वोरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतु

अचीत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादि ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थ ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एव च "स्तामन्" इत्यादि ग्रन्थ पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येक-

---

भवति य्वोरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति॥ नैष दोष। अनवकाशावियुवौ।
अचीत्युच्यते॥ किं पुन कारणमचीत्युच्यते। इह मा भूताम्॥ श्रेति-
कायन। आैपगव इति। स्तामत्र इयुवौ "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६)
इति लोपो भविष्यति। यत्र तर्हि लोपो नास्ति। प्रैयमेध। प्रैयगव
इति॥ उसि पररूपाच्च। वा। उसि पररूपाचान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादि-

---

मचेयुरिति। मच आया उस इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वात् पररूप क्रियेत
तदा व्यपवर्गाभावात इयादेशो न स्यात। एकादेशस्यान्तवत्वाद्भविष्यतीति
चेद् एवमपि रूप न सिध्येत्। यासित्यस्येति। स लोपापवाद इयादेश।

देशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा न कार्य्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥ ·

या उसिति स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं यलोपः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भाव. ॥

न सिद्ध्येदिति । (कै)

उकारान्तस्य इयापत्तेरिति भावः। यामिति छेदे सौत्रो निर्देश इति भावः ॥ अतो या इय इत्येव पाठ इति [1]"आने मुक्" इति सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन यलोपे यासेव दुर्लभोऽत आह

१ अ ७ । पा २ । सू ८२ ।

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ ॥ ७ । २ । ८०)॥ पचेयु । यजेयुः॥ नैष दोष । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्येय् भवतीति । कथं तर्हि । यास् इत्येतस्य इय् भवतीति ॥ लुग् लोपयणयवायावेकादेशेभ्य । वा । लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो लुग् बलीयान् इति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान् प्रियोऽस्य गोमत्प्रिय । यवमत्प्रिय । गोमानिवाचरति गोमत्यते ।

अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्ग । गोमत्प्रिय इति । यदात्र लोप स्यात् तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् । ग्रामणि कुलमिति । यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिद्ध्येत् । एकादिति । पूर्वमेकादेशे कृते नम्यादि-

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाश्रयणे तु भाष्यम् । लुग्लोपयोः फले विशेषमाह

यद्यचेति । (कै)

लुकि तु "*न लुमते"ति निषेधः इति भावः ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

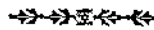
यवमत्यते ॥ यथादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेनान्य कुलं सेनानि कुलम् ॥ अथवा यावेकादेशेभ्य । गवे हितं गोहितम् ॥ रायः कुलम् रैकुलम्। नावः कुलं नौकुलम्। वृकाद्भयं वृकभयम् ॥ लुक् च प्राप्नोत्येते च विषय (२।४।७१ । ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१)। परत्वादेते विधय स्युः । लुग्बलीयान् इति वक्तव्यं लुग् यथा स्यात् ॥

• बहुत्वास्तु कि सति रूपं न सिद्ध्येत् । "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते" इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यत्र ज्ञापितत्वात् सिद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ।१।४।३॥

ननु यूपदाभावे ¹स्त्र्याख्यमात्रेऽतिप्रसङ्गः स्त्र्याख्याविति द्विवचनवैयर्थ्यं चेत्तत आह

स्त्र्याख्यं नदी (कै)

इत्यादि ॥ ननु खट्वाशब्दस्य फिषोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर-नित्स्वरयोर्न विशेषोऽत आह

---

१ "स्त्र्याख्यमात्रेति प्रसङ्ग" इति नास्ति पुस्तके ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी ।१।४।३॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माला । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः । नदी बन्धुनि (६।२।१०९) इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वक इति नद्यृतश्च (५।४।१५३) इति नित्यः कप् प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति यदयं ङेराम्-

नित् स्वरेणेति। (कै)

खट्वेः क्वनि खट्वाशब्दो निष्पत्तेरिति भावः॥ ननु मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेत्तृवाचकतया नानालिङ्गत्वेन स्त्र्याख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति। (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदनियामक इति न दोष इति भावः॥

बहुपितृक इति। (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्यः॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न ह्रीति॥ (कै)

एवं तर्हीति। (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न इति भावः॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति। (भा)

छान्दसत्वकल्पनं वृथेति भावः॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत् स्यादिति न वृथात्वमत आह

उत्तरत्र चेति॥ (भा)

नद्याम्नीभ्यः (७। ३। ११६) इति पृथग् आड्ग्रहणं करोति। इह तर्हि मात्रे मातुरिति आण्नद्याः (७। ३। ११२) इत्याट् प्रसज्येत। किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणम् आहोस्विद् ह्रस्वयोः। किं चातः। यदि दीर्घयोर्ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते। दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते (६।

ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि "यू ह्रस्व इति" भिन्नार्थकवचनत्वात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह

ह्रस्व इतीति। (कै)

वेदाः [1]प्रमाणानि इत्यादाविवैवमेव॥ नन्वेकत्वाविवक्षापेक्षया यू इत्यस्यासम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह

असतीति॥ (कै)

ननु ह्रस्वनिर्देशदीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति॥ (कै)

अनुवर्त्तते इति। (कै)

तत्र सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां सवर्णग्रहणं न इत्यर्थकरणादिति भावः॥

नास्ति विशेष इति। (कै)

वचनारम्भ प्रतीति शेषः॥

अथ त्विति। (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत्॥

---

१ प्रमाणम्। क॥

---

१ । १०५) । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ। अथ ह्रस्वौ न यू। यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम्। अथ ह्रस्वयोर्ङे प्रकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । ३ । १०७)। नैष दोषः। व्यवस्थ-भाषा विभाषा नदीसंज्ञेति तथा। उभयं दीयते। हे प्रकटि हे प्रकट

पठ्यते इति। (कै)

पाठाऽभावेऽपि

'सर्वतोऽक्तिन्नर्थाद् (ग सू)

इति ङीषि "शकटी" शब्दस्य त(ष)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति भेद इति। (कै)

एव चोभाभ्यामपि अवश्य वचन कार्य्यमित्याशयक भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति भाव ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने प्रश्नविषयत्व च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति। (कै)

अर्थ' प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः। (कै)

विषयविषयिभाव । समाश्रयत्तद्धितोत्तरत्वादे सम्बन्धार्थकत्वादित्यर्थ ॥ प्रश्नविशयत्वे वीज दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच (कै)

---

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्थगणसूत्रम् ॥

इति ॥ इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदी बन्धुनि (६।२।१०६) इत्येष स्वर प्रसज्येत। इह च बहुशकटिरिति नद्युतश्च (५।४।१५३) इति नित्य कप प्रसज्येत ॥ नैष दोष। ङिति ह्रस्वश्च (१।४।६) इत्यय नियमार्थो भविष्यति। ङित्येव यू स्त्र्याख्यौ नदी सञ्ज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥

इत्यादि॥ एवं विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति फलितं तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि॥

अस्त्री [1]वा नदीसंज्ञौ नेति। भा

केवलस्त्रीशब्दादौ माध्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गानित्यर्थाज्ञानात् प्राप्तिं मत्वैव व्याख्यातम्॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्यानात् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति। (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति भावः॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति। (भा)

तत् सत्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदीत्वाभावात् तत्र घिसंज्ञाविधातुमशक्येति भावः॥ ननु घित्वेऽपि नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके "वास्त्री" इति पाठोऽस्ति। उपलब्धविवरणे तु "अस्त्री वा" इत्यस्ति॥

कैमर्थक्यान्नियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः॥ अथार्थं नित्यो योगः स्यात् प्रकल्पेत नियमः। बाढं प्रकल्पेत। नित्यस्तर्हि भविष्यति। तत्कथम्।

एकविषयत्वादिति । (कै)

"एकसंज्ञाधिकारादे"ति पर्य्याये हेतुः ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

बाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

बाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेष्वपीति । (कै)

"छन्दोवदि"त्यतिदेशादिति भावः ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

"छान्दोवदि"त्यतिदेशे बीजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकल्पितातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या"गौणमुख्य"न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शब्दे सन्देहाभावात् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेश्याह

योगविभागः करिष्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो ङिति । ङिति च इयङुवङ्स्थानौ यू वाख्यौ नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ङ्स्त्री । ङ्स्त्री च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः इयङुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ।

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्यण्णातोयुक्ता भाष्यमिति भावः ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आख्या इति (भा)

व्युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षाते (भा)

इति विग्रहोल्लेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

सौत्रप्रयोगे विप्रतिपन्नप्रतिश्लोकानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येवं घटकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति (७ । ३ । १११) । द्वितीयो योग-विभागः करिष्यते शेषग्रहणं न करिष्यते (१ । ४ । ७) । कथम् इदमस्ति यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ततो ङिति । ङिति च इयङुवङ्स्थानौ यू स्त्र्याख्यौ नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू

छन्दोवदिति। (भा)

इदमिष्टमिति भावः॥ इतर आह

न ह्येषेति॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

असाधव इति। (कै)

[1]ऋषीणां तपो माहात्म्यात् तदुच्चारयितृणामस्माकं न प्रत्यवाय इति बोध्यम्॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये। शास्त्रेणेति शेषः॥ ननु उपपदत्वाभावात् समासो न स्यादत आह

साधनमिति॥ (कै)

नदीति। (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावाद्वर्णयोः संज्ञा इति वाच्यम्। एवं च ङूयडोरेव स्यान्न तु तन्व्यादेरिति भावः॥

---

१ "ऋषीणाम्" इत्यारभ्य "स्त्रियामाख्यायेते इति" इत्यन्तं नास्ति ङ पुस्तके॥

स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम्। ततो घि। घि संज्ञौ च भवतः। स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति। ततोऽसखि। सखि वर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम्॥ यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थं एकेनापि योगविभागेन। अविशेषेण

प्रतिपादनम्। (कै)

शास्त्रेणेत्यर्थः॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति। (भा)

सूत्राणां छन्दोवत्त्वादिति भावः। क्विप् तु नोक्तम्। तस्या-दन्तेभ्योऽनभिधानात्॥ अत एव शंस्था इत्यादौ नेत्वम्॥ एवं चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साध्विति बोध्यम्। आदन्तेभ्यो विच्छन्दसि विधानादित्याहुः॥ वर्णयोः स्त्र्याख्यान-कर्तृत्वाभावात् कथं तन्न्यादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति। (कै)

भ्रूङोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः॥

अत्र पक्षे। (कै)

तदन्तसंज्ञापक्षे वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम्॥

अत्र पक्षे। (कै)

"[१]आच्छीनद्योः" इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण निर्वाह इति बोध्यम्॥

---

१ अ ७। पा। १। सू ८०॥

नदीसंज्ञोत्सर्गः। तस्या ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका। तस्या नित्याया प्राप्तायामियं ङिति विभाषारभ्यते। अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः। ननु चोक्तं निर्देशोनोपपद्यत इति दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णं प्रतिषिध्यते इति वा छन्दसि (६। १। १०६) इत्येवं भविष्यति। छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः।

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दस्वत्वेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

नियम इति । (कै)

वार्त्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्द्योतक एवकारो भाष्ये एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनाऽऽख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु[1] विशेष्य-भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्भेदेपि भेदव्यवहाराभावादिति भावः ॥

[2]ङितिह्रस्वश्चेत्यत्रेति । (कै)

---

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्भेदव्यवहाराभावाद् । इ ।

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति॥ यदप्युच्यते उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यूस्त्र्याख्याविति यदि यू न स्त्र्याख्यौ अथ स्त्र्याख्यौ न यू यू स्त्र्याख्यौ इति विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायं यू स्त्र्याख्याविति । यदि यू न स्त्र्याख्यौ । अथ स्त्र्याख्यौ न यू । त एवं विज्ञास्याम: । स्त्र्योर्यौ स्त्र्याख्याविति ।

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी भविष्यति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्र्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्तसञ्ज्ञापक्षे वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥ तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्यवसायात् यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे क्विपमिति । (कै)

[1]प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ ध्वन्तादाचारक्विप् सत्वे इदम् ॥

---

१ परिभाषेन्दु-७१ ॥

कौ च य्वोरुक्तौ । सवर्णौ । अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अनुपसर्गे हि को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥

खरकुटीवेति। (कै)

खरकुटशब्दात् [1]पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात् ङीष् कुटीशब्देन समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटीः पश्य इत्यादौ नत्वापत्तिः । "[2]प्रकृतिवद्" इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्य्यातिदेशेन तद्भिन्नलिङ्गाश्रयकार्य्याप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं "[3]स्त्रियाम्" इति सूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्य्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं "[4]तस्माच्छसो नः पुंसि" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभावः इत्याशयः । तत्प्रत्याख्यानेऽपि स्त्र्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव ये आख्येते इति नार्थः किन्तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव ये आख्येते इत्यर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादिविशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सत्त्वेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तल्लिङ्गोपजने-

१ षिद्गौरादिभ्यश्च (४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्थगणसूत्रम् ।
२ परिभाषेन्दुशे-३६ । ३ अ ४ । पा १ । सू ३ ।
४ अ ६ । पा १ । सू १०३ ।

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येषेष्टिः । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति (३ । २ । ५८) । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवे । एवं तर्हि षड्भीर्हिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया

ऽपि स्त्रीपदादिबोध्यलक्ष्यायां तत्त्वे मानाभावात्। प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्त्वानुमानात् तत्फलं तु श्रियै ब्राह्मणाय इत्यत्र लुपि "[1]ङिति ह्रस्वश्च" इति विकल्पाभावः। "प्रथम लिङ्गं च" इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते। एतेन यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्वभावाच्छास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याभिधानं तथा लुवन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादेरभिधानम् अत एव "[2]तदशिष्यम्" इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संगच्छते। एवं चात्रापि नित्यस्त्रीत्वमस्त्येव इत्यपास्तम्॥ अतिशयिता तन्त्रीरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्त्रीमतीति॥ (कै)

वहिरङ्गे इति। (कै)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येव इति भावः॥ यथोद्देशे इदम् अवयवशब्देनात्र श्रुतिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम्। अत एव काजाद्यन्ते न दोषः। समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु नद्यन्तत्वाद् बोध्या॥ वस्तुतः कार्यकालपक्षेऽपि समासस्येष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः। अत एव भाष्ये

१ अ १। पा ४। सू ६। २ अ १। पा २। सू ५३।

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति। तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै॥ एवं तर्हि विभक्तिष्यति (१।२।७४)। अथवा पुनरस्तु क एव। स्त्रियमाचष्टाते स्त्र्याख्याविति। ननु चोक्तम् स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति यतुपसर्गे हि को विधीयत इति। मूलविभुजादिपाठात् को भविष्यति (१।२।५)। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम्। कार्यवेलायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य। कैयटरीत्या तु "तदाश्रया नदीसंज्ञास्ती"ति वदेत्। कुमारीत्यादावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्त्येव। प्राधान्येन तन्मात्र बोधकत्वनिवेशे तु न मानमित्याशयः॥

चिन्त्यमेतदिति। (कै)

आध्यायतीत्यादिविग्रह इत्यभिमानः। वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ ईषत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विग्रहः। एवं च गतिपूर्वत्वाद्यणपि सुलभः "अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्" इति भाष्यं च रमनीयमेव॥

आध्यै (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य "इयङ्स्थानत्वात्" वार्त्तिकारम्भे तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वा इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमप्यावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्तिः प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ।
ब्राह्मणेभ्य प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवतीति।

अथाख्याग्रहणं किमर्थम्। नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम्। वा। नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम्। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूत्। ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रिया इति। प्रथमलिङ्गग्रहणं च। वा। प्रथम लिङ्गग्रहणं च कर्त्तव्यम्।

भावः । न च "[1]गतिकारकपूर्वस्य" इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमासस्यैव ग्रहणमिति । अत्र यण् दुर्लभः । अत एव "[2]क्ङिति-च" सूत्रे "मानः समस्य दूढ्यः" (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतित्वा-भावान्नदोषः । अत्र वेदमपि भाष्यं मानम् ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयङुवङ्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वार्त्ति-कभाष्यप्रामाण्यादियङुवङ्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शाब्देऽन्वय इति तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु त्वदुक्तविग्रहे अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्त्येव इति चेन्न नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

१ गतिकारकपूर्वस्येष्यते । भा । अ ६ । पा ४ । सू ८२ ॥
२ अ १ । पा १ । सू ३९ ॥

प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्याविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्विप्-लुप्समासाः । वा । कुमार्यै (२ । १ । ८) ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै (५ । ३ । ९८) ब्राह्मणाय । समास । अतितन्व्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येय-

क्वापि इयङादेः स्थितिमात्रनिषेधात्। अत एव हे श्रीरित्यादौ निषेधः। तदाह

एतदर्थमेवेति। (कै)

यत्र नदीकार्यविषयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङुवङौ स्थितिः कल्प्य प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्वं नेत्यर्थ इति भावः॥ प्रध्यै इत्यत्र अन्तावयवनित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा इयङ्स्थानत्वाभावात् न "ङिति ह्रस्वश्च" (१ । ४ । ६) इति विकल्पः। न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे "नद्यृतश्च" इति कबापत्तिः। समासात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्व एव कपः प्रवृत्तेः॥ अथैवम् अतिस्त्रियै ब्राह्मणाय इत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पापत्तिरित्याशयः भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि॥ ङित्यत्यपाधिकाराश्चैव स्त्रियामिति विशेषणमिति अनेन अन्वाख्यायत इति बोध्यम्। आरभ्य पदं तु अत्र न सम्ब-

---

१ अ ५ । पा ३ । सू १५३ ।

धते। अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाभावात् पाक्षिकनदीत्वानापत्तेः। एवं च समुदायस्थानेन नदीत्वं क्रियते तस्य "प्रथमलिङ्गग्रहणं च" इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्त्यभावात्तन्न निवर्त्त्यं विधित्वेनैव व्याचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति। (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिश्रियै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति समुदायस्य नैव प्राप्तिः॥

अतिश्रियै (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता "नेयङि"ति निषिद्धा। तस्य तु नानेन संज्ञा विकल्प' यतो ङिदिद्वितस्तदादित्वाभावात् ह्रस्वावित्यादेर्ह्रस्वेवर्णान्ते इयङादिस्थानेवर्णान्ते च शब्दरूपे इति वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाष्योऽर्थः इत्यलम्॥ ननु प्रथम-

---

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

प्रश्नते। यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवत'॥ ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने। वा। ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। प्रकृत्यै (५।२।६८) अतिप्रकृत्यै ब्राह्मण्यै। क्व मा भूत् प्रकृटये अतिप्रकृटये ब्राह्मणाय। धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै। क्व मा भूत्। धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय। श्रियै अतिश्रियै। क्व मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय।

लिङ्गग्रहणस्य "यूस्त्र्याख्यावि" त्यत्रोपसंख्यातत्वेन "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्राप्रसक्तेः ह्रस्वएवेत्यादिग्रन्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तत्रापि समान इति भावः ॥ "प्रथमलिङ्ग" इत्यस्य "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीस्तामतिक्रान्तायै अतिनिये ब्राह्मण्यै हरिमतिक्रान्तायै अतिहर्य्यै इत्यत्र नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्त्येव न वाङ्गस्य नित्यस्त्रीत्वाभावान्न दोषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै ब्राह्मण्यै इत्यसिद्धापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्गव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

---

१ अ १ । पा ४ । सू ६ । २ अ १ । पा ४ । सू ६ ।

भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । अपर आह । इयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । प्रकट्यै अतिप्रकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् प्रकटये अतिप्रकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

शकट्यै (भा)

इत्युदाहरणं तु सुबन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

"प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्देश्यामि"त्यादेरित्यर्थः ॥ देश्यम् इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गाविवक्षितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याशय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । स मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्देश्यम् विज्ञानो-यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे इयौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनावेवेति ॥

	Rs	As
Pançiçata Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Prakrta Paingalam Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10
Prithiviraj Rasa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Part II Fasc 1	0	12
Prakrta Laksanam (Text) Fasc 1	1	8
Paraçara Smrti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II, Fasc 1-6 Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each	7	8
Paraçara Institutes of English	0	12
Prabandhacintamani (English) Fasc 1-3 @ /12/ each	2	4
*Sama Veda Samhita (Text) Vols I, Fasc 5-10 II 1 6 III, 1-7 IV 1-6 V, 1 8 @ /6/ each Fasc	12	6
Sankhya Sutra Vrtti (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto English) Fasc 1-3 @ /12/ each	2	4
Suçruta Samhita (Eng Fasc 1 @ /12/	0	12
*Taittereya Samhita (Text) Fasc 14 45 @ /6/ each	12	0
Tandya Brahmana (Text Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Tattva Cintamani (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1-10 Vol III Fasc 1-2 Vol IV Fasc 1 Vol V, Fasc 1-5 Part IV, Vol II, Fasc 1-12 @ /6/ each	14	10
Trikanda Mandanam (Text) Fasc 1 2 @ /6/	0	12
Tulsi Satsai (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Upamita bhava prapañca katha (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Uvasagadasao (Text and English) Fasc 1 6 @ /12/	4	8
Varaha Purana (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each	5	4
Varsa Krya Kaumudi Fasc 1-6 @ /6/	2	4
*Vayu Purana (Text) Vol I, Fasc - 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6 each	4	8
Visnu Smrti (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each	0	12
Vivadaratnakara (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10
Vrhannaradiya Purana (Text) Fasc 1 6 @ /6/	2	4
Vrhat Svayambhu Purana Fasc 1 6	2	4
Tibetan Series		
Pag Sam Thi Sin Fasc 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin Vol I, Fasc 1-5 Vol II Fasc 1-3; Vol III Fasc 1 5 @ 1/ each	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri Sin (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1 5; Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0
Arabic and Persian Series		
Alamgirnamah with Index (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each	4	14
Al Muqaddasi (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/	2	4
Ain i Akbari (Text) Fasc 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1-5 @ 1/12/ each	29	12
Akbarnamah with Index (Text) Fasc 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Fasc 1-7 @ 1/ each	7	0
* Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger	0	6
Badshahnamah with Index, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	1	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang i Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrist i Tus or Tusy's list of Shy'ah Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each	3	0
Futuh ush Sham of Waqidi (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Azadi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Asman History of the Persian Masnawi (Text) Fasc 1	0	12
History of the Caliphs (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbalnamah i Jahangiri (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	1	2
Isabah with Supplement (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maasir ul Umara Vol I, Fasc 1 9 Vol. II, Fasc 1-9; Vol III, 1 10 Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol III, Fasc 11 12 Index to Vol II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	13	2
Maghazi of Waqidi, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

BIBLIOTHECA INDICA

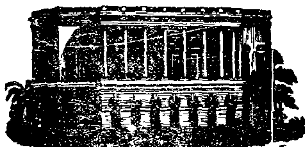
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1048

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NĀGEÇA BHAṬṬA

EDITED BY

PANḌIT BAHUVALLABHA ÇASTRI

VOL II FASCICULUS VIII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1903

Muntakhabu t Tawar kh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Rs.	5	0
Muntakhabu t Tawar kh (Engl sh) Vol I Fasc 1 "; Vol II Fasc 1 5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /1. each		12	0
Muntakhabu l Lubab (Text) Fasc 1 1J @ /6/ each		7	2
Ma asir i Alamg r (Text) Fasc. 1 6 @ /6/ each		2	4
Nukhbatu l Fikr (Text) Fasc 1		0	6
Nizam s Khiradnamah Iskandari (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	8
R yazu s Salat n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
D tto D tto (Engl sh) Fasc I–II		1	8
Tabaqat i Nas r (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto (Engl sh) Fasc 1 14 @ /12/ each		10	8
D tto Index		1	0
Tar kh i F ruz Shahi of Z yau d d n Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each.		2	10
Tar kh i Firuzshah of Shams i S raj Aif (Text Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Ten Anc ent Arab c Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each		3	0
W s o Ram n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Zafarnamah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1–8 @ /6/ each		6	6
Tuzuk i Jahang r (Eng) Fasc 1		0	12

ASIATIC SOCIETY S PUBLICATIONS

1	ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	60	0
2	PROCEEDINGS of the As at c Soc ety from 1865 to 1869 (ncl) @ /6/ per No and from 18 0 to date @ /8/ per No		
3	JOURNAL of the As at c Soc ety for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 184 (12) 1848 (12) 1866 (7) 1867 6 1868 6 1869 (8 1870 (8 1871 7 18 2 (8 1873 (8 18 4 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 8 18 9 (7 1880 (8 1881 7) 1882 (6) 1883 5 1884 (6 1885 (6 1886 8 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8), 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
	N B—The figures enclosed in brackets g ve the number of Nos in each Vol ne		
4.	Centenary Review of the Researches of the Soc ety from 1784–1883	3	0
	A sketch of the Turk language as spoken in Eastern Turk stan by R. B Shaw (Extra No *J A S B* 1878)	4	0
	Theobald s Catalogue of Rept les n the Museum of the As at c Soc ety (Extra No., *J.A S.B* 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and B rds of Burmah by E Blyth (Extra No *J A S B* 1875)	4	0
	Introduct on to the Ma th l Language of North B har by G A Gr erson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No *J A S B* 1882)	4	0
5	An s ul Musharrah n	3	0
6.	Catalogue of Foss l Vertebrata	3	0
7	Catalogue of the L brary of the As at c Soc ety Bengal by W A B on	3	8
8	Inayah a *Commentary on the H dayah Vols.* II and IV @ 16/ each	32	0
9	Jawamiu l ilm ir-r yaz 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10	Kh zanatu l ilm	4	0
11	Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
12	Moore and Hewitson s Descriptions of New Ind an Lepidoptera, Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13	Sharaya-ool Islam	4	0
14	T betan D ct onary by Csoma de Körös	10	0
15	D tto Grammar	8	0
16	Raqm raqabdamyta Parts I & II @ 1/8/	3	0
17	A descript ve catalogue of the paintings statues &c., in the rooms of the Asiatic Soc ety of Bengal by C R. W lson	1	0
18	Memoir on maps il ustrat ng the Anc ent Geography of Kaśmir by M A Stein PH D., Jl Extra No 2 of 1899	4	0

Not ces of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the Treasurer Asiatic Society " only

20-11-'02.

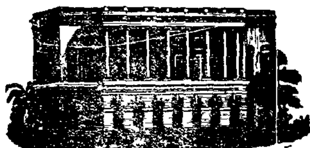
Books are supplied by V P P

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1048.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NAGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANDIT BAHUVALLABHA ÇASTRI

VOL II FASCICULUS VIII

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET,
1903

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO 57, PARK STREET CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO
46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W C AND MR OTTO
HARRASSOWITZ BOOKSELLER LEIPZIG GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	Rs	1	8
Advaitachinta Kaustubhe Fasc 1		0	
*Agni Purana (Text) Fasc 4–14 @ /6/ each		4	2
Aitarēya Brahmana Vol I Fasc 1 5 and Vol II Fasc 1 5; Vol III Fasc 1 5 Vol IV Fasc 1 5 @ /6			8
Anu Bhashyam (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sandilya (English Fasc 1		0	12
Astasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1–6 @ /6/ each			4
Açvavaidyaka (Text Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sans and Tibetan) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		10	0
*Bhamati (Text) Fasc 4 8 @ /6/ each		1	14
Bhatta Dipika Vol I Fasc 1 4		1	8
Brhaddēvata (Text) Fasc 1–4 @ /6/ each		1	8
Brhaddharma Purana (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each			4
Bodhicaryavatara of Cantidev Fasc 1 2		0	12
Catadusani Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 3 @ 2/ each		6	
Çatapatha Brahmana Fasc 1–6		2	10
Catasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols II 1 25; III Part I Fasc 1 18 Part II Fasc 1 10 @ /6/ each		19	14
Catadusani Fasc 1		0	6
Çlokavartika, (English) Fasc 1–3		2	4
*Çrauta Sutra of Āpastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5	4
Ditto Çankhayana (Text Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1 4; Vol III Fasc 1–4 @ /6/ each		5	10
Çri Bhāshyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Dan kriya Kaumudi Fasc 1 2		0	12
Gadadhara Paddhati Kālasara Vol I Fasc 1–5		1	14
Kala Madhava (Text) Fasc 1–4 @ /6 each		1	8
Kala Viveka Fasc 1 5		1	14
Katantra Text) Fasc 1 6 @ /12 each		4	8
Katha Sarit Sagara (English) Fasc 1–14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purana Text) Fasc 1 9 @ /6 each		3	6
Lalita Vistara (English) Fasc 1 3 @ /12 each		2	4
Madana Parijata (Text Fasc 1 11 @ /6 each		4	2
Mahābhāshya pradipōdyōta (Text) Fasc 1 9 & Vol II Fasc 1 8 @ /6 each		6	6
Manutika Sangraha (Text) Fasc 1 3 @ /6 each		1	2
Markandēya Purana (English) Fasc 1 6 @ /12 each		4	8
*Mimamsa Darçana (Text) Fasc 7 19 @ /6/ each		4	14
Narada Smriti Text Fasc 1 3 @ /6		1	2
Nyayavartika (Text Fasc 1 5 @ /6		1	14
*Nirukta (Text Vol III Fasc 1 6 Vol IV Fasc 1 8 @ /6 each		6	4
Nityacarapaddhati Fasc 1 7 (Text) @ /6		2	10
Nityacarapradipa Fasc. 1		0	6

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ।१।४।९॥

अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम् । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थे तु षष्ठ्याम् इत्येव सिद्धे युक्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वेणैव सिद्धत्वात् "कुलुञ्चानां पतये नम" इत्यसमासार्थमेवेदम् । न चैवमपि समासे छन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे श्रापाद्यरूपाभावेनेष्टापत्तेः । तत्र "१बहुलं छन्दसि" इत्यादि बहुतराकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ नन्वेवमपि स्थानान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह

---

१ अ २ । पा ४ । सू ३९ ॥ अ २ । पा ४ । सू ७३ ॥
अ २ । पा ४ । सू ७६ ॥ अ ३ । पा २ । सू ८८ ॥
अ ५ । पा २ । सू १२२ ॥ अ ६ । पा १ । सू ३४ ॥
अ ७ । पा १ । सू ८ ॥ अ ७ । पा १ । सू १० ॥
अ ७ । पा १ । सू १०३ ॥ अ ७ । पा ३ । सू ९७ ॥
अ ७ । पा ४ । सू ७८ ॥ अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञा भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । .

तेनेति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

परिभाषेति । (कै)

कार्य्यमात्रं चास्या लिङ्गम् । तदाह

यावदिति ॥ (कै)

उभयत्र विभाषेति । (कै)

यत्र यत्रास्या उपस्थितिस्ते केचित् [1]प्राप्तविभाषारूपाः केचिद्-प्राप्तविभाषारूपाः पर्य्यवस्यन्तीति भावः ॥ यद्यपि तेषु विधिषु नित्यं प्राप्तेषु "[2]छन्दसि वा" इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव तथाप्यस्य विकल्पविधेर्व्यत्ययमात्रपर्य्यवसन्नतयाऽस्त्येव तत् सम्भव इति भावः ॥ [4]ननु स्वादिवाक्येनानियमे प्राप्ते कथं व्यत्यय इत्यत आह

कर्मणीति । (कै)

१ "प्राप्त" इत्यारभ्य "सर्वापि" इत्यन्तं नास्ति ङ पुस्तके ।
२ अ ८ । पा ३ । सू ४९ । ३ बोध्यम् । क ।
४ "ननु" इत्यारभ्य "इति भाव." इत्यन्तं नास्ति ङ पुस्तके ।

पुरुषव्यत्यय । आत्मनेपदव्यत्यय । परस्मैपदव्यत्ययः ॥ सुपां व्यत्यय । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायाम् इति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्यय । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौज । सुभितमुग्रवीरम् । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्यय । श्वोऽग्नीनाधास्य-

नियमस्यैव विकल्प इति भावः ॥ यत् कर्मणि वेति तत् छन्दसि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया "यवागूवा अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाकरणाभ्यां विकल्पेऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्ताबन्यस्य करणात् व्यत्ययत्वं च बोध्यम् ॥

सुहितमिति प्राप्ते इति । (भा)

मकारहकारयोः भ्रमौ । क्वचित्तु "शुभितमिति प्राप्ते" इति पाठो दृश्यते ॥

मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)

"[1]माध्वीर्गावो भवन्तु न" इति क्षीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति भावः ॥ कालव्यत्ययस्य प्रह्वणेऽप्यग्रकत्वादाह

कालविहितेति ॥ (कै)

---

१ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । ऋ १ । म १ । सू ९० । ऋ ८ ।

मायेन । अ' सोमेन यक्ष्यमायेन । अ ब्याधाता स्थो यथेति प्राप्ते (३ । ६ । १५) । पुरुषव्यत्ययः । अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति युध्यत इति प्राप्ते ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशार्थत्वादेव तत् कथनमनुचितमत आह

संज्ञिन इतीति ॥ (कै)

ननु तदादिपदमेव संज्ञिनिर्देशकं भविष्यतीत्यत आह

सति हीति ॥ (कै)

ननु यच्छब्दाभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यसिद्धम् । "ते तद्राजा" *"कला च सा कान्तिमती कलावत" "सा गङ्गा" इत्यादौ* प्रकृत-प्रसिद्धानुभूतार्थकेषु व्यभिचाराद् इत्यत आह

परामृष्टव्येति । (कै)

प्रकृतादेरभावादिति भावः ॥

तदिति । (कै)

परामर्शाभावादिति भाव । तदित्येतत् परामर्शयोग्याभावादि-त्यर्थ. ॥ न च "प्रत्ययविधि" इत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परा-

---

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधि-स्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्री इयती । (४ । २ । ४० । ७ । १ । २ । ६ । ३ । ९० । ६ । ४ । १४८) स्त्रीयनीयत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ । १४८) । प्रत्ययग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधिग्रहणं

मर्थोऽस्तु यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्गमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । [1]एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसंज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादौ धातोर्गुणानापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं "यस्माद्" इत्युक्तमिति भावः ॥ न च प्रकृत्यादिप्रत्ययेऽङ्गमित्येवास्तु "प्रकृत्यादि" इत्यस्य "यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि" इत्यस्य च पर्य्यायत्वेन पर्य्यायेषु लाघवगौरवविचारानादरात् योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभाषालाभाय तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च ॥

स्त्री इयतीति । (भा)

इदं शब्दात् [2]परिमाणे वतुः । [3]वस्य घस्तस्य [4]इयादेश "[5]इदम इश्" "[6]यस्येति" लोपः । उगित्वान् ङीप् । ननु यस्माद्विधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् इत्युक्ते यत्र *प्रत्ययेऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या*लाभेन प्रकृते न दोषोऽत आह

स्त्रीशब्दादिति । (कै)

---

१ "एवं हि" इत्यारभ्य "निर्देशार्थम्" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ।
२ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥ ३ ३ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥
४ अ ७ । पा १ । सू २ ॥ ५ अ ५ । पा ३ । सू ३ ॥
६ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

किमर्थम् । यस्मात् प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना (५ । ३ । १७) अत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ । १४८ ॥ ७ । २ । ७२) । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत् प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते संनियोग । यस्मात् यः प्रत्यय विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञ भवतीति । अथ तदादि ग्रहणं किमर्थम् । अङ्ग-

तदभावे तु व्याप्तिन्यायेन इहापि स्यात् । सति तु प्रत्ययग्रहणे तत् सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयते इति भावः ॥

असिद्धत्वं नास्तीति । (कै)

चिणो लुग्न्यायेन प्राप्तिः ॥

प्राग्भावादिति । (कै)

वस्तुतस्तु इयङापत्तिर्दोषः । न च तत्रापि लोपस्यासिद्धत्वं व्याश्रयत्वात् तत् प्राप्तेरभावात् । यस्येतिलोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्षयातिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येयङापेक्षणादित्यादिषष्ठे निरूपयिष्यामः ॥

नानादिष्टादिति । (कै)

इयङि "[1]न पदान्ते"ति निषेधोऽपि बोध्यः ॥ ननु विधिग्रहणाभावे "यस्मात् प्रत्यय" इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्ता इत्यत आह

अध्याहरिष्यत इति ॥ (कै)

परशब्दस्यापीति । (कै)

यद्यपि यस्मादिति पञ्चम्या परशब्दाध्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं तथापि तावतैव स्यान् न तु विधीयत इत्यस्यापि ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ५ ८ ॥

संज्ञायां तदादिवचनं स्यादित्नुमर्थम् । वा । अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च । स्याद्यर्थं तावत् । करिष्याव' करिष्याम' (७ । ३ । १०१) नुमर्थं कुण्डानि वनानि (६ । ४ । ८) । मित् इटोऽप्युपसंख्यानम् । वा । मित्वतः इङ्गतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भित्वत' । भिनत्ति छिनत्ति । अभिनत् अच्छिनत् (३ । १ । ७८ । ६ । ४ । ७१) । इङ्गत- । संयस्तस्तु

अपिः। (कै)

एवार्थे ॥

विधिग्रहणे इति। (कै)

प्रत्ययग्रहणस्याप्युपलक्षणम् ॥

भसंज्ञायां चेति। (कै)

न च शति प्रत्ययविधिग्रहणे "[1]यचिभम्" इत्यत्रापि यस्मात् यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थलाभात्तच भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम्। यस्मात् प्रत्ययविधिस्तस्य यजादौ प्रत्यये भत्वमित्यर्थः स्यात् प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणेनैवास्य यत्नस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥

यस्येति लोप इति। (कै)

"[2]इकोऽचि" इति नुमः प्राप्तिरित्यन्ये। प्राग्दिग्गीयत्वेनास्य विभक्तित्वाद् भलाद्य न नलोप इति तदाशयः ॥

इत्याहेति। (कै)

इत्याशङ्कायामाह इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्तीति। (कै)

---

१ अ १ पा ४। सू १८। २ अ ७। पा १। सू ७३।

संधस्कार• (६। १। १३६। ७। ४। १०)। किं पुनः कारणं न सिध्यति। सुटो वहिरङ्गत्वात्। वहिरङ्गः सुट्। अन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे भवत्येतत्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं छान्दसम् (७। ४। १०)। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम्। भवेदेवमर्थेन

तन्न्यायप्रवृत्तिलाभार्थमेवोभयमिति' भावः ॥ विधिग्रहणं भनक्रीत्यादौ "[1]अतो दीर्घ" व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम् । ध्वनितं चेदं श्नम् विधायके भाष्ये ॥ भाष्ये

अथ तदादीति । (भा)

आदिग्रहणविषयः प्रश्नः ॥ ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादनङ्गत्वेऽपि दीर्घोऽत आह

अन्ययेति । (कै)

चिकीर्षामीत्यादौ प्रवेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वात्तत्रापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । करोतीत्यादौ गुणेऽपि प्रयोजनं बोध्यम् ॥

तदेदमिति । (कै)

कुण्डानीत्येतदित्यर्थः ॥ ननु मित् सुटोरङ्गत्वेन किंचित् प्रयोजनमत आह

कृतयोरिति । (कै)

सति सप्तमीति भावः ॥

---

१ अ ७। पा ३। सू १०१ ।

भार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्कारतुः संचस्करुः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न चेदं तत्रापि तदादि । सिद्धं तु तदाद्यादि वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादिः । तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।

अडभ्यासेति। (कै)

नायं टित्वादाद्यवयवः किन्त्वनेन मध्यं प्रवेशित इत्यभक्त इति भावः॥

तद्भक्तस्येति। (कै)

टित्वादित्यर्थः॥

स्तृशब्दादेवेति। (कै)

इदं चिन्त्यम्। एवं ह्यत्र धातूपसर्गयोः समासो दुर्वारः स हि "[1]पूर्वं धातुः साधनेन" इति न्यायेन "उपपदमतिङ्" (२।२।१९) इति सूत्रे भगवता वारितः॥

---

१ पदमितीयं भगवतः छन्दिमासंज्ञा। युक्तमिह मध्यं किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति। धातूपसर्गयोः कार्यं यत् तदन्तरङ्गम्। कुत एतत्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति। नैतत् सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति। तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्। सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्। यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति। तस्यास्यते गुरुणा इत्यकर्मकः। उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्। ६।१।१३५॥

न्यासः। इह केचिच्छब्दा व्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। पञ्च सप्त इत्येकेनाप्यपायेन भवन्ति। द्रोणः खार्यादकमिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने। केचिद् यावदेव तद् भवति तावदेवाङ्गयं एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च। तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि। शुक्लो नील कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिका-

ऋड्गुणेति । (कै)

"ऋतश्च संयोगादेः" (७।४।१०) "गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः" (७।४।२९) इति विहितेत्यर्थः ॥

अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । (कै)

इदं ज्ञापकं कथमिति चिन्त्यम् । "यदास्य इति" मत्वेति शेषः । अत एव ऋड्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् पक्षे । किंच सुटो भक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाभावात् स्कन्दस्य कथं द्वित्वमिति सुधीभिर्विभाव्यम् । यद्यप्यत्र पूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाभिमानात् संचस्करतुः इत्यादौ संयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि "संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति वार्त्तिकेन भाव्यः । यद्यप्यवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्याभावात् कथं तेनापि सिद्धि-स्तथापि यदन्यवर्णनिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणे षष्ठ्यर्थे वक्तमोहिरित्यभिमानः ॥ भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नमुपपादयति

सुटो बहिरङ्गत्वादिति । (भा)

मात्रेऽपि प्रश्ने । घसंज्ञाप्राप्त्यर्थमपरिभाषाश्रया क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् । एवं तर्ह्यार्थवत्परिभाषयामर्थवति तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः (७।१।११) इति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं क प्रसङ्गो यत् सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्योऽर्थवति तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं

बहिर्भूतोपसर्गनिमित्तत्वात् सुटो बहिरङ्गत्वमेवं च तस्यासिद्धत्वात् सिद्धत्वेवाङ्गत्वमिति भावः ॥ नन्वसिद्धत्वेनाङ्गत्वसाधने तेनैव संयोगादित्वाभावात् कथं गुणः स्यादत आह

वक्ष्यत्येतदिति । (भा)

तथा च तत् सामर्थ्यात् तदंशेनासिद्धत्वमिति भावः ॥

सस्वरतुः (भा)

इत्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्धत्वाभावानुपपत्तौ "संचस्करतुः" इत्यादि न सिध्यतीत्याह

भवेद् (भा)

इत्यादिः

संचस्करुः (भा)

इत्यन्तम् ॥ तस्मात् संयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये संयोगादिग्रहणमपि कार्य्यमिति भावः ॥ तच्च संयोगोपधग्रहणे कृते यदि तत् सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावः स्यादिति । तत् करणेऽपि तदसिद्धिरित्यचार्य्योऽप्यभिप्रेतस्तत्र सिद्धत्वाभावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्यतीति पुनः पृच्छति

किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् । वा । प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्त्र्यर्थम् अर्थम् स्वर्थम् । ङ्यङ्गस्येयङुवङौ स्याताम् (६ । ४ । ७७—७९) ॥ परिमाणार्थं च । वा । परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि इत्युच्यमाने दाधतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत । तत्तर्हि कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्य्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्ग-

किं पुनरिति । (भा)

एवं "सुटो बहिरङ्गत्वाद्" इत्यादिभाष्यं योजयन्ति केचित् ॥ परेतु भाष्ये

सुटो बहिरङ्गत्वाद् (भा)

इत्यादिः

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति (भा)

इत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसम्बन्धो धातोः पूर्वमेव ततश्च प्रत्यये कृते द्विर्वचनात् पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् इति लिटः स्कृशब्दाद्विध्यभावेन संयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणेन प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिकाः ॥ ननु तदादिग्रहणे सति कथं तस्य केवलस्य ग्रहणमत आह

व्यपदेशिवदिति ॥ (कै)

तस्यादिस्सकार इति । (कै)

द्विर्वचने द्विःप्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ ननूद्रमुखे बाधात् तथाङ्गीकारेऽपि करिष्याम इत्यादौ मुख्यार्थत्वेऽपि चारितार्थ्याच्च लक्षणायां मानाभावोऽत आह

इहापीति ॥ (कै)

कार्यमध्येष्ये। यदि प्रत्यय इति प्रत्ययाङ्गकार्यमधीये। प्राकरोत् उपेक्षिष्ट। उपसर्गात् पूर्वविडाटौ प्राप्नुत (६।४।७१—७२)। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादितदन्तविज्ञानात् । वा। सिद्धमेतत् । कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेष एषा परिभाषा

प्रतिलक्ष्यमिति । (कै)

तस्य लक्ष्यत्वनिश्चयः शिष्टप्रयोगादिति भावः ॥

तदवयवे इति । (कै)

तदाद्यवयवे इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अव्यक्तपरिमाणानाम् । (भा)

नियतपरिमाणानाम् ॥

. एकेनाप्यपाये इति । (भा)

तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्या बाधादत आह

अपाये इति । (कै)

न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता संभवतीति सामर्थ्यात् स्वभावेनेति ज्ञायते । एवं चैकाभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपापाये पञ्चादिशब्दा न प्रवर्त्तन्ते इति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । (कै)

एवमुपसर्गादिसंज्ञा अव्यक्तपरिमाणनिष्ठत्वाच्च न्यूने लौकिकैक-

क्रियेत प्रत्ययग्रहणं च । अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषाया' प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमास-तद्धितविधिस्वराः । वा । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति (३ । १ । ३२ ॥ २ । ४ । ७१) ॥ प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्य' । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१ । २ । ४६ ॥ २ । ४ । ७१) ॥ प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः

देशविशतन्यायेन इत्यपि वोध्यम् ॥ नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवा-सिद्धमत आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

[1]भाष्ये

पदादाविति । (भा)

पदादौ परे इत्यर्थः ॥

असतीति । (कै)

तदभावे प्रत्यासत्तिन्याये मानाभावादित्यर्थः ॥

निषेधादिति । (कै)

अङ्गसंज्ञापि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्य्यमिति भावः ॥

तस्मिन् कर्त्तव्ये इति । (कै)

तन्निमित्तेऽङ्गत्वे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ॥

तदादेः संघातस्येति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् ॥

दाशतय- (भा)

शब्देन ऋक्संहितेत्यन्ये ॥

---

१ "भाष्ये" इत्यारभ्य "निषेधाद्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

प्राप्नोति (२।१।८)॥ समास। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष। संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति (२।२।८)॥ तद्धितविधि। देवदत्तो गार्ग्या-यण। संघातात् तद्धितोत्पत्ति प्राप्नोति (४।१।१०१॥ २।४।

एतच्चेति । (कै)

इदमपिना सूचितमिति भावः । यदि तर्हीत्यनेनाव्यवहितत्वात् द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा

केनेदानीम् (भा)

इत्यादिभाष्यासंगतिः । न हि तदकरणेऽङ्गकार्यंकाचिदनुपपत्तिः ॥ अङ्गसंज्ञायामङ्गस्येत्यधिकदीर्घादिविधिसंभवादत आह

अवयवान् इति ॥ (कै)

भिस्सा (कै)

ओदनः ॥ [1]क्रिमिशब्दात् "[2]लोमादित्वात्" "ने" "टापि" द्वितीयैकवचनम् । एवं च यदाङ्गाधिकारव्यावर्त्यं तदेवप्रत्ययग्रहणस्याप्नोति भावः । नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभाव इति बोध्यम् । एतद्वयमपि "[3]अर्थवत्" परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् ॥

अनियतावधेरिति । (कै)

एवं च देवदत्तः प्राकरोद् इत्यत्र देवात् पूर्वमपि आट्

---

१ क्रिमियाम् इति । कै ।

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य श्न न इलचः । ५ । २ । १०० ॥

३ परिभाषेन्दुशे-१४ ॥

---

०१) ॥ स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य अनित्यादिर्नित्यम् (६ । १ । १९७) इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । एव वक्ष्यामि । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये गृह्यमाणे

स्यादिति बोध्यम् ॥ ननु केन इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात् समुच्चयोऽयुक्तोऽत आह

यत्रेति । (कै)

व्यवस्थितत्वान्न समुच्चयस्तत्र तदन्तविधेः "[1]प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या" इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नास्याः प्रवृत्तिः विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम् ॥

यत्र त्विति । (कै)

"[2]कृत्तद्धित" इत्यादौ । एतेन प्रकृते "[3]तदादि" इत्यंशस्यैव उपयोगेन तदन्तस्य इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । प्रसङ्गात्तदुक्तेः । एवम् "[4]एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः" इत्यादौ "तदादेः" इति पञ्चम्यन्तम् इत्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रप्रसङ्गस्य प्रक्रान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्तमत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

संघातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थः । न च समास-

---

१ परिभाषेन्दुशे-२४ ॥ २ अ१ । पा२ । सू४६ ॥

३ परिभाषेन्दुशे-५ "प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्" २३ ॥

४ अ६ । पा१ । सू६९ ॥

गृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये ॥ यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अवतप्ते नकुलस्थितं

ग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभम्। नियमस्य भेदसंसर्ग-द्वारकार्थवत् समुदायविषयकत्वात्। न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थ-वत्त्वमित्याशयात्॥

असामर्थ्यादिति। (कै)

यदि स्यात् तदा महान्तमुखीयति इत्यपि स्यादिति भावः॥

विवक्षितायामपीति। (कै)

वस्तुतस्तत्र संख्याविवक्षायां फलाभाव इति वक्ष्यामः॥

ततश्च वृद्धीति। (कै)

ननु देवदत्तो गार्ग्यायण इत्यत्र यदि गार्ग्यापत्यं देवदत्तस्तदा समुदायात् प्राप्तिरेव नासामर्थ्यात्। अपत्यप्रत्ययो ह्यपत्यवता समर्थो न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनापि। यदि देवदत्तो यो गार्ग्य-स्तस्यापत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्युदाहार्य-मिति चेन्न। देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्येति विवक्षायां "[१]गोत्र-क्षत्रियाख्येभ्य" इति वुञ् स्यादित्यभिप्रायात्॥

योगविभाग इति। (कै)

न च द्वितीयस्योपयोगाभावादिदमयुक्तम्। "ह्रस्वादङ्गात्"

---

१ अ ४। पा २। सू ९९॥

न एतत् उदके विशीर्णं न एतत् न गतिकेन न नकुलेन च समासो (२। १। ४७) न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि। छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि। वा। छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषापरिभाषा कर्त्तव्या।

(अ. १। पा ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (८।२।२७) "न लुमताङ्गस्य" (१।१।६३) इत्यादिव्यवहार-निर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भावः ॥

सोपस्कारत्वादिति। (कै)

पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः ॥

अवतप्ते (भा)

इत्यादौ ॥

नकुलस्थितविशीर्णं- (भा)

शब्दयोरनया परिभाषया क्तान्तत्वाभावात् कृदन्तरूपोत्तर-पदत्वाभावाच्च ॥ क्तेन "क्षेपे" (२।२।४७) "तत्पुरुषे कृति" (६।३।१४) इति समासविभक्त्यलुकौ न स्याताम्। आद्ये चापलम्। अन्त्ये सता लभ्यत्वं द्योत्यम् ॥

व्यावक्रोशी (भा)

इत्यत्र कर्मव्यतिहारे णच् "णचः स्त्रियामञ्" (५।४।१४) "न कर्मव्यतिहारे" (७।३।६) इत्यैज् निषेधः ॥ "सांकूटिने" "अभि-विधौ भाव इनुण्" (३।३।४४)। "सांकुटिनम्" इति ह्रस्वपाठो ऽपि भाष्ये ॥ ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं तच्च समासस्वरेणा-सिद्धमत आह

आगम्यते स्मेति। (कै)

क्वान्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि। प्रयोजनं समासतद्धितविधि-स्वरा । वा। समास। अवतप्ते नकुलस्थित त एतत्। उदके विशीर्णं त एतत्। स गतिकेन स नकुलेन च समास सिद्धो भवति। समास ॥

आगशब्दप्रयोगो भूतकालद्योतनाय । गतिस्वरेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे "गतिरनन्तरः" (६।२।४९) इति विहितेन पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेण ॥

ततो दूरशब्दस्येति । (कै)

अयमपि परिभाषा साध्य एव ॥

[1]क्तस्वरेणेति । (कै)

कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत् प्राप्तिरपि परिभाषयैव य [2]गतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण पूर्वं बाधितस्य "[3]थाथे"त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह

स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेरुत्तरक्तान्तस्य यदन्तोदात्तत्वं तस्यैव सोपवादो न तु कारकादुत्तरक्तान्तस्यापीति तात्पर्यम् ॥

गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति । (कै)

[3]थाथादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः ॥

---

१ अ ६ । पा २ । सू १ ३९ ॥

२ थाथघञ् क्ताजबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥

३ अ ६ । पा २ । सू १४४ ॥

तद्धितविधि । सा कूटिमम् आवकोश्यौ । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति (५ । ४ । १५-२४) । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् आगतः दूरादागत इति (२ । १ । ३९ ॥ ६ । ३ । २) अन्तस्याथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्

वाधकत्वादिति । (कै)

समासान्तरे प्राप्ता सति शिष्टत्वेनेति भावः । यद्यपि परिभाषा-भावे कृदन्तत्वाभावात् कृत्स्वराप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति तथापि परिभाषासत्त्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यासः ॥

अस्या इति । (कै)

एकदेशद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत इतिभावः । अनन्तर-ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति तात्पर्य्यम् । एतच्च विस्तरेण "गतिरनन्तर." (६।२।४९) इति सूत्रे षष्ठे उपपादयिष्यते ।

(६।२।१४३-१४४) इत्येष स्वर सिद्धो भवति । कृद्ग्रहणे गति-कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या न कर्त्तव्या । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं गतिरनन्तर (६।२।४९) इत्यनन्तरग्रहणं करोति ।

सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ॥

तिङ्साहचर्य्यात् सुबपि प्रत्याहारः । [1]"न ङिसम्बुद्ध्योः" इति निषेधाच्च ॥

तदन्तविधेरिति । (कै)

शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभः इति भावः । न च तदन्तविधिलाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदप्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम् । [2]"हलि सर्वेषाम्" इत्यादिनिर्देशैस्तस्येहाप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्य्यम् ॥

परत्वाद् बाधित्वेति । (कै)

पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भावः । न च पुनः पुंवत्त्वम् । सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् । अत एव तत् सार्थकम् ॥

तदपि त्विति । (कै)

अत्र पक्षे घसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन तथैवोत्तरपदविशेषणात् केवलस्य चोत्तरपदत्वाभावात् तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिः इति भावः ॥

कुमारीगौरितरेति । (कै)

१ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥ २ अ ८ । पा ३ । सू २२ ॥

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२)॥ अत उत्तरं पठति । पद-

गौरीशब्दे "[१]तसिलादिषु" इति पुंवत्त्वं प्राप्नोति। कुमारिगौरीतरेत्यपपाठः ॥ न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपदं व्यर्थं प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धेरिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् । "[२]उञि च पदे" इत्याद्यसंगतेश्चेति दिक् ॥

अधातुरिति । (कै)

विशेषणतया क्रियाबोधकस्यापि क्विबन्तादेः "[३]अलमन्तस्य" इति सूत्रेऽधातुरित्युक्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भावः ॥

प्रत्ययनिमित्तमिति । (कै)

लक्षणग्रहणादिति भावः ॥ न च केवलकृतां तद्धितानां च प्रातिपदिकत्वे फलाभावः । "[४]ङ्याप् प्रातिपदिकाद्" इत्यादौ शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तल्लाभात् ॥

लौकिकी । (कै)

लोकविदिता । अत्र पक्षे अर्थवद्ग्रहणात् तदन्तस्यापि न प्राप्नोतीति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

कृत्तद्धितयोरर्थवत्त्वाव्यभिचारादिति भावः ॥

---

१ अ ६ । पा ३ । । सू ३५ । २ अ ८ । पा ३ । सू २१ ।
३ अ ६ । पा ४ । सू १४ । ४ अ ४ । पा १ । सू १ ।

संज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् । वा । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ।

लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति (कै)

लौकिकार्थं यत् पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत् कल्पितत्वादिप्रकृतेरर्थस्तदाह

अभिव्यक्ततर इति ॥ (कै)

तदेवाह

प्रत्ययान्तेष्विति । (कै)

कृत्तद्धितप्रत्ययार्थस्तु न तादृशः कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य ॥

प्रत्ययान्तेषु । (कै)

सुबन्तेषु ॥ सुबन्तार्थत्वात् तस्याः सुपो द्योतकत्वात् तत्रैव स लक्ष्यते न तु तद्रहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहार्थग्रहणाधिकारादनुवृत्तिसामर्थ्येन तद्ग्रहणस्य दुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति न तु तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् ॥ [1]भाष्येऽपि

अर्थवद् (भा)

इत्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥

---

१ "भाष्ये" इत्यारभ्य "इत्यर्थं" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरप्तमपौ घ (१ । १ । २२) तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारी गौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति (६ । ३ । ४३) ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते सनाद्यन्ता धातवः (३ । १ । ३२) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्च (१ । २ । ४६) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इद तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत् क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते कृत्तद्धितसमासेष्वन्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदिति वर्त्तते (१ । २ ४५) कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत् । न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥

*नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

नलोपार्थत्वात् पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

सुप्तेऽपीति ॥ (कै)

ज्ञापकादिति । (कै)

न च नान्तात् क्यपि ततः क्विपि सुपि "[1]प्रत्ययलक्षणेन" क्य सत्त्वादनेन नियमेन पदत्वस्य व्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य बहिरङ्गेण निषेधेन बाधायोगाच्च । वचनं त्वन्यथानियमे चरितार्थमिति भावः ॥ क्ये नान्तं पदमेव इत्यपि न व्याख्यानात् । [2]अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति दशसमानाक्षराणि । [3]ऌकारस्य दीर्घाभावान् नवैव इति प्रातिशाख्ये ॥

तपस्यतीति । (कै)

अत्र पदत्वे हत्व स्यादिति भावः ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

२ "गोसमानाक्षरनान्तादित्येके" (३ । १ । ८) इति भाष्यवार्तिकस्थ- "समानाक्षर" शब्दविवरणम् ॥

३ "ऌकारोदीर्घः प्लुताश्च उक्तवर्जम्" (शुक्लयजु प्रातिशाख्य—अध्या— ८—सू ३०) अत्र पूर्वसूत्राद् "न" इति वर्तते ॥ अथ नवादितः समानाक्षराणि । २ । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ॥ "ऋपर्यन्ताः स्वरास्त्रेधा ऌकारो ह्रस्व एव च" । १२ ॥ अमरेशनिर्मिता वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा ॥

* किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम् (१ । ४ । १४ । २ । ४ । ७१ । १ । १ । ६२) ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः । नान्तमेव क्ये पदसञ्ज्ञं भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति सुच्यति (८ । २ । ३०–३९) ॥

१स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

पर्युदासेऽपि आर्थः प्रतिषेधोऽस्त्येव इत्यत आह

प्रसज्येति । (कै)

शाब्दप्रतिषेध इति भावः ॥

प्राप्तबाधो न युज्यते इति । (कै) ,

गौरवादिति भावः ॥

---

१ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा (६ । १ । ६८ ॥ १ । १ । ६२) । असर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थानेऽयचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः भम् । भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारो पदान्तग्रहणस्योदितम् (८ । २ । १०७) । इह मा भूत् भद्र करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् । भूवद्वद्भ्य एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या भूवद्वद्भ्यः । धारयद्वद्भ्य ।

आसादयेदिति । (कै)

अनेन देवदत्तहन्तृहतन्यायस्यायमविषय इति दर्शितम् । तत्सजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥ अयशादौ सर्वनामस्थाने इत्यर्थभ्रमं वारयति

असर्वेति । (कै)

यजादौ सर्वनामस्थाने पदं न इत्यर्थः । तादृशार्थे हि योगविभागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु यग्रहणं व्यर्थं तदादिसर्वनामस्थानाभावादत आह

यकारादीति ॥ (कै)

नन्वेवं भविधावपि तथैव सम्बन्धः स्यादत आह

भसंज्ञेति ॥ (कै)

मतुपि स्वादिष्वित्यनेनैव सिद्धमत आह

तसाविति ॥ (कै)

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

सम्पूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे इत्यसंगतमत आह

षडङ्गुलीति । (कै)

एवं च स फलित इति भावः ॥

जश्त्वं न स्यादिति । (कै)

तत्तत् सपादसप्ताध्यायीस्थकार्य्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्त्वमिति भावः ॥ ननु नाचः स्थानिवत्त्वं किं तु तदादेशस्य इत्यत आह

लोपस्येति ॥ (कै)

यच पदान्त इति । (कै)

पदचरमावयव इत्यर्थः ॥

न त्विति । (कै)

उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थः । षषष्ठा-जादौति वचनबोधितद्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपविधायकवचनप्रवृत्ति-प्रामाण्यादचभलेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ भाष्ये

षषष्ठेति । (भा)

एकाक्षरपूर्वपदानाम् (भा)

इत्यत्र षड्भिन्नैकाचरेति वाच्यमित्यर्थः ॥

नभोऽङ्गिर इति (भा)

भाष्ये । अत्र वतिः "तेन तुल्यम्" (५।१।११५) इत्यादि-विहितः ॥ ननु मनुष्शब्दे सान्तत्वाभावेन रुत्वाप्राप्तेर्भत्वमनर्थकमत आह

सत्यामिति । (कै)

मनेरसिद्धाङ्गलकादिति भावः॥ ननु वार्त्तिके ऊपण् इति णान्तश्रवणेन णान्तशब्दे भत्वं व्यर्थमत आह

पदान्तस्येति। (कै)

प्रयोगस्थकृतणत्वानुकरणं तदिति भावः॥

अङ्गसंज्ञाया अभावादिति। (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वाद् "वसोश्च" प्रत्ययत्वाभावादिति भावः॥

छन्दो विषयाणीति। (भा)

भाषायामप्रयोगादिति भावः॥

---

[1]तसौ मत्वर्थे। १। ४। १९॥

ननर्थग्रहणाभावे मतावेव स्यान्नान्यत्रेत्यत आह

स्वादिष्विति॥ (कै)

---

१ अर्थग्रहणं किमर्थम्। न तसौ मतावित्येवोच्येत। तसौ मतावितीयुच्यमाने इहैव स्यात्। पयस्वान् यशस्वान्। इह न स्यात् पयस्वी। यशस्वी। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति। यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च। यद्यर्थग्रहणं क्रियते। पयस्वान्। यशस्वान्। अत्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि मतुप् मत्वर्थे वर्त्तते। तद्यथा। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति सोऽप्यानीयते॥

मतौ य इति । (कै)

सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्निष्फला स्यादव्यभिचारादिति भावः ॥

मुख्येति । (कै)

उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः ॥ नन्वस्त्यत्वादिविनिना मतुब् बाध्येत इत्यत आह

मत्वर्थायेति ॥ (कै)

अन्योपलक्षणे । (कै)

अन्यबोधने ॥ जहल्लक्षणायामतद्गुणबहुव्रीहौ चोपलक्षणस्य कार्य्ययोगो न दृष्टचर इति भावः ॥ ननूपलक्षणस्यापि कार्य्यान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽत आह

अयमचेति ॥ (कै)

यच रूपान्तरेणेति । (कै)

यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता ब्राह्मणत्वेन कार्य्ययोगस्तथा प्रकृते मतुप्त्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्य्ययोग इति भावः ॥

रूपान्तराभावेत्विति । (कै)

उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे भावेत्यर्थः ॥ यथा ग्रामत्वं न देवदत्ते इति भावः ॥

———

[1]अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

इत्याहेति। (कै)

इत्यत आहेत्यर्थः॥ ननु भवे किं फलमत आह,

जश्त्वमिति ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनियतत्वात् प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थः सुलभोऽत आह

जातिवादीति ॥ (कै)

---

१ उभय संज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । "स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन" ॥
स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।
बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद् वावशतीरुदाजत् ॥
ऋ ४ । म ४ । सू. ५० । ऋ ५ ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृक्ष इत्यत्रापि प्राप्नोति । बहवस्ते अर्था मूल स्कन्ध फल पलाशमिति ॥ एवं तर्ह्येकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु स्वादयो

अवयवगतेति। (कै)

अवयवानामपि वृत्ते शाखेत्यादिव्यवहाराज् जातिमहत्त्वरिता-दिति भावः ॥

न त्ववयवेति। (कै)

तादृशपरम्पराग्रहणे मानाभावादिति भाव ॥ नन्वेवं दारा इत्यादावाधारगतबहुत्वाभावादव्याप्तिः। अवयवगततदाश्रयणे तु वृत्ता इत्यादावपि दोषोऽत आह,

दारा इति। (कै)

ईदृशाभेदोपचारेण वृत्ता इत्यादौ नानिष्टापादनमनभिधाना-दिति भाव ॥

वस्त्विति। (कै)

दारा इत्याद्यनुरोधादस्मुपर्य्यायो अवश्याश्रयणीयः। एव च वृत्त इत्यादौ दोष इति भावः॥ नन्ववयवगतबहुत्वाश्रयेण बहुवचने प्रसञ्जिते एकवचनादीनां प्रब्दसंज्ञात्वकथनमसंगतमत आह

नेदमिति॥ (कै)

विधीयन्ते तेषु बहुषु। केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। कर्मादिषु। न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थः। के तर्हि एकत्वादय। एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश। इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेक वचनं प्राप्नोति (१।४।२)। बहुषु बहुवचनमित्येष योग पर करिष्यते। सूत्रविपर्य्यास कृतो भवति। इह

विहितानामिति। (कै)

न च सुप्तिङ्विध्येकवाक्यतया विधायकमेवेदम्। अन्योऽन्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्तेः ॥

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । (कै)

निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः ॥

प्रदर्श्यत इति । (कै)

नियमस्य यद्गतैकत्वादिषु प्राप्तस्तद्विषय एव कर्मादिगतैकत्वादिषु च तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतबहुत्वे तेषां प्राप्तिरितिभावः ॥ तदाह भाष्ये

येष्वर्थेष्विति । (कै)

इदं द्योत्यपरं पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात् ॥ तच्च द्योत्यत्वमुपपादयति

पञ्चक इति ॥ (कै)

नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह

विभक्तयस्त्विति ॥ (कै)

कर्मादिशक्त्येति । (कै)

अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तीनां वैधर्म्यं दर्शितम्। इतरः

च बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद् बहुवचनं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति तन्न। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। कथम्। इह कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति। तद्यथा। पटः शुक्ल इति। कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते। पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावद्

प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुत्वे बहुवचनमिति नावयवगतबहुत्वमादायातिप्रसङ्ग इति भावः

न वै (भा)

इत्यादि भाष्ये ॥ प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिद्योत्यतयोक्ता इत्यर्थः । तच्चैकत्वादिषु बहुष्विति तु वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

किमनभिहिताधिकारेणेति । (कै)

द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्त्येवं तिङादिभिरभिहितेऽपि स्युरिति तद्व्यावृत्त्यर्थमनभिहिताधिकार आवश्यक इति भावः ॥ अनभिहितसूत्रेत्यादेर्ग्रन्थस्याप्रतीके उपयोगश्चिन्त्यः । अत एव "न वै कर्मादय" इति प्रतीकपाठोऽसाम्प्रदायिक इति बहवः । तदा पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽयं ग्रन्थः ॥ अत्रापि पक्षे एकत्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या सम्बन्धेन च तत्त्वमित्याशयेनाह भाष्ये

एकत्वादिष्वपीति । (भा)

सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वतयोक्तेष्वित्यर्थः ॥ तत्र प्रत्यासत्तिं दर्शयति

वाक्यैक (कै)

इत्यादिना ॥

गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यवदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स प्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ म

कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । (कै)

एकत्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भावः ॥ भाष्ये

कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । (भा)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

नह्यन्तरेणेति । (भा)

तदर्थे भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्यासाधुत्वादिति भावः ॥ नन्वस्य संख्यावाचकत्वाभावान्न दोषोऽत आह

द्व्येकयोरित्यत्रेति ॥ (कै)

नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमितिमत आह

इह यदीति ॥ (कै)

ननु "[1]कर्त्तरि च" इत्यादि षष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह

अत एवेति ॥ (कै)

अनित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वादाह

शेषेति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यम् (भा)

एकार्थवृत्तिता ॥ ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात् कथ तदित्यत आह

मतुब् लोपादिति ॥ (कै)

---

[1] अ २ । पा २ । सू १६ ॥

चेह्वयमेकत्वादिभि कर्मादीन् विशेषयिष्याम । किं तर्हि । कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयिष्याम । कथम् । एकस्मिन् एकवचनम् । कस्मैकस्मिन् । कर्मणि । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयो । कर्मणो । बहुषु

अभेदोपचारादिति । (कै)

उपचरिताभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भावः ॥

गुणः प्रतीयते इति । (कै)

निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु

द्रव्ये षष्ठी (भा)

इति भाष्यदर्शनादविभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वं नेत्याह

उपलक्षणेति ॥ (कै)

पटे शुक्ल (भा)

इति प्रयोगात् सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः ॥ अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भावप्रधानतात्पर्यग्राहकोपलक्षणं तेन "[1]जात्याख्यायाम्" इत्यादि सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः ॥

[2]तदान्तरेणापीति । (भा)

अयं भावः । "मञ्चाः क्रोशन्ति" त्यादौ यथा मञ्चत्वस्य तत्स्थे

---

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ।

२ बोम्बायीनगरस्थराजकीयविद्यालयभाष्यपुस्तके इंग्लण्डीयभाष्यपुस्तके च "तदन्तरेणापि" इति पाठोऽस्ति । उपलब्धभाष्यपुस्तके तु "तदान्तरेण" इति ॥ उपलब्धविवरणे तु "तदान्तरेणापीति" इति प्रतीको दृश्यते ॥

बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति । कथं बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न

आरोपाभावस्थलेनैव तद्बोधस्तथा शुक्लगुणे तस्यैव भेदेनारोपाद् गुणप्रकारक एव गुणबोधो गुणे भेदेन गुणारोपश्चाहार्य्य इति । किं बहुना सर्वत्र लक्षणास्थले प्रवृत्तिनिमित्तारोप आहार्य एव ॥ भाष्ये

न चेह वयमिति । (भा)

एकं कर्म द्रव्येवमित्यर्थः । एवं च पटस्य शुक्ल इति वद् भेदनिबन्धनसंसर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् भावप्रत्ययापेक्षा नास्तीति भावः ॥

बहुत्वस्येति । (कै)

षष्ठ्यन्तपदेन सम्बन्धिनिर्देशाद्गुणपरतयेति भावः ॥ नन्वसाधुत्वे शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह

आश्रयगतमिति । (कै)

एवमेव

द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोरिति । (भा)

भाष्ये । द्वयोरित्यादिद्विवचनाद्युपपत्तिर्द्रष्टव्या । एवं च धर्मपरत्वेऽपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्वं किन्तु दारशब्दवद् आरोपितसङ्ख्यानिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् समासे तु विभक्त्यश्रवणादारोपे

वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति । यदप्युच्यते इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव सङ्ख्यावाची । तद्यथा । एको

मानाभावेन "द्व्येकयोः" इति द्विवचनम् । एवं "दारयती अप् तेजसी" इत्येव साधुरिति बोध्यम् ॥

एकाश्रयेति । (कै)

एवं च वैपुल्यवाचिग्रहणे बहुवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ ननु "अस्त्वेके मन्यन्ते" इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य सूत्रे तस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह

द्व्येकयोरिति ॥ (कै)

नन्वेवं बहुवचनापत्तिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

नन्वेवं "[1]आद्गुणः सङ्ख्याः सङ्ख्येये" इति "सङ्ख्यायाव्ययः" इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतप्रवादविरोधोऽत आह

प्रसिद्धा चेति । (कै)

सङ्ख्यार्थकत्वं तु क्वचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः ॥

लौकिकादेवेति । (कै)

महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । द्विशाहचर्याद्येकबहुशब्दावपि संज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्गः ॥

---

१ "यत्र नियोगत सङ्ख्यास्तङ्ख्येय एव वर्त्तते" (२ । २ । २५)॥

द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नय । एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते । तद्यथा । सधमादो द्युम्न एकास्ता । अन्या इत्यर्थः । तथोऽन्यार्थे वर्त्तते तस्यैव प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिङामविशेषेण विधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च

बहुत्वादिष्विति । (कै)

प्रातिपदिकार्थबहुत्वादिष्वित्यर्थः ॥ ननु स्वार्थे विहितानां कथमविशेषविधानमत आह

संख्याविशेषेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कारकविशेषस्यापि। अत एव "[1]कर्मणि द्वितीया" इत्यादेर्नियमत्वसिद्धिः ॥

प्रयोगादेवेति । (कै)

असति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद् व्यवस्थासिद्धतीति भावः ॥ भाष्ये

लक्ष्यते इति (भा)

इत्यन्ताद्

दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)

इत्यादेरवतरणिका ॥ ननु स्वार्थविधानेऽपि संख्याया विधानार्थमेतदत आह

सुप इति ॥ (कै)

स्वार्थद्रव्येति । (कै)

अत्र स्वार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यशब्देन विशेष्यम् अतो गुणपरशुक्लादिशब्देनाव्याप्तिः ॥

---

१ अ २ । पा ३ । सू २ ।

नियमार्थं वचनम् । वा । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते (४ । १ । २)। तिङोऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते (३ । ४ । ७८)। तत्रैतत्स्यादप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति। दृष्टविप्रयोगत्वाच्च ।

लौकिकादिति। (कै)

घट इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भाव। एव "कर्मणि द्वितीया" इत्यादीनामपि नियमत्व पक्षकपच एवेति स एव पक्षो मुख्यस्त्रिकादिपक्षस्त्वभ्युच्चय इति तत्त्वम्॥ नन्वेवमपि तिङ्क्ष्वनुपपत्ति। न हि तत्प्रकृत्यर्थ सख्यावत् शक्यतेऽत आह

तिङोऽपीति॥ (कै)

संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति। (कै)

तयो सख्याश्रयत्वादिति भाव॥ पचन्ति भवति पच्यन्ते भवतीत्यादौ कर्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङर्थसख्यायुक्तयोरभावादिद चिन्त्यम्। तस्मादारोपितानारोपितसख्यायुक्तक्रियाकारकमूलयो रित्युचितम। उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया कर्तृगतसख्यारोपस्तु न तत्रारोपितस्यान्यत्रारोपाभावात्॥

स्वभावत इति। (कै)

इद चिन्त्यमेव। स्वभाववादाश्रयणे "तस्यापत्यम्" इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्ति। शास्त्रारम्भवैयर्थ्य च। तस्मात् "तिङोऽप्यविशेषेण

---

१ अ २। पा ३। सू २॥ २ अ ४। पा १। सू ९२॥

दृश्यते खल्वपि विप्रयोग। तद्यथा। चक्षुषी मे दर्शनीयानि। पादा मे सुकुमारा इति। सुमिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकर प्राप्नोति। इष्यते चाव्यतिकर स्यादिति तत्रान्तरेण यत्न न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अथ एतस्मिन्नियमार्थे सति कि पुनरय प्रत्ययनियम। एकस्मिन्नेवैकवचन द्वयोरेव द्विवचन बहुष्वेव

धातुमात्राद्विधीयन्त" इति भाष्यात् [1]संख्याविशेषाद्यनुपादानेत्यर्थकात् प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारकेऽर्थः । "[2]लः कर्मणि" इत्यपि नियम एव "[3]वर्त्तमाने लट्" इत्यादिना स्वार्थे विहितत्वानुवादेन तत्प्रवृत्तेः करणादि च व्यावर्त्त्यम् । पाकेन कृतं वैरमित्यादौ तत्प्रतीतेः । तिङि तु नियमे द्योतकाभावात् तदप्रतीतिरित्यन्यत् । "लः कर्मणि च" इत्यस्यापि कर्मादिवृत्तेर्धातोर्ल इत्येवार्थो "वर्त्तमाने लट्" इति वत् ॥ ध्वनितं चेदं "[4]लुकमोः" इति सूत्रे "[5]भावकर्मणोः" इत्यस्य भावकर्मवृत्तेर्धातोरित्यर्थं प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ संख्यायाश्च कारकस्येव क्रियायामेवान्वयस्तिङीति "[6]ङ्याप्" सूत्रे उपपादयिष्यामः । कर्मादयः शब्दाः सुप्नियामकेषु शक्तिपराः । तिङ् सम्बन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्पराः । अत एव तिङ् द्योत्यानां प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षात् क्रियागता । एवं च सुपां तिङां च तत्रापि कर्त्रादिविशेषणतैव स्यादिति मदुक्तं तिङामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वेऽप्यास्यमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ शानचि सत्त्वभूत-

---

१ संख्याविशेषाद्यनुपादानेन । क ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ६९ ॥
३ अ ३ । पा २ । सू १२३ । ४ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥
५ अ १ । पा ३ । सू १३ । ६ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

बहुवचनमिति । काह्योस्विदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात् ॥ वा ॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वात् ॥ अर्थनियमे

भावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वाय भावे इत्यस्यावृत्त्याऽर्थ-द्वयबोधकत्ववत् कर्त्राद्यंशेऽप्यावृत्त्या कर्त्रादौ वर्त्तमानात् कर्त्रादावर्थे च लकाराणां विधानाचेतेरित्यलं विस्तरेण ॥ भाष्ये

नियमार्थमिति । (भा)

अचीणीत्यादेरसाधुत्वमिति भाव । वाक्यभेदेन च नियमो मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानासम्भवादेकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियम एव तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम ॥ ननु प्रत्ययनियमेऽपि सजातीयापेक्षनियमाश्रयणाद्‌व्ययेभ्य सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यया इति । (कै)

सामान्यापेक्षनियमेऽय दोष इति भाव ॥ नन्वर्थनियमेऽपि प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाभावाद्दोष एवात आह

प्रत्ययास्त्विति । (कै)

उभयविधनियमस्यैकवाक्येनालाभादित्यर्थ ॥

स्वादिसूत्रेणेति । (कै)

तिङ्सूत्रस्याप्युपलक्षण पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु कर्मत्वादि-योग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचन स्यु कर्मशक्ति-

---

सिद्धम् । वा । अर्थनियमे । सिद्ध भवति । अस्त्वर्थनियम । अथवा पुन-रस्तु प्रत्ययनियम । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसञ्ज्ञाभावो-ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोष ।

सुपा कर्मादयोऽप्यर्था सङ्ख्या चैव तथा तिङाम्

सुपां कर्मा चैवार्थं कर्मा-यत्र । तथा तिङाम् ।

समानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्वयाव्ययादौ प्राप्तिरुपपादयितुमशक्यैव । किं च अर्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमशङ्कुप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव एकवचनादिशब्दभाविसंज्ञाविज्ञानगौरव चातो वाक्यैकवाक्यतैवानेकवाक्यतापटेन विवक्षितेति दिक् ॥ नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह

तिङर्थं त्विति ॥ (कै)

सुपामर्था इति ।· (कै)

द्योत्या इत्यर्थः । तिङ्ष्वपि द्योतकता इत्युपपादितम् ॥ भाष्ये

तत्रेति । (भा)

तच्छब्देन पूर्वोपक्रान्तार्थ एव परामृश्यत इत्याह

अर्थेति । (कै)

पूर्वार्द्धेन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमासम्भवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे कर्मण्येव इत्यादिर्व्यक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तये आह

प्रकृतेषु वेति ॥ (भा)

नन्वेकत्वे एव नान्यत्र इत्येतावल्लभ्यते तत् कथं प्रकृतविषये नियमोऽत आह

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

नियमः प्रकृतेषु वा ।

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

तत्र प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः । कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत् प्रातिपदिकार्थ एव नान्यत्र करणादाविति । पचति कल्पम् इत्यादौ च या विभक्तिर्नीयते साऽनभिधानाद् वारणीया इत्येवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् ॥ पदैकवाक्यतयान्वये सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे चाव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये

अथवाचार्य्येति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य चतुर्थे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

बहुवचन न दयोर्नैकस्मिन्निति । अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयम् 'अव्ययादाप्सुपः' (२ । ४ । ८२) इत्यव्ययात्सुपं शास्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ।

कारके।१।४।२३॥

विधेयानिर्देशेन स्वार्थलाभसम्भवादयमधिकार एव तत्राधिकारा-सम्भवमाह

कारके।१।४।२३।

कारकं क्रियाजनकत्वशक्ति । भाष्ये "करोति क्रियां निर्वर्त्तयति"

कारके।१।४।२३।

किमिदं कारक इति। संज्ञा निर्देशः : किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कारके।१।४२३।

किमिदमिति। भा। सप्तमीनिर्देशान्न तावत् संज्ञात्वेनाधिकारः।

कारके।१।४।२३।

अधिकारोऽयम् । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी। तथा च ध्रुवमित्यादौ

कारके।१।४।२३।

अधिकारोऽनेकप्रकारः। संज्ञाविशेषणं स्थानी प्रकृतिर्निमित्त-

सप्तमीति ॥ (कै)

अर्थेति । (कै)

"कारके" इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो विषयसप्तमी चेयमिति भाव ॥ ननु षड्विधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह

यथेति । (कै)

क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ॥ भाष्ये समाधाता स्वाशयमाह

इह हीति ॥ (भा)

इति युत्पत्तिदर्शनात् । "ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति" इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् ॥ हरिस्त्वाह—

कथमनुच्यमानं गम्यते । इह हि व्याकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थका शब्दास्तैर्निर्देशा क्रियन्ते पशुरपत्यं देवता इति या वैता कृत्रिमाष्टिघुभम

सञ्ज्ञायाः भाव्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा "कारकाद्दत्तश्रुतयो" (६ । २ । १४८) इत्यादावपादानादिसञ्ज्ञाविकल्पस्यापि कारकास्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्यते ।

प्रतिसूत्रं वाक्य भित्वा कारकसञ्ज्ञा विधीयते । तथाहि । अपाये ध्रुवं कारकसञ्ज्ञं स्यात् । तत अपादानम् । उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् पुन

मादेश इति "प्रत्यय" "शेषे" "पूर्वपरयो" "ङ्याप् प्रातिपदिकात्" "धातो" "आर्द्धधातुके" "मूर्द्धन्य" इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाधाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह कारक इति विशेषणमधिक्रियते इति ।

प्रतीतेति। (भा)

अप्रत्ययमभूवादिशब्दा इत्यर्थः ॥

निर्देशाः। (भा)

व्यवहाराः। "भ्वादिसंज्ञा" इत्यस्य ताभिर्वेति शेषः। "निर्देशा" इत्यनेनान्वयः ॥

भुवादीनां प्रतीतेति। (भा)

भुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः। किन्तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

"स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः॥"

संज्ञास्ताभि। न चायं लोके भुवादीना प्रतीतपदार्थक शब्दो न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात्। संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं

सद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्न। संज्ञानिर्देश इति। भा। सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमाया स्थाने सप्तमीकृतेति भावः। किं वक्तव्यमिति भा। सप्तमीनिर्देशादयुक्त संज्ञापक्ष इति भाव।

कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेष संज्ञाभि सह समावेशो न तु पर्याय। अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रात् तत् सिद्धे। तेन स्तम्बेरम

न तावत्संज्ञात्वेनाधिकार संज्ञाया भाव्यमानत्वात् सप्तम्यनुपपत्ते। अथ संज्ञानुरूप प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृतः युक्तं चैतत् कारकसंशब्दनेषु

अन्यथेति । (भा)

अतः सूत्रादित्यर्थः ॥ तदाश्रयमाह .

शास्त्रे इति । (कै)

"निर्देष्टव्य" इत्यस्य इति भाष्यार्थं इति शेषः । तत् फलं तु "ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थानं पृच्छति" इति भाष्य एव वक्ष्यति ॥ भाष्ये

साधकम् (भा)

इत्यस्य पर्यायो

निर्वर्त्तकम् इति ॥ (भा)

साधकम् (भा)

इत्यस्य च "क्रियाया" इत्यादिः ॥

इति । द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारक साधनमिति चोच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपत क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविशिष्टस्यैव तत्त्वं वाच्य-

---

विज्ञातुमन्यदत संज्ञाया । कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् सञ्ज्ञिनोऽपि निर्देश । वा । कारक इति सञ्ज्ञानिर्देशश्चेत् संज्ञिनोऽपि निर्देश कर्त्तव्य ।

न ह्रीति । भा । सुव्यत्यय उक्त । न चायमिति । भा । शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्ते प्रथमाया स्थाने सप्तमीकृतेति भाव ॥ सञ्ज्ञिनो निर्देश इति. भा । यद्यपि वक्ष्यमाणा

इत्यादौ ध्यधिकरणत्वात् सप्तमी । कारकत्वात् "गतिकारकोपपदात् कृद्" इति प्रकृतिस्वरस्वसिद्ध । थाथादिस्वरस्तु न भवति । घपा साहचर्यात्

वक्ष्यमाणानामपादानादीनामेव मम्। यद्वयस्य इयत्वाद् चान्यथा नटस्य शृणोतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात् । उच्यते । संज्ञापक्षे ऽपाये यद

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

स्तम्बेरम इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । उपपदत्वादेव "गतिकारकोपपदात् कृत्" इति स्वरस्य सिद्धेः । न च स्तम्बशब्दः उपपदं न स्तम्बे शब्दः इति वाच्यम् । सुबन्तस्यैवोपपदत्वयोपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात् ग्रामे वास इत्युदाहार्यम् । तत्र हि थाथादिस्वरः ॥

प्रकृतिस्वर इति । (कै)

थाथादिस्वरस्तु न । "अपा" साहचर्यात् "एरच्" एव तत्र ग्रहणात् ॥ "भीत्रार्थाना भयहेतुः" इत्यादावपि आवृत्त्या अनुवृत्त्या

मिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम् "अनभिहित" (२ । ३ । १) सूत्रे भाष्ये "गुणः साधनम् इति" । शक्तिरेवात्र पार-

---

साधकं निर्वर्त्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य । वा । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत ।

ध्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसंज्ञोनिर्देश्यः । यत् क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत् कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवतीति ॥ ननु संज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न

"एरच्" एव तत्र ग्रहणात । न च उपपदत्वादेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो ऽस्त्विति वाच्यम् । 'स्तम्बकर्णयो' इति निर्देशात् प्रातिपदिकयोस्तयात्वे

ध्रुवं तत् कारकसंज्ञं भवति अपादानसंज्ञं च इत्ययमर्थो भवति । एवमन्य त्रापि । ततश्च कारकापादानसंज्ञयोर्युगपद् विधानात् परस्पर निमित्त

च समावेशो व्याख्येय ॥ नन्वत्र समीपस्यैवावधित्व न तु ग्रामस्य इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

ग्रामसमीपादिति । (कै)

वाटिकादेर्निर्वर्त्तकत्वमपादानस्यापि तदभावे तदभावात् ॥

ग्रामादपीति । (कै)

विभाग संश्लेषपूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिमान ॥

सत्त्वाद् गुणत्वेनोक्ता । तत्र कर्तृकर्मणो स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । कि च द्रव्यस्य कारकत्वे

चकारकस्याप्यपादानसञ्ज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य (१। ४। २४) समीपादागच्छतीति ॥ नैष दोष । नात्र ग्रामोऽपाययुक्त । किं तर्हि । समीपम् । यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति भवति तदापादानसञ्ज्ञा । तद्यथा ।

प्राप्नोति । एकसञ्ज्ञाधिकारात् । नैष दोष । "ध्रुवमपाय" इति योगविभागेन कारकसञ्ज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकग्रहणमनुवर्त्तते "ध्रुवमपाय" इति च तेन कारक तदपादानसञ्ज्ञमित्येव समावेश सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्ति वचनसामर्थ्यात्पर्य्याये सिद्धे समा-

---

ऽपि सप्तमीविधिस्थयोरतथात्वात् । न हि सप्तमी विधिस्थ सप्तम्या निर्दिष्ट येनोपपदसञ्ज्ञा लभेत इति दिक् ॥ अन्वर्था चेय सञ्ज्ञा । करोतीति

निमित्तभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति विधेयाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यदपाये ध्रुव कारकमित्यर्थो लभ्यते

समीपविशेषणत्वे नेति। (कै)

एवं च तन्निवर्त्तकत्वेन न विवक्षितः स इति भावः॥ ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्त्येवेत्यत आह

स हि संश्लेषेति॥ (कै)

विवक्षित इति। (भा)

नात्रेति (भा)

भाष्यस्य नात्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः॥ नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्यापादानत्वं न स्यादत आह

तस्यैकरूपत्वेन कार्य्यवैचित्र्यानुपपत्तिः। दृश्यते च घटं पश्य घटेन पय-माहर घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्य्यवैचित्र्यम्। सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रय-

---

ग्रामादागच्छतीति॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। वा॥ कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य। क॥ ब्राह्मणस्य (१। ४। ५१) पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति॥ नैष दोषः अयमकथितशब्दोऽस्त्येवा-

---

वेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते। एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः। समावेशस्य च प्रयोजनं स्वम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी कारकत्वात् कृदन्तस्य उत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः॥ ग्रामस्य समीपादिति। भा। यथा

कारकमिति। तेन क्रियानन्वयिनो न भवति। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी। ननु पुत्रोऽपि

निर्द्धारणस्य जातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति। अतो विशेषणानुरूप एव निर्देश इतो न तु संज्ञानुरूपः। कारकसंज्ञात्वन्वर्थात्

ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । (भा)

ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः ॥ नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्यापादानत्वं न स्यादत आह

ग्रामात् समीपादिति ॥ (कै)

वस्त्वन्तरेति । (कै)

सामानाधिकरण्येनान्वयादिति भावः ॥ सच्चस्येत्यस्योक्तेर्नर्थ-ऽसङ्गतिरत आह

वर्जनमिति । (कै)

ब्राह्मणस्याचापादानत्वप्रसक्तिरिति भावः । यच्च तत् प्रसक्ति-पूर्वकं तदविवक्षा तत्रैव तत् प्रवृत्तिरिति तात्पर्य्यम् ॥

तेति कदाचित् कस्याश्चित् विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्य्योत्पत्तिः । क्वचित् प्रक्रियाविग्रहवाक्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः । प्रक्लिप्ताक्लिप्तमतोरभेद-

---

सकीर्त्तिते वर्त्तते । तद्यथा । कश्चित् कश्चित्संचक्ष्याह । असावत्राकथित । असंकीर्त्तित इति गम्यते । अस्वप्राधान्ये वर्त्तते । तद्यथा । अकथितोऽसौ

यो वृक्षशाखाया. पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादाग-च्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आग-मने तु निवर्त्तकत्वाभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् ॥ नात्र ग्राम-

---

कथं कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रष्टुः कारकत्वेऽपि यं प्रति प्रश्न-स्तस्य अनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मास्तुजनकता । क्रियान्वयमात्र-

---

व्यापारशून्यस्य न भवति । किं च कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति ततश्च सम्बेऽम इत्यत्र सप्तम्यां श्रूयमाणाया "गति-

अप्राधान्यस्येति । (कै)

प्रधानभिन्नत्वमेव तत्र तु वर्जितप्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भावनाभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

पुत्रवद्भावादिति । (कै)

पुत्रे इवाप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति

पन्था हीति । (कै)

एवं चानीप्सिततमत्वमेवाप्राधान्यं तथा युक्तमित्यपि न सर्वथा अनीप्सितत्वाभावादिति भावः । "तद्यदा" इत्यनेन भाष्येणात्रपक्षेऽरुचिर्ध्वनिता सा चाग्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु "ग्रामस्य समीपाद्" इत्यत्रेवात्रापि न भविष्यतीत्यत आह

स्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोगः । अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव

ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भवति ॥ तद्यदाप्रधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञा प्रसङ्गोऽकथितस्य

इति ॥ भा । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाय योगो नास्ति । स हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषस्य सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विव-

---

क्षिह विवक्षितम् । तत्रास्त्येव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम् । यदा । सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्ध्यारोहात् कारकता । एवं ज्ञायते

कारकोपपदाद्" इति स्वरो न स्यात् । कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनं कारकशब्दोऽयमस्ति ण्वुलन्तः । करोतीति कारक-

ग्रामस्येति ॥ (कै)

नन्वपायाविवक्षायां वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह ,

पर्णेति ॥ (कै)

ननु पतत्पर्णं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षाया आवश्यकीत्यत आह

वृक्षमजहत्यपीति ॥ (कै)

ननु पतेरेवापायत्वेन तस्य• चावध्याकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत आह

साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादव्ययस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः स्यात् । षष्ठी कर्तरि इत्यादेश्च कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

माणवकस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति । वा । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोतीति । ब । वृक्षस्य (१ । ४ । २४) पर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पततीति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् । वा ।

च्छितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात् समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । संघस्येति । भा । वर्जयित्वेत्यर्थः । "वर्जने प्रतिषेधः" इति । भा । ल्यब्लोपाभावः ।

करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरपि बोध्यम् । कार्य्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तीनां कथं कारकता इति चेत् । यथा पाकस्य इत्यपेहि । तत्र व्यापारोऽस्तीति

मिति । अव्युत्पन्नः संज्ञाशब्दो निमित्तपर्य्यायः । तत्र पूर्वस्य षष्ठ्योऽपादानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तेत यथा कर्तृशब्दस्तेषामसत्त्वात् स्वातन्त्र्ये .

सति हीति॥ (कै)

नन्वेवमन्योऽन्याश्रयोऽत आह

गतिविशेषत्वादिति। (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इति भावः॥ कङ्कुरौ वृक्षविशेषौ पक्षिविशेषौ च॥

प्रत्यासत्त्या तु (कै)

इति ग्रन्थोपयोगश्चिन्त्यः। पतत्रिपर्णं पतत्यपि वृक्षात्पर्णं पततीति प्रयोगाच्च॥

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अत एव तेषां भावनायामेवान्वय। क्रियाजनकत्वात्वगतौ का सा क्रिया

न वैष दोषः। किं कारणम्। अपायस्याविवक्षितत्वात्। नात्रापायो विवक्षितः। किं तर्हि। सम्बन्धः। यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदापादानसंज्ञा। तद्यथा। वृक्षात् पर्णं पततीति। सम्बन्धस्तु तदा न

वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु माणवकस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य। तच्चदेति। भा। अप्राधान्यस्य

चेन्न। भावत्वापि यागस्य पूर्ववर्त्तितानुपपादनात्। अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वस्वव्यापारान्यतरवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न। व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया आत्माश्रयापत्तेः। स्वव्यापारस्यैव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च। अत एव

वा षष्ठी कर्तृसंज्ञा प्रसज्येत। नैष दोष। सर्वमेव खलु कारकं यथायथमवान्तरव्यापारं निर्वर्त्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारक-

अप्रधानेति। (कै)

वस्तुतोऽसंकीर्त्तितपर्य्यायेऽपि दोषः। प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ चासंकीर्त्तितत्वं तत्र विवक्षितम्। अत एव नटस्य शृणोतीत्यादौ सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविषये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन समाहितम् "आख्यातोपयोगे" (१ । ४ । २९) इति सूत्रे भाष्ये। कारकाधिकाराभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात् प्राप्तिरत्र कर्मत्वस्य। प्रश्नजनकता तु न पुत्रेण अन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशयः। अत एव याचि प्रच्छिभिक्षीणाम् "अकथितं च" (१ । ४ । ५१) इत्युदाहरणता तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्॥ नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्व एवं च कथ यौगिकार्थमुद्दिश्य सञ्ज्ञाविधानमत आह

इत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात्। असंनिहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वे सति दातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्ते।

विवक्षितो भवति। न ज्ञायते कन्नस्य वा कुरुस्य वेति॥ अयं तर्हि दोष कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। नैष

प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात्॥ पथ्या ह्यौप्सितत्वात् प्रधान न पुत्रो नापि ब्राह्मण। वृक्षस्य पर्णमिति। भा। ग्रामसमीपादि-

---

ज्ञायमानं लिङ्ग पदं धातुमिति शब्दज्ञानयो कारणमिति नैयायिका। ज्ञायमाना पदार्था कारणमिति च मीमांसका। अत एव च स्थलान्तर-

---

जन्या फलभूता विक्लित्यादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया। यद्वा सामान्यभूता क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय

महत्या इति । (कै)

विशिष्टा महासञ्ज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्त्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः ॥

यद्विशेषेति ।

क्रियानिर्वर्त्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः ॥ ननु "करोती"त्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः ॥ एवं च निष्पादकत्वे लब्धेऽपि क्रियानिर्वर्त्तकमित्यर्थालाभोऽत आह

क्रियैवेति । (कै)

क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्त्तकार्थे कारकशब्दे सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां सैव सम्बध्यत इति भावः ॥ सम्प्रदानादीनामपि

घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ मौद्घटादे पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्यूह्यम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तु न । कारकाणा

दोष । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । तत्र महत्या संज्ञाया

त्वत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोग । इह त्वर्थान्तरस्या देशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भाव ॥ न वाऽपायस्येति । भा । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि । वृक्षमजहत्यपि

साम्नादेरैन्द्रवाय्वग्रित्वादौ निमित्तता इत्युद्बोधो मीमांसकानाम् । अथवा उपसर्जनसञ्ज्ञा यथा राज्ञ कुमार्यां राजकुमार्यां इत्यादौ यथासम्भव

प्रवर्त्तन्तेऽतो यत् यत् फलजननमारूपं तत् सर्वेष्वेव कारकेष्वविशिष्टम् । किञ्चिद् खलु कारक केन चिदेव रूपेण फल जनयतीति फलजनना

स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं बोध्यम् ॥ ननु करणादीनामपि क्रियानिवर्त्तकत्वमस्त्येवेत्यत आह

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

स्वतन्त्रवाचिकर्तृपदार्थे एवुलो विधानादिति भावः ॥ नन्वकर्त्तरि कर्तृशब्दाप्रयोग इष्ट एव इत्यत आह

कर्तृवाचीति ॥ (कै)

ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह

स्वव्यापारे इति । (कै)

एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्वं पच्यादिवाच्यसमूहं प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्वं चेति भावः ॥ ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वा-

---

भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः । अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि भवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च ।

करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः । वा ।

पर्णं शाखास्थे भूमिं स्पृशति दृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति । सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत इति । भा । शब्देनासमर्पणात् सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु

अन्वर्थापि अर्धपिप्पलीत्यादौ वचनाद्भवति । तथा कारकसंज्ञापि प्रतिसूत्रं विधीयमाना वचनात् सम्प्रदानादौ भवति । प्रदेशेषु तु संज्ञाप्रकारक एव

सर्वेषामभिन्नरूपा अवान्तरभेदविवक्षायां तु करणादिरूपोन्मेषः । न च वैशेषिकाणामिव अस्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि

भावात् कथं क्रियात्वं कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्वमिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थाऽभावेऽपि स्वधात्वर्थाश्रितेः । विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिबन्धनसंज्ञयैवेति बोध्यम् ॥

तदनुष्ठानद्वारेणेति । (कै)

तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थः ॥

तदेति । (भा)

यदा देवदत्तः पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिश्रयणादावित्यर्थः ॥ एवमग्रेऽपि "द्रोणं पचति" इत्यादिः "स्थाली" इत्यादिः ॥ ज्ञानरूपस्य[1] सम्भवनस्य स्थाल्यां बाधादाह

---

१ "सम्भवनस्य" इति नास्ति क पुस्तके ॥

कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छाया संस्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वया-

---

न्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् । अधिकरणं कारकमिति ॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात् पचादीनां

ष्ठ्य इव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । भा । अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयश्च इति भाव । अन्वर्थसंज्ञेति । भा । महत्या संज्ञया करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्श-

---

बोध । तत्तद्रूपप्रकारको वा इत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ पर्णविशेषणस्यापि वृक्षस्य कारकतापत्ति । वृक्षात् पततीति

क्रिया न परिस्पन्द एव धातुना च सकलकारकानुयाय्योदनादिफला वच्छेदेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्यां प्रधानक्रियाया-

ग्रहणेति ॥ (कै)

ननु स्थालीविषयचुल्ला व्यापारो धारणं स कथं स्थाल्या अत आह

तण्डुलानामिति ॥ (कै)

नन्वत्र स्थण् निर्देशो व्यर्थोऽत आह

भविष्यदिति ॥ (कै)

ननु धात्वन्तरवाच्यज्वलनादौ पचेः कथं वृत्तिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

नवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह । यत्तु *क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति* । तन्न ।

करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । वा । सिद्धं करणाधिकरणयो कर्तृभाव । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् पचादीनाम् । पचादीना हि प्रतिकारकं

नात्तदनुरूपा तेषां संज्ञाक्रियते । करोतीति कारकमिति । भा । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात् प्रतीयते इति क्रियायाभिर्वर्तकस्य कारकसंज्ञयादानादि-संज्ञा च प्रवर्त्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । भा । करोतीति कारकमिति

प्रयोगानुरोधात् । तर्हि अस्मदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे अनवस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत्

सुप्रयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन । तद्यथा अपादानस्यावधि-भावोपगमनं व्यापार' । सम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यनिराकरणादि ।

तादर्थ्यादिति । (कै)

समूहरूपक्रियार्थत्वात् स्ववाच्यसमूहरूपारोपः करणव्यापारे इत्यर्थः ॥ नन्वेवाच करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातुं शक्यत इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह

अन्वयेति ॥ (कै)

निदर्शनायेति । (कै)

प्रतिपादयितुमित्यर्थः । परशौ यथा विशिष्टः करणव्यापारः एवं सर्वत्रापीति । एवं च तत्तत् स्वव्यापारे कर्तृत्वात् कारकत्वं

पक्वश्चोदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्ते । कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्त दोषाच्च । न च कारकशब्दस्य

क्रियाभिधत्ते । किमिद प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेद पचादीनाम् ॥ यधिश्रयणो-

---

यदाश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत् कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् ॥ कर्तृशब्द इति । भा । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः ॥ सिद्धं त्विति । भा । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठान-

---

तर्हि गौ सर्वं प्रति गौरेव न तु कश्चित् प्रत्यगौरिति वदविशेषण विशेषणमेवेति सुवचन् । तथा च किं कारकं कः कर्ता किं कर्म इत्यादि प्रश्ने सर्वमित्युक्तम् । वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु घनादिषु च निर्धारत्वात्

करणस्य काष्ठादेर्ज्वलनादि ॥ अधिकरणस्य सम्भवनधारणादि ॥ कर्मणो निर्वर्त्यादि । कर्तुः प्रसिद्ध एव ॥ प्रयोजकस्य प्रेषणादि । नचैवं स हि

फलाश्रयत्वादिविवक्षायां च कर्मत्वादिकारकत्वं चोपलक्षणं सत्कर्मकारकादिसंज्ञोपयोगीति बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोक्तस्वस्वव्यापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्रा न्यक्कृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे[1] स्वातन्त्र्यसत्वादकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्यापारलब्धकरणत्वादिमन्त एव कर्त्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्त्तृत्ववन्तोऽपि । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाजो नियोगमात्रेण च मुख्यकर्त्तर्य्येव कर्त्तृत्वव्यवहारोऽपीत्याहुः ॥ भाष्ये

---

१ "स्वातन्त्र्य" इत्यारभ्य "एवं च" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

कर्तृपर्य्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्त्तेति पुनरुक्तं चेति वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि

दकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्त्तुः पाकः । भा । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः

द्वारेण प्रधानक्रियामुपयोगात् कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्त्तनात् पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः ॥ सम्भवनक्रियामिति । भा । धारणक्रियामित्यर्थः ॥ धारणक्रियामिति । भा । स्थिरत्वादाक्रियास-

---

कथा पचिधातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृतपचिव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म । यद्व्यापारोत्तरभावित्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत् करणम् । कर्तृकर्मणोराश्रयो-

---

कारकादीनामपि कर्तृसंज्ञाप्रसङ्गः परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्ता समवाये करणादीनि परतन्त्राणि व्यवाये स्वतन्त्राणि । तद्यथा ऽमात्याना राज्ञा

अपादानादीनामिति । (भा)

आदिना सम्प्रदानम् । बहुवचनं तु प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु "कर्मवत्कर्मणा" (३ । १ । ८७) इति सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति । तन्न दर्शितम् ॥ नन्ववधिभवनमेव तद् व्यापारोऽत आह

नहीति ॥ (कै)

अपादाने ग्रामे इति । (कै)

अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

"निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः" ॥

पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत् प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । स्रोग्य पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

मात्रेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः । एधा पक्ष्यन्तीति । भा । भविष्यन्निर्देश' कर्तृगतसम्भावनापेक्षा । कर्त्तारो हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव । नन्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्वम् । अनेकार्थत्वाद्धातूना

ऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम् । विक्लित्त्यनुकूलव्यापारो हि पच्यर्थः । व्यापारश्चानेकधा । तत्र पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणापकर्षणफुत्कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्त कर्ता । उज्ज्वलनतात्पर्यकत्वे

सह समवाये पारतन्त्र्य व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । यद्येवं कारकव्यपदेशोऽपि करणाद्यवस्थायां न स्यात् करणं कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारक-

वचनम् (भा)

विवक्षा

वचनाश्रया चेति। (भा)

कादाचित्कं स्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया च कारकसंज्ञा भविष्यति तात्कालिकपारतन्त्र्यविवक्षाश्रया चापादानसंज्ञेत्यर्थः॥ नन्वपादानस्य कर्तृत्वं न दृष्टमित्यतो भाष्ये

तद्यथा (भा)

इत्यादि॥ ननु विद्युद्बलाहकयोरविभागात् कथं निःसरण-मत आह

इति तेनोक्तम्। सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम्। तत्र क केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापार-

---

चाधिकरणस्य पाकः। वा। द्रोणं पचत्याढकं पचति इति सम्भवक्रिया धारणक्रियां कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एषोऽधि-

---

तादर्थ्याद्वा तद्रूपप्रसङ्गात् करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्दृष्टा। यत्तत्र दृष्टेनेति। भा। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारयोगनिदर्शनात् दर्शयति। न तथेति। भा। न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो-

---

त्वेधाः कर्त्तारः। तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्त्तारः। अत एव कर्मकर्त्ता करणकर्त्ता इत्यादि व्यवहारः। एवं स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थालीकरणमेव न तु

शब्दोपनीतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विवक्षितमवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रं तत्साधकतमं करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यं तच्च कर्तृ-

पृथग् भाव इति। (कै)

बौद्धो भेद इत्यर्थः॥ ननूक्तार्थे बलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत आह

स्थित्यङ्ग इति॥ (कै)

अभेदविवक्षायामिति। (कै)

धूमज्योतिः सलिलमरुतां संघातस्य मेघपदार्थत्वविवक्षायामिति भावः॥ भाष्ये

किं तर्हीति। (भा)

अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण कथम् "अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति" वार्तिकं व्याख्यातमित्यर्थः॥ उत्तरयति

वशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्ता तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थ। कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं कर्म। कारकान्तर-

---

करणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम्॥ एधाः पश्यन्त्या विक्लित्ति-र्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः। वा। एधाः पश्यन्त्या विक्लित्ति-

---

उक्ति॥ बलाहकादिति। भा। निःसरणाङ्गे विद्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते एषाभावस्य विवक्षित इत्यपादानत्वम्। स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते।

तदा कर्त्री। देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात्। तथा खादि-खादिभ्यामुपात्तेऽर्थे वटुः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते वटुः कर्म।

संज्ञादि तथा चोदितम्। यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव

एवं तर्हि (भा)

इत्यादिना। एवं तर्हि अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति वाक्यं मोक्षाभिप्रायं किं नर्थीत्यन्वयः॥

पर्याप्तमिति। (भा)

कर्मण इव इत्यर्थः॥ तद्व्याचष्टे

स्वेत्यादि॥ (कै)

नन्वेधाः पचन्तीतिवत् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यादत आ

ग्राम आगच्छतीति॥ (कै)

ननु काष्ठं पचतीत्यचाप्यर्थान्तराचगमस्तस्य एवमपि तद्व्यापारस्य धात्वर्थेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह

साधयव्यापारं करणम्॥ प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम्॥ अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम्। कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम्॥

ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते। तत्र तदा पचिर्वर्त्तते। एष करणस्य पाक। एतत् करणस्य कर्तृत्वम्॥ उद्यमननिपातनानि कर्तुरिच्छादिक्रिया। वा। उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त-

---

वलाहके स्थिता ज्योतिरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थ॥ वलाहक इति। भा। विद्युतो वलाहकस्य चाभेदविवक्षायामयं प्रयोग॥ पर्याप्तमिति। भा। स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात्। ग्राम

तत्रैव केवलैरुपात्तेऽधिकरणमित्यादि। नन्वेवमनुगम इति चेत् सत्यम्। कस्य क पिता को भ्राता इत्यत्रैवाननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात्। अत एव

स्वातन्त्र्यमेवं तर्हि करणाद्यवस्थायां निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति।

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

नन्वपादानादिषु व्यापाराभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह

वस्तुतस्त्विति ॥ (कै)

ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात् कथं कर्त्तृप्रत्ययान्तकारक-व्यपदेशोऽत आह

प्रतीयमानोऽपीति । (कै)

धात्वर्थत्वभावेऽपि धामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितम् । कारकत्वं कारकशब्दघटकक्षधात्वर्थत्वात् तस्य व्यापरस्येति भावः ॥

स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः। तत्र सामान्यपूर्वकत्वादिविशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति कथं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्रजन्मनि पितो कर्त्तृत्वेऽपि विव-

---

क्षितत्वीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्त्तते । स्म प्रधानकर्तुश्छेद । एतत् प्रधानकर्त्तुः कर्त्तृत्वम् ॥ यत्तन्न द्वयोन तत् परश्वोश्छेदनम् । वा । यत् तत् समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न द्वयोन तत्परश्वोश्छेदनम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिद्व्यायोश्छेदनेऽविशेष स्यात् । वा ॥

आगच्छतीति अर्थान्तरावगमापादानव्यापारानवसायात् प्रयोगाभाव । एव ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभाव शब्दशक्ति-स्वाभाव्याच । अपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्त्तते । वस्तुतस्त्वपादान-स्यावधिभावेनावस्थान व्यापारोऽस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीय-

---

प्रयोगाणा साध्वसाधुता व्यवतिष्ठते । अन्यथा क्वचित् कर्त्तृ सर्वत्र कर्तृता-पत्तौ सकलप्रयोगा सङ्कीर्य्येरन् । उक्तं च हरिणा—

यद्येव किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्य्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्य-मान आह "कारक शब्दस्येति" । "कस्य हेतुरिति" । इत्युभयविषयोऽपि

न स्यादिति। (कै)

अयं भावः। यद्यनवकाशत्वादपादानादिसंज्ञाः स्युः तदा स्थाली पचतीति न स्यादिति ॥ नन्वेवमपि स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यस्या-निवर्त्तनात् कर्तृत्वं न व्यावर्त्तितमत आह

उद्भूतेति। (कै)

स्वतन्त्रपदसामर्थ्यादित्यर्थः। स्वातन्त्र्ये उद्भूतत्वं च विवक्षित-प्रकृतप्रधानसम्पूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपत्वमेव। पारतन्त्र्ये उद्भूतत्वं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् ॥

त्वया ऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जनयतीति व्यवहारः। तथैवमीदृशस्थाने अपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति

यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति छिनत्तीत्यसिदण्डयोश्छेदने न तस्य विशेषः स्यात्। यदसिना छिद्यते दण्डेनापि तच्छिद्यते ॥ अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः। भा। अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः। यथा हि भवता करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं न तथापादानादीनां कर्तृत्वं निदर्श्यते ॥

ज्ञानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम्। यथा प्रविश पिण्डीमिति ॥ परत्वादिति। भा। अपादानादीनामनवकाशा यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति। कर्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति॥ ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादि संज्ञानामन्यत्रावकाशः।

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम्।
स्थाल्यापच्यत इत्येषा व्यवस्था दृश्यते यतः। इति ॥

अत एव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेऽपि पच्यादि धातुषु प्रयोज्यो न

हेतु कारकं प्राप्तमित्यभिप्राय। कारकशब्दोऽयं क्रियाहेतावेव प्रसिद्ध

यथा राजेति । (कै)

तदा हि राजा स्वकार्य्यभागिति तत्रामात्यानां न स्वातन्त्र्यं तद् व्यवाये तु राजकार्य्येऽपि तेषां नियोगात् स्वातन्त्र्यमेव । तथा कर्त्तृसन्निधाने स्थाल्यादियत्नस्य धात्ववाच्यत्वात् तेषां पारतन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्यत्नस्यापि तद्वाच्यत्वात् स्वातन्त्र्यमिति भावः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः ॥ भाष्ये

यथा पुनरिति । (भा)

येन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ "क" इति प्रश्ने उत्तरं

यत्तदिति ॥ (भा)

तत् खण्डयति

न वेति ॥ (भा)

प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न । कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे "स्वतन्त्रः कर्त्ता" (१ । ४ । ५४) इति पुनः

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्य्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा । वा । नवैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं

सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । भा । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां

कर्म गम्यादिष्वेव तु कर्म तथा पौराणिकाच्छृणोति नटस्य शृणोतीत्यत्र । पौराणिकोपादानं कारकं च नटस्तु नोभयमित्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते ॥

इत्याह क्रियाया इति । अनाश्रितव्यापारं निमित्तं हेतुः । आश्रितव्यापारं कारकम् । उक्तं च

स्थालीस्थे यत्न इति । (भा)

अत्र यत्नशब्देन व्यापारसामान्यम् ॥ समीचीने समाधाने उक्तेऽपि तदबुध्वोक्तमेव पुनराह

ननु चेति ॥ (भा)

स्वाशयं प्रकटयति समाधाता

एवं तर्हीति ॥ (भा)

प्रधानेन समवाये इति । (भा)

धात्वर्थनाश्रयायाः प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः ॥

स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वा-
तन्त्र्ययुक्तस्य सा। कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण

पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति ।
तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत

कर्तृसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति। उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु
न्यग् भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते। यथा राजसन्निधौ
तदनुपयोगिस्वकार्यममात्या नारभन्ते ॥ न वा एवमर्थमिति । भा । प्रधान-

---

नन्वेवं "लः कर्मणि" इत्यादि विधिषु किं कर्म ग्राह्यमिति चेत् विनि-
गमकाभावात् सर्वमित्यवेहि यथा "भस्य" इत्यत्र सर्व भम्। तर्हि

इत्यादिविषयो हेतु' कारकं नियतक्रियम् ।

इति ।

धनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ।

व्यवाये इति । (भा)

तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्थाल्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः ॥

राज्ञा सहेति । (भा)

व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थः ॥ अस्याशय उक्तः

सामान्यादिति । (कै)

समानत्वादित्यर्थः ॥ नन्वन्यतराभावेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् सर्वस्य प्रवर्त्तयितृत्वमविशिष्टं साधकतमत्वात् करणस्यैव च प्राधान्यमत आह

तदधीनेति ॥ (कै)

भाष्ये

करणत्वादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यलम् । यद्वा प्रधानक्रिया-जनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्रान्यकृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रिया-

---

इति । किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमो-ऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्य्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं

ज्वालाभावे ऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तत्रानङ्गत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति । भा । सामग्रीतः क्रियोत्पादात् सर्वेषां तत्र सामान्यान्न कस्य चित् प्राधान्य-मिति भावः । कर्त्ता प्रवर्त्तयितेति । भा । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्

टि घु भादिवत् पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिकं स्यादिति चेत् को वा ब्रूते नेति । एतावानेव परं भेदः । टिघुभादीनां शब्दसंज्ञा-

---

इति च । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति । न हि सामान्यविशेष-वचनानामनर्थान्तरवाचित्वम् । सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणा-

प्रवर्त्तयिता (भा)

इत्यस्य साधनानामिति शेषः। अनेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कर्त्तुः स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीप्सिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह

तस्य चेति । (कै)

कर्त्तुरित्यर्थः ॥

[1]अन्यतः प्रागिति । (कै)

अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्राग् इत्यर्थः । नैवं करणादीनाम् इति भावः ॥

१ उत्तलब्धकैयटे "प्रागन्यतः" इति पाठो दृश्यते ।

कर्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगे न तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न सा ऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि

निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येक पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वेणैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्वात् कर्तृसंज्ञैव (१ । ४ । ५४)

करणादीनां तस्य च प्रागन्यत प्रसिद्धाभात् प्रतिनिध्यदर्शनात् करणाद्यभावेऽपि आस्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात् कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनात् प्राधान्यं कर्त्तुरित्यर्थ ॥ उभौ चान्योऽन्यविशेषकाविति । भा ।

त्वमितरेषामन्वर्थसंज्ञात्वमिति । एवं च "कर्मणि द्वितीया" इत्यनेन यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयत इति फलितम् । एवेन गम्यते

दिना विशेषणष्टनिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । "वृक्षस्य पर्णं पततीति" । पर्ण-

प्रतिनिधीति । (कै)

करणादीनां हि सोमादीनां स दृश्यते न तु कर्त्तुरिति भावः ॥

करणाद्यभावेऽपीति । (कै) ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनेनेति । (भा)

कारकव्यपदेशेनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इष्यते तच्चोद्भूतस्वा-तन्त्र्याभावाद्यथाकर्त्तृशब्दाप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याप्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ नतु पुनरुक्तत्वादेवं व्यवहारोऽनिष्ट एव इत्यतो

योद्धारो राजनियोगमपिच्छयाऽऽस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुन स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाग राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत् कर-

---

प्राप्नोति ॥ अथवापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचना-श्रया संज्ञैव ॥ यथा पुनरिदं भवता स्थाल्या स्वातन्त्र्यं निदर्शितं सम्भवन-क्रिया धारणक्रिया च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति कोदानी परतन्त्रा स्यात् । यत्

ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्प्येते इत्यर्थ ॥ एवं तर्हीति । भा । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षाया तु कर-

---

रथो गच्छतीत्यादावपि कर्तृविभक्तिरुत्सर्गेणैव सिद्धेति न तत्र लक्षणा-श्रयणीया इत्यवधेयम् । विभक्तीनां वाच्यार्थानिष्कर्षस्तु करिष्यते । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्त परास्ता । शब्दविशेषोपा-

---

विशेषणत्वेनात्र वृक्षो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न —ति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ध्रुवधौ गतिरपायो भवति ।

न हीति । (भा)

एव च न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ किन्तु विशेषणविशेष्यभाव इत्याह

उभौ चेति ॥ (भा)

तदाशयं पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह

ततश्चेति ॥ (कै)

नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनियतस्य परस्परं सम्बन्धस्याभावादन्योऽन्यविशेषकावित्युक्तमिति पृच्छति भाष्ये

स्यादिषु स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽप्यबाधितमेव इत्यदोष । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीति दिक् ।

तत्प्रक्षालन परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि । सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च करिष्यतीति । तत्र चासौ स्वतन्त्रा । इदानीं परतन्त्रा । एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ-

---

स्यादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविवक्षायां स्वयमस्वामियमस्त्वनयवैत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति । "स्वतन्त्र कर्ता" (१ । ४ । ५४)

धिकस्य कर्तृत्वादि प्रयत्नादावुक्तिसम्भवात् । एतेन परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं चेदपादानेति व्याप्तिरित्याद्यपास्तं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कुर्वन्तोऽपि परास्ता । ग्रामं गमयति देवदत्त-

---

मान्यथा । न चात्र वृक्षोऽवधित्वेन विवक्षितः । तथा हि । वृक्षमवधित्वेऽपि पर्णं वृक्षस्य पर्णं पततीति भवति प्रयोगो यदा वृक्ष छिन्न पततीति

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

एकद्रव्यसमवायित्वादिति । (भा)

शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयोः समवायात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥

अन्योऽन्यविशेषकौ (भा)

इत्यस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावमाप्तावित्यर्थः ॥

एकद्रव्यसमवायित्वाद् (भा)

इत्यनेन द्रव्यैक्येऽपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो न त्वभयैक्ये इति दर्शितम् । यद्वा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणलरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्याधिकरणलरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्य कारकलरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ॥ ननु भिन्नद्रव्यवृत्तिधर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकलमत आह

यद्वा व्यजनादिरूपस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिदर्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वव्यापारद्वारा प्रधान-

---

माने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली समवस्त्रक्रियां धारणक्रियां च करोति ।

इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य ।

मित्यादौ गन्तरि चव्याप्ते । लभ्यते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तथात्वानवच्छेदकत्वात् । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । तत्र पारिभाषिक-

---

त्वयम् । अत एवाभिन्नत्वमाः सन्नाह "माणवकस्य पितरम्" इति । अत्र

एकेति । (भा)

शब्दद्वयोपात्तैकद्रव्यसम्बन्धित्वादित्यर्थः । यद्यपि तद्व्यापारकालिकस्वातन्त्र्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्यमादाय चाधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातुमाह

एवं तर्हीति (भा)

भाष्ये ॥ ननु सर्वेषामेकक्रियाभावात् "सामान्यभूते"त्यनुपपन्नमत आह

सर्वेषामिति ॥ (कै)

साधारणीति । (कै)

प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ॥

क्रियानिष्पादकत्वेन च कारकत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

तथासौ स्वतन्त्रा । क्षेदाभी परतन्त्रा । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीनां राज्ञा सह

कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा

मनुष्यासनोपयोगे कर्मत्वं वचनबलाद् व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि तर्हि तथास्तीत्यवेहि ॥ एकसंज्ञाधिकारेऽनवकाशया बाधात् । अत एवात्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधनाशङ्काव्यवहारादि-

---

पितुः सम्बन्धित्वेन माणवको विवक्षितो न तु प्रश्नक्रियां प्रतिनिमित्तत्वे-

तस्यां कर्तृत्वमिति। (कै)

ज्ञानकत्वादिति भावः॥

अवान्तरेति। (कै)

अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविवक्षायामित्यर्थः॥ अपादानस्यापि क्वचित् कर्तृत्वं दर्शयति

यथा मातेति॥ (कै)

नन्वेवं करणलाघवव्यायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाविशेषादित्यत आह

कर्तृसंज्ञात्विति॥ (कै)

नन्वेवं कर्तृण्वुलन्तकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह

तदुक्तं। भाष्ये। पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपा-

---

समवाये पारतन्त्र्य व्यवाये स्वातन्त्र्यम्। किं पुनः प्रधानम्। कर्ता। कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति। यत् सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु

धनुषा विध्यतीति विनायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञा-द्वयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा। असिश्छिनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् परत्वात् कर्तृसंज्ञा। तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां

विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य तत्र तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक्। नन्वेवं करणं कारकमिति सामानाधिकरण्यं कथम्। अस्वातन्त्र्येण ण्वुल् प्रत्ययायोगात् अन्यथा कर्तृसंज्ञाप्राप्तौ करणसंज्ञायाः पर्यायापत्तेरिति चेत्। उच्यते।

नेति कर्मसंज्ञा न भवति। असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेष-लक्षणा तु षष्ठी अकथिते दुह्यादिपरिगणनात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ

कारकसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्व्यापाराणां परस्परपरिहारेण वर्त्तमानानामेकत्र युगपदसत्वादत आह

यत्र च शक्तीनामिति । (कै)

करणत्वादीनामित्यर्थः ॥

परत्वात्करणसंज्ञेति । (कै)

शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधसूत्रबलात् तृतीयैव वाचिकेति भावः ॥

नन्वेवं काष्ठानि पचन्तीति न स्यादत आह

असिश्छिनत्तीति । (कै)

वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव विवक्षितमिति न परत्वोपयोगोऽन्यथा करणाकाङ्क्षैव न स्यात् स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनाम-

---

दानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृक्षोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते

कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति । ननु च भो' प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्याधनेनार्थोऽधिकरणं कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवत ।

करणत्वं । तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैक्ष्ण्यामेव हि विवक्षावशाद् द्वेधावतिष्ठते । कर्तृत्वेन करत्वेन च । वस्तुस्थित्या

अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनीतं स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञायते । अवस्थान्तरे यत् स्वातन्त्र्यं तत्साधकतमत्वमिति यथा कुशलेषकषा

वाचकाश्च । यदि तर्हि विशेषणमिदं ध्रुवादीनां न संज्ञा "कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषी" इत्यादौ यत्र कारक शब्द संप्रत्ययते तत्रापादानादीनां

भिहितवत् प्रकाशान्न कदापि तृतीया तत्रेति कैयटाशयः॥
छेदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षत्वाद्दर्शयति
तदात्विति॥ (कै)
नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह
विवक्षेति॥ (कै)
नन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत आह
वस्तुस्थित्या त्विति॥ (कै)
ननु कारकशब्दाल्लोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह
सूत्र इति॥ (कै)
सौचलादेकवचननपुंसकत्वे

इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते इति। पति दाधातुवाच्यता तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्

वाच्यम्। एकद्रव्यसमवायित्वात्। तद्यथा। गार्ग्यो देवदत्त इति। न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम्। उभौ चान्यो-

---

न्येक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते। अथ वेति। भा। क्रियाध सूत्रे कारकशब्देनोच्यते। सा हि कर्मादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि

काशा वसन्तीत्यादौ। कर्तुस्तु साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यम्। तच कर्तृसंज्ञाया-मुपयुज्यते इति। यद्वा। कारकशब्दः क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादि-

---

वक्ष्यमाणानामेव ग्रहणमिष्यते तन्न सिध्यति संज्ञा पचे तु न दोषः। संज्ञाद्यावर्तमाना संज्ञिनं प्रत्याययति। स्यादेतत्। प्रदेशेष्वपि क्रिया

विषयत्वेनेति । (कै)

विषयत्वं च जनकत्वमेव वस्तु वाक्यार्थः ॥ भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः ॥ ननु मास्तु संज्ञापक्षः कारकपदस्य क्रियापरत्वं च निर्द्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थलाभादत आह

इतरथा हीति ॥ (भा)

कारकेष्वितीति । (भा)

"मिद्चोऽन्त्यात्" (१ । १ । ४७) इत्यादिषु मौचः प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वीकारात् तथागत्या तथास्वीकार इति भावस्तदाह

तत्संज्ञयोरुभयोरपीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् । ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायेऽपि करणं कारकमित्यादिरनुप-

---

ऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् । एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्त्तते तस्या निर्वर्त्तकं कारकम् । अथवा यावद् ब्रूयात् क्रियायामिति

करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियाया विषये यद् ध्रुवमित्यादि वस्तु सम्पद्यते । एवं च कृत्वेति । भा । निर्द्धारणसप्तम्या हि कारकेष्विति

व्यपदेशानिति व्युत्पत्ते । तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा स्युः । "कारकाद्दत्तश्रुतयो."

निमित्तपर्य्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तत्र निमित्तमपादानाद्येवेति । तदसत् । नटस्य शृणोतीत्यादौ कारकत्वस्य सम्भवादित आह "कारक-

निर्द्धारणस्येति । (कै)

कारकाणां मध्ये यद्ध्रुवं तदपादानमित्यादिक्रमेण हि तदर्थः । १"द्वन्द्वः सामासिकस्य च" (भगवद्गी—। ३३ । अ १०) इति तु आर्षं । लोके तु निर्द्धारणस्थले एकवचनप्रयोगो न साधुरिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं "कारकाद्दत्त" (६ । २ । १४८) इत्यादौ क्रियाजनकभावस्य ग्रहणं स्यादत आह

कारकाद्दत्तेति ॥ (कै)

---

१ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ।
अ १० ।

पत्यभावात् तत्र तदा ग्रहा समाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थं कारक-शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिरेवेति बोध्यम् ।

तावत् कारक इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति । इतरथा हि कारकेषु इति ब्रूयात् ।

वाच्यम् । निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् । "कारकाद्दत्तश्रुतयो" इत्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात् तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ।

(६ । २ । १४८) इत्यादौ तु कारकशब्द स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं कर्मादिषट्कमेव गृह्यत इति ।

सशब्देषु चेति" कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगति-र्भवतीति भाव ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायोऽत्र विभागजसंयोगानुकूलोऽवधित्वाकाङ्क्षी गतिविशेषः ।

"गतिर्विनाप्यवधिना नापाय इति कथ्यते"

इति हर्युक्तेः । तत्र ध्रुवनिवृत्यर्थं तदग्रहणं मत्वा आह

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।

पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थः । "अपादाने पञ्चमी" (२ । ३ । २८) इति सूत्रात् । सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापाराना-श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः । "ध्रुवमपायेऽपादानम्"

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।

ध्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन (१ । ४ । ४२) । नैतदस्ति ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवग्रहणमिति । भा । अध्रुवस्य परत्वात् संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः । शकटेनेति । भा । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । २ । २४ ॥

अपायो विश्लेषो विभागस्तद् हेतुर्योपहितो गतिविशेषस्तं विवक्षित-स्तस्मिन् साध्ये ऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् । वृक्षात्पतति । ध्रुवमित्यत्र ध्रुगतिस्थैर्ययोरित्यस्मात् कुटादे पचाद्यच् । ये तु ध्रुवस्थैर्ये इति पठन्ति तेषाम्

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।

ध्रुवमिति । ध्रुगतिस्थैर्ययो- इत्यस्मात् कुटादे पचाद्यचि रूपम्'।

अध्रुवस्येति ॥ (कै)

ननु शकटस्य विभागाश्रयत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह —

अपाये इति । (कै)

अपाये यत् साधनमित्येव शब्दमर्यादया लभ्यते न तदुक्तमिति भावः ॥ भाष्ये

ग्रामादागच्छन्निति । (भा)

ग्रामात्काशीमागच्छन् बलाधानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

इति सूत्रात् । कर्तृवारणाय सत्यन्तम् । अयमेव सूत्रे ध्रुवपदार्थः । विभागश्च न वास्तवसम्बन्धमूलक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धकल्पितोऽपि । अत एव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिविषयतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्या-

---

करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति (१ । ४ । २४) ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्

प्राप्नोति ॥ करणसंज्ञेति । भा । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात् करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति । भा । ननु कंसपात्री साधनमेवागमने न भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरण-

---

"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति क प्रत्यय । ध्रुवतीति ध्रुवं स्थिरम् । एकरूपमिति यावत् । ध्रुवमस्य शीलमिति यथा । तथा च अपाये साध्ये यदेकरूपमिति उक्तौ प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तदुपयोगीति लभ्यते । तथार्थादवधिभूतमेव पर्यवस्यति । तेन धावतोऽश्वात् पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टस्याप्य-

---

ये तु ध्रुव गतिस्थैर्ययोः इति पठन्ति तेषाम् "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" क प्रत्ययः । अपायो विश्लेषो विभागस्तद् हेतुभूतश्च गतिविशेषोऽवधिसापेक्षस्तत्र विभा-

नन्विति । (कै)

न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावात् । एवं च पुनरस्य कथनमनुचितमिति भावः ॥

वस्तुस्थित्येति । (कै)

भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादार्थिकं प्राधान्यमिति भावः ॥

ख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते । वृक्षेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापाररूपं पतनमात्रं तु नापायः । वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात् पर्णं पततीत्यप्रयोगात् ।

"गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते"

इति हर्युक्तेश्च । अवध्यवधिमतोर्विभागं विनेति तदर्थः । तत्र भाष्यसूत्रम् । वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निर्दिष्टमिति । तत्र हि वृक्षः

कंसपात्र्यां (१ । ४ । ४५) पाणिनीदनं भुङ्क्ते इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा

संज्ञेति कडारसूत्रे उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तम् हरिणा—

स्यस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं विवक्ष्यते । तथा परस्परस्मान्मेषावपसरतः इत्यत्र सृधातुना गतिद्वयस्यापि उपादानादेकमेवनिष्ठाङ्गतिं प्रत्यपरस्यापादानत्वं सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्णकाण्डे

"अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते" ।

गस्य विद्यत्वात् न केवलमपायस्यैव तेन ग्रहः किं तर्हि गतोऽप्येति सोऽपि ग्राह्य एव इत्याह "ध्रुवं यदपायमुक्तम्" इति । कथं पुनः सामनौ निर्देशोऽध्याययुक्तमिति प्रतिपदोसदोव्याह "अपाये साध्य" इति । साधनेन

'जपंश्च क्रमणं कुरु (हरिः)

इति पाठः ॥

अधीयंश्च क्रमणम् (हरिः)

इति पाठे "इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि" (३। २। १३०) इति शता इत्यन्ये ॥

१ "जपंश्चक्रमणं कुरु" इति क पुस्तके ॥

पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठी भाष्ये उक्तेति हेलाराजः ॥ धावतोऽश्वात् पतति कुड्यात् पततोऽश्वात् पतति इत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियासाध्यत्वेन स्वां प्रत्यश्वस्यापादानत्वमक्षतम् । तदुक्तं हरिणा—

"अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात् त इति ॥

बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पततीति ।

"चङ्क्रम्यमाणो धीमांश्च जपंश्चङ्क्रमणं कुरु ।
सादृश्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेदः प्रतीयते"

इति । तत्र कंसपात्र्यां भुजेः साधनत्वात् तद्द्वारेणागमनस्यापि भवत्येव साधनम् ॥ यत्रापीति । मा । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते

"पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते" ॥
"मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्"

विषयत्वात् सामर्थ्यलभ्यो योग इति भावः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य ध्रौव्यं ध्रुवमस्य रूपमिति । इह तदापायेन विशेष्यतेऽपाये

तादर्थ्यस्य। (कै)

चङ्क्रमणार्थं इत्यस्य हि प्रेरकस्य गवादिरक्षणाय चङ्क्रमण-मात्रमपेक्षितमिति तस्यैवार्थं प्राधान्यम्॥ नन्वेवमपि भुजिसाधन-कंसपात्र्याः कथमागमनसाधनत्वमत आह

तत्रेति। (कै)

कंसपात्राधिकरणकभोजनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेति भावः॥

शब्देनेति। (कै)

शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहीतुमुचितत्वादिति भावः॥

परे तु एवं सति धावतः पतति इत्यादावपादानत्वं कथमित्याशङ्का-ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्याऽसं-गतिः। पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य तदुक्तध्रुवत्वस्याभासत्वेन सतोऽध्रौ-व्यस्याविवक्षितत्वस्यासंगतेः। तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगि-

---

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्। वा। जुगुप्साविरामप्रमादार्थो-

---

इति तत्प्रयुक्तयैव संज्ञया भाव्यम्। यथा भोक्तुं ग्राममभिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया अधि-करणसंज्ञा॥ वृक्षस्येति। भा। वस्त्वन्तरापाय इति भावः॥ नन्वत्र कारकत्वा-

---

इति॥ वस्त्वभावेष्यादिति अपायाभावेष्यादित्यर्थः॥

“गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य चलनस्यापायत्वाभावादिति भावः॥ पर्वतात् पततोऽश्वात् पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं

यद्ध्रुवमिति न तु सार्वत्रिकम्। तथाऽपाये ध्रुवमुच्यते। यदपायेनाविश्यते उपयुज्यते चापाये तथार्थादवधिभूतमित्याह “यदवधिभूतम्” इति॥ एवं

[1]सत्येवावधाविति । (कै)

विभागजसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु संयोगानुकूल-व्यापार एवार्थ इति भावः ॥

सुग्रानत्वादिति । (कै)

एवं च संज्ञिनिर्देशस्य कारकाधिकारेण सिद्धत्वाद् ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः ॥

१ "सत्येव हि ध्रुवधाविति" इति उपलब्धकैयटपुस्तके ।

व्यापाराश्रयत्वे सतीति वक्तव्यम् । अयमेव ध्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । आश्वादेरवधिभावोपयोगित्वाभि-मानेन श्रद्धा स्थात् पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्य तत्वेन विवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य इत्युपाद-

नामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् बीभत्सते ।

भावात्‌संज्ञा न भविष्यति अपायाभावात् । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुग्रानत्वात् पूर्वसूत्रे उक्तमाथ भाष्य-कारेणापसर्पो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतोऽपि ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो

देवदत्ताश्रयं पतनमर्थः । पञ्चमीत्ववधौ प्रकृता । तत्राभेदेन संसर्गेण प्रकृ-त्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणम् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्धात् । अन्यथाऽसाधुत्वात् । क्रियान्वये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्-पूर्विका विभक्तिसंज्ञाश्च स्मिताः । अत एवाहुः

च सार्थाद् हीनो रथात् पतितः धावतः पतितः इत्यादौ यद्यपि क्रिया-न्तरापेक्षावत्त्वे तत्तद्गत्यादिक्रियापेक्षात्तन्निमित्तमपायं प्रतीत्याश्वोऽन्या-दस्येव ध्रुवत्वमिति भवत्येव संज्ञा । उक्तञ्च

सतीहेति । (कै)

ध्रुवत्वेन अवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः ॥ इह तु अश्वत्वेन विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्यम् ॥

कारकाधिकारानपेक्षयेति । (कै)

वृक्षस्य पर्णान्वयेन क्रियाजनकत्वाभावादिति भावः । वस्तुतः पर्णसम्बन्धेऽपि वृक्षस्य पातजनकत्वं वास्तवमस्त्येव इति तदपेक्षाया-

---

मित्याहुः । न च आद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेव इत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योऽन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः । अन्यथा परत्वात् कर्तृत्वमेव स्यात् ॥

विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्त्तते । प्रमाद । धर्मात् प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति । इह चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका

लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात् कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । जुगुप्सेति । भा । संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः ।

"नाम्नो द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।
सामानाधिकरण्येन यथा वापि क्वचिद् भवेद्"

इति । सामानाधिकरण्येनेति नीलो घट इत्याद्यभिप्रायम् । नीलं घटमानय इत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशीकृततया पार्थिक्य-

---

"अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते"

इति । पततः पतितः इत्यत्रापि परगतपातापेक्षया ध्रौव्यमेव । तथाहि

मपि न दोषः ॥ न च "कारक" इति सूत्रे तद्भावार्थत्वेन इद-
माशङ्क्य नावापायो विवक्षित इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं
तत् कथमत्र ध्रुवपदव्यावर्त्यत्वोक्तिर्ध्रुवपदेनाचलार्थकेन तद्व्यावृत्त्य-
सम्भवश्चेति वाच्यम् ।

ध्रुव इति ॥ (कै)

"आत्मानमात्मना हन्ति" इत्यादौ यन्त्रकरणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दो-
पस्थोपाधिभेदेन भेदः शब्दानिश्चितार्थस्यैव भानात् । स्पष्टा चेयं रीतिः
"कर्मवत् कर्मणा" (३ । १ । ८७) इति सूत्रे भाष्ये ।

हरिणा तु—

"उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मके ।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते"

अभिरूपतरा इति तत्रेदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माद्-
जुगुप्सते अधर्माद् बीभत्सते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स

कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति । यथा नटस्य शृणोतीति । साङ्काश्यकेभ्य
इति । भा । पञ्चमी विभक्ति इत्यनपेक्ष्यवचनम् । अत्र "यतश्च निर्धारणम्"
इति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । भा । "साधकतमं करणम्"

बाधोऽभिप्रायश्च । यद्येति । अकारकविभक्तेरपवादत्वं हरये नम इति यथा ।
क्वचिदिति । अकारकविभक्तेरपि । नटस्य शृणोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति
भावः । एतेन भूतले घटो न इत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्वं वा

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्य त्वश्वस्य पतने कुड्यादिर्ध्रुव उच्यते ॥

इह तु परस्परस्मात् मेषापसर्पणे इति

किमर्थम् (भा)

इत्यस्य

ध्रुवमपाये (भा)

इति किमर्थमित्याशयात्। तत् सूचोक्तरीत्यैव चास्य व्यावृत्तिः। अपायजनकं यद् ध्रुवमचलं तदपादानमिति सूत्रार्थः। ध्रुवत्वं चावधित्वोपयोगि चेष्टानाश्रयत्वं तेनास्यावधित्वोपगमातिरिक्तस्वव्यापाराभावो ध्वन्यते। करणादौ तु तत्त्वोपगमातिरिक्तोपि स्वव्यापारोऽस्तीत्याङः॥

इति तत्तद् व्यक्तित्वेन विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थ'।

तदेवोक्तम्—

"मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्व पृथक् पृथक्।
मेषयो स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्"

पश्यति दु खोऽधर्मो नानेन ह्यव्यमस्तीति। स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। तत्र

इति तमपादाय "स्वरितेनाधिकार" इति अधिक कारोऽधिकार इति व्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते।

घटाभावे विशेषणमिति व्याचक्षाणा नैयायिका. परास्ता.। उभयथापि क्रियान्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात्। अर्थाभावेऽव्ययीभावापत्तेश्च। तस्य नित्यसमासत्वात्। ननु व्यस्मदुक्तोऽपि बोधोऽस्मदर्शनव्युत्पन्नानामनुभवसाक्षिक इति चेत् सत्यम्। न हि वयं बोध एव नोदेतीति ब्रूम.। सर्वे

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्।
मेषयो स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्व च पृथक पृथक॥
गतिर्विनात्वधिना नापाय इति कथ्यते॥

जुगुप्सा । (भा)

निन्दा ॥

गौण इति । (कै)

अपायत्वेनाप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

तमब्ग्रहणेनेति । (कै)

कारकाधिकारादेव साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणेनैव प्रकर्षे लब्धे तमब्ग्रहणं यत्तत् प्रसिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहणं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ सूत्रान्तरमप्याह

स्वरितेनाधी-(कै)

त्यादि ॥ ननु प्रयोक्तुस्तैः साम्याभावाद्यस्तैः साम्यं गतमानित्यनुपपन्नमत आह

तैरिति ॥ (कै)

नन्वत्र क्रियाभावात् कारकत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह

त्रिविधं वेति ॥ (कै)

त्यन्यत्र विस्तरः ॥ धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्वमात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञा बाधित्वा करणसंज्ञा इति भाष्यं संगच्छते । शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधेन करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षाया विप्रतिषेधोपपत्तेः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कंसपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य तत्र स्थित-

---

इति धर्माद् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति य एष मनुष्य संभिन्नबुद्धि-

---

यस्तैरिति । भा । तै' सा काश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वद्या' साम्यमवगतवान् स प्रकर्षाश्रयेण पुन पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थं । त्रिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियां चेति ।

"भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियन्त्रितम् ।
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह ऽनिवार्य्यते"

इति । एवं च कस्माद् वाक्यात् कीदृग् बोध इति प्रश्ने यो यथा व्युत्पन्नस्तस्य तादृगेवेति स्थिति । कीदृशे बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विषय

"भीत्रार्थानाम्" इत्यादिरारम्भ इति वाक्यकारस्याभिप्राय । अत्र च कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति नटस्य शृणोतीति यथा । प्रत्याख्यानं तु "साधकतमम्" इति तमब् ग्रहणं लिङ्गम् कारकप्रकरणे यथासम्भ,मेव

केवलं प्रतीयत इति। (कै)

"प्रविश पिण्डीम्" इत्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थः॥

यथेति। (कै)

अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत इत्याह

गतियुक्तेष्विति॥ (भा)

चाम्रादीनामवधित्वोपयोगितां मन्यमानस्य प्रश्नः। उत्तराशयस्तु न तदवधित्वोपयोग्यस्मात् पतितो वृक्षात् पतित इत्यादावभावात्। अत्र विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वाच्चावधित्वोपयोगितया विवक्षितं

मन्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा अपादानत्वप्रयोजिकाश्रय एवावधिरित्युच्यते॥ यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः। आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः॥ यद्वा विभाग आश्रयस्य पञ्चम्यर्थ इति। तन्न। वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात्। वृक्षा-

---

भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद् धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति। स बुद्ध्या

तत्र निर्दिष्टविषयम्। यत्र धातुनाऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः। यथा ग्रामादागच्छतीति। उपात्तविषयम्। यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह यथा बलाहकाद्विद्योतत इति। निःसरणाङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते। यथा

इति तत्त्वम्। एतेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ स्वरूपयोग्यतेति परास्तम्। तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात्। अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-सहकारिविरहात् कार्यानुदयेऽपि स्वरूपयोग्यत्वानपायात्। एतेन प्रकृत्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादि

साधकतमत्वमिति। तदिह अधर्माज्जुगुप्सते इत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकाया निवृत्तौ जुगुप्सादीनां वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति

किं लघुत्वादिकमेवेति तत्त्वम् ॥ ननु त्रासो नाम मनोधर्मो न हि तावता पिण्डस्य ध्रुवत्वमपैतीत्यत आह

त्रासपूर्वके इति ॥ (कै)

ननु त्रासक्रियान्वयात् पूर्वमेव पतनक्रियासम्बन्धे ध्रुवत्वमस्त्येव इत्यत आह

त्रस्तस्याश्वः (कै)

इत्यादि ॥

द्विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधाव्याप्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत् सम्बन्धाभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च ॥ वृक्षात् पर्णं पतति । पतेर्विभागजन्य संयोगार्थ । तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे । वृक्षरूपापादानकविभागेत्यादिरीत्या बोध । वस्तुतोऽपादानवृक्षोऽय पर्णकर्तृक पतनमिति बोध ॥

सम्प्राप्य निवर्तते । तत्र "ध्रुवमपाये ऽपादानम्" इत्येव सिद्धम् ॥ इह च

कुसूलात् पचतीत्यादौ अपादानाङ्गे पक्के प्रविवर्तते ॥ अपेक्षितक्रियम् । यत्र क्रियावाचि पद न श्रूयते केवल क्रिया प्रतीयते । यथा साङ्काश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुक्तेष्विति । भा । अपल ध्रुवमेक-

---

कार्यकारणभाव कल्पयन्तोऽप्यपास्ता । विपरीतव्युत्पादिते व्यभिचारस्योद्भवात् । सिद्धान्ते तु घट कर्मत्वमित्याद्यर्थाभ्येव । तथा हि । अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिक तत्राद्य घटः कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृतौ प्रति कर्मतया "कर्तृकर्मणो" इति षष्ठी प्रसङ्गाच्चेति दिक् ॥

स पश्यति दु खहेतुरधर्मो नैन करिष्यामीति स बुद्ध्या न प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते । धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति । य एष नास्तिक

एकरूपमिति । (कै)

ध्रुवमस्य शीलमित्यादिदर्शनाद् ध्रुवस्थैर्ये इत्यादिधात्वर्थानुसाराच्चेति भावः ॥

अपायविषयमिति । (कै)

प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजसंयोगानुकूलो गतिविशेषो ह्यपायः स च प्रधान एव गृह्यते युक्तत्वात् स चात्र प्रत्युपात्तः । तं च तदाश्रयोऽश्वस्तथात्वे कर्त्तृत्वापत्तिरितिभावः ॥

वृक्षात् पर्णं भूमिं पतति अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । विभागस्य फलतावच्छेदकः ॥ वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थ इति कर्मत्वमेव । वृक्षात् पर्णं त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽर्थः ॥ स्पन्देर्नविभागोऽर्थ इति वृक्षे स्पन्दते इत्येव । चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्यैव विभागार्थत्वम् । वृक्षाद्विभजते इत्यादौ

सा काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्ते साम्यं गतवान्

रूपं च इति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अर्थात् त्रस्तादिति । भा । त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद् धातूनां त्रसिर्वर्त्तते त्रस्तस्याश्व पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन सम्बन्धः पश्चात् पतित इत्यनेनेति ध्रुव-

---

"निर्दिष्टविषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रिया चेति त्रिधापादानमुच्यते" ॥

यत्र साक्षाद् धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अश्वात् पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् ।

पुरुषः स पश्यति अनेन धर्मेण किञ्चिदाप्यते नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते तत्र ध्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

अनवच्छिन्नमिति। (कै)

अनिरूपितमित्यर्थः॥

अपाये यदनाविष्टमिति। (कै)

अपाये सति प्रकृतधातूपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः। एवं प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव ध्रुवत्वमिति तात्पर्य्यम्॥ हरिरप्याह

विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः। बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः। बलाहकापादानकं विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकं विद्युत् कर्त्तृकं विद्योतनमिति बोधः। इदमुपात्तविषयमित्युच्यते। बलाहको नाम धूमज्योतिः सलिलमरुतां संघातः। ततोऽवयवभूतज्योतिषोभेदविवक्षया-

---

भवति स एतत् प्रयुङ्क्ते॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात्। वा। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते। अश्वात् त्रस्तात् पतितः स्यात्।

तावस्य नास्ति। न वेति। भा। अयमर्थः। ध्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते। गत्यनवच्छिन्नम्। ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते। देवदत्तकर्त्तृके च पाति चलत्स्याप्यश्वस्यापायानाविष्टाद् ध्रुवत्वम्।

यथा बलाहकाद्विद्योतत इति। निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते। यथा वा कुसूलात् पचतीति। आदानाङ्गे पाके अत्र पचिर्वर्त्तते। अपेक्षितक्रियं तु तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवान् इति। पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति। अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वात्। इह

"निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते"॥

Muntakhabu-t-Tawarikh, (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	5	10
Muntakhabu-t-Tawarikh, (English) Vol I, Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III, Fasc 1 @ /12/ each		12	0
Muntakhabu-l-Lubab, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each		7	2
Ma'asir-i 'Alamgiri, (Text), Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Nukhbatu-l-Fikr (Text) Fasc 1		0	6
Nizami's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	8
Riyazu-s-Salatin, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3		2	4
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tarikh-i-Firuz Shahi of Ziyau-d-din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Tarikh-i-Firuzshahi, of Shams-i-Siraj Aif, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1 2 @ 1/8/ each		3	0
Wis o Ramin (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. 1 9, Vol II, Fasc 1-8 @ /6/ each		6	6
Tuzuk-i-Jahangiri, (Eng) Fasc 1		0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1	Asiatic Researches Vol VII, Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each	60	0
2	Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No ; and from 1870 to date @ /8/ per No		
3	*Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12) 1845 (12) 1846* (5) 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (6), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8) 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7) 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7) 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8) 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
	N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume.		
4	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
	A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R B Shaw (Extra No J A S B, 1878)	4	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No, J A S B, 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No, J A S B, 1875)	4	0
	Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No, J A S B 1882)	4	0
5	*Anis ul Musharrahin*	3	0
6	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W A Bion	3	8
8	Inayah a Commentary on the Hidayah, Vols II and IV, @ 16/ each	32	0
9	Jawamiu-l-ilm ir riyazi, 168 pages with 17 plates, 4to Part I	2	0
10	Khizanatu-l-ilm	4	0
11	Mahabharata, Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
12	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13	Sharaya ool Islam	4	0
14	Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
15	Ditto Grammar	8	0
16	Kaçmiraçabdamṛta Parts I and II @ 1/8/	3	0
17	A descriptive catalogue of the paintings statues &c, in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C R. Wilson	1	0
18	Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kasmir by M A Stein, Ph.D, Jl Extra No 2 of 1899	4	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1-29 @ 1/ each	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr R L Mitra	5	0

N.B—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only

20-6 03

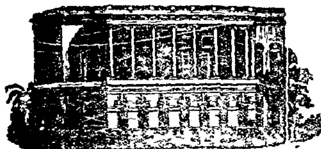
Books are supplied by V.-P P

BIBLIOTHECA INDICA.

A

OLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1052

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NAGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANDIT BAHUVALLABHA ÇASTRI

VOL II FASCICULUS IX

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET
1903

	Rs	
Muntakhabu t Tawárikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	5	10
Muntakhabu t Tawarikh (English) Vol I, Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /12 each	12	0
Muntakhabu l Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Ma asir i 'Alamgiri (Text, Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Nukhbatu l Fikr, (Text) Fasc 1	0	6
Nizami s Khiradnamah i Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8
Riyazu s Salatin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3	2	4
Tabaqat i Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8
Ditto Index	1	0
Tarikh i Firuz Shahi of Ziyau d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10
Tarikh i Firuzshahi of Shams i Siraj Aif (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0
Wis o Ramin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Zafarnamah, Vol I Fasc 1-9 Vol II, Fasc 1-8 @ /6/ each	6	6
Tuzuk i Jahangiri, (Eng) Fasc 1	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

Asiatic Researches Vol VII, Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each	80	0
Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No; and from 1870 to date @ /8/ per No		
Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1866 (7) 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8) 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7), 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8), 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8) 1895 (7), 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8), 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
B —The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784–1883	3	0
sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R. B Shaw (Extra No J A S.B, 1878)	4	0
heobald s Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society Extra No., J A S B, 1868)	2	0
atalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No, A S B 1875)	4	0
troduction to the Maithili Language of North Bihar by G A rierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No, A S B 1882)	4	0
s ul Musharrahin	3	0
talogue of Fossil Vertebrata	3	0
alogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Bion	3	8
yah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 16/ each	32	0
ramin I ilm ir riyazi 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
zanatu l ilm	4	0
habharata Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
re and Hewitson s Descriptions of New Indian Lepidoptera rts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	15	0
raya ool Islam	4	0
tan Dictionary, by Csoma de Kőrös	10	0
to Grammar	8	0
m cagabdamgta Parts I and II @ 1/8/	3	0
scriptive catalogue of the paintings statues &c., in the rooms of Asiatic Society of Bengal by C R Wilson	1	0
oir on maps illustrating the Ancient Geography of Kasmir by A Stein, Ph.D, Jl Extra No 2 of 1899	4	0

es of Sanskrit Manuscripts Fasc 1–29 @ 1/ each	29	0
lese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra	5	0

ll Cheques Money Orders &c, must be made payable to the 'Treasurer,

BIBLIOTHECA INDICA:

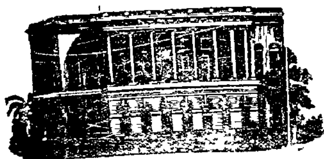
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1052.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NAGEÇA BHAṬṬA

EDITED BY

PANDIT BAHUVALLABHA ÇASTRI

VOL II FASCICULUS IX

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION P

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1903

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINAPLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W C, AND MR. OTTO

HARPASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

*Oo nplete copies of those works marked t th an asterisk * cannot be suppl ed—some of the Fasc cule be ng o t of stock*

BIBLIOTHFCA INDICA

Sar skrit Series

Adva ta Brahma Siddhi (Text) Fasc. 1 4 @ /6/ each	Rs	1	8
Adva tach nta Kaustubh e Fasc 1 ..		0	
*Agni Purana (Text) Fasc 4–14 @ /6/ each		4	2
Aitarēya Brahmaṇa Vol I Fasc 1–5 and Vol II Fasc. 1 5 Vol III Fasc 1 o Vol IV Fasc 1 5 @ /6/		7	2
Anu Bhasyam (Text) Fasc 1–5 @ 6/ each		1	14
Aphor sms of Sand lya (Engl sh) Fasc 1		0	12
Aṣtasahasr ka Prajnaparamita (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Açvava dyaka (Text Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sans and T betan) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		10	0
*Bhamat (Text) Fasc 4 8 @ 6 each		1	14
Bhatta D pika Vol I Fasc 1–4		1	8
Bṛhaddevata Text) Fasc 1–4 @ /6 each		1	8
Bṛhaddharma Purana (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Bodh caryavatara of Cant devi Fasc 1 ?		0	12
Catadusani Fasc. 1		0	6
Catalogue of Sanskr t Books and MSS Fasc 1 3 @ 2/ each		6	0
Çatapatha Brāhmaṇa Vol I Fasc 1 7 Vol II F sc 1		3	0
Catasahas ika Prajnaparam ita (Text) Fasc. 1 5 @ /6/ each		1	14
*Caturvarga Ch ntaman Text Vols II 1 25 III Part I Fasc 1 18 Part II Fasc 1 10 @ /6/ each		19	14
Catadusan Fasc 1		0	6
Çlokavart ka (Engl sh) Fasc 1–3 ..		2	4
*Çrauta Sutra of Āpastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5	4
Ditto Çankhayana (Text) Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1 4 Vol III Fasc 1–4 @ /6/ each		6	10
Çr Bhāshyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Dan Kr Kaumud Fasc 1 2		0	12
Gada ya dhat Kalasara Vol I Fasc 1 6		2	4
Ka s hara Pa Text Fasc. 1 4 @ /6/ each		1	8
Kala Madhava (1–5		1	14
Katantr veka Fasc 1–6 @ /12/ each		4	8
Katha Sar ext) Fasc Fasc 1 14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purana gara, (Engl @ /6/ each		3	6
Lal ta Vistara (E Text) Fasc 3 @ /12/ each		2	4
Madana Parijata (1 ngl sh) Fa 11 @ /6/ each		4	2
Mal k bhāsya prad pod) ext) Fa ext) Fasc 1 9 & Vol II Fasc 1–9 @ /6/ each		6	12
Manut ka Saggraha (Text Fasc 1–3 @ /6/ each		1	2
Markandēya Purana (Engl sh) Fasc 1 6 @ /12 each		4	8
*M mamsa Darçana (Text) Fasc 7 19 @ /6/ each		4	14
Narada Smṛti (Text Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Nyāyavart ka (Text Fasc 1–5 @ 6/		1	14
*N rukta (Text) Vol III Fasc 1 6 Vol IV Fasc 1–8 @ /6/ each		5	4
N tyacarapaddhati Fasc 1 7 (Text) @ /6/		2	10
N tyacarapradip Fasc 1 ..		0	6
Nyayab ndu ka (Text)		0	10
Nyāya Kusumanja i Prakaraṇa (Text Vol I Fasc 1 6; Vol II Fasc 1 3 @ /6/ each		3	9

"अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्" इति ॥

परन्तु सिद्धान्तभाष्याचराणामत्रार्थे न सामञ्जस्यं किं तर्हि ध्रौव्यं विवक्षितम् । अश्वात् त्रस्तात् पतित इत्यत्र अश्वत्वं ध्रुवं तदेव विवक्षितं धावतः पतित इत्यादौ सतो ऽप्यध्रौव्यस्याविवक्षा इत्यचराणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदभिमता ध्रौव्यस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्मदुक्त एव सूत्रार्थं उचितो भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु ॥

विभागविवक्षणात् सोऽवधि । यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा बलाहके विद्योतत इति सप्तमी । यदात्वभेदेन विवक्षा तेजोमयत्वात् प्रकाशनसामर्थ्ये उदकधूमादेस्तत्काश प्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा बलाहको विद्योतते इति । यदा तु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय कुतो

पतितः । सामर्थ्याद् गच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥ न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । अध्रौव्यस्या-

---

देवदत्तस्यैवापायादेशादध्रुवत्वम् । अथवा अश्वस्य चलत्वाद्यदध्रौव्यं तत् प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः ।

स्वार्थाद् हीयते इत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात् स्वार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि । अपादानमुत्तराणि इति । किञ्च सार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् । ततश्च हीयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् ।

यत्र धातुनापायलक्षणः संज्ञाविषयो निर्दिश्यते । यथा ग्रामादागच्छतीति तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह यथा

कारकस्य पूर्वमिति । (कै)

क्रियानिर्वर्तकरूपस्य तस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थः ॥

श्रुतिः । (कै)

पञ्चम्यादिः ॥

वाक्यम् । (कै)

पदसमूह ॥ पूर्वम् अश्वात् पतित इति बोधे पातहेत्वाकाङ्क्षायां पश्चात् चलात् इत्यस्यान्वय इति भावः ॥ नन्वेवमपि चलादिति पञ्चम्यनुपपन्नैव इत्यत आह

. भवान् इति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति तत्र आकाङ्क्षा वादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । एतदपेक्षित क्रियामित्युच्यते । वृक्षात् पततीति तु निर्दिष्टविषयम् । घटाद् भिन्नः । इत्यदावप्यनेनैवापादानत्वम् । सूत्रे ऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् । पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनेव ।

विवक्षितत्वात् । नापायौव्य विवक्षितम् । किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह तावदश्वाद्

स च श्रुति प्रापित उच्यते । पञ्चादिविशेषणेन वाक्यीय सम्बन्ध ततश्चाश्वात् पतित इति सम्बन्धेनास्याश्वस्याध्रुवत्वम् । पश्चात् चलत्वेन सम्बन्धे सत्यपि ध्रौव्ये ऽपत्वरङ्का सघा न निवर्तते । विशेषणस्यासत्यपि अपादानत्वे साम-

---

न कामंकर्त्तर्यंजय लकार इति वाच्यम् । कर्हाते कर्तृस्य नियतत्वात् कर्मण्येवायं लकार इति इन्दुनोक्तत्वात् । यत्तु "अपादाने चाहीयरुहो" (५ । ४ । ४५) इति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैयटेन चोक्त कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहण सातन्त्र्योपलक्षणम् । अतो दानक्रियायां स्वतन्त्रता-

---

बलाहकाद् विद्योतते विद्युत् इति अत्र हि निःसरणाङ्गविद्योतने विद्युतिःवर्तते । बलाहकादपि रूप विद्योतत इत्येव । कुसूलात् पतति इत्यत्रादानाङ्गे

विशेषणस्येति ॥ (कै)

[1]सामयिकीति । (कै)

"न केवला प्रकृतिः" इति समयाद् विभक्तिरुत्पाद्या सा चाभिन्नविशेष्यसमानशक्तिकत्वनियमाद्विशेषणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव विभक्तिरिति भावः ॥ आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तं स्मारयति

---

१ सामयिकीत्यारभ्य नियमाद् इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

तन्मूलकसम्बन्धविवक्षाया षष्ठीयोभेद इति । अपि भिदिर्विदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि सत्त्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अधर्माज्जुगुप्सत इति । अधर्मानिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्तत इत्यर्थ इति । भाष्यकृन्मतम् ।

त्रस्तात् पतित इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तदध्रुवं तच्च विवक्षितम् ।

यिकी विभक्तिः । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते तत्त्वनियमेन । अथवा त्रस्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासाख्ये ध्रुवत्वे मातं प्रति ध्रुवत्वात् । यथोक्तं प्राक् । आशुगामित्वमिति । भा । अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति

पादानेनेष्यमाणस्येह कर्मतेति । तच्चिन्त्यम् । माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत् स्वातन्त्र्यं तदाश्रयकर्मसंज्ञापत्तेः । अत एव कर्मसंज्ञाविधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहुः । स्वार्थाद् हीयत इत्यत्र

पाके प्रवर्तते कुसूलादादाय पचतीति । तदुपात्तविषयमपेक्षितक्रियन्तु यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्तं पुरुषं प्रच्छेत्

अथवेति । (कै)

भाष्यस्वारस्यं द्वितीयव्याख्याने एव न शङ्कनीयमिति । पूर्वोक्त-द्वितीयव्याख्यारीत्येयं शङ्का बोध्या । वस्तुतस्तु प्रथममनन्वयेऽप्याशु-गामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्तन्मध्रौव्यं न शक्यं जातेरेव प्रवृत्ति-निमित्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये ,

---

तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानत्वमाश्रित्य वार्त्तिकप्रत्याख्यानात् । "धर्माद् विरमति" । भा । प्रागभावसाधारणध्वंसाभावानुकूलो व्यापारो विरमते-रर्थः । योगक्षेमसाधारणो धात्वनुकूलता । स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षाविशेष एव । तदुक्तं भाष्ये "य एष मनुष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स

रथात् प्रवीतात् पतित इति पततश्चे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । सार्थाद् गच्छतो हीन इति यत् तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थीभाव-

---

तदपेक्षयाऽध्रौव्यं शाङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यत्राध्रौव्यम् । आशुगामित्वशब्देन एकार्थसमवायात् साहचर्याद-श्वत्वमेवोच्यते । पचपीति । भा । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु

कर्मकर्तरि लकारः । तथा हि । अपगमनं नष्टादेरर्थः । सा च कुड्य-पातादिना देवदत्तस्यापगमने तत् समर्थाचरणम् । यदा तु कुड्यपातादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वम् । स्फुटं चेदं हरदत्तमाधवग्रन्थयोः । स्यादेतत् । ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेन इत्यत्र

पाणिनाह कुतो भवान् इति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीव्याह पाटलिपुत्रादिति । ध्रुवग्रहणं किम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । अत्र

सहार्थीभाव इति। (भा)

सहार्थौ येषां तद्भाव इत्यर्थः॥ परेतु आशुगमनाश्रयत्वमश्वशब्देन योगतो बुध्यते। रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते सहमिलनक्रियाश्रयत्वं च सार्थशब्देनाश्वत्वादिकं च रूढ्या। एवं चाश्वात् पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तदविवक्षयाऽश्वत्वमात्र विवक्षया ध्रुवत्वं तवाभिमतं तर्हि चलत्वादिति विशेषणेऽपि न क्षतिरिति भावः॥ अश्वनिष्ठत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तदश्वत्वमेव ध्रुवताप्रयोजकं तत्र विव-

---

पश्यति नेदं किं चिद् धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो निवर्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति कथ्यते। एतेन जीवनकालावच्छिन्नः श्रद्धासमानाधिकरणश्रद्धातिर्ध्वंसो विरमतेरर्थः। इतिश्च सर्वत्रैकविषयैव। जीवनमपि कर्तृसम्बन्ध्येव। सामानाधिकरण्यं च

स्तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। तथापि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये तेतेऽप्यन्त

व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तथैतद्वक्तुं युज्यते। यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं ध्रौव्यमिति प्रश्नः। धावत इति। भा। सरणक्रियोपलक्षितं ध्यमानमपादानत्वेन विवक्षितम्। तत्र देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्

प्रकृतेऽपि व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम्। प्रवृत्तत्वात् तत्र कारकसंज्ञा प्रवर्तते। यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र। इह हि शरनिः सरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणता इत्युभयप्रसङ्गः। तद्वस्य यत्र पततीत्यादौ तु दृष्टः पर्णविशेषणं न तथाऽयेन युज्यते। न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्।

शकटस्य माभूत्। अथ क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे इह कस्मान्न भवति धनुषा विध्यतीति। अत्र हि शराणामपायं प्रति अवधि भावेनैव धनुष

चितं तदेव विवक्षितमित्यक्षरार्थ इत्याहुः ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्त-मविवक्षितमित्ययुक्तमत आह

सरणक्रियोपलक्षितमिति । (कै)

अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये उक्तम् ।

सतोऽप्यविवक्षेति ॥ (भा)

पूर्वोक्तेति । (कै)

यस्मादित्यादिरीत्या इत्यर्थः ॥ नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्त-मत आह

समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितम् । चैत्रादिपदैः शरीर-विशिष्टात्मबोधनात् । साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिनात्यैव । तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्तमानशरीरावच्छिन्नं चरम-क्षतिध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि

गतियुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितः । त्वरमाणात् पतित इति । अत्रापि

ध्रुवमेवेत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति । भा । शब्दोपात्तमपि सरणं क्रियोपलक्ष-णार्थत्वादपायनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अग्नेर्मिकेति । भा । अल्पत्वाल्लोम्नां तत्कार्यकरणादेवमुच्यते ॥ असतश्चेति । भा । निदर्शनार्थ-

---

अपाये क्रियायां यदन्वेतीत्यस्याश्रितस्य संज्ञिसमर्थकत्वात् । यद्वा कारके इति निर्धारणसप्तम्याश्रयणाद् कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थे सप्तमीत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । "जुगुप्साविराम-प्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्" अधर्माज्जुगुप्सते विरमति प्रमाद्यति वा ।

साधकतमत्वम् । सत्यम् उभयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा भविष्यति । नन्वेवमक्रियमाणेऽपि प्रकृतस्य नैव भविष्यति । एवं संज्ञान्तरविषये सर्वत्र ।

निदर्शनार्थमिति । (कै)

अग्रे सूक्ष्मो मूले स्थूल ओदनपिण्डे वर्द्धितकम् ॥

यदा त्विति । (कै)

"परस्परस्मान् मेषावपसरत" इत्यत्र तु

"मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्" ॥

इति बोध्यम् ॥ किं च येषु पदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं

वालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः । नापि पूर्वपर-कालयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्त्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः । तत् कृति-ध्वंसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात् । पञ्चम्यर्थो विषयता इति परास्तम् । धर्माद् विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेश्च ॥ "धर्मात् प्रमाद्यति" ।

न वाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् इत्येव सिद्धम् । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा

मिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः ॥ समुद्रः कुण्डिकेति । भा । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात् समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् ॥ विन्ध्यो वर्धितकमिति भा । पूर्वं-

---

संश्लेषपूर्वको विश्लेषो विभागः । स चेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वान्न गृह्यते इति वार्त्तिकारम्भः । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्विकायां निवृत्तौ वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि ग्रहणम् । साधकतममिति तमब्ग्रहणाल्लिङ्गात् । धमायादिपदानां स्वरित-

---

त्वस्य मध्यं पततीत्यत्रत्वपायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति तन्निर्देशार्थं तु न हि कारक इति सप्तम्यन्तेन शक्यः संज्ञीनिर्देष्टुम् सिद्धं

परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न दोषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेऽपि धातुना विभागद्वयस्य तज्जनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात् परत्वात् कर्तृत्वदुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मना इत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिना भेदस्येव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्याचापि सत्त्वाच्च । अस्मन्मते शब्दानुविध्यर्थस्यैव भानाच्च हरिकारिकायामन्येष्ववधित्वमित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेषः । कर्तृत्वमित्यस्य शेषपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥

भा । अनेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानं वा धात्वर्थः । पञ्चम्यर्थो विषयत्वं ज्ञानान्वयि । जुगुप्सादीनां यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम् । तत् पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तसर्वं धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम् ।

स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

वदन्यतरस्यापायोपेक्षा व्याख्येयम् । मेषोमेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्य मेषस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा । यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ।

त्वादा "स्वरितेनाधिकार" गौणोऽप्यर्थो गृह्यत इति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्त्वात् सिद्धम् । पूर्वं हि बुद्ध्याऽधर्मं सम्भाव्य ततो दोषदर्शनात् निवर्तते इत्यस्त्यपायः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि प्रपञ्चत्वं बोध्यमिति दिक् ।

तु निर्धार्यमाणस्य संश्लिष्टादपायविषये तु कारकेषु मध्ये यत्कारकं संज्ञान्तरस्याविषयस्तदपादानम् इति तदेव ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

भीत्रार्थानां भयहेतुः ।१।४।२५॥

सूत्रे भीत्राशब्दौ भावक्विबन्तौ । चौरेभ्य इति पाठे प्रज्ञाद्यणन्तो बोध्य । चुरा स्तेय शीलमस्य इति णान्तो वा ॥

भीत्रार्थानां भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ चौराद्बिभेति । त्रायते वा । अनिष्टज्ञान भयम् । अनिष्टपरिहारस्त्राणम् । अनिष्टहेतुरत्रापादानम् । "भीत्रार्थाना भयहेतु" इति सूत्रात् । चौरापादानकानिष्टज्ञान तदपा

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ अय योग शक्योऽवक्तुम् । कथ वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति ।

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ कथमिति । भा । भयम् आकुलीभाव । त्राणम् अनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योपाय

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ भय भी त्राण त्रा भयार्थानां

भीत्रार्थाना भयहेतु । १ । ४ । २५ ॥ भय भी त्राण त्रा सम्पदादित्वाद् भावे क्विप् । भीत्रौ अर्थौ येषा ते भीत्रार्था । षष्ठीप्रयोगापेक्षया कारकापेक्षया चेत्याह "बिभेत्यर्थानामित्यादि"। अत्र बिभेति त्रायति शब्दौ तदर्थयोर्वर्तते तदर्थोऽर्थोयेषामित्यर्थ । त्राण बाधकेभ्यो रक्षण बाधकाश्च भयहेतव इति त्रार्थानामपि भयहेतु कारक भवतीत्र "चौरेभ्य

अनर्थप्रतिघात इति । (कै)

अनर्थश्च भयं तद्धेतुश्चोरः इति त्राणार्थानामपि भयहेतुः कारकं सम्भवतीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

पश्यति । (भा)

दानकानिष्टपरिहार इति बोधः ॥ सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः । यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव । तस्या इष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा । एवमेव व्यन्तरिक्षेण जुहोति परमाणु न पश्यती-

---

इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र "ध्रुवमपायेऽपादानम्" (१ । ४ । २४) इत्येव

इति प्रश्न. ॥ प्रेक्षापूर्वकारीति । भा । बुद्धिव्यवस्थापितोऽपायोऽस्तीति भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्त्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्त्तयतीत्यर्थ. । चोरमध्यगतस्यापि

त्राणार्थानां च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् ॥ चोरेभ्यः उद्विजते

इति" । चोरयतेः पचाद्यचि चोरः । क्वचिच्चौरेभ्य इति पाठ' । तत्र स्वार्थिकप्रज्ञाद्यण् । छत्रादिषु वा चुराशब्दः पठ्यते स चाप्रत्ययादित्यस्य "गुरोश्च हलो पुंसी"ति पुंसि बाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये स्त्रियां टापि च व्युत्पाद्यते । ततश्चुराशीलं चौरमस्येति णे कृते स एवार्थो भवति । "बिभेतीति" । ञिभी भये जुहोत्यादिः । "उद्विजत" इति

विचारयतीत्यर्थः ॥ ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद् वारणार्थाना-मित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह

वारणार्थानामिति ॥ (कै)

अनीप्सितत्वात् । (कै)

तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलानाश्रयत्वात् ॥

त्यादेरुपपत्तिः । आरोपितस्यैव निषेधादबोधाच्च ॥ भाष्यात्तु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्त्तनं चानयोरर्थः बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका प्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिका।तत्परिहारफलिका निवर्त्त-

---

सिद्धम् । इह चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायते इति च एष मनुष्यः प्रेक्षा-पूर्वकारी सुहृद् भवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य बध-

---

त्राणे चोरसम्पर्कफलस्य बधबन्धनापहरणादेर्निवर्त्तनात्तेभ्यो निवर्त्तयतीत्यु-च्यते ॥ "वारणार्थानामीप्सित" इत्यनेनाप्यपादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोरा-

---

बिभेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये बिभेतीत्यादौ तु परत्वादधिकरणसंज्ञा ॥

ञिभीभये।ञित्रीभयचलनयोः । जौहोत्यादिकानुदात्तेत् । "अरण्य इति" अत्र तत्स्थेभ्यो व्याघ्रादिभ्यो भयं नारण्यात् ॥ ननु ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन विवक्षितमपरत्वाच्चाधिकरणसंज्ञैव भविष्यति । सत्यम् । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः । कथं भयादिपूर्विकायां निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते बिभेतीति कोऽर्थः । भीत्या निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ त्रायत इति कोऽर्थः । भोग्यत्वाद् वधादेस्त्राणेन

इदं वचनमिति । (कै)

प्रत्याख्याने तु षष्ठ्या अनभिधानादिष्टसिद्धिर्बोध्या ॥ क्रियां प्रति जनकत्वेन विवक्षायामेषा संज्ञा । सम्बन्धित्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्यामिष्टापत्तिरेव सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति हरयः ॥

नेति च बोध्य इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्सम्पर्कमपश्यन्नपगादिति वर्त्तमानेभ्यो निवर्त्तते इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बन्धनपरिक्लेशा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र "ध्रुवमपायेऽपादानम्" (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

ग्रामनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ॥

"कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे" इति
रामायणश्लोकस्तु कस्य संयुगे इति योजनया व्याख्येयः ॥

निवर्त्तयतीत्यर्थः कथं तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो बिभेतीति प्रयोगो न ह्यत्र निवर्त्तिरस्ति । अत्रापि भीत्या निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो ग्राह्यः । तदेव बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोऽस्तीति उपात्तविषयमिदमपादानमिति । अतन्त्र एव प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यनुयोगेन ॥

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥

असोढग्रहणादिति । (कै)

अत्र कालोऽविवक्षितस्तेन पराजेष्यत इत्यपि भवति ॥

पराजेरसोढ । १ । ४ । २६ ॥ अध्ययनात् पराजयते । कृत्यसाध्यत्व-
धीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोऽत्रापादानम् ।
"पराजेरसोढ" इति सूत्रम् ॥ अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उत्साहा-

---

पराजेरसोढ । १ । ४ । २६ ॥ अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् । कथम्

पराजेरसोढ । १ । ४ । २६ ॥ पराजि क्वचिदभिभवे वर्त्तते यथा

पराजेरसोढ । १ । ४ । २६ ॥ परा पूर्वस्य जयते प्रयोगेऽसोढो-
ऽर्थोऽपादान स्यात् । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः । अत्रमंकथा
यम् । तत्र यद्वा प्रामार्या वचनम् । असोढ किम् । शत्रून् पराजयते

पराजेरसोढ । १ । ४ । २६ ॥ अत्र धातु पाठगतस्य जीयेतावन्
मात्रस्यानुकरणं ततः परापूर्वो जि पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो
द्रष्टव्य ॥ ननु प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञाया
प्रतिषेधात् असुबन्तत्वात् समासो न प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नाय
प्रसज्यप्रतिषेध धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोऽय यदन्यद् धातोरिति

न्यूनीभावेति । (कै)

शक्तिवैकल्येत्यर्थः ॥

पश्यामिति । (कै)

तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भावः ॥

भाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून् पराजयते इत्यत्र तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । आद्ये अनिष्टं धात्वर्थः । अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति तु न युक्तम् । तथा बोधाननुभवात् । असोढशब्देन

अध्ययनात् पराजयत इति । य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स

शत्रून् पराजयते इति । इह तु असोढग्रहणात् न्यूनीभावस्संप्रतीयते । अध्ययनात् पराजयते इत्यत्र । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र धात्वर्थे अकर्म-

---

अभिभवतीत्यर्थः । असोढ इति स्वार्थो भूतकालोऽविवक्षितः । तेन अध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् । वस्तुतस्तु असोढग्रहणं यथा शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञाबाधिते । इह सूत्रे पराजेरिति रूपे "विपराभ्यां

निवृत्त्यङ्गे इति । (कै)

षष्ठीसमास । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्त्तत इत्यर्थात् ॥

तदर्थालाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादिपर्य्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्त्तत इति भाष्येण सर्वथाऽध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य प्रयोगस्य इष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ॥

पश्यति दुःखमध्ययन दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

कत्वात यथा ग्रामाया वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यान निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्त्तनात् ॥

ते" इतिवत समर्थनीयम् । यत्तु परत्वात "घेर्ङिति" इति गुण इति हरदत्तेनोक्तम् तत् सूत्रभाष्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

त्यर्थं । व्यकर्मकस्यायमत्रार्थे तत्र यथा ग्रामाया वचन प्रत्युदाहरणे त्वभिभव वर्त्तते । विपराभ्या जेरित्यत्रार्थद्वयेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि प्रपञ्चो न्यूनीभावपूर्विकाया निवृत्तौ वृत्ते सिद्धम् । अध्ययनात् पराजयते कोऽर्थं न्यूनीभावेन ग्लान्या । ततो निवर्त्तत इत्यर्थं । तेन प्रत्युदाहरणे परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

अव्याप्त्युपपादकं

'यस्य खल्विति (भा)

भाष्ये ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वरूपेप्सितत्वं सर्वत्रास्तीत्यत आह

---

१ "यस्य तु खलु" इति उपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति परं विवरणे "यस्य खलु" इति पाठोऽस्ति ॥

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ यवेभ्यो गा वारयति ।

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा वारयति । यवेदस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिता स्युः । यस्य तु

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणमिति । भा । व्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः । यवेभ्य्येति । भा । यस्यात्मीया माषास्तस्य न ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । भा ।

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ वारणार्थानां प्रयोगे क्रियया

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ ईप्सितशब्दोऽयमभ्यभिप्रेतपर्यायकस्य स्यादिति यवानामात्मीयत्वे सत्यां च परकीयत्व एव स्याद् न

अभिप्रेति ॥ (कै)

आप्नुमिष्टा इति । (कै)

वारण प्रवृत्तिविघातः स च तद्व्यापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजको भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः क्वचित् क्वचित् तद्व्यापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजक' संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारः । एवं च तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रया इत्यर्थस्तदाह

मानशन्निति । (कै)

नाशाभावरूपफलेन व्याप्नुमिष्टा इत्यर्थ' । नाशाभावस्य भक्ष्यमाणाभावापर्यवसन्नस्तस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तं नायह. । माष-

---

व्ययेर्मायवक वारयति । कूपादन्धं वारयति । भक्षणसंयोगादिजनक-

खलु गावो न माषा कथं तस्य माषा ईप्सिता स्यु । तस्यापि माषा यवेप्सिताः । व्यातस्येप्सिता यवेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपादन्धं वारयतीति

यस्यात्मीया गाव परकीयास्तु माषास्तस्य न तु ईप्सिता ॥ तस्यापीति । भा । ईप्सितशब्द क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्द । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्नुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते

व्याप्नुमिष्टं कारकमपादान स्यात् । यवेभ्यो गा वारयति इड् 'वरणे

विपर्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेतं यदुतात्मीया गाव परकीयान्यवान्मा घसन्निति माभूवन्यवा वारयितुमीप्सिता वार्यमाणाना तु गवामीप्सिता ।

नाशे हि सति राजभयमधर्मश्च स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं माषा एवेति भाष्यात् गवामीप्सितत्वभावो लभ्यते इति सुतरामीप्सिततमत्वाभावेन कर्मत्वाभावाद् द्वितीया न स्यादत आह

भिन्नक्रम इति । (कै)

गवादिनिष्ठव्यापाराभावस्यैव मुख्यतयेष्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वात् तासां कर्मत्वमिति भावः ॥ ननु पूर्वोदाहरणादस्य को विशेष इत्यत आह

अन्धेति ॥ (कै)

ननु तदसम्बन्धिनस्तस्य कथं तदीप्सितत्वमत आह

व्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम् । "वारणार्थानामीप्सित." इति सूत्रात् । वारणार्थ-

---

कूपे ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि । अन्ध. । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्वयमन्धः कूपं मा प्रापदिति ॥ अथवा

इत्येतेभ्योऽसौ गा वारयति ॥ माषा एवेति । भा । एवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । भा । अन्धसम्बन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्न. । कस्तर्ह्यन्ध इति । भा । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्

चुरादिः । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां

नवात्र विशेष । अत. कर्त्तुरीप्सितः इति तर्हि न स्याद् अधर्मो यवकं वारयति । कूपादन्धमिति । नह्यभिकूपौ वारयितुर्वार्य्यमाणस्य वाभिप्रेतौ ।

तं प्रतीति। (कै)

माषाणां राजभयात् इतो नाशाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वा-
म्यभिप्रेतत्वे ऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह

वारणक्रिययेति। (कै)

क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलाश्रयत्वा-
दिति भावः॥

गमनादिक्रिययेति। (कै)

वारणधात्वर्थघटिकयेत्यर्थः। अत्र पक्षे भक्षणादिजनकव्यापारा-
भावानुकूलव्यापार एव वारयतेरर्थः। एवं च वारणार्थकधातु-

धात्वर्थफलाश्रयत्वमात्रेप्सितत्वम्। तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीना-
मपादानत्वम्। अनुकूलता चात्र योग्यता रूपैव। तेन प्रतिसिद्धे गवि

यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईप्सितं कूपेऽपि। इह अग्नेर्माणवकं वारयतीति
माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति। कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति अमावपि

मस्येप्सितत्वं मन्यते॥ तथापीति। भा। वारणक्रिययाप्तुमिष्ट इत्यर्थः।
अथवेति। भा। ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तुमाबस्याक्षेपान्निवार्यमाण-
स्यान्यस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्तते ऽपादानसंज्ञा।

वारयति क्षेत्रे। नन्विह परत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति कृतेऽपीप्सितग्रहणे

क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वार्यमाणस्याधारे गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमान-
त्वात् सिध्यति। अनयस्यापश्यन्नपि गन्ताय त्रिगमिषति। अन्यथा न

प्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवाचेप्सितत्वमिति भावः ॥ नन्वेव-मपि प्रधानकर्त्तुरपीप्सितत्वात् कथमेतत्प्राप्तिरत उक्तं

कर्त्तृमात्रस्येति । (कै)

कर्त्तृग्रहणं चोपलक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थज्ञानाभावात् कथं तद्विषयेप्सा इत्यत आह

अन्धस्य चेति ॥ (कै)

सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षस्यानाश्रयणं न तूपात्तस्य इत्यत उक्तम्

मन्यत इति ॥ (कै)

भक्षयत्यपि च यं वारयति तथापि न निवर्त्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अप्रवृत्त-वारणेऽपि अयं प्रयोगः । यदीमा गावस्तथा गच्छन्ति ध्रुवं सस्य नाशस्तन्नाशेऽ-

---

तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद् वक्तव्यम् कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सि-तेप्सितमिति वा ॥ वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेति

अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा तदाह "अन्यत्रापश्यत" इति । भा । अन्धस्ये-त्यर्थे । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्य मिगमिमर्ति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्ति स्यात् ॥ इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति । इष्टामेरिति । भा । कर्मसञ्ज्ञेति ।

गोषु ईप्सिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसञ्ज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेप्सित-ग्रहणम् ॥

क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । यवेभ्यो गा वारयतीति । वृञ् आवरणे चुरादि । अथात्र गवामपादानसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमोऽपीप्सितो भवत्येव

तन्वीप्सितमाषाणां न गवादीप्सितं नापि तस्यापादानत्वमिष्टमत आह

वारयितुरिति ॥ (कै)

यदीप्सितं कर्मेति । (कै)

कर्मशब्दो ऽत्र क्रियापरः । ईप्सितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः ॥

तस्य यदीप्सितमिति । (कै)

तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थः । भक्षणादिजनकव्यापारभावस्य हि नाशाभावान्धायतनादिफलमिति भावः । एवं च पूर्वोक्तसमाधानद्वयाभिप्रायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्थभेदाच्छब्दभेदमात्रेण

धर्मो राजभयं च बुद्ध्या प्राप्य निवर्त्तयतीति भाष्यात् । उक्तयामाराभावानुकूला निवर्त्तना च लभ्यते धात्वर्थः । अन्त्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूप-

---

वचनात् । वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । "कर्तु-रीप्सिततमं कर्म" (१ । ४ । ४९) इति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म

भा । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः । अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् । ईप्सिततमस्य तु उभयप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसंज्ञा । अमावपीति । भा । कारकाधिकारे प्रकर्षो न

यथा मुक्ततमोऽपि मुक्त परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति कर्मसंज्ञाया अवकाशः वारणार्थेभ्योऽन्यत्र अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ईप्सित-

लक्षणद्वयकथनमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ ननु प्रकर्षाविवक्षणेन अनवकाशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह

प्रकर्षेति । (कै(

अयं भावः । तरबादिः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे विधीयते । प्रवृत्तिनिमित्तं चात्रेच्छा तस्यां स्वतः प्रकर्षासम्भवेऽपि व्याप्यत्वादिविशेषणीभूतव्याप्तिगतः स गृह्यते व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपः । एवं च [1]प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-

१ "प्रकृतधात्वर्थ" इत्यारभ्य "सिद्धमेतत्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पतनमिच्छाविषयः । एवं नान्तरीयकविषयभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्तरि

इत्येव सिद्धम् ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो गा वारयति इति । पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यविनाशः सस्यविनाशे

विवक्ष्यते इत्यसङ्गतं तमनिर्देशं मन्यते ॥ कर्मणो यदीप्सितमिति । भा । तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति भाष्यवचने प्रवर्तते । ततश्च तस्येप्सितस्यापेरपादानसंज्ञा इत्यर्थः ॥ ईप्सितेप्सितमिति । भा । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषषष्ठ्या चात्र समासः । अन्यथा

तमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसंज्ञा । अयमपि प्रपञ्चः । अस्ति ह्यत्रापि बुद्धिपूर्विकाऽपायः कथं पश्यत्ययं यदि गावः क्षेत्रे गच्छेयुर्ध्रुवं सस्यविनाशः

भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं तच्च नात्राविति ॥ ननु कर्तृग्रहणात् सिद्धमेतत् प्रकृतसूत्रे इत्येप्सितेति कर्मणा कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृते धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न । लघुना तमग्रहणेन कर्तुरित्यस्य प्रत्याख्याने तात्पर्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

पश्यत्ययमिति । (भा)

विचारयतीत्यर्थः ॥

चैवं विषाद् वारयतीति प्रयोगो भवत्येव । विषस्य विषत्वेन इच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेन इच्छा विषयत्वात् ॥

ऽधर्मस्यैव राजभयं च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम् (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

क्तेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् ॥ कर्तुरिति । भा । प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात् कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्षित एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा ।

तस्य विनाशेऽधर्मस्य राजभयं च स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयतीत्यतो न चोदनीयं प्रयुदाहरणे चैत्रस्याधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८॥

"अन्तर्द्धिः" व्यवधानम् "यस्य च भावेन" (२।३।३७) इति सप्तमी ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८॥ मातुर्निलीयते कृष्ण।

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८॥ अयमपि योगः शक्योऽ-

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८॥ अन्तर्धत्ते इति।भा। तिरोभवतीत्यर्थः॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८॥ अन्तर्धाविति सप्तमी येनेति कर्त्तरि तृतीया। न च कृद्योगे षष्ठीप्रसङ्गः। उभयप्राप्तौ कर्मण्ये-

---

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति।१।४।२८॥ अन्तर्धाविति नेयं निमित्तात् कर्मयोग इति सप्तमी। यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य धान्येन योगोऽस्ति तथेहाप्यदर्शनमिच्छतीति इच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्धियोगो नास्ति। अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्य आत्मनोऽदर्शनमिच्छतीति तेनान्तर्द्धियोगोऽस्ति यस्यैवादर्शनं तस्यैवान्तर्धानमिष्यते। एवमपि निमित्तात् कर्मयोग इति किं निमित्तं गृह्यते। कारणं प्रयोजनं वा। कारणं चेच्छाहेन वद्ध। अत्रापि प्राप्नोति य एव बध्यते तत्रैव भाव्यमिति तस्मात् प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणम्। यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्ति इति चर्म द्वीपि-

येन (भा)

इति शैषी तृतीया । उभयोः प्रयोगाभावेन "उभयप्राप्तौ" (२ । ३ । ६६) इत्यस्याप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरिति "आत्ममाने" (३ । २ । ८३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्तर्द्धिनिमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकर्मकादर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः ॥ नन्वन्तर्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिद्धतीत्यत आह

छायाकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शनक-

---

वक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्वयं यदि मामुपाध्यायः

वेति नियमात् । व्यवधाने सति यत् कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तत् कारकमपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । लीङ् श्लेषणे दैवादिकः ।

ष्टनमस्य प्रयोजनम् । इह तु अन्तर्धानमदर्शनस्य कारणम् । अन्तर्हितः खल्वसौ न दृश्यते । तस्माद्विषयसप्तम्येषा सत्सप्तमी वा । येनेति कर्तरि तृतीया । ननु च दर्शनेन योगात् कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या भाव्यम् । उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वत्रादर्शनस्यात्मा । तन्त्वात्मने इति न श्रूयते । मा भावि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायामात्मन इति गम्यते । अन्तर्धिनिमित्तमिति । अन्तर्धिना कारणेनेत्यर्थः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा । अथवा बहुव्रीहिर्दर्शनस्य समानाधिकरणं विशेषणं सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् लभ्यत एवेत्याह "तत् कारकम्" इति । "अन्तर्धत्त" इति । तिरोभवतीत्यर्थः । "निलीयत" इति । लीङ् श्लेषणे दैवादिकः ।

तिरोभवतीति । (कै)

आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थः । निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्वृत्तेः "ध्रुवम्" इति सूत्रेणैव सिद्ध-मिति बोध्यम् ॥

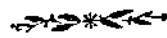
र्त्तान्नापादानम् । तत्पूर्व्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः । तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृकर्तृकत्वप्रत्यासत्तिगम्यम् ॥

पश्यति ध्रुवं प्रेषणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपाये अपादानम् (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

अन्तर्धाविति चिन्त्यप्रयोजनम् । न दिदृक्षते चौरान् इत्यत्र हि परत्वात् कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

"चौरान्नदिदृक्षते" इति । आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम् । ननु परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति । सत्यम् । अयमपि प्रपञ्च कथं पश्यत्येव यद्युपाध्याय पश्येद् ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वा भवेदिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । येनेत्यस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छतः प्रियस्यैव स्यात् । ध्रुवमित्यनु-वर्त्तिष्यते एव तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत् । असति हि तस्मिन् अन्तर्धौ ध्रुवमपादानसंज्ञं भवति तच्चेद् ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थं स्यात् । न च भवमिच्छति यच्चेच्छति न तत्ध्रुवमित्यवाचकं स्यात् ।

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥

व्यापार इति । (कै)

उपयुज्यते फलाय इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

आरम्भकाः । (कै)

गीतश्रोतॄणां मध्ये मुख्याः ॥

यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । (कै)

"प्रवृत्तिर्"च व्यापारसामान्यं "यत्नेन" इत्यस्य श्रति यत्नेनेत्यर्थः ॥

व्यापारमात्रे इति । (कै)

कारकाधिकारादिति भावः ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ २९ । उपाध्यायादधीते । उच्चारणोत्तर-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ । उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आरम्भकोपयोगो यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामो ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति । एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वस्योप-

---

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ । उपयोगो व्यापार' स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्ग सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थ । प्रकर्षगतिरिति । आ। व्यापारमात्रे लक्ष्ये

ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । (कै)

यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाध्ययनं तदा नटाच्छृणोतीति भवत्येवेति बोध्यम् ॥

अयमर्थ इति । (कै)

उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः ॥

नियमः । (कै)

भिक्षाचरणभूशय्यादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणानियमाना-मुपलक्षणमित्याहुः ॥

उभयथेति । (कै)

नटं विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं कुलाल-पितृवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनया वा कारकत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

कालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । उच्चारणा-

---

योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीयः । यो ग्रन्थार्थयोः ॥ अथवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ॥ किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् । कश्चात्र विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । भा । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । भा । उभयथा सम्भवादेतदर्थं नायं प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । भा । यथा मर्षं हस्तादपक्रामन्तं न पुनर्हस्ते तद्भवति

अनुयोगे इति। (भा)

अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति। (भा)

अपादानादिभिरसङ्कीर्तितत्वं च ' तत्प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम्। कर्मयुक्तांशोऽपि तत्र परिगणन-लभ्य एवेति बोध्यम् ॥

अस्तु तर्हि कारकमिति। (भा)

गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धि-रिति तद्विवक्षैवेति भावः ॥

अयोऽत्रापादानम्। अपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र। उपाध्यायान्निःसरन्तं ग्रन्थमधीतेरर्थः। अतिप्रसङ्गस्यानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम् ॥

वा । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति (१ । ४ । ५१) । अस्तु तर्ह्यकारकम्। अकारकमिति चेदुपयोगवच-नानर्थक्यम्। वा। यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम्। अस्तु तर्हि कारकम्। ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। परिगणनं तत्र क्रियते।

एवं शब्देऽपि प्रसंङ्ग इत्यर्थः। सन्ततत्वादिति। भा। शब्दस्य ध्वन्यका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीय-मानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फो-टरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः। अथवेति। भा। यथा ज्वाला-रूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात् तत्वेनाध्यवसीयमानं सन्ततं

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति। (भा)

अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते। एवं चापक्रमजनितविश्लेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्यापादानत्वं सिद्धम्। उपाध्यायादपक्रान्तं शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः॥ शब्दानामपक्रमणं न युक्तमिति शङ्कते

यद्यपेति॥ (भा)

शब्दस्य व्यञ्जकाध्वनय इति। (कै)

पुनः पुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः॥ ननु तेषां भिन्नत्वात् कथं तद्रूपानुसरणं स्फोटस्य स एवायमित्येकता प्रत्ययोऽत आह

सादृश्यादिति॥ (कै)

यथा ज्वालारूपमिति। (कै)

प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः॥

दुहि याचि रुधि प्रच्छि भिक्षि चिञाम्

इति॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम् उपाध्यायादधीत इति। अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम्। यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति। सन्ततत्वात्॥ अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति॥

तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्ततान्युच्यन्ते। ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य। तथा चोक्तम्।

"वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते।
केचिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित" इति॥

सन्ततमिति । (कै)

तथा व्यवहारविषय इति भावः ॥ *वायोः कश्चित् परमाणूनां शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित् । कश्चिद् ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते ॥

तदुक्तं हरिणा

---

* वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥
लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।
स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥
तस्य कारणसामर्थ्याद्वेगप्रचयधर्मिणः ।
सन्निपाताद्विभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्तयः ॥
अणवः सर्वशक्तित्वाद्भेदसंसर्गवृत्तयः ।
छायातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः ॥
स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।
अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥
अथेदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते ॥
स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः ।
वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते ॥
अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्तते ॥
विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ।
प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥
अजस्रवृत्तिर्यः शब्दः सूक्ष्मत्वाचोपलभ्यते । (नोपलभ्यते)
व्यजनाद्वायुरिव स स्वनिमित्तात्प्रतीयते ॥

"लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्त्तिना ।
स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥"

वक्तुरिच्छा इत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता ॥ तथा

तस्य प्राणे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता ।
विवर्त्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते ॥
शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी ।
यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते ॥

षड्जादिभेदः शब्देन
व्याख्यातो रूप्यते यतः ।
तस्मादर्थविधाः सर्वाः
शब्दमात्राः सुनिश्चिताः ॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्त्तत ॥

इति कर्त्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपाश्रया ।
या पूर्वाहितसंस्कारो बालोऽपि प्रतिपद्यते ॥
आद्य करणविन्यास प्राणस्योर्द्धं समीरणम् ।
स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥
सा सर्वविद्याशिल्पानां कलानां चोपबन्धनी ।
तद्वशादभिनिष्पत्तौ सर्वं वस्तु विभज्यते ॥

"अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः ।
छायातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः ।
स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।
अभ्राणीव प्रतीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥"

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते ।
तन्मात्रामव्यतिक्रान्तं चैतन्यं सर्वजन्तुषु ॥
अर्थक्रियासु वाक् सर्वा
समीहयति देहिनः ।
तदुत्क्रान्तौ विसंज्ञोऽयं
दृश्यते काष्ठकुड्यवत् ॥
प्रविभागे यथा कर्ता तथा कार्ये प्रवर्तते ।
अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते ॥
स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रक्रम्यते यथा ।
तथैव रूढतामेति तथा ह्यर्थो विधीयते ॥
अत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्यपाश्रयात् ।
दृश्यतेऽलातचक्रादौ वस्त्वाकारनिरूपणा ॥
अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।
प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥
तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।
तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते ॥

अन्तर्वर्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरितः प्राणो वायुस्तेजसानुगृहीतः शब्दतामापद्य शब्दघनसंहन्यमानया प्रकाशमानया युक्त्यान्तःसन्निवेशिनः शब्दस्याविभक्तं विम्बमुपगृह्णातीत्येकेषां मतम् ॥

तथा

[१]"अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितम्।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन [२]विवर्त्तते ॥"

"ज्ञाता" वृत्तिविशिष्टमन्तःकरणम् ॥

---

१ "अथेदमान्तरं ज्ञानम्" इति पाठोऽप्यस्ति।
२ निवर्त्तते।

नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुरूर्ध्वमाक्रमन् उर प्रभृतीनि स्थाना न्याहन्ति तेन चान्त स्थितशब्दस्य कत्वादिनाभिव्यक्तिरित्यपरमतम् ॥

आचार्य्य खल्वप्याह

"आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया।
मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्" इति ॥

अपर आह। मनोऽभिहत कायाग्नि प्राणमुदीरयति स नाभेरु-द्यन्मूर्धन्यभिहतोऽन्येन पुनरुच्चलाभिहन्यमान ख इति क इति वा ध्वनि सम्पद्यत इति ॥

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्त्तीनामन्तर्वहिश्च ध्वनिरवस्थित। स एव केश्चिदाकाश इति पठ्यते। तत्र यथा सूक्ष्मस्य वायोर्व्यञ्जनादभिव्यक्ति तथा सूक्ष्मो ध्वनि स्वनिमित्तैरभिव्यक्तप्रचितप्रक्रियारूपः श्रोत्रदेश प्राप्त उपलभ्यत इत्यर्थ ॥

शब्दः प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्यधिष्ठानश्च ताभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभि-व्यक्तोऽर्थं प्रत्याययति तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टः प्राण ऊर्ध्वमभिप्रवृत्त स्तत्तत् स्थानेषु प्रयत्नानुविधायाघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्त्तते स च प्राण-विवर्त्तं पृथिवीकललन्यग्रोधादिवद्भेदं प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदानुरागं सन्निवेशयति ॥

"स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः"

"तेजसा" जाठरेण । "पाकम्" दाहम् ॥

"वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते"

असौ स वृत्तिमनोयुतः प्राणस्तदाह

सर्वा ह्यप्यर्थजातय सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिष्ठाना । ता क्रियात्माभिव्यक्तिमधिष्ठानपरिणामे स प्रतिलभमाना वाच्यवाचकभावरूपेण भेदेन प्रतीयन्ते ॥ एवं ह्याह

"वागेवार्थं पश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं सन्निहितं सन्तनोति ।
वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते" इति ॥

सविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वोऽर्थे शब्देन निरूप्यमाणो व्यवहारमवतरति । अत एव असंविज्ञातपदानां विशेषावधारणं निबन्धनपदप्रत्ययमन्तरेण न जायते । गोपालादयोऽपि हि निबन्धनपदानि प्रकल्प्य गवादिविशेषविषयं व्यवहारमीहन्ते । तस्मात् सर्वत्र शब्दाध्यारूढो भेदवानर्थः शब्दशक्तिसंसृष्ट शब्दविषयया बुद्ध्या प्रकाश्यत इत्यर्थं ॥

यथैव मृद्गर्भसमन्वयान्मृद्विकारोऽघटं व्यवस्थापयन्ति तथैवाम्नाये सम्भूतभोग्यभोक्तृशक्तिर्वागात्मनो बहुधा कर्यात्मनाम्नातं सर्वत्र शब्दमात्रासमन्वयात् । तमाम्नायमेवाह छन्दोभ्य इति ॥ अन्यत्रापि । "ऋङ्मयो यजुर्मय सामयः वैराज पुरुषो वै यज्ञस्तस्यैता लोकां एवास्तिस्र आहुतयस्ता वै त्रयो लोका" इति ॥ तथा "एष वै छन्दस्यः साममय प्रथमो वैराजपुरुषो योऽग्रमसृजत तस्मात् पशवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्पतिभ्यो दिश" इति ऋग्वर्णोऽपि

"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्"

इति ॥ पुराकल्पोऽप्याह

"विभज्य बहुधात्मानं स छन्दस्य प्रजापति ।
छन्दोमयीभिर्मात्राभिर्बहुधैव विवेश तम् ॥

"अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसा सोऽपि पच्यते ॥"

तद्धर्मेण दाहेन दाह्यवशादेव ॥

---

१ तेजसैव विवर्त्तते ॥

शाब्दी वाग् भूयसी येषु पुरुषेषु व्यवस्थिता ।
अधिकं वर्त्तते तेषु पुण्यं रूपं प्रजापतेः ॥
प्राजापत्यं महत्तेजस्तत्प्रावैरिव संवृतम् ।
शरीरभेदे विदुषां स्वां योनिमुपधावति ॥
यदेतन्मण्डलं भास्वद्धाम चित्रस्य राधसः ।
तद्वाग्भमभिसम्भूय विद्यायां प्रतिलीयते" ॥
"भेदोद्ग्राहविवर्त्तेन ह्याकारपरिग्रहा ।
आम्नाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा ॥
एकत्वमभिनिष्क्रान्ता वाङ्नेत्रा वाङ्निबन्धना ।
पृथग्व्यवस्थितं भासन्ते वाग्विभागा गवादयः ॥
षड्द्वारां षडधिष्ठानां षट्प्रबोधां षडव्ययाम् ।
ते मृत्युमतिवर्त्तन्ते ये वै वाचमुपासते" ॥
"प्रविभज्यात्मनात्मानं सृष्ट्वा भावान् पृथग्विधान् ।
सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्त्तते" ॥
सर्वो हि विकार आत्मैवेति केषाञ्चिद्दर्शनम् ।

स च प्रतिपुरुषमन्तः सन्निविष्टो बाह्य इव प्रत्यवभासते वस्तुतस्तस्यैकत्वादमूर्त्तत्वादरूपत्वाच्च व्यवहारमात्रमिदमन्तर्बहिरिति अपरेषां मतम् ॥ एकस्य चितितत्त्वस्यायं परिणाम इत्यादि सत्तावादिनां दर्शनम् । चैतन्यं भूतयोनि (भौ)ति जठरोदरस्वतप्रविभज्यत इत्येकेषां मतम् ॥ अन्येषां तु

"विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग् विधैः"

"श्रुतिरूपैः" ध्वनिरूपैः सहेति शेषः ॥

"प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते" इति ।

"प्राणः" सवृत्तिकमनोरूपान्तःकरणयुतः । एतावतैव ज्ञानस्य शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

दर्शनं यथा महतोऽग्नेर्विस्फुलिङ्गा सूक्ष्मा वायोरभ्रसङ्घातश्चन्द्रकान्तादिभागिन्यस्तोयधारा पृथिव्या वासावारोहप्रसवान्यग्रोधा इत्येवमादिपरमात्मवादिना विद्याभाष्येभ्य प्रतिपत्तव्यम् । एवम्भूत सर्वोऽपि प्रपञ्च यथा श्रुत्या प्रक्रम्यते । श्रुत्यान्त सन्निवेशिना शब्देन सुखदुःखादिभावेन प्राणिषु बहुधा प्रक्रम्यते दर्शते स तथैव तत्र शब्दे रूढतामेति । अत एव तया श्रुत्यार्थो विधीयते निश्चीयते न शब्दोऽर्थं इत्यर्थ । श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूपं सन्निविष्ट यत सा तमर्थं जनयतीव स हि तस्या प्रत्याख्यात्मनानित्यमवस्थित । न हि वाह्य वस्तुगत सत्त्वं श्रुतिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशव्यापिक्रियायां शब्दभावनानुगतायामलातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकायां तेषा शब्दाना स्वानुगतार्थेनार्थवत्ता प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्वाकार सत्यप्यनुमानवलीयस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासत्सु च शशविषाणादिषु श्रुतिरेवार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेऽपि । एव च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धेऽत्यन्तसिद्धे वार्थे वोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्यम् ।

इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च तत्राद्यो व्यावहारिक पुरुषस्य वागात्मनः प्रतिविम्बोपग्राही अन्यस्तु सर्वव्यवहारयोनि संहृतक्रम सर्वेषामन्त सन्निवेशी प्रभवो विकाराणामाश्रय । सर्वकर्मणामधिष्ठानं सुखदुःखयो सर्वत्राप्रतिहितकार्यशक्ति परिच्छिन्नभोगक्षेत्रावधि सर्वमूर्तीनामपरिणामा प्रकृति वोधरूपतया नित्यप्रवृत्तप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्या पर्यन्यवदभिवच प्रसवोच्छेदशक्तियुक्त सर्वेश्वर सर्वशक्तिमहान् शब्दवृषभ-

दर्शनम् (के)

सिद्धान्तः ॥

प्रवादः । (के)

शास्त्राणि ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावीदृशबुद्धिकृतापायविवक्षानभिधानान्नेति नाति प्रसङ्गः ॥

तस्मिन् खलु वाग् योगविदो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीन् अत्यन्तं संसृज्यन्ते । आह च

"चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा" (ऋग्वेद ४ । ५८ । ३) इत्यादि ऋग्वर्णः ॥

व्यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे संस्क्रियमाणेऽपभ्रंशापगमादाविर्भूते धर्मविशेषे नियतोऽभ्युदयः । तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगमधिगम्य प्रतिभां तत्त्वप्रभवां भावविकारप्रकृतिसत्तां साध्यसाधनशक्तियुक्तां सम्यगवबुध्य नियतं क्षेममाप्नोतीत्यर्थः । आह च

"प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितः ।
क्रमसंहारयोगेन संहृत्यात्मानमात्मनि ॥
वाचः संस्कारमादाय वाचः स्थाने निवेश्य च ।
विभज्य बन्धनान्यस्याः कृत्वा तां छिन्नबन्धनाम् ॥
ज्योतिरान्तरमासाद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहम् ।
परेण ज्योतिषैकत्वं छित्वा ग्रन्थीन् प्रपद्यत" इति ॥

"वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद् वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वाग् उद्यते । तै-सं ६ । ४ । ७ । ३ ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

ननूपादानकारणे समवेततयोत्पद्यमानस्य कथं ततोपक्रम इत्यत आह

लोकेति । (कै)

यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रान्तत्वव्यवहारः ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । उमा-

---

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ ३० ॥ अयमपि योग. शक्योऽवक्तुम् ।

जनिकर्त्तुः प्रकृति । १ ४ । ३० ॥ अपक्रामन्ति ता इति । भा ।
लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि यदस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छती-

---

जनिकर्त्तु प्रकृति । १ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरुपादानं स्यात् । पुत्रात् प्रमोदो जायते । इह जनिरुत्पत्ति । जनिरुत्पत्ति-रुद्भव इत्यमरः । इनजादिभ्य' इति जनेर्भावे इञ् जनिघसिभ्यामिणित्यादि सूत्रेणेण् वा । जनिवध्योश्च इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्त्तेति षष्ठीतत्-

---

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । जनेः कर्त्ता जनिकर्त्तेति कर्मणि यथा समासः । अयमेव च निर्देशो ज्ञापयति "कर्त्तरि चे" ति प्रतिषेधो नित्य इति । क' पुनरसावित्यत आह "जन्यर्थस्येति" । एतदुक्तं भवति । जनिशब्दोऽयमिञादिभ्य इति जनेर्भाव इञमुत्पाद्य व्युत्पादितः । "जनि-

तन्त्राश्रयाः । (कै)

शास्त्राश्रयाः ॥ "तर्काश्रया" इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

तत्रास्तीति । (कै)

जन्मोत्तरमिति भावः ॥

दानकारणमत्रापादानम् । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृति-रुपादानकारणम् । मृद्घटादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरितिबोधः ।

कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते इति ।

त्युच्यते । तर्काश्रयस्तु प्रक्रियाभिदन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसम-वेतं कारणेभ्योऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशस्वपपरिणामाभ्युपगमात्ता-

---

पुरुषः । कर्तरि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्यः अत एव ज्ञापकात् । यद्वा शेषषष्ठ्या समासोऽयम् निषेधस्तु कर्मषष्ठीविषय इति "कारक" इति सूत्रे कैयटः । तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्धात्वन्तरयोगेऽपि भवति अङ्गादङ्गात् सम्भवतीति यथा । एतेन इक् श्तिपौ धातुनिर्देशे इति इका निर्देशेऽयमित्याश्रित्य

वधो म" इतिवद्विप्रतिषेधः । अन्यार्थवाची न तु "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इति इक्प्रत्ययान्तः । गमहनेत्युपधालोपप्रसङ्गात् । नाप्यागन्तुकेनेकारेण धातोर्निर्देशः । शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्रा सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थ-द्वारको योगः स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य । अङ्गादङ्गात् सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे तथापि भवतीति । "प्रकृतिः"

द्रव्यान्तरारम्भेति । (कै)

खण्डपटादिरीत्येत्यर्थः ॥

परिणामेति । (कै)

साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात् पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तदवस्थापूर्वारूपेण परिणाम इति भावः ॥

ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त इत्यर्थः । निःसरणं लोकप्रसिद्धाश्रयं

अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवान्यास्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

स्त्यपक्रमः ॥ यदीति । भा । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः ॥ सन्ततत्वादिति । भा । अविच्छे·

गमहनेत्युपधालोप अर्थासङ्गतिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समाहिताः । अत्र प्रकृतिग्रहणमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधाद्" (वेदान्तदर्शन—अ १ । पा ४ । सू २३) इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"

इत्यस्य विवरणं "कारणम्" इति । उपादानकारणमित्यर्थः । अन्ये तु ध्रुवग्रहणमनुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहणं कारणमात्रपरिग्रहार्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावुक्तं कारणमिति न पुनरुपादानकारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति । किं पुनः सत् जायते उतासत् । न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि

जन्मायोगादिति । (कै)

वैकल्यादिति भावः ॥

कर्तृत्वासम्भवादिति । (कै)

किं चैवं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कलिकावस्थायामसत एव गन्धस्य विकलावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एवं च सर्वपुष्पेषु विकलमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं बालोऽविद्यमानस्य

यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकव्यवहारात् । स च व्यवहार

दादित्यर्थः । यथा बिलाद्दीर्घभोगो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैवदुक्तमित्याहुः । ननु सतो जन्मायोगादसतश्च

इति पक्षमीमुपरम्भिकामाह । अन्ये तु पुत्रात् प्रमोदो जायते इतिवृत्तिस्वरसात् प्रकृतिशब्दकारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे यतो वेति सामान्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपरः "छागो वा मन्त्रवर्णात्" (मीमांसाद—अ ६ । पा ८ । सू ३१) इति मायन्यायात् । "अहमेव

जन्मनः प्रागेव सत् किं जन्मना । अथैवमपि जन्म जायस्व जायस्व इत्येव घटो जायते । नाप्यसत् । असतः कर्तृत्वायोगात् । शशविषाणादेरपि जन्मप्रसङ्गाच्च । उक्तमत्र—

"पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥"

शुक्रशोणितादेर्यौवने उत्पत्तौ तृतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ उत्तरम्

बुद्धीति ॥ (कै)

कारकरूपम् । (कै)

कारकत्वम् ॥

उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम् ॥

कर्तृता सम्भवात् पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायते इति प्रयोग । नैष दोष । बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियाया कारकरूपोपगमात् ॥

वक्ष्याम" इति सामानाधिकरण्यं श्रूयते तच्च चतुर्धा भवे । बाधायामभेदे तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये । भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं आविद्यकः सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसाया स्पष्टम् ॥

इति । एतच्च "ध्याम्मदत" इत्यत्र उपपादयिष्यामः । किञ्च अस्माकमनेन दुस्तर्केण । अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोगः स उपपादनीय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्च । लोके हि यद् यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते । लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण शब्दप्रयोगः । अर्थतत्त्वं तु यथाभवत्वन्यथा वा ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भेद एवापामिति । (कै)

सादृश्यमूलकोऽपि नाभेदाध्यवसाय इति भावः ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः । तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम् । हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति बोधः । हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशत इति वार्थः ॥ प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । प्रथ-

---

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ सन्ततत्वादिति । भा । सादृश्यनिबन्धन-

---

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भूकर्तुः प्रभवः प्रागवत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तसु उपक्षये । भावे क्तः । विगततस्ता वितस्ता । अक्षोभ्या इत्यर्थः । अत्रोपलभतेः कर्मव्यापारे प्रभवतिर्वर्तते । प्रकाशत इत्यर्थः । भौवार्थानामित्यारम्भोऽयं धातुसूत्रभाष्ये

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भूः । सम्पदादित्वात् क्विप् । अथापि प्रभवशब्दो द्रष्टव्यः । न हि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः

मर्थं ल्यबन्तार्थक्रियाकर्म ॥ आसनात् प्रेक्षते इत्यादावुपदिश्य इत्याद्यर्थाधिकरणे प्रथमार्थं । प्रासादादिती निःसरता चक्षुषा तद्वृत्त्या वा प्रेक्षत इति च्यर्थं । प्रासादस्यपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्यत इति भाष्यमतम् । वनाद् ग्रामो योजने योजन वा । अत्राव्यवहितोत्तरत्व पञ्चम्यर्थं । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्व प्रथमासप्तम्योरर्थं । एव च वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोध । कार्त्तिक्या आग्र-

---

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादाप । यदपक्रामन्ति

तत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थ ॥ अथवेति । भा । वस्तुतोऽत्र भेद एवापायमिति भाव ॥

प्रत्याख्याता । तथाहि । चोरेभ्यो बिभेति । भयान्निवर्त्तत इत्यर्थ । त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थ । पराजयते । ग्लान्या । निवर्त्तत इत्यर्थ । वारयति । प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन निवर्त्तयति । निलीयते । निलयनेन निवर्त्तते इत्यर्थ । अधीते । उपाध्यायान्निःसरन्त शब्दङ्गृह्णातीत्यर्थ । ब्रह्मण प्रजा जायते इत्यत्रापि । ततोऽपक्रामति । यथा वृक्षात् फलमिति । लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणापायो बोध्य । प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वक निःसरणमर्थ । अत्रेद वक्तव्यम् । निवृत्तिनिःसरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथा कथ चिदुक्तप्रयोगाणां सम-

---

किं तर्हि सोपसर्गस्य भुव । "कर्त्तेति" । भवत्यर्थस्य कर्त्तेत्यर्थ । भुवो वा धातो । कथं पुनर्धातोर्नाम कर्त्ता स्याद् धातुर्वै शब्द शब्देऽसम्भवेऽर्थे कार्यं विज्ञास्यते । तस्य उपलब्धये भावे क्त । विगतौ वक्ता वितस्ता

हायणीमासे इत्यत्र सावयवकत्वं पञ्चम्यर्थः । साव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । कार्त्तिक्यवयवकभिन्नतिथ्यन्तकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्ति- राग्रहायणीत्यर्थः । वनान्निष्क्रम्य योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः । योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः । कार्त्तिक्या इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति भाष्यमतम् । अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते स्वार्थे साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ सर्वत्र तत्तत्- कारकत्वविवक्षायां षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं चेति तत्त्वम् ॥

किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवाऽन्याश्चान्याश्च प्रादु- र्भवन्ति ॥

र्थेनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः । नटस्य शृणोतीति- वत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानपक्षमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु भातीव मनोरमम् । एवं च शुश्रूषाविराम इत्यादिवार्त्तिकमप्यावश्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्त्तिक- मतमेवेह प्रबलमिति यावद्बाधं साधु । तथा ध्रुवं भयहेतुरसोढ इत्यादि- संज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः परत्वात् तत्तत् संज्ञा प्राप्तावपि शेषत्वविव- क्षायां न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वादित्यवधेयम् ॥

इति । अपयन्तीत्यर्थः । 'प्रभवत उपलभ्यत इति' । उपलभ्यतेः कर्म- व्यापारे प्रभवतिः प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रकाशत इति यावत् । एतेन गत्यर्था- भावात् पूर्वोक्ताक्षिप्तं दर्शयति । अनेकार्थत्वाद् धातूनामक्रियार्थे इति । अयमपि प्रपञ्चः । कथं भवनपूर्वके निःसरणे प्रभवतिर्वर्तते ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्। १।४।३२॥

नन्वसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह

उपाध्यायायेति ॥ (कै)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कारकचतुर्थ्याः सम्प्रदानत्वप्राप्तिमानर्थः। सा प्राप्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रात्। कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मचतुर्थीं निमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्मप्रत्ययपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्वैबल्यं बोध्यते। अत एव श्रौते सोमे मैत्रावरुणो दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थी श्रुत्या मैत्रा-

---

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मग्रहणं किम-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मग्रहणमिति। भा। उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम्।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति सम्बध्नाति ईप्सति वा तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात्। न च युगपत् कर्मत्वं करणत्वं च कर्ममिति वाच्यम्। क्रियाभेदेनाविरोधात्।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२॥ कर्मणा करणभूतेनेति कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत् कर्म च करणं च भवति क्रियाभेदात् दानक्रियायां करणम्। दीयमानया हि गवा प्राप्य उपाध्यायमभिप्रैति

करणभूतयेति । (कै)

स्वरूपकथनम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

दानक्रियाभिप्रेतगव्योपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासम्बन्धो बहिरङ्ग इति भावः ॥

वरणसंस्कारकमिति मीमांसकाः । यत्तु तत्तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धजन्यफलं गोत्वाभक्तसुखादितद्भागित्वेन य इच्छाविषयः स सम्प्रदानमिति । तन्न । सूत्रादावैवोच्चत्वोक्तार्थालाभात् । तथा शाब्दबोधाभावाच्च । यदपि इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न । देवो रूपवान् इत्यादौ उद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् । देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः । तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदप्रवृत्तितावच्छेदकतया सिद्धं पदार्थान्तरमेव । क्वचिद्

र्थम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीप्युच्यमाने कर्मणा एव सम्प्रदानसंज्ञा

यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद् गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति

दानक्रियाया हि कर्म । अभिप्रापणक्रियाया करणम् । दीयमानया गवा हि शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गां ददाति । अत्राभिप्रैतीति पदद्वयम् । न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य

समाप्नोति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वो हि इण् ईप्सतिना समानार्थः । अभिप्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते । उक्तञ्च

"अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥"

नन्वेवमिति। (कै)

दायोग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणादिति भावः॥

प्रकर्षयोगः। (कै)

सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः॥

प्रत्याख्यातत्वादिति। (कै)

सिद्धान्तेऽप्यनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः॥ अत्र

इच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत्। विप्राय गा ददाति इत्यादौ विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपकं दानमिति बोधः। स्वत्वोद्देश्यता-निरूपकत्वं सम्बन्ध। सम्प्रदानविप्रीयमिति विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोधः। क्रियाकारकभाव सम्बन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोचितम्। पितृभ्यः श्राद्धं दद्यात् इत्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्र-

---

प्रसज्येत। कर्मग्रहणे पुन क्रियामात्रे न दोषो भवति। कर्मनिमित्तत्वेनाश्रो-

---

प्रत्र'। कर्मण एवेति। भा। सत्युभयसमावेशेऽन्तरङ्गत्वात् कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थ। नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात्। वचनसामर्थ्यात्

इति वार्त्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्त'। भाषाविषयत्वे बाधकं तु तत्रैव वक्ष्याम। अत्र वृत्तिकारा'। अन्वर्थसंज्ञेयं सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमिति। तेनेह न। रजकस्य वस्त्रं ददाति। प्लतः हस्तं ददाति।

त्यागो दानं त्यागस्याङ्ग शेषभूतं कर्मणा गवादिनेप्सितमाप्नुमिष्टं सम्प्रदानता लभते। अनिराकरणाद्वा। एवमस्त्विति अनुमानाद्वा। देवेभ्य' सुमनसो ददाति। याचकाय भिक्षा ददाति। उपाध्यायाय गां ददाति। न तु निराकुर्वन् सम्प्रदान भवतीति श्लोकार्थ। अत्र केचिदाहुः। "कुगति-

कर्मणेति।-(प्र)

निर्दिष्टस्य शेषत्वं,"यमि"ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वं प्रतीयते इत्यजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम्॥ यदा तु ग्रामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा भवत्येवाजां ग्रामं नयतीति।' ननु संज्ञिनिर्देशार्थं तदावश्यकमत आह

अध्याहारेणापीति॥ (कै)

स्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपदाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः। परस्वत्वे हेतुश्च त्याग एव। अत एव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः। प्रतिग्रहस्तु सत्यासु गुणं पुण्यमित्युक्तेः। प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न दोषः। संसृष्टिस्थले साधारण-

---

यते॥ अथ यं स ग्रहणं किमर्थम्। कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्य-

---

तर्हि पर्यायः स्यात्। कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्ग-बहिरङ्गव्यवहारः॥ ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थकः स्यात्।

इह हि ददातिर्गौणः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः॥ भाष्ये तु नैतत् स्वीकृतं खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति। "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यादि प्रयोगात्। रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षया बोध्यम्। नन्वेवमशाम्नयति

प्रादयः" (२।२।१८) इत्यत्र वार्त्तिकम् "उदात्तवता तिङा गतेः समानवचनम्" इति। "यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो क्रतुना पर्यभूषत्। यो यः शम्बरमन्वविन्दत्। पश्चान्न ऋते किं विजयन्ते। यो वै

श्रुतेति। (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थः॥ एवं च यः स इत्येव लभ्यतेति भावः॥

सार्थादिति। (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽ"ध्रुवमपायेऽपादाने चाहीयरुहोः" (५।

स्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात्। परस्वत्वानुकूलेत्युपात्तम्। तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात्। उपेक्षा तु न नियमतः परस्वत्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोग। विक्रयोऽपि न तथा। मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात्। स्वत्वं च दानादि नाश्यं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम्। तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यम्। स्वं

मानेऽभिप्रयत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत। यं स यष्टव्ये पुनः क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः॥ अथेति। भा। अध्याहारेणापि सर्वनाम-द्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्न॥ अभिप्रायत एवेति। भा॥ श्रुतपदार्थसम्बन्धे-

---

ग्रामममिति नयति कर्मभिरङ्गैः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्व स्यादिति चेन्न। यमभिप्रैतीत्युक्ता हि यमिति निर्दिष्टस्य प्रेप्सितत्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः प्रेप्सतत्वं च प्रतीयते। यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति कर्तुः प्रेप्सितत्वं

प्रयवयतामप्येनं प्रतिपद्यते" इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र। "यद्वृत्ता-न्नित्यम्" (८। १। ६६) इति नित्यमिति निघातप्रतिषेधात् तिङन्त-मुदात्तवत्। सत्य यमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात् विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति। नेति वयं तस्य छन्दोविषयत्वात्। यदि "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" अजां नयति ग्राममिति अजेनयति क्रिया

४। ४५) इति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहीधातुयोगेऽपादानत्वप्रापणात् पञ्चमी सार्थेन त्यज्यते इत्यर्थे कोऽयं प्रयोगः ॥

आक्षिप्यत इति। (कै)

निराक्रियत इत्यर्थः ॥ भाष्ये

पश्यामि इत्यादि व्यवहारात्। तत् साक्षात्कारे च तदीय स्वत्वाप्य तदीय यथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानं हेतुः। सम्प्रदानमनेकधोक्तम्।

"अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्" इति।

आद्यं देवता। प्रेरणया याचकः। अनुमत्युपाध्यायः। खण्डिकोपाध्यायः तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः। चपेटा प्रहृत-

---

न दोषो भवति। यं स ग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते।

नैव निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः। कर्तृसंज्ञायाप्यकर्मको धातुश्चकाम्यः स्यात्। ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रापि शिष्या-

---

क्रियाफलस्य शेषत्वं च। न चेह ग्रामं प्रत्यजा शेषभूता तथा च प्रयोजककर्तृत्वे प्रासनवत्। मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डदानं न प्रतिपत्तिः। किन्तु द्वितीयापेक्षया

कर्मभिः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानतां प्राप्नोति। न प्राप्नोति। किं कारणम् कर्मणेति करणे तृतीयेत्युक्तम्। न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गौः करणमेवमजाग्रामसम्बन्धे। इष्टसिद्धा समानार्थे तु [illegible]। तथा हि यमभिप्रैतीत्युक्ते यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः करणस्य शेषत्वञ्च प्रतीयते। यथा "कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति

यं सम्प्रत्येतीति । (भा)

संनिहितसम्प्रदानस्थले दानस्य तत्काले विप्रसन्तोषरूपदृष्टकालेनापि कालवत्त्वात् तत्रैव स्याद् असन्निहितसम्प्रदानस्थले विभाय ददातीति प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ "उपाध्यायाय" इत्यत्र संनिहितायेति शेषः ॥ "अग्ने" विप्रकृष्टायेति शेषः ॥

करतलम् । "न शूद्रायमतिं दद्याद्" इत्यादौ बोधनार्थः । मतिशब्देन तज्जनकं वेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ अधीनीकार्यं तदर्थः । शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति । अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः । पत्ये शेते इत्यादौ शयनादिक्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम् । पिण्डीमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षा कारकत्वदर्शनात् । इहेरयाह

अथाभिग्रहणं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव

योपाध्यायस्य गौर्दीयते इति स्यात् ॥ ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनो-

---

पणीयस्या चतुर्थीश्रुत्याऽर्थकर्मेत्युक्तम् । अत्र वार्त्तिकम् । "क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्" पत्ये शेते । भाष्यकारास्तु सन्दर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म । तथा च सूत्रेणैव सिद्धम् । प्रतीयमानक्रिया-

---

कर्तुः शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते । किं च "नीवह्योः हरतेश्चापि" इति द्विकर्मकेषु नयतिः परिगण्यतेऽतोऽपि ग्रामस्य न भविष्यति । अथ किमर्थं महती संज्ञाक्रियत इत्याह "अन्वर्थसंज्ञाविधानाद्" इति । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्

आभिमुख्यमात्रे इति । (भा)

कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिशतीत्यर्थः । स चोद्देशः सर्वत्रास्तीति भावः ॥

संख्यावदिति । (कै)

अन्यथा विप्रेभ्यो गां ददातीति न स्यादिति भावः ॥

"सन्दर्शनं प्रार्थनायां व्यवसायं त्वनन्तरा ।
व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥
पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधने मता" इति ।

सन्दर्शनं फलविषय सङ्कल्पः तत्प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना साधनम् । अभिलाषे सति निश्चयकरणात् । व्यवसायस्त्वारम्भे ऽमानस्या-

---

समर्थेति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यात् ।

फलत्वाभावात् । तथाच सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः ॥ निर्भर्त्स्यत इति । भा । आक्रुश्यत इत्यर्थः । अयेति । भा । कर्मणा

पेक्षोऽपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविश पिण्डीमिति वत् । सूत्रकारश्चाह "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" (२।३।१४) इति । न चैव-मपि अददाति कर्मत्वात् क्रियायश्चां कर्तृत्वमेवेति वाच्यम् । भाष्ये कर्मण-

---

संज्ञाया ददाति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्यर्थः । एवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति प्रत- पृष्ठं ददातीत्यत्र चतुर्थी न भवति । अदानत्वात् । किं पुनर्दानम् । दानं किञ्चिदुद्दिश्य पुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वत्यागः । यथा ब्राह्मणाय जलं ददाति । देवेभ्यः सुमनः । याचकाय भिक्षाम् । उपाध्यायाय

न्यायसिद्ध एवेति । (कै)

।अयमभ्युपगमवादः ॥

निन्दतीति । (कै)

गर्हे कुत्सायामिति स्मृतेः ॥

प्रवृत्तौ साधनं तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियाकर्मत्वं लभते । पूर्वस्मिन् काले या क्रिया साऽपरस्मिन् उत्तरकालभाविनि साधनम् । सापेक्षतया सिद्धस्यैव ससाधनत्वात् । सन्दर्शनं तु न क्रियासाध्य फलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात् । एवं च "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम् ॥ पतिसम्प्रदानकमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शपनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये । कटं करोतीत्यादौ तु नैवं दोष्या सत् । अनभिधानात् । क्रियया

उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिग्रहणे पुनः

यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः ॥ आभिमुख्य इति । भा । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्

संज्ञास्वीकारात् । नन्वेवं कटं करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वं स्यात् । वचनबलाच्च कर्मसम्प्रदानत्वयोः पर्याय । अत्राहुः । नैवं वार्तिकं सार्वत्रिकम् । किन्तु प्रयोगानुसारात् नियतविषयं धातूपात्तव्यापाराश्रय एव

गाम् । खड्गिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिकां ददाति । "न शूद्राय मतिं दद्याद्" इति । करतलप्रहारश्चपेटिका । रजके तु पुनर्ग्रहणाद्दानाभावः । उपमानात्तु ददाति प्रयोग । तत्र कारकशेषत्वात्कटस्य शृणोति इति यत् षष्ठी । कर्मणेति किम् । यावता उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्या-

निश्चयं करोतीति । (कै)

उद्देश्यत्वप्रदर्शनाय इदम् । एवमुत्तरत्र "उपसृत्ये"त्यपि । "उपाश्रित्य" इति पाठान्तरम् ॥ भाष्ये

क्रियां हीति । (भा)

एवं बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते ॥ भाष्ये

यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति वार्त्तिकमते तु मतिसम्प्रदानकप्रयनमिति बोधः । तत्तत्संज्ञाद्वैविक्त्यत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात् । पशुना रुद्रं यजते इत्यत्र पश्वाश्रयः करणत्वशक्तिमान् । उद्देश्य' कर्मता शक्तिमान् । कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्त्तिकात् । पशुकरणको रुद्र-कर्मको याग इति बोधः । अग्नौ किल पशु प्रक्षिप्यते । तदुद्देशेनोपाक्रियते इति भाष्यम् ॥

क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्द आदि कर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रेषति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं

कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः ॥ ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत् कालस्याविवक्षा भविष्यतीति

प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धन्तया-ऽभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तन्नेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चो-

---

भयस्य वाभिप्रेयमाणत्वं यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद् गोः कर्मसंज्ञेति । पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणत्वे अन्तरङ्ग-

न सिध्यतीति । (भा)

छविमकर्तृत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु पश्य धावति इत्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह

क्रियन्तरेति ॥ (कै)

हरये रोचते भक्तिः । विषयतासम्बन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलत्वात् समानाधिकरणे व्यापारे रुचेरर्थः । तत् फलभूतप्रीतेः समवायेना-श्रयो हरिः सम्प्रदानत्वशक्तिमान् "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" (१ । ४ । ३३ ।) इत्यनुशासनात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः प्रीधातोरर्थः । अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्नोति विशेषणापवादोऽत्र चतुर्थी । केचित्तु प्रीतिविषयता-

---

भवति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादा-नेन प्रदर्श्यते इति भाष्यकारस्याभिप्राय ॥ श्राद्धायेति । भा । श्राद्ध

त्पत्तिविक्लित्यादेकफलावच्छेदेनैकोक्ततया क्रियया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कटं करोत्योदनं पचतीति गत्यर्थेषु तु भेदोऽभेदश्चेत्युभयं विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगः । अभेदविवक्षायां

स्वात्कर्मण एव गवादेः स्यात् । कर्मसंज्ञा तु ददाति कर्मणोऽन्यत्र साव-काशा । कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न स्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावोऽपि । यं स ग्रहणेऽक्रियमाणेऽभिप्रैतुरेव सम्प्रदानसंज्ञास्याच्छ्रुतपदार्थसम्बन्धे सति तेनैव निराकाङ्क्षत्वादध्याहारोऽनुपपत्तेः । सत्यपि वा अध्याहारे यः स

भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शनादाह।

एकदा एकात्मन्येवेति। (कै)

अचेत्यं भाष्यं कर्त्तरि कर्म इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ननु सन्दर्शनादीनां सर्वत्र भावात् सर्वत्र सम्प्रदानत्वं स्यादत आह

मापद्यमानं मोदकं लौल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवं च हेतुसंज्ञाभावे णिचोऽभावाद्धेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्त्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः। हरिसम्प्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति-बोधः। हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत्। ये तु प्रीयमाणार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं सम्प्रदा-

---

कथम्। क्रियां हि लोके कर्म इत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि। किं

निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः। युद्धायेति। भा। युद्धविषयं संनाहमपूर्वकं

तु ग्रामं गच्छतीति तथा च "गत्यर्थकर्मणि" (२।३।१२) इति सूत्रं प्रत्याख्यास्यते। उक्तञ्च हरिणा

"भेदस्य च विवक्षायां पूर्वां पूर्वां क्रियां प्रति।
परस्याङ्गस्य कर्मत्वात् तत्क्रिया यद्यं कृतम्।

इत्येवाध्याहारात्। तत्र उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात्। कर्मसंज्ञायां हि कर्तृत्वं समन्योपलक्षणार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्तृत्वाभावेऽपि गोः कर्मसंज्ञा युज्यत एव। तथा च शापाद् चीयत इति कर्मणि लकारोत्पत्तिः। अभिप्रायकं शिष्

यदात्विति । (कै)

एवं च "पत्ये शेते" इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देश्यकं शयनं करोतीत्यर्थः ॥

भेदेनेति । (कै)

तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

नत्वमितीच्छन्ति । तेषां प्रीयमाण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्याः प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम् । अभिलषतेश्च विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-प्रीत्यनुकूल प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य श्लाघ्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः सम्प्रदानत्वम् ॥ गोपीस्मरात् कृष्णाय श्लाघते । अत्र श्लाघतेर्बोधविषयास्तुतिरर्थः । बोधस्य फलतावच्छेदकः

कर्म करिष्यतीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो

निश्चयं करोतीत्यर्थः ॥ पत्ये शेत इति । भा । पतिमुपश्लिष्य शेते इत्यर्थः । न सिध्यतीति । भा । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्म-

---

क्रियाया समुदाये तु पदैकत्वं विवक्षितम् ।
तदा कर्मक्रियायोगात् साध्यैवोपचर्यते ॥
भेदाऽभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।
तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥

यावता कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बध्नातीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एव । अभिप्रयइत्येऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् । ततश्च यमेव संप्रत्येति तस्यैव स्यात् । यमगात् यं चैष्यति तत्र न स्यात् । अभिप्रयइत्ये पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दश्चादिकर्मणि ।

यथा कटं करोतीति । (कै)

तत्र हि कटकर्मकक्रियात्वेन बोधो न तु तस्याः क्रियायाः विद्यमानमणिसंदर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मत्वं तद्रूपेण बोधविषय इति भावः ॥

सम्बन्धो रन्तिदातुस्तिस्र गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादि । स्मरादिति हेतौ पञ्चमी । बोधाश्रयस्य "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" (१ । ४ । ३४) इति सम्प्रदानत्वम् । ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम् । ननु स्मारस्याद् यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम् । स ह्यन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् । तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुकृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिबोधविषया-

---

भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । "कर्तुरीप्सिततमं कर्म"

कारकभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भाव ॥ क्रियापीति । भा । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभाव । प्रविश पिण्डीमित्यादाविवाभि-

---

विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभे यदि ।
आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यानं समं भवेद्" इति ।

अस्यार्थः । कर्म स्वारस्येन क्रियेप्सितत्वप्रयुक्तकर्मसंज्ञयैवोपपद्यते यत्क्रियते । न तु सम्प्रदानसंज्ञयाण्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ द्वावपि

तत्रोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् कालान्तरावच्छिन्ना क्रियाऽऽश्रीयते । ननु यथा "तेन दीव्यति" (४ । ४ । २) त्यादौ सहायकारणयोरविवक्षा सिद्धा । सत्यम् । अयमेव न्यायसिद्धोऽर्थं उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यते परात्वभिप्रेतोऽयम् ईषन्नीयस्तदाभिव्यक्तं कार्यमेव । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति

पशुं रुद्राय ददातीति (भा)

भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह .

एतच्छन्द इति ॥ (कै)

ननु पूजायां पशोः करणत्वाद्रुद्रस्य च कर्मत्वात् किमुपसंख्यानेन इत्यत आह

ख्यातिरिति बोधः। स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादिगम्यम्। अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परश्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति भावः। कर्मसंज्ञापवादोऽयम्। कृष्णस्येप्सिततमत्वे तु परत्वात् कर्मत्वमेव। यदा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया सन् समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरकत्वाद् हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम्। स्तुते इत्यत्र

(१।४।४९) इत्युच्यते कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात्।

त्यजतीत्यर्थ इति । (कै)

अत्रार्थे लदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

त्यजति (कै)

इत्यस्य अग्नाविति शेषः ॥ तदुक्तं भाष्ये

अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ (भा)

द्योतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्याहारः । समन्तोभिया चात्मादेस्तथास्थापनं बोध्यम् । एवं च गोपीकर्तृका कृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूला क्रियेति बोधः । तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूला स्थितिरर्थः ॥ श्लयेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलश्लथकरणमर्थः । कृष्णसम्प्रदानकबोधानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूलश्लपथकरण-

---

क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संदर्शनक्रियया वा

विषयेवाश्रीयत इति प्रयोगस्यासंकरः ॥ कर्मणः करणसंज्ञेति । भा । एतच्छन्दोविषयम् । "सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त" इति यथा प्राप्तमपि

त्यादावभेद विवक्षैव "चेष्टायामनध्वनि" (२।३।१२) इत्येतत्प्रत्युदाहरणयोरपि अभेद विवक्षैव । मनसा हरिं व्रजति । अध्वानं गच्छतीति त्रिधा चेदम् । यदाह

कर्म । तथा हि । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कंचिदर्थं संपश्यति इदमीदृशमिति तद् दृष्टं प्रार्थयते अपि ममेदं स्यादिति ततस्तदुपायभूतां क्रियां पश्यति अनया एतत् फलमिति । तत प्रार्थ्यते कथमियं निष्पद्यतामिति ततस्तत्साधनानि समवधार्य कर्तुमध्य-

नन्वेवं "रुद्राय ददाति" इत्युक्तमनुपपन्नमत आह

तद्रुद्रायोपह्रियत इति। (भा)

"तत्" तेन प्रक्षेपेण "रुद्राय" रुद्रमुद्दिश्य "उपह्रियते" ददातीति व्यवहार इत्यर्थः॥ अग्नौ दग्धे स्वत्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यक-त्यागे ददातिर्भाक्त इति भावः॥

मिति बोध । यदा । श्लाघादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थ । स्तुत्वा कृष्ण-मात्मानुरागं बोधयति । ज्ञुत्वा त्वं कृष्णं बोधयति । स्थित्वा प्रपथेन त्वं कृष्णं बोधयतीत्यर्थ । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्वा ज्ञुत्वा स्थित्वा प्रपथेन कृष्णस्तसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थ ॥ भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। एष् अवस्थान इति धातोर्णिचावस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः। तद-र्थाश्रयस्थित्याश्रयसम्बन्धी सम्प्रदानं "धारेरुत्तमर्णः" (१।४।३५) इति

प्रार्थयति क्रिययावाऽध्यवस्यति क्रियया वा। इह य एष मनुष्य प्रेक्षा-

---

प्रयोगो भवति॥ पशुना रुद्रं यजत इति। भा। रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थ.। केचिदन्वर्थसंज्ञाया विज्ञानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदान-

---

"अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्" इति॥

अनिरा कर्ते यथा। सूर्याय अर्घ्यं ददाति। नात्र सूर्यः प्रार्थयते न

वस्यति। प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव। यथा प्रविश्य पिण्डीमित्यत्र भक्षय इति गम्यते। सूत्रकारश्च सूचयति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" (२।३।१४) इति। एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्य ददाति कर्मत्वात्। 'नियर्हत इति" नास्तिक्यान्निर्स्ति इत्यर्थः। गर्हं गल्ह

अन्वर्थेति । (कै)

सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्रापि स्यादत आह

दानं चेति । (कै)

तत्र ददाति प्रयोगस्तु उपमानात् कारकशेषत्वात् षष्ठीति भावः ॥

सूत्रात् । हरिकर्तृको भक्तसम्प्रदानको मोक्षकर्मकाय स्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् । अत्रोक्तमर्थदानक्रियया आप्यस्य निमित्तं यतोऽसौ तद्दृश्यं ददाति । ददातिश्च न श्रूयते इत्य-श्रूयमाणक्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रिया-निमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमितिबोध्यम् । तदुक्तम् ।

पूर्वकारी भवति स बुद्धा तावत् कंचिदर्थं सं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फला-

---

संज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यक्षापि । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च

वानुमन्यते न च निराकरोति । प्रेरकं यथा । विप्राय गां ददाति । ननु दानस्य तदर्थत्वात् तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव तत् किं सम्प्रदानसंज्ञया । नैवम् । दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था कारकाणां क्रियार्थत्वात् ।

कुत्सायामनुदात्तेत् । "युद्धायेति" युद्धाविषयं संनाहपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । गद्धतिः स्वरितेत् । "पत्ये शेते" इति । पतिमुपश्लिष्य शेत इत्यर्थः । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणस्यापि भवति कटं करोतीत्यादावपि प्राप्नोति । वचनाद्धि कर्मसम्प्रदानसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । नैतत् सार्वत्रिकं किं तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन नियताविषयम् । "कर्मणा करणसंज्ञा" इत्यादि ।

अन्यथापीति । (कै)

"पत्ये शेते" इत्यादावपीत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

न शूद्राय (कै)

इत्यस्य

"हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम् ।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते"

इति ॥ ननु ऋणं नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानम् । तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्यो दृष्टविशेषो वोभयथापि नेह प्राप्तिः । मोक्षस्य उत्तमर्णस्य ऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाभावादिति चेन्न । अवश्यदेयत्वेन तथापि ऋणव्यवहारात् ॥ पुष्पेभ्यः स्पृहयति । स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची । इच्छानुकूलमनः संयोगादि-

---

वाचिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥ एवमपि कर्मणः कारकसंज्ञा वक्तव्या

क्रियाग्रहणस्य "गत्यर्थकर्मणी" ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते ।

सम्प्रदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात् तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ संज्ञारम्भादिति हेलाराजः ॥ तदेतत् सूचितम् । त्यागाङ्गकर्मणेप्सितमिति । कर्मसम्प्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये । पशुना रुद्रं

एतच्छन्दोविषयं "सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते" इति यथा प्राप्तमपि प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मणेति आश्रितं प्रयोगाश्च बहवः । "अग्नये चरुं निर्वपेत्" "देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्" "देवेभ्यो हव्यं वहन्तः छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा" । "यस्त्वमाशुषे त्वम्" । "शं न करत् पर्वते" इत्यादयस्तन्मते क्रियाग्रहणं न कर्त्तव्यम् । कथं यत्र सम्प्रदानस्य-

मतिम् (भा)

तज्जनकशास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः ॥ द्वितीये ददातिः संयोगे लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥

व्यापारवाची च । फलावच्छिन्नेच्छावाची च वा धाते "स्पृहेरीप्सित" (१ । ४ । ३६) इति सम्प्रदानत्वम् । तत्र हीप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम् । न तु फलस्य धात्वर्थत्वात्प्रसङ्गः । कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्य इत्युक्तम् । शेषषष्ठ्यपवाद एतत् सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्पसंप्रदानिका इच्छेति बोधः । अन्ये कर्मत्वम् । पुष्पाणि स्पृहयतीति । सम्प्रदानस्यापि तत्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येव ॥

सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपक्रियते इति ॥

"न शूद्राय मतिं दद्याद्"

इति । खड्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति च ॥

यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । एतच्च वचनं उक्तोदाहरणमात्रविषयम् । अत एव सुबव्ययेन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते लोके तु यजेः पूजार्थत्वात् पशोः करणत्वं सिद्धम् ॥

मिष्यते तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धं तयाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं यत्र तु नेष्यते तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चौदनाद्येकफलावच्छेदेन एकीकृतया क्रिययाऽप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कटं करोति । ओदनं पचतीति । गत्यर्थेषूभयम् विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षायां ग्रामं गच्छतीति प्रयोग इति "गत्यर्थकर्मणि" इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः। १ । ४ । ३७ ॥

नु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तद्वत आह एकेनैवेति। (कै)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः। १। ४। ३७। हरये क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यति असूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः क्रुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहेः। धात्वर्थ-स्योपसंगृहीतत्वादेतावकर्मकौ। विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसम्बन्धिनो हरेः "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः" इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम्। हरिसम्प्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यापवादत्वम्। उत्कर्ष-विरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या। शौचाचारादि-गुणविषये दम्भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया। एते चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्रकृतस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्यैव

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः। १। ४। ३७। किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः। किं चातः। यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते। अथ

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः। १। ४। ३७। किमेत इति। भा। ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात् सन्देहानुपपत्तिः। एवं तर्हि चित्त-दोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। किमर्थमिति। भा। एकेनैव धातुनार्थस्य उपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः। नानार्था इति। भा। क्रोधो रोषः। द्रोहोऽभिचारः। ईर्ष्या परगुणासहनम्। असूया परगुणविध्वंसनम्।

(क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १। ४। ३७ ।) (अ. १। पा. ४। आ. ३)

सूत्रेऽर्थग्रहणादिति भावः ॥

अभिचार इति । (कै)

दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणासहने एतत् स्वस्य तदधिकगुणसम्पादनकफलं गुणविध्वंसनं गुणेषु दोषत्वाविष्करणम् ॥ नन्विदमयुक्तं न हि योषादीनां सामान्यं कुपि धातावस्तीत्यत आह

क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वम् । कुपक्रोध इति तु तद्वृत्तिकोपत्व-सामान्यमादाय । कर्मसंज्ञापवादोऽत्र । हरिसम्प्रदानोत्कर्षविरोधीत्यादि-क्रमेण बोधः । तद्वात्सर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्वात्सर्थफलाश्रयस्यात्र सम्प्रदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्य्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीत् इत्यादेर्व्युदासः । मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । द्वेषस्तु बलवद्-दुःसाधनताज्ञानजन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । औषधं द्वेष्टीति यथा । एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्य्यालोचनं धात्वोरर्थः । तदर्थप्रश्नविषयसम्बन्धिनः कृष्णस्य "राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः" (१ । ४ । ३९) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् । कृष्णसम्प्रदानकमर्थात् कृष्णसम्बन्धिप्रश्नविषयशुभा-शुभपर्य्यालोचनमिति बोधः । विप्राय गां प्रतिशृणोतीत्याशृणोति वा । अत्र

नानार्थाः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि नानार्थाः कुपौ निब-

---

कुपाविति । भा । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारण-मित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां यदर्थे यं प्रतिकोप इति विशेषणमित्यर्थः । तेनेह न भवति भार्य्यामीर्ष्यतीति । भा । यदीदं गृह्यमाणां न सहत इत्ययम-र्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमात्र ईर्ष्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । भा । ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात् कथं पौर्वापर्यम् । एवं तर्हि प्रथमा-मनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकारवाक्यव्यापारानुमीयमाना-

कुपौ धाताविति ॥ (कै)

अनभिनन्दनम् (कै)

प्रीत्यभावः ॥

प्रवर्त्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्त्तनाश्रयस्य "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता" (१ । ४ । ४०) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति च इत्यत्र शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्र "अनुप्रतिगृणश्च" (१ । ४ । ४१) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ शतेन शताय वा परिक्रीतः इत्यत्र करणस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम् । शतव्यापारस्य दानम् ॥ फलेभ्यो याति अत्राहर्त्तुमिति तुमुन्नन्तार्थकर्मचतुर्थ्यर्थः । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः ॥ एतद् बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता । यत्तु फलेभ्य इत्याहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः । कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति । तन्न । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" (२ । ३ । १४) इति सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात् ॥ यागाय याति । अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादचतुर्थी । घञर्थं तुमुना समानार्थः । यागफलकं यानमिति बोधः ॥

सामान्यमस्ति । नह्यकुपितः क्रुध्यति न वा कुपितो द्रुह्यति न वा कुपित ईर्ष्यति न वा कुपितोऽसूयति ॥

माश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः ॥ न वा कुपितो द्रुह्यतीति । भा । यत्र विषये सम्प्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावाद् यं प्रतिकोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् ॥ भार्यामीर्ष्यतीति । भा । विनापि कोपात् प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान् द्वेष्टीत्यत्र सम्प्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विषिर्वर्त्तते यथौषधं द्वेष्टीति ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

अथ कारकाधिकारात् क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्ववत् करणमित्यर्थः। अतिशयश्च यद्व्यापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तत्त्वम् ॥ ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया तत् सार्थकमत आह

साधकतमं करणम्। १ । ४ । ४२ ॥ करणत्वञ्च करणता प्रकृष्टत्वम् । सा च प्रकृष्टि यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा अधिकरणादिव्यापारव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव ॥ तदाह इति

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणं किमर्थं साधकं करणमित्येवोच्येत । साधकं करणमितीयुच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करण-

---

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ । तमग्रहणमिति । भा । कारकाधिकारात् साधकत्वे लब्धे पुन साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्न । सर्वेषामेवेति । भा । प्रकर्षगतिर्यतश्च प्रतिपादयिष्यते । तत्र यथा-

---

साधकतम करणम् । १ । ४ । ४२ । क्रियायां प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ । किंतु सत्याद्यपि च येन मत्कृतमात्र "निरूढिरपाकरोति" इत्यादि साधकतमादिविषयं च [illegible]

कारकाधिकारादिति ॥ (कै)

ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरत आह

तत्रेति ॥ (कै)

संज्ञाद्वयेति । (कै)

कारकसंज्ञैव कार्या ऽन्वर्थसंज्ञया च स्वातन्त्र्यः संज्ञाचेद्भ्यः कारके तृतीयेत्येव कार्यमिति भावः ॥ ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्वयोः परत्वानवकाशत्वयोरसम्भवादाह

"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत"

संज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमब्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्ववत्तावत् संज्ञा

सामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात् ॥ नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परि-

"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" ॥

ततो वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतमं साधकतमम् ॥ ननु सामग्र्यधीना क्रियासिद्धिर्ना खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेऽपि क्रियानिष्पद्यते तत् किमपेक्षः कारकाणां मध्ये एकस्यातिशयः योग स्यात् । उच्यते । दात्रादेः

विषयभेदेति ॥ (कै)

सावकाशत्वे (कै)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्तः संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उत्कृष्टत्वाच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तुसत्तेत्युक्तम् । अत एव दात्राद्यनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां बलेन लुनाति इत्यादि भवति तदाह "वस्तुत" इति । इदमेव वस्तुकरणमिति न नियमः निश्चिताधिकरणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् बाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च । इह तर्हि धनुषा विध्यति अपायमुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा (१ । ४ । २४) साधक-

---

हरतीति लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । भा । अत्र

इति ॥ काष्ठैः पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिकं करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

छेद्यमध्यानुप्रवेशो व्यापारः । काष्ठादेः पाके प्रज्वलनजनितोष्मसम्बन्धानुप्रवेशः । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिः । नैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशस्तद्व्यापारानन्तरं वा क्रियानिष्पत्तिः सम्भवति । अतः

"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्" ॥

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह

अत्रेति ॥ (कै)

अपादानादन्यत्रेति । (कै)

काष्ठैः पचतीत्यादौ। उदकदाने आभिरूप्यस्यानियामकत्वादाह

वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षस्य कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्यमानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव चक्षुषा यथा दीपिकया पश्यतीति भवति । करणं तृतीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वयः तस्य च

त्वाद्य करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । एवं तर्हि लोकत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि

संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयत्वाभावादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति ।

"वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः" ।

विवक्ष्यते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रियां प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापारः प्रकृत्यादौ विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं भवतीति । यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या अपि तनुतरकपालतया प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति स्थाल्या पच्यत इति । उक्तं च

कन्यादानार्थमिति । (कै)

दृष्टं कन्यासुखमन्नादि ॥ अदृष्टम् परलोकः ॥

न चासाधके इति । (भा)

संज्ञाया इति शेषः ॥

स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करण-वाणीयो वध इति वाणकरणक इति वार्थ इति तत्वम् । अत्र बहुव । करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न फलांशे प्रत्व्दशक्तिस्वभावात् । अत एवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणा भिया नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत एव सोमेन यजेत इत्यादौ छान्दसीमत्वर्थ-लक्षणेति मीमांसका । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् ।

साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । यच साधकतममिति विज्ञास्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्य कारक-

---

भा । कन्यादानार्थम् । न चानभिरूप इति । भा । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात् कन्यादानस्येति भाव ॥ तरतमयोगौ नास्तीति । भा । कथं पुन केवलयो

ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुन श्रुति प्रकर्षार्थास्तु किं तमपा । सत्यम् । अस्मिन् प्रकरणे सामर्थ्यगम्यप्रकर्षो नाश्रीयत इति

"वस्तुतस्तदनिर्देश्यम न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः" ॥

इति । न चैव कर्तुरपि करणविवक्षा प्रसङ्ग । भिन्न जातीयत्वात् । सकल-

लक्ष्यते इति । (कै)

अत एव ततः स्वार्थे ष्यञि तारतम्यमित्यतिशये सिध्यति । तरतमेत्यतिशयार्थमव्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थकं तयामित्यव्ययं बोध्यम् ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्प्रतीतानुकार्येणातिशयप्रतीतिरिति चिन्त्यम् ॥ नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईप्सितमात्रस्य कर्मत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

उत्पत्तिविशिष्टकरणावच्छेदे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावधारणेति वदन्ति । फलेऽप्यन्वये युगपत् फलांशस्य भावना निरूपितं करणत्व स्वकरणनिरूपितं साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्याद् इति सावधारणेत्यन्ये ॥

प्रकृत्या चारुरित्यादौ "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" (वा) इति

संज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदाऽऽगमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनैव स्यात्

प्रत्यययोः प्रयोग । नैष दोषः । प्रकृत्यनुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यप्रत्ययौ प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थौ लक्ष्यते । तत्र तमश्रुतिस्तल्लक्षापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्य

ज्ञापयितुं तमप् । तेन गङ्गायां घोष इति सिद्धम् । यदा च तीरधर्ममाधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे

साधनविनियोगकारी खल्वसौ । न च प्रत्ययो निष्पन्नेन सह स्पर्धते । कथं तर्ह्यनेन दीपिकया रथेन गच्छत इति बहूनां करणत्व यावता तेष्वपि यदा कर्मोपकारकं तदेव करणं युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्षं करण-

तत्र तमेति॥ (कै)

बुद्धिकल्पित इति। (कै)

अपादानमिति महासंज्ञयैवापाये ध्रुवे लब्धे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रकर्षविवक्षायामत्र न स्यादिति भावः॥

सामीप्यमात्राश्रयेणेति। (कै)

तृतीया। सा च सर्वविभक्त्युपचार इति भाष्ये स्पष्टम्। प्रकृतिर्यावदाश्रयभावी धर्मविशेषः। तेन तत्सम्बन्धिचारत्ववानिति बोध। प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः। बहुश्चाचारादि। बह्वाचारद्वारा याज्ञिकत्ववानिति बोधः। यद्वा। प्रायशब्दः सम्भावनार्थः। सम्भावना विषय-

---

ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि

प्रकर्षो नाश्रीयते। सांकाश्यकेभ्य इति। भा। बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु मुख्य। यत्र कृत्स्न इति। भा। सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवी स्यात् इत्यर्थ। गङ्गायामिति। भा। गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा।

वर्तते तदा न प्रयोजनम्। तत्राये विभक्तिर्न स्यादधिकी। यविभक्ती न स्यादेवेति तु "येन विधि" (१।१।७२) इति सूत्र एव

स्यादिप्रयो न सकाचार्यां तेन सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ समिपत्योपकारकत्वात् सिद्धं करणत्वम्। तमप्ग्रहणं किमिति। कारकाधिकारात् सिद्धे साधकत्वपुनः साधकग्रहणं प्रकर्षार्थं भविष्यतीति प्रश्नः। गङ्गायां घोष

तेनापीत्यर्थः । अपिनैकदेशशक्तिताश्रयेणेत्यस्य संग्रहः ॥

प्रकल्पितेति । (कै)

सम्पूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार इति भाव. ॥ तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्याः शक्यमेवेति बोध्यम् ॥

स्थाल्या पच्यत इति । (कै)

प्रतनुतरकपालतयाचातिशयविवक्षा बोध्या ॥

याज्ञिकत्ववानिति बोध । प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका इति बोध । "नाम्ना सुतीक्ष्ण" इत्यत्र नाम प्राप्य तीक्ष्णत्ववान् इति बोध । एवं "चरितेन दान्त" इत्यादौ । "सुरथो नाम राजा" इत्यादौ नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थ । यद्वा नामभूतसुरथ-

---

सिद्धं भवति । तथाधारमाचार्य्यं किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गाया

अस्मात्श्रापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशय करणस्येति चेत् यद्व्यापारानन्तर क्रियाप्रसिद्धि यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वम् ।

निराकृतम् । द्वितीये तु प्रकृतिवाच्यत्वेऽणिकौ । ननु उभयं मुख्यमस्तु परम्परा सम्बन्धस्तु संसर्ग । नैवम् । कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थे साक्षात्

इति । असति तमबग्रहणे आधारो नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्याधेयेन । तेन इहैव स्यात् तिलेषु तैलं पयसि सर्पिरिति । गङ्गाया घोष इत्यत्र न तमप् ग्रहणं तु ज्ञापयति इह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यप्रकर्षो नाश्री-

अश्वेन यथा इत्यादिष्वपि प्रत्यासन्नस्य कस्य चिदेव करणत्वं स्यादिति भावः ॥

संनिपत्येति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥

शब्दाभिन्नो राजेति बोधः । "नाम्ना चन्द्रकला" इत्यादौ नामभूतचन्द्रकला शब्दाभिन्न इत्यर्थः । एवमवच्छेदकत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षाया पटत्वेन जनत्वं प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात् साधु । अत्र च सर्वत्र कथंचित् करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण तृतीयेति भाष्यसंमतम् ॥

नाव । कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

यथा स्थाल्या पचत इति । कारकान्तरापेक्षस्य करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यन्वेन दीपिकया यथा अश्नातीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात् करणत्वं सिद्धम् ॥

सम्बन्धेन विशेष्यतायाः व्युत्पन्नत्वात् । अपादानप्रकरणोक्तानि च बहून्युदाहरणानि तमप् प्रत्ययस्य प्रयोजनानीति बोध्यम् ॥

यते । तेनेहापि भवति । देशधर्मो घोषं प्रति आधारभावः घोषस्यपर्यन्ते तदेदं तमं प्रत्ययस्य प्रयोजनं यदा तु गङ्गा शब्दतीरे वर्त्तते तदा न प्रयोजनम् । आधेयेन व्याप्तिसम्भवात् मुख्य एवाधारभाव इति ।

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥

अनूपपूर्वो वसिरत्याद्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह

अर्थग्रहणं इति । (के)

अस्य तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । आद्यर्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्यथरार्थः ॥

उपान्वध्याङ्वस । १ । ४ । ४८ । उभयत कृष्णं गोपा । कृष्ण-सम्बन्धि पार्श्वद्वयसम्बन्धिन्य इति बोध । धिक् कृष्णामभक्तम् कृष्णाभक्त-सम्बन्धिनी निन्दा इत्यर्थ । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽध अध्यधि वा लोक हरि । द्वितीयोपर्यादे समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभाग

उपान्वध्याङ्वस । १ । ४ । ४८ । वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध । वा ।

उपान्वध्याङ्वस । १ । ४ । ४८ । वसेरश्यस्येति । भा । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची अधिकरणे षष्ठी । अश्यर्थस्य वाचकोयो वसिस्तस्येत्यर्थ । अथवा प्रोडोऽर्थ अर्थ न स्वर्थोऽश्यर्थः । तस्य अश्यानार्थस्येत्यर्थ । स्थाने हि

उपान्वध्याङ्वस । १ । ४ । ४८ । एतत् पूर्वस्य वसतेराधार कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावसति वा ग्राम सेना ।

उपान्वध्याङ् वस । १ । ४ । ४८ । "वसतेरश्यर्थस्येति" । अर्थशब्दो निवृत्तिवचन । अधिकरणे षष्ठी । अश्यर्थस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थ । भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् । यदा प्रोडोऽर्थ अश्य न स्वर्थस्तस्य ।

व्यधिकरण इति । (कै)

उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ॥

अश्यर्थस्येति । (कै)

अभिनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्यमाह

अथवेति । (कै)

अनयोराद्यव्याख्यैव युक्ता भाष्यस्वारस्यात् ॥ ननु कथं तदधिकरणं ग्रामोऽत आह

विशिष्टेति ॥ (कै)

समीपदेशस्थितानि क्रमेणार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । सामीप्यं न षष्ठ्यर्थः इति त्वन्यथि पदवाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम् । अत एव वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र सम्बन्धे षष्ठी । लोकसमीपोर्ध्वभागवर्ति-

---

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्य ।

प्रोवर्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यनार्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नावेति । भा । विशिष्टा-

---

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः व्यधिकरणे षष्ठी वाच्यवाचकभावः षष्ठ्यर्थः भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य इत्यर्थः ।

अस्थानार्थस्येत्यर्थः ॥ स्थानेऽपि हि प्रोड् वर्तते जलाशयमिति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य । न वक्तव्य । कथम् । नान्नोपपूर्वस्य

अन्तरङ्गत्वादिति। (कै)

ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव प्रसिद्धत्वेन झटित्युपस्थितिकत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥

प्रतीयमानेति। (कै)

एवमुपवासाधिकरणकालोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् ॥ ननु बोधकपदाभावात् कथं विप्रकृष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत आह

रित्यादिक्रमेण बोधः। अभितः परितः छात्रां गोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः। अभित इत्याभिमुख्येऽपि। छात्रासंमुखे इत्यर्थः। समयानिकषा वा ग्राम इत्यव्यये

न वक्तव्यः। नाग्रोपपूर्वस्य वसेः ग्रामोऽधिकरणम्। कस्य तर्हि। अनुपसर्गस्य। ग्रामे वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

धारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विप्रकृष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रिया-

---

ग्रामे उपवसति। कथमुपोष्य रजनीमेकामिति। "कालाध्वनोः" इति

वसेः ग्रामोऽधिकरणं तर्हि अनुपसर्गस्य। ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति। एतदुक्तं भवति। विप्रकृष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविप्रकृष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति। तत्रान्तरङ्ग-

उपवसनं त्विति । (कै)

एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता ॥ तदुक्तं भाष्ये

त्रिरात्रमिति । (भा)

आरम्भे तु अत्रापि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

आवश्यक इत्यर्थः ॥

बहिरङ्ग इति । (कै)

आकाङ्क्षाभावादनावश्यक इत्यर्थः । असम्बन्ध एवेति वक्तुं युक्तम् ॥

समीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने। द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः। ग्रामसमीपदेश इति बोधः। द्वा सुपर्णा भक्तमित्यत्र शाखान्तः श्लोके तत्सम्बन्धी श्लोक इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ बुभुक्षितसम्बन्धी यत् किंचिद्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः। प्रतिभा झटितिस्फूर्तिः।

पेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः। उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः सम्बन्धः। ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यर्थः।

द्वितीयाविप्यति कथमेकादश्यां न भुङ्क्ते इति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति।

त्वात् प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः। उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवान्तरङ्गः सम्बन्धो ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्युपयुक्तमपि त्रिरात्रादिकं कर्म भवति।

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

असत्यपीति । (कै)

अव्याप्तिर्नास्तीति भावः ॥

विप्रेपेति । (कै)

अनवकाशत्वादित्यर्थः ॥

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ । द्वितीयादयोऽपि द्विविधाः कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात् । आख्यातस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ आख्यातस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथा सिद्धा तत्वाभावात् ॥ हरिरप्याह

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ । तमग्रहणं किमर्थम् ।

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ । तमग्रहणमिति । भा । असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीति ईप्सिततमस्यापीप्सितत्व-

---

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ । कर्त्ता यदाप्तुमिष्यतेतमात्तत् कर्मसंज्ञं स्यात् । यद्व्यापाराश्रयत्वादसौ कर्त्ता तेनैव व्यापारेणाप्तुमिष्टमिति

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ । कर्त्तुः क्रियया इत्यादि । कर्त्तुर्यदाप्तुमिष्टतममित्यन्वयः । कर्त्तुरिति चेप्सितापेक्षया "क्तस्य च वर्त्तमाने" (२ । ३ । ६७) इति कर्त्तरि षष्ठी । ईप्सित इति । "मतिबुद्धि" (३ । २ । १८८) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । क्रिययेति । करणे तृतीया ।

विषयविभागाज्ञानेति । (कै)

अप्राप्तैव कर्मसंज्ञा माणवक एवापादानत्वमित्यपि स्यादिति भावः ॥

तमग्रहणेत्विति । (कै)

तद्यथा तथा "वारणार्थानाम्" इति सूत्रे उपपादितम् ॥ ननु लोकेऽपि तथा व्यवहारादिष्टैवेत्ययुक्तमत आह

"स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः"

इति ॥ द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारकं साधनमिति उच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव

कर्तुरीप्सितं कर्म इतीयत्युच्यमाने इष्टामेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति ।

सम्भवादिति प्रश्न॰ ॥ माणवक इति । भा । विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । भा । परत्वात् ॥ अप्राप्तैवेति । भा । अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसम्भवात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतत् ॥

सन्निधानाल्लभ्यते । तेन क्रियाफलशालित्वं पर्यवस्यति । क्रिया हि फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयः फलमेव लिप्सिततमम् । तच्च धातुनोपात्तमिति तदिच्छितत्वेनेच्छाविषयोऽत्र संज्ञी । स च त्रिविधः । उक्तञ्च—

कर्ता हि नाम यः क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टतममित्युक्ते तत् क्रियाविषयादर्शी कर्ता भवति तथा करणभूतयेति गम्यते । कर्ता यदाप्तुमिच्छते आत्मीयया क्रियया इत्यर्थः । ईप्सितशब्दोऽयमस्त्वभिप्रेते रूढः । ईप्सितोऽभिप्रेत इति । अस्ति क्रियाशब्दः । आप्नुयाप्तौ सन् "आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७ । ४ । ५५) आप्तुमिष्टमीप्सितमिति तत्र क्रियाशब्दस्यैव प्रयोगमिति

लोकः शास्त्रं चेति ॥

नन्वोदनपाके कथं द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरत आह

ओदनशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

यथोदनः पच्येत (भा)

इत्यस्यौदनकर्मकः पाको यदि बुद्ध्येतेत्यर्थः ॥

तत्वं वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम् "अनभिहित" सूत्रे भाष्ये "गुणाः साधनम्" इति । शक्तिरेवात्र पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्ता ॥ तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाज- नकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किंच द्रव्यस्य

अभावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं

निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ॥ इहेति । भा । लोकं शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात् ।

"निर्वर्त्यंच विकार्यंच प्राप्यं चेति त्रिधामतम् ।
तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ।
औदासीन्येन यत् प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यचाप्यन्यपूर्वकम्" ॥

दर्शितमागुमिष्टतममिति । "कर्मणा" इति । अश्वस्य स हि भक्षणे कर्तृत्वे सत्यपि सम्प्रति बन्धनं प्रतिकर्मत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ अकर्तृत्वात् माषाणां कर्मसंज्ञा न भवति तथा सार्थाद् हीयते इत्यत्रापि हीयमानं सार्थो जहातीति वस्तु इत्तेन त्यागेन कर्तुरपि सार्थस्य सम्मत्यपादानत्वेपेक्षा

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तेत (भा)

इत्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वृत्तिः प्रतीयेतेत्यर्थः ॥

विक्लेदनान्तरकरणादिति । (कै)

विक्लेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ननु गौणार्थेन प्रयोगे किं फलमत आह

कारकत्वे वस्त्वैकरूप्येण कार्य्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च । घटं पश्य । घटेन जलमाहर । घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्य्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयता इति कदाचित् कस्याश्चिद् विवक्षया तत्तम् विधिनानेककार्योत्पत्तिः । क्वचित् प्रकृत्यविरुद्धस्यापि साधनत्वेन व्यव-

---

भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति । इहोच्यते ओदनं पचतीति यद्योदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तेत ।

द्रव्यान्तरमिति । भा । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात् पचेश्च विक्लित्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्य चौदनस्य विक्लेदनान्तर करणात् ।

तथा

''यदसज्जायते यद्वा जन्मना यत्प्रकाश्यते ।
तन्निर्वर्त्य विकार्य्यन्तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥

जिहासितस्यापि कर्मणि परस्मैपदे न स्यात् । यथाऽऽहुः । कर्मकर्तर्येव परस्मैपदे । कथं जहातिरयं गमनाया वर्त्तते देवदत्तं सार्थो जहाति अपगमयतीत्यर्थः । एवैव च सार्थस्यापगमनता यदुत क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमे तत् समर्पयति यदा क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा

विकारेति । (कै)

ओदनस्वरूपेत्यर्थ ॥

विकारान्तरम् । (कै)

भर्जनादिरूप विक्लित्तिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते ॥ ननू-भयविधव्यवहारात् प्रयोगद्वयेनापि भाव्यमेवेति केन प्रयोगेन भाव्य-मित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह

द्वार । शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्वात् । शक्त्या करतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोग अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्यये-नाव्ययीभाव संगच्छते । द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्य शक्तेनैवोक्तत्वात् व्ययस्य प्रयोग एवनेति कथ तेन समास स्यात् । षष्ठी कर्त्तरीत्यादिष कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादि प्रकारेणार्थ इत्यलम् । सर्वेषा कारकाणा स्वस्वा-वान्तरक्रिया द्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् । अत एव तेषा भावना-

---

नैष दोष । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्य भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ।

ओदनार्था इति । भा । गौणार्थाश्रयेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीय मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादय प्रयोगो न

क्रियाहृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते" ॥

तत्र निर्वर्त्यं यथा । घट करोतीति । घटो ह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादि-

---

कर्मकर्तृत्व तदाय प्रयोग । ततश्च द्योयत इति सार्थ । स्वयमेवापगच्छ-तीति । पुन कुतो द्योयते इत्यपेक्षाया सार्थेन सम्बन्ध इति । "तमव ग्रहण किम्" इति । ईप्सिततमस्यापि ईप्सितत्वसम्भवात् उदाहरणसिद्धि मन्यते । पयसौदन भुङ्क्ते इति । करणसज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा

प्रकृति (कै)

इत्यादि ॥

कर्मभावाघटनादिति । (कै)

न हि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्त इति भावः ॥ ननु व्यापारावेशाय भवतापि इत्यादिना नापि तावतोऽप्रयोगोपपत्तिरत आह

ताभ्यामेवान्वयः। क्रियाजनकत्वावस्थायां का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तयैवान्वयौचित्यात्। घटनिष्पत्तिसम्प्रदायस्यापि दाहवृद्धिसत्त्वे सति दाहध्यानपूर्वकालत्वेन जनकत्वं तावदेव दाहक्रियानिष्पत्तेः। घटं करोति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात् तत्त्वादिनिष्पादकत्वमित्याद्युक्तम्। क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न। कारकाणां भावनान्वय

यथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति। उभयथापि भवितव्यम्। कथम्। इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति।

भवतीति। विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रह । तण्डुलान् पचतीत्युक्ते विकारान्तरमपि प्रतीयते। यथेहेति। भा। उभयथा प्रयोगदर्शनात् प्रकृतिविकृत्योः साक्षादुपादानात् तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेद-

---

नते। साङ्ख्यादि सत्कार्यवादिमते तु सत एवाभिव्यक्त्या इत्यपि विशेषणादानम्। सामान्यशब्दं तु धात्वर्थस्योपात्तप्रत्ययाख्यानाभावात्। एतेन करोतिर्यत्नार्थक इति मतं प्रत्युक्तम्। यतत इति यदकर्मकतापत्ते न च

नहि दानं लवणेनेप्सितं तथायुक्तमित्यनेनापि न भवति। द्वेष्योदासीनप्राप्त्योरुक्तत्वात्। सत्यपि पयसो भुजिक्रियायाः प्रकृष्टोपकारकत्व ईप्साया प्रकर्षाभाव । यत्र तर्हि पय एवेप्सिततमं तत्र प्राप्नोति। तद्यथा।

विक्लेदनेति।

निर्वर्त्तनरूपद्वितीयार्थमादायद्रव्यार्थमिति भावः॥

विक्लित्त्या निर्वर्त्तयतीति। (कै)

विक्लित्तिविशिष्टं निर्वर्त्तनं पचेरर्थः। वैशिष्ट्यं च क्वचित् सामानाधिकरण्येन क्वचित् करणत्वेन विक्लित्तिशब्देनात्र विक्लेदनमेवेवं च तण्डुलानां धात्वर्थफलाश्रयत्वाविवक्षणान्न द्वितीया इत्यर्थः। षष्ठी ओदनयोगे इति भावः॥ नन्वेवं विक्लित्तेः सम्बन्धाकाङ्क्षा

१निवृत्तेत्यत आह

इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्या असंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वयइत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च। कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थज्ञाता परंपतिसंस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य

द्यर्थः पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति। इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्यर्थस्यैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्त्तयतीति।

वचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगात् द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च। निर्वर्त्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः। द्यर्थः पचिरिति। भा।

जानातिवद् विषयत्वापादनपर्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः। लाघवेनोत्पादनमात्र परत्वात्। कर्त्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च। प्रकृतेः प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम्। तद्यथा। काष्ठं भस्म करोतीति।

कश्चित् कंचिदाह सिद्धं भुज्यतामिति। स आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति। इतर आह पयो भविष्यतीति। अपरस्वरमाण आह पयसा खलुरिति। इतर आह भविष्यतीति। अपरस्वरमाण आह पयसा खलु भुञ्जीयेति। अत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पयस एवेप्सिततमत्वं न ओदनस्य

सा चेति ॥ (कै)

ननु पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी प्रयोगसिद्धेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न। ओदनस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षत्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षत्वेन तयोर्के षष्ठ्यन्तस्य साकाङ्क्षस्यान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्चेति दिक् ॥

ईप्सिततमत्वमिति । (कै)

ईप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो रूढ इति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ नन्वीप्सित्वाद् दध्यादि ईप्सिततममत आह

व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह "यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति"।

इह कश्चित् कंचिदामन्त्रयते। सिद्धं भुज्यतामिति। स व्यामन्त्र्यमाण

विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्त्तने पचिर्वर्त्तते। तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम्। प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य। दार्थस्त्वेवेति। भा। तण्डुलानां सम्बन्धिनं विकार

गुणान्तरोत्पत्त्या यथा। सुवर्णं कुण्डलं करोतीति। इह भक्तकुण्डलयोर्निर्वर्त्यत्वमेवेति बोध्यम्। प्राप्यं तु आदित्यं पश्यतीति। तथा युक्तमिति द्विविधम्। ईप्सितमपरं च। व्यक्तचिन्तं चेत्यपरम्। संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यत्। "दिवः

यत्राप्योदनमेवेप्सिततमं पयसस्तु संस्कारकत्वात् कारकत्वं न त्वस्य केवले गुडे आदरः। किं तर्हि तत् संस्कृते ओदने। न ह्यसौ केवलस्य पयसः पानेन संतुष्यतीति यदि तमत् ग्रहणं क्रियते। पयसौदनं गुडं इत्यत्र

दधीति। (कै)

संस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्यं न तु साक्षात् फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः। अन्यथा दधिपयो मात्रभोजनेनापि कृती स्यात्॥ ननु गुणेष्वादराभावे दधिसत्ताज्ञानात् पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह

केवलेष्विति॥ (कै)

तन्न। पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहाराणापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। न च कारकशब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्त्तेति पुनरुक्ता वेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि—

"निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः।

ध्याह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति। आमन्त्रयमाणा आह दधि खलु भविष्यति। पयः खलु भविष्यति। आमन्त्र्यमाणा आह। दध्ना भुञ्जीय पयसा

विशेषमोदनं विक्लित्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात् तण्डुलानामेवेति विज्ञायते। इह कश्चिदिति। भा। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति "तस्याप्योदन इति"। भा।

कर्म च" इत्यादि। तदित्थम्। सप्तविधं कर्मेति स्थितम्। इह प्राप्ये यद्यपि विषयताख्य क्रियाकृतविशेषोऽस्त्येव। अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः। तथापि प्रतिपत्तृव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यते इत्युक्तम्। विकार्ये तु

स्यात् पचत्योदनमित्यादौ न स्यात्। न ह्योप्सिततमं युक्तम्। असति प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीयं तदेव प्रतियोगितां भजते कारकं चात्र न किञ्चिदित्थमीप्सितं पयसश्चौप्समानत्वात् युज्यते प्रतियोगिता। नैष दोषः। अत्रापि क्रियापेक्षः प्रकर्षः। आदौ हि कर्त्ता पक्वार्थं क्रियाम-

मृदुविशद (भा)

द्वन्द्वप्रयोगानुपपत्तिरत आह

कर्मधारय इति ॥ (कै)

यदीति। (कै)

एवं च यथा तत्र तथागुणविशिष्ट ओदन एवेप्सित एवमिहापि

इति तेषोक्तम्। सर्वेषां ... [illegible] ... विशेष्य- त्वात् ... [illegible]। ततः ... [illegible] किं पचतीति विशेष्यं ... [illegible] ... । तत्र ... [illegible] कर्मा ... [illegible] एव ... [illegible]। कर्तुः ... [illegible] कर्म। ... [illegible] ... [illegible]

तत्र भूयोऽदेति। तत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्विशेषणेप्सिततमं भवति।

दधिपयसोस्तु ... [illegible] ... । न तु ... [illegible]। भा। ... [illegible] ... किं तर्हि तत् ... [illegible] ... । मृदुविशद इति। भा। मृद्वादौ ... [illegible] ... । यदि ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ...

दध्यादिविशिष्ट ओदन ईप्सित इति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । तस्या-प्योदन एवेत्याद्युत्तरं क्रियाशब्दोऽयमित्याशयेनैवोदन एव फलाश्रयत्वविवक्षया न तु गुणे दध्यादौ तन्मात्रेऽनुरोधः फलाश्रयत्वविवचेत्यक्षरार्थः । दृष्टान्तेऽसम्भवात्तदविवक्षादार्ष्टान्तिके ऐच्छिकीति भेदः । ईप्सिततमत्वं "करणार्थं" सूत्रोक्तरीत्या तद्धात्वर्थफलवत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमेव भाष्यं सम्मतमन्यथा विशिष्टस्याभिप्रेतत्वे विशेषण-

---

सम्प्रदानम् । अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम् । कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वादिशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति कारणं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जन-

---

तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय

ईप्सितस्येति । भा । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । यत्र यन्निर्वर्त्तं क्रिययाऽनाधेयविकारं क्रियाया निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियासम्बन्धात् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति

एतच्च ह्यर्थः पचिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम् । तत्र तण्डुलान् ओदनं पचतीति प्रयोगे तण्डुलनिष्ठविक्लित्तिरोदनोत्पत्त्यानुकूलो देवदत्तनिष्ठव्यापार इत्यर्थः । तण्डुलान् पचतीत्यत्र तु विक्लेदयतीत्यर्थः । ओदनं पचतीत्यत्र तु विक्लित्त्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थ' । उक्तञ्च —

पेण फलानि भस्मात्मना तु फलानि । प्राप्ते तर्हि न स्यात् । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोतीति न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो जन्यते । यत्राप्यतिशयो जन्यते प्राकट्यं नाम । यो यं पश्यति शृणोति वा तस्यासौ प्रकटो भवति प्रतिपन्नाद्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते ।

ध्याभिप्रेतत्वात् समाधानानुपपत्तिः । पश्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव सत्यभिधाने "आकडार" सूत्रे "करणं पराणि" इत्यस्याभिष्क्विनत्तीति कर्तृसंज्ञाविषये एवोदाहरणदानात् तदभिधानमन्देह इति नास्य तदातमपा कर्मत्वकरणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव क्रियाशब्दत्वेऽपि मनेः माणत्वस्यापि गर्भीकरणात् शङ्कते । भाष्ये

ईप्सितस्य (भा)

इत्यादि॥ नन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादो युक्तोऽत आह

यतीति व्यवहारः । अथैवमीदृशस्थलेऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीति प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थाया कर्तृसंज्ञा तु न । कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे "स्वतन्त्रः कर्ता" इति पुन स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य

मयो गुडमोदनं भुञ्जीय इति । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्देशस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् । ना । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्देशस्य

तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्थक्रियानिष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभित्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसन्दर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भाव । गुडं भक्षयतीति । भा । भक्षणाय गुडस्योपादानं

"सम्बन्धमात्रमुक्तस्य श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।
तदेकांशनिवेशी तु व्यापारोऽन्यो न विद्यते"

यदा तमन् ग्रहणेन यत्र प्रकृष्टेच्छा तदेव व्यावर्तते तेन पयसादावादित्यादीनामपि प्रतियोगिनो सत्येनापकर्षाभावाद् भविष्यति । अत्र लिङ्ग "कपाटकुक्कुटौ भवति" इति । कर्मेवमुवर्तमाने इति । अपि ग्रोह स्याताम्

ईप्सिततममेवेति । (कै)

तमस्यान्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत एवोल्लेख इत्यन्ये ॥ ननु निर्वर्त्त्यस्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्य ईप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह

अनाधेयविकारमिति ॥ (कै)

प्राप्यमपीति । (कै)

क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः ॥

सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण करणत्वादौगौणविधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते इत्यलम् । यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोस्वस्वव्यापारेस्वातन्त्र्यसत्वात् । अकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं तत्तद्व्यापारत्वव्यकरणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात् । तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वातन्त्र्या इति प्रधानक्रिया कर्तृत्ववत्त्वोऽपीति

कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न चोभयेप्सितत्वात् वा न वा । एष

न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् ॥ न चेति । भा । गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडोभक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना तृप्तो भवति नापि लोष्टादि भक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्र-

---

इति । तस्माद् धातुत्वेन धातूपात्तां भावना प्रति पचितेव पक्षुपात्ता विक्लित्तिः कर्मतया करणतया वा यथायथं सम्बध्यत इति स्थितम् । इदं त्ववधेयम् । क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादि शब्देन लाभाद्यथा न द्वितीयार्थता तथेप्सततमत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् । अधिशीङादिवत् ।

इत्यतः । आधारनिवृत्त्यर्थमिति । प्रायं कर्मग्रहणमाधारेयसम्बन्ध इति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भाव । आधारानुवृत्तौ को दोषः तत्राह आधारस्यैव हि स्यादिति । केत्याह गेहमित्यादि । यत्र तु न स्यात्तदाह ओदनं पचतीत्यादि । एतच्चेप्सिततमं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्त्य

नेप्सितम् (कै)

नाभिप्रेतम् ॥

निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । (कै)

"निष्पत्तिः" कटादेः ॥ "संस्कारः" प्रोक्षणादिना व्रीह्यादेः ॥ "प्रतिपत्तिः" दाहादिना हविरादेः ॥ ननु कर्त्तृक्रिययाप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थस्तत्र कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेद् एवं च क्रिया तस्येप्सिता इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

तदुपपत्ति । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृत्वविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न सा अनभिधानात् इत्युक्तम् । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षयाऽस्वातन्त्र्या अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वातन्त्र्या एव नियोगमात्रात्तु तत्रैव गजादिभाग् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत् करणादिषु

दोष । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् । आतश्चोभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा

निवर्त्तते । ये त्वेन इति । भा । ते हि यां कांचित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां क्रियाविशेषे तात्पर्यम् । यतश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया

एवं च तथा युक्तस्य इत्येवापि धातुपात्तव्यापाराश्रयमात्रमर्थः । व्याप्येनैव वा । तत्राभेदेन पर्येऽन्येति । अनन्यलभ्यशब्दार्थ इति न्यायात् । अन्यथा तथायुक्तत्वानीप्सितत्वयोरपि वाच्यतापत्तौ गौरवमानन्त्यविरोधश्च । एवं च

विकार्यं प्राप्यम् इति । तथायुक्तमपि द्विविधं द्वेष्यमितरच्च । अकथितं चेत्यदं संज्ञान्तरप्रसक्त्यभावाद "दिवः कर्म च" इत्यादि । तदेवं सप्तविधं कर्म । उक्तं च—

Rs 8 0
Padamawat Fasc 1-4 @ 2/ 1 14
Pariç ṣta Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each 2 10
Prakrita-Pa ngalam Fasc 1 7 @ /6/ each 1 14
Prith v raj Rasa (Text) Pa t II Fasc 1 5 @ /6/ each 0 12
D tto (Engl sh) Part II Fasc 1 1 8
Prakrta Lakṣanam (Text Fasc 1
Paraçara Smṛt Text) Vol I Fasc 1 8 Vol II Fasc 1 6; Vol III 7 8
Fasc 1 6 @ /6/ each 0 12
Paraçara Inst tutes of (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each 2 4
Prabandhac ntaman (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each
*Sama Vēda Samh ta Text) Vols I Fasc 5 10 II 1 6; III 1 7; 12 6
IV 1 6; V 1 8 @ /6/ each Fasc 1 8
Sankhya Sutra Vṛtt (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each 2 4
D tto (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each 1 2
Sraddha Kr ya Kaumud Fasc 1 3 0 12
Suçruta Samh ta (Eng) Fasc 1 @ /1° 12 0
*Ta ttereya Samh ta Text) Fasc 14-45 @ 6/ each 7 2
Tandya Brahmana (Text Fasc 1 19 @ /6/ each
Tattva C ntaman (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 10
Vo III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II 14 10
Fasc 1 12 @ /6/ each 0 6
Tattvarthadl gama Sutrom Fasc 1 0 12
Tr kanda Mandanam (Text) Fasc 1 2 @ /6/ 1 14
Tul s Sat sa (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each 1 14
Upam ta bl ava prapa ca katha (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each 4 8
Uvasagadasao (Text and Engl sh) Fasc 1 6 @ /12/ 5 4
Varaha Purana Text) Fasc 1 14 @ /6/ each 2 4
Varsa K ya Kaumud Fasc 1 6 @ /6/
*Vayu Purana (Text) Vol I Fasc 2 6 Vol II Fasc 1 7 @ 6 4 8
each 0 12
V dhano Par gata Fasc 1 2 0 12
V ṣnu Smṛt Text Fasc 1 ° @ /6/ each 2 10
V vadaratnakara (Text Fasc 1 7 @ 6/ each 2 4
Vṛhannarad ya Purana Text) Fasc 1 6 @ /6/ 2 4
Vṛhat Svayambh Purana Fasc 1 6

Tibetan Series

4 0
Pag Sam Th S n Fasc 1 4 @ 1/ each
Sher Phy n Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 3 Vol III Fasc 1 6 13 0
@ 1/ each
Rtogs brjod dpag hkhr S in (T b & Sans) Vol I Fasc 1 5; Vol II 10 0
Fasc 1 5 @ 1 each

Arabic and Persian Series

Alamg rnamah w th Index Text) Fasc 1 13 @ /6/ each 4 14
Al Muqaddas (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/ 2 4
A n Akbar (Text Fasc 1 °2 @ 1/ each 2 0
D tto (Eng sh Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 Vol III
Fasc 1 5 @ 1/1°/ each 40 12
Akbarnamah w th Index (Text Fasc 1 37 @ 1/ each 37 0
D tto Engl sh Fasc 1 8 @ 1/ each 8 0
Arab c B bl ography by Dr A Spren er 0 6
Badshahnamah w th Index (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each 7 2
Cata ogue of Arab c Books and Manuscr pts 1 2
Catalogue of the Persian Books and Manuscr pts n the L brary of the
As at c Soc ety of Bengal. Fasc 1 3 @ 1/ each 3 0
D ct onary of Arab c Techn cal Terms and Append x Fasc 1 21 @
1/ each 21 0
Farhang Rash d (Text) Fasc 1 14 @ 1/ each 14 0
F hrist Tus or Tusy s l st of Shy ah Books (Text) Fasc 1 4 @ /12/
each 3 0
Futuh ush Sham of Waq d (Text Fasc 1 9 @ /6/ each 3 6
D t o of Azad (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each 1 8
Haft Āsman H story of the Pers an Masnaw (Text) Fasc 1 0 12
H story of the Cal phs (Engl sh) Fasc 1 6 @ /1°/ each 4 8
Iqbalnamah Jahang r (Text Fasc 1 3 @ 6/ each 1 2
Isabah w h Supplement (Text 51 Fasc @ /1°/ each 38 4
Ma ṣ r ul Umara Vol I Fasc 1 9 Vol. II Fasc 1 9 Vol III 1 10
Index to Vol I Fasc 10-11 Index to Vol III Fasc 11 1°
Index to Vol II Fasc 10-1° @ /6/ each 13
Maghazi of Waq d (Text) Fasc 1 5 @ /6 each 1 14

* The other Fasc cul of these works are out of s ock nd … cop es can b
be suppl ed

Muntakhabu t Tawar kh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each Rs 5 10
Muntakhabu t Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III, Fasc 1 @ /12, each 13 0
Muntakhab i l Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each 7 2
Ma'asir i 'Alamg r (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each 3 4
Nukhbatu l Fikr (Text) Fasc 1 0 6
Nizami's Khiradnamah i Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each 1 8
Riyazu s Salatin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each 1 14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3 2 4
Tabaqat i Nasiri, (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each 1 14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each 10 8
Ditto Index 1 0
Tar'kh i Firuz Shahi of Ziyau d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each 2 10
Tar kh i Firuzshahi of Shams i Siraj Aif (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each 2 4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each 3 0
W s o R min (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each 1 14
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each 6 6
Tuzuk i Jah ang r, (Eng) Fasc 1 0 12

ASIATIC SOCIETY S PUBLICATIONS

1 Asiatic Researches Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each 50 0
2 Proceedings of the As at c Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No
3 Journal of the As atic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (6) 1847 (12) 1848 (12) 1866 (7) 1867 (6) 1868 (6) 1869 (8) 1870 (8) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) 1902 (9) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members

N B — The figures enclosed in brackets g ve the number of Nos in each Volume.

4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1883 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No *J A S.B*, 1878) 4
Theobald s Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No *J A S.B* 1868) 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No *J A S B* 1875) 4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No *J A S B* 1882) 4 0
5 Anis ul Musharrahin 3 0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata 3 0
7 Catalogue of the Library of the As atic Society Bengal by W A Bion 3 8
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 16/ each .. 32 0
9 Jawamiu l ilm ir r yazi 168 pages with 17 plates 4to Part I 2 0
10 Kh zanatu l ilm 4 0
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each 40 0
12 Moore and Hewitson s Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III w th 8 coloured Plates 4to @ 6/ each 18 0
13 Sharaya ool Islam 4 0
14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös 10 0
15 Ditto Grammar 8 0
16 * Kaçm raçabdamrta Parts I and II @ 1/8/ 3 0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the As at c Society of Bengal by C R Wilson 1 0
18 Memoir on maps illustrat ng the Anc ent Geography of Kaśmir by M A Stein Ph D Jl Extra No 2 of 1899 4 0

BIBLIOTHECA INDICA:

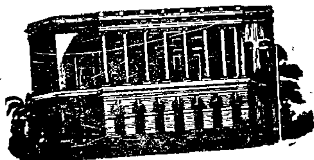
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1063.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NAGEÇA BHAṬṬA

EDITED BY

PANḌIT BAHUVALLABHA ÇASTRI.

VOL. II. FASCICULUS X.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUZAC & CO,
46, Great Russell Street, London, W C, and Mr Otto Harrassowitz, Bookseller, Leipzig, Germany

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	Rs 1	8
Advaitachinta Kaustubha Fasc 1	0	6
*Agni Purana (Text) Fasc 4 14 @ /6/ each	4	2
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1 5 and Vol II Fasc 1 5; Vol III Fasc 1 5 Vol IV Fasc 1 5 @ /6/	7	8
Anu Bhasyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sandilya (English) Fasc 1	0	12
Astasahasrika Prajnaparamita (Text Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4
Asvavaidyaka (Text Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Avadana Kalpalata (Sans and Tibetan) Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0
*Bhamati (Text) Fasc 4 8 @ /6/ each	1	14
Bhatta Dipika Vol I Fasc 1 4	1	8
Brihaddevata (Text) Fasc 1 4 @ 6 each	1	8
Brhaddharma Purana (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Cantideva Fasc 1-2	0	12
Catadusani Fasc 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 3 @ 2/ each	6	0
Catapatha Brahmana Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1-3	3	8
Catasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
*Caturvarga Chintamani Text Vols II 1 25; III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each	19	14
Clokavartika (English) Fasc 1-4	3	0
*Crauta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each	5	4
Ditto Cankhayana (Text Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1-4; Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each	6	10
Cri Bhasyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each	1	2
Dana Kriya Kaumudi Fasc 1 2	0	12
Gadadhara Paddhati Kalasara Vol I Fasc 1 6	2	4
Kala Madhava (Text Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Kala Viveka Fasc 1 6	2	4
Katantra Text) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Katha Sarit Sagara, (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8
Kurma Purana Text) Fasc 1 9 @ /6/ each	3	6
Lalita Vistara (English) Fasc 1 3 @ /12 each	2	4
Madana Parijata (Text) Fasc 1 11 @ 6 each	4	2
Mahabhasya pradipodyota (Text) Fasc 1-9 & Vol II Fasc 1-10 @ /6/ each	7	2
Manutika Sangraha (Text Fasc 1 3 @ /6/ each	1	2
Markandeya Purana (English) Fasc 1 7 @ /12 each	5	4
*Mimamsa Darcana (Text) Fasc 7 17 @ /6/ each	4	14
Nyayavartika, (Text Fasc 1-5 @ /6	1	14
*Nirukta (Text Vol III Fasc 1 6, Vol IV Fasc 1-8 @ /6/ each	2	4
Nityacarapaddhati Fasc 1-7 (Text) @ /6/	2	10
Nityacarapradipa Fasc 1 2	0	12
Nyayabindutika (Text)	0	10
Nyaya Kusumanjali Prakarana (Text Vol I Fasc 1-6 Vol II, Fasc 1-3 @ /6/ each	3	6

प्रतीयमानसंदर्शनादीति । (कै)

तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थः ॥ ननु गुडभक्षणस्य ईप्सितत्वे गुडोऽपि तथा इत्यत आह

भक्षणायेति । (कै)

भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ प्रकृते भाष्ये

ये त्वेते इति ॥ (भा)

ननु क्रियामात्रेच्छाया हस्तचालनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह

स्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं सत् कारणत्वादिकालेऽप्यबाधितमेवेत्यदोषः । निरोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपौतिदिक् । यदा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे यथा पचन्तीत्यादिदर्शनाच्च । तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानकर्ता भवति । यद्यपि तावदनैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो

न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति ॥ भा । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्त्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया

फलाश्रयकर्म इत्येवास्तां किं विस्तरेणेत्यवशिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । यवेभ्यो गां वारयति इत्यत्र माणवकस्य अपादानसंज्ञा बाधितुमीप्सिततममिति तावदक्तव्य तस्मिंश्चोक्ते द्वेष्योदासीनयो सङ्ग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि सूत्रणीयम् ।

"निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।
तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

यां कां चिदिति। (कै)

स्वाम्यभिमतामित्यर्थः। चेतनग्रहणे तात्पर्य्यात् ॥

ततश्चेति। (कै)

कटस्यानिष्यमाणत्वात् तच्च नाहं करिष्यामीति शब्देन प्रतिपादितम्। आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाभावः स्पष्ट एव। आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाभावश्चेति। घटस्य कटस्य च तत्त्वाभाव एवेति भावः ॥ समाधत्ते

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि। सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्रामं गच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् तदुक्तं भाष्ये। पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति। हस्तो ऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते परिदानानुवाच्यता तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्

मनुष्यास्तेषां कश्चित् कंचिदाह कटं कुर्विति स चाह नाहं कटं करिष्यामि

तेन सम्पाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत् प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयो-

---

ज्यनीप्सितग्रहणं तु शक्यं प्रत्याख्यातुम्। तथा च कर्तृकर्मविभक्त्योः उभयोरप्याधारो वाच्य। आधेयं वा। व्यापारेण फलेन चान्वय इति तु व्युत्पत्त्या शाब्दबोधवैषम्यमिति स्थितम्। गोदोहनीयस्त्रा यत्र इत्यादि छन्दस्तानां

इति ॥ तथा—

"यदसद् जायते सदा जन्मना यत् प्रकाशते।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥

यद्यपि तस्य (भा)

इत्यादिना ॥ ननु प्रेषयितुरुभयेप्सायामपि न प्रेष्येति तदीयप्रयोगे तयोः कर्मत्वानापत्तिस्तथैव दृश्यत आह

प्रयोजक (कै)

इत्यादि ॥

स्वार्थः । (कै)

वेतनलाभः ॥

संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् । ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायोऽपि कथं कारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थं कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेतिबोध्यम् ।

घटो मया व्याहृत इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् । यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ।

व्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मत्वाचद्यते । तत्तु प्रयोजकव्यापारस्य धात्वर्थत्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ।

नामार्थेऽभेदान्वयानुरोधादाधार एवार्थ प्रकृभावनयोस्तु विशेषणविशेष्यभावो विपरीत इत्यवधेयम् ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किंचित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किंचित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते" इति ।

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत् क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः ॥ भाष्ये

किमुदाहरणमिति ॥ (भा)

पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः ।

कस्य च नामेति ॥ (भा)

मनेच्छाविषयत्वस्य बोधनात् प्रश्नः ।

तदा विषमपीति । (कै)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ किमुदाहरणम् । विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म (१ । ४ । ४९) इत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् । विषभक्षणमपि कस्य चिदीप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ कस्य च नामेति । भा । विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमीप्सितं विषभक्षणस्य दर्शितत्वे विषमपि माधुर्यरसादमीप्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदीप्सितं

कर्मानानिङ्गितभक्षणस्याभावादित्यर्थः ॥ ननु स्व स्व साधने एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं न चेदं तथा अत आह

यथेति । (कै)

दुःखनिवृत्तिसाधनमपि तथेति भावः ॥ क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः सता तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्षत इत्याशयेन समाधत्ते भाष्ये

आतश्चेति । (भा)

एवं पराधीनतया द्वेष्यमपि विषं भक्षयत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः॥

अनिष्टतमा अपीति । (कै)

—अनुद्देश्या इत्यर्थः । भयजनकत्वादिदमपि द्वेष्यं कर्मेति भावः ॥ ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म न इत्यर्थः स्यात् स चायुक्तः पूर्वेण कर्मत्वस्य इष्टो ऽत आह

दुःखार्त्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति । यत्तर्ह्यन्यत् करिष्यामीत्यन्यत् करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामान्तरमयं गच्छंश्चौरान् पश्यति अहिं लङ्घयति कण्टकान् मृद्नाति । इष्टेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञारभ्यतेऽनीप्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथं भवितव्यम् । ग्राम-

---

भवत्येवेति भक्षणपक्षयेण प्रदर्श्यते ॥ विषभक्षणमपीति । भा । तथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः ॥ चोरान् पश्यतीति । भा । विषयेन्द्रियसम्बन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनानुमन्निष्टतमा अपि चोरास्तथा युक्ताः पूर्वेणासिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञा

यथेति । (कै)

एवं च नायं प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः। प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात् तेन तदर्थलक्षणाद्वा । ईप्सितं नेत्यस्य च यदीप्सितप्रतिपक्षभूतं तदेव नोच्यते इत्यर्थः । किं तर्हीत्यादेश्च भिन्नमात्रमस्यार्थं इतीति भावः ॥

तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । (कै)

आरोपितं त्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्षभूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथात्र नेत्यर्थः ॥

न्तरमयं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति। अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेध ईप्सितं नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैतदीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

सम्बध्यन्ते । ईप्सितस्याप्यनीति । भा । ईप्सिततमस्याप्यनीत्यर्थः ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । भा । यथाऽधर्मान्तादिभिन्नतरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽनीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्मान्निष्पन्नः क्रियाशब्दोऽयम् । अत्र कथनस्य करणाकाङ्क्षत्वाद् द्वयोश्चोपस्थितत्वादाह

किमिति ॥ (कै)

करणस्यापि कर्तृत्वेन विवक्षामभिप्रेत्याह

अकथितं च । १ । ४ । ५१ । अत्र प्रधानकर्मणि लादयः । "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्"

अकथितं च । १ । ४ । ५१ । केनाकथितम् । अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् ।

अकथितं च । १ । ४ । ५१ । केनेति । भा । किं साधारण्या कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरितिप्रश्नः । अपादानादिभिरिति । भा । कर्तरि करणे वा अत्र तृतीया । भूतकालत्वात्र न

अकथितं च । १ । ४ । ५१ । अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गं वारयितुं परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ । अकथितशब्दोऽयमत्यप्रधाने रूढः, तथाप्य अकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे । अप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दो अकीर्तितपर्यायः । कथ वाक्यप्रबन्धे । चुरादावदन्तः पठ्यते । तत्र पूर्वस्य ग्रहणे माणवकं धर्मं ब्रूते गां दोग्धि पय इत्यत्र माणवकापाययोरपि स्यात् ।

कर्त्तरीति ॥ (कै)

भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यत इति । (कै)

तत्फलं तु निवृत्तप्रेषणादुहादिभ्यो णिचि दुहसमानार्थत्वेन गत्यादिनियमात् "कर्त्तरीप्सिततमम्" इत्याद्यप्राप्तौ प्रयोज्यकर्तुर्गवादेः कर्तृत्वात् तदविवक्षया शुद्धजनकत्वविवक्षायां बोध्यम् । न च प्रयोज्यकर्तृत्वाविवक्षायां कर्तुः प्रयोजकत्वाभावात् णिजनापत्तिः । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं णिचि ततस्तस्याविवक्षणात् तत्प्रयोजक

इति भाष्योक्ते ॥ प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम् । ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्य-

दुहि याचि रुधि प्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुवि शासि गुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥

विवक्ष्यते । यथा "पराजेरसोढः" (१ । ४ । २६) इत्यात्रासह्यमानस्याप्यपादानसंज्ञा भवति ॥ अध्ययनात् पराजयत इति । तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथ्यमानस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह "कारके" इत्यनुवर्त्तनात् तथैव कारकत्वे अकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्या-

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

इह प्रकीत्यत्र "ह्रीचेति" (६ । १ । ७३) तुङ न कृत । आगमशासनस्यानित्यत्वात् "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) "इको यणची"तिवत् । उपयुज्यतइत्युपयोगो मुख्यं कर्म क्षीरादि तस्य निमित्तं गवादि दुह्यादीनां

करणाधिकरणसञ्ज्ञयोस्तु पचत्यादित्ववकाशो । नहि तत्रास्य प्रसङ्ग दुहियाचीति परिगणनात् । अतो द्वितीयस्य ग्रहणं तदाह । 'केनाकथितमपादानादिभिर्विशेषकथाभिरिति' । किमत्र प्रमाणं तदाह । केनेति कारक

इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्योपलक्षणाद्वा। अत एव ग्रामं गमयतीत्यादिसिद्धिरिति भावः। परं तत्र मानं चिन्त्यम्। किं च गत्यादिनियमेन परत्वादस्यापि बाधो दुर्वार इति दिक्॥ "न भवती"ति क्वचित् पाठः। पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्वविवक्षायामपि स्यात्। अधुना तु नेत्यर्थः। परया कर्तृसंज्ञया बाधाच्चिन्त्यमिदम्। कर्मसंज्ञा भवतीति पाठे तत्त्वाविवक्षायामित्यादिः। परं तु स पाठोऽप्युक्तरीत्या चिन्त्य एव॥ नन्वेवमपि कारकसंज्ञयाऽकथितत्वमेव किं नाश्रीयते अत आह

त्वात्। तथोक्तोदाहरणयो निर्वर्त्यमानौदनभक्षणयोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्येव तत्सूत्रस्थभाष्येण शब्दप्राधान्यप्रतीतेः। तण्डुले रूपे कर्मणि

दुहि। गां दोग्धि पय॥ नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा

दिशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम्। रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते। न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन। तथा

मुख्यकर्मणा सम्बध्यमानमिति यावत्। तथा नुविशास्योर्गुणेन कारकेण कर्मणेति यावत्। कारकाणां क्रियां प्रति विशेषकत्वात्। तथापि कर्मण एव प्रस्तुतत्वात्। यत्यते सम्बध्यते। यच समवाये। स्वरितेत्। केचित्तु परस्मैपदिभिः सहैनं धातुं पठन्ति। यच समवाये। इय

निर्देशः। रूढिशब्द एव हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र कारयादिसम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा भवति। इह "कारक" इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य संज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम्। 'परिगणन कर्तव्यमिति'।

इहेति ॥ (कै)

नत्वप्रधानवाचीति । (कै)

तद्ग्रहणे हि दुह्यादिव्यतिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापादानविषये गोर्दोग्धि पय इत्यादावनधित्वविवक्षायामपि परत्वादनेन कर्मत्वापत्तिरिति भावः ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां रूढीग्रहणं कथमिति व्युत्पादयति

सादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव । दुह्यादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च । गोष्ठ्यध्वहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मकता । संयोगस्य फलतावच्छेदकः सम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्याप-

---

(१ । ४ । २७) । दुहि ॥ याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचते इति ।

च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । किमुदाहरणमिति । भा । नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवा अपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासम्भवं मत्वा

अप व्यक्ताया वाचीति । तन्मते पच सेवन इत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थत्वात्समवाये वृत्तिर्बोध्या । उभयथापि सम्बध्नातेः कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते । अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथन न विरुध्यते । तण्डुलानोदनं इत्यस्य पचत इत्यनेन यथा उभयत्राप्योदननिष्ठविक्लित्तेर्भागाविशेषात् । कविना

नटस्य शृणोतीत्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रच्छिभिक्षीत्यत्र 'हे चे' (६ । १ । ७३) ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमशास्त्रस्य स न कृतः । 'सनाद्यन्ता धातव' (३ । १ । ३२) 'इको यणचि' भिवत् । 'उपयुज्यते इत्युपयोग इति' । असंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । 'तस्य निमित्तं

रूढिषु हीति । (कै)

रूढ्याश्रयणतिरस्कारात् योगार्थस्य तत्र भानमेव नास्तीति भावः ॥ न च रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाद्यौगिकार्थस्यैव कर्म ग्रहणम् । न चानिष्टनिवारणाय तत् लक्षणैकशरणानां लक्ष्यायत्त-प्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम् । लक्ष्यैकशरणभाष्यकारादिव्याख्या-नेन तस्यैव ग्रहणादित्याहुः ॥ अथवेत्यादि चिन्त्यम् । नटस्य शृणो-तीत्यादेः सम्भवात् । नटाचिः शरन्तं शब्दं शृणोतीत्यर्थे तूपयोगे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव प्रत्याख्यानेन फलैक्यसिद्धिः ॥

दध्याजनिष्ठः प्रधानजन्यफलाश्रयत्वाद् आमिक्षा प्रधानं तत्र लादय उक्त-भाष्यात् । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा" इत्यत्र

नैतदस्ति । कथितत्वादपि पूर्वामादानसंज्ञा । न याचनादेवापायो भवति ।

पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । भा । उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयु-ज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तु पयोऽर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्श-यति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति ।

मेधाविना सूत्रकारेण तदकीर्तितमित्याचरितं व्यवहृतमित्यर्थः । अपूर्व-विधाविति । पूर्वोक्तानामपादानादिसंज्ञानां विषयस्येनाक्तीत्यर्थः । न चैवं वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेतिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञा-

---

गवादीति' । अनेन गां दोग्धि पय इत्यादौ पयःप्रभृतेरुपयुज्य-मानत्वादीप्सिततमत्वं गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं च दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति ।

तस्य निमित्तमिति। (कै)

कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य कर्मणा निमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थ इति वदन्ति। स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति। एतत् फलं तु करणभूतपाण्यादिनिष्ठत्तिः। तस्य दोग्धृव्यापारजनकतयान्यथासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात्। यत्तु वृत्तिकृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्यापूर्वविधावित्यनेन करणं कृतं विहिता तत्र करणादिसंज्ञेति। तन्न। गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायामिवास्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। उपयोगपदेन मुख्यकर्मयुक्तं तस्य निमित्तमित्यनेन धात्वर्थव्यापारात् प्राक्

दध्यानयनेन पयस संस्कार्यतया अर्थप्राधान्यमादायतच्छब्देन पयस परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेया'। दधिनिष्ठ संयोगानुकूलव्या-

---

याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते। याचि॥ रुधि। अन्व-

अपूर्वविधाविति। भा। पूर्वत्वमनात्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति॥ ध्रुवि प्रासि गुणेनेति। भा। ध्रुविप्रास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्मधर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यते इत्यर्थः। क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यं

धिकारेण पराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्या कर्मसंज्ञाया बाधात्। प्राचस्तु पूर्वप्रदर्शमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये नातिप्रसङ्गः। सूत्रेऽप्यकथितमिति कथमनिर्दिष्टपरायाश्चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासह्यिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यतइति तथेहापीत्याहुः। तच्चिन्त्यम्।

एतदेव दर्शयति। 'तस्यैवमित्यादि'। उपयुज्यमानस्य पयःप्रभृतेर्यन्निमित्तं यवादि तस्येत्यर्थः। पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तमिति तेनापि विलोप-

तत् मंवद्धत्मसुक्रम । अवरुणद्धि गां व्रजम् इत्यत्रापि पुनर्निर्गमप्रतिबन्धेन स्थितिस्थैर्यमर्थः । एवं च तत्र प्रतिबन्धानुकूलव्यापारात् प्राक् व्रजस्य गोसम्बन्धोऽस्त्येव । उपयोगमाहचर्य्यायाचे गुणपदेनाप्यस्यैव ग्रहणं तेन सम्बध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थं महदः ॥

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । (कै)

इदं च विभागजन्यवहिर्देशसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वे दुहधातोर्बोध्यम् । यदा तु त्याजनार्थस्तदा प्रयोजकव्यापारेणेप्सिततमत्वमस्त्येवेति बोध्यम् । इदं च "आकडार" (१ । ४ । १) सूत्रभाष्ये ध्वनितम् ॥

पारार्थकत्वाद्धातोः पयसः सप्तमी । दुहेस्त्यन्तः स्थिनमदवत्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोपयसोरभ-

---

वरुणद्धि गां व्रजम् । नैतदस्ति । कथिनात्र पूर्वामादानसंज्ञा । (१ । ४ । ५ ।)

तदर्थत्वात् ग्रहणे कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । भा । कविशब्दो मेधाविवचनः । क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणाय उपादानात् पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः ।

उक्तरीत्या यथाश्रुतेपि सर्वेषामनुस्यात् । गौणदुह्योरिति श्लोके मयर्यान्तामियुक्तस्यैवोपादानामुपलक्षणम् । चकारेण जयत्यादयो गृह्यन्त इति कैयटः । माधवोऽप्याह । जयते कर्मसंज्ञोर्मेदेऽप्यते पचे ।

योगस्य पयसोसम्भवात् । 'तदर्थमाहेति' । तस्य करणादेः कर्मसंज्ञानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्तमानतया तु प्रयोजनत्वं लुङ्मुखसहोपचारा प्रयोजनमितिवत् । 'अपूर्वविधाविति' । यथान्यो

तथायुक्तत्वभावाच्चेति । (कै)

फलाश्रयत्वाभावादित्यर्थः ॥

अपूर्वविधाविति । (भा)

कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाभावे इत्यर्थः । यत्त्वेतत् विधेयकर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थं इति तन्न । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाभावात् । न च पूर्वविषयकर्मत्वाविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं षष्ठ्यपवाद एवं च सम्बन्धत्वेन बोध्यार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽर्थे

योरप्यनेन कर्मत्वम् । गौः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसस्तत्प्रयोज्य फलाश्रयत्वाद् गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयो निष्ठविभा-

---

वधि ॥ प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा ॥

गौः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्य-मानत्वाद् गोः कर्मत्वं सिद्धम् ॥ नैतदस्ति । भा । यथाण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यते इति प्रतीतिः । नैवमिह निष्क्रियस्यापि गवादे-र्दोहनादिषु विनियोगात् ॥ गां दोग्धीति । भा । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि

तादर्थ्याद्वेत्यथा मोचेस्त्यजेर्वापेक्ष सङ्ग्रहः ॥ काशिकायामशब्देन सुधाकर-मुखैः कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते । क्रमेणोदाहरणानि । गां दोग्धि पयः । अविनीतं विनयं याचते । गामवरुणद्धि व्रजम् ।

विधिर्नास्ति सत्रेत्यर्थः । पूर्वपक्षमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोरपि विषये कर्मसंज्ञा न भवति । सूत्रेण कथितमिति कथननिवृत्तिपरायां चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'पराजेरसोढ'

विहितप्रत्ययानां कर्मत्वशक्त्यैव कर्मबोधकत्वात् । किं च कर्तुरि-त्यादेरपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेः । अनेनापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ वा गवादेर्जनकत्व-समानाधिकरणशक्तिविशेषेणान्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तं परविधावपीत्याद्युक्तमुक्तरीतेः ॥

गुणः साधनमिति । (कै)

क्रियानिरूपितं शाब्दं गुणत्वमार्थमनुद्देश्यत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

सचते इति । (कै)

धात्वर्थव्यापारादनन्तरमिति शेषः । "षच सेचने" इत्यतो-ऽनुदात्तेतः संबध्नातेः कर्मव्यापारे वर्तमानादात्मनेपदम् । "षच समवाये" इत्ययं तु परस्मैपदी ॥ भाष्ये

गोपसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् तस्यैवानुद्देश्यत्वाच्च । उद्भप्राधान्यं च गौरिति तत्र धारणा । एवमन्येषामपि दुहादीनां दयादीनां च

न प्रश्नादेवापायो भवति । एषोऽसौ पृच्छति ततोऽपायेन युज्यते ।

गोर्दोग्धप्रकर्माभावात् तस्य उपादानात् प्रकर्मस्य विवक्षितत्वात् अप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनात् नटस्य शृणोतीत्यादौ न

माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । अजां नयति ग्रामम् ।

दृश्यत्वासद्विवक्षमादस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात् पराजेयत इति । तद्वत्यापि साधनमिति । साधनं हि प्रधानभूतां क्रियामपेक्ष्य गुणो भवति ।

आचरितम् । (कै)

व्यवहृतमित्यर्थः ॥

क्रान्तदर्शनादिति । (कै)

क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थः । "[1]कविः क्रान्तदर्शनो भवतीति" निरुक्तादिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चात्र पाणिनिरिति बोध्यम् ॥

---

१ विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
विनाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनुप्रयाणमुषसो वि राजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति । निरुक्त— दैवतकाण्ड— उत्तरषट्क— अ १२— पा २— ख १३ । "सत्तमर्यादाः कवयस्तक्षुः" निरुक्त— नैगमकाण्ड— पूर्वषट्क— अ ६— पा ५— ख ४ । कविः । क्रमतेः कवतेर्वा गतिकर्मणः इति स्वम् । क्रमतेः कवतेश्च "इन् सर्वधातुभ्यः" (उ— ४ । ११८) इतीन् प्रत्ययः क्रमतेर्मकारस्य वर्णं ऐपरलोपश्च बाहुलकात् । क्राणामध्याप्नोति मासदीप्तिम् ... । कविः क्रान्तदर्शनः । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपदृष्टाः तस्य वा क्रान्तदर्शनः ।

"कवी नो मित्रावरुणा" ऋ-सं-१-१-३-६ ।

कविशब्दो मेधाविनामसु पठितं भगवता यास्केन ॥

दित्यर्थं बोध्यम् । अतः पूर्व दकारस्य लोपो इत्योत्वम् "दाधर्त्यं

दर्धर्ति । मिमि । चौर्य सो भिद्यते । नैवकत्ति । कविनाम पूर्वोत्तरत्व-

भवति । कविनाचैति । आ । मो: एव क्रान्ते इत्यर्थानरस्यात् । चौर्य

भवति भाव' ग्राम इति वा इत्यवति इत्यादिषादि । अर्थं ।

'तस्यानवकां करोतीति' । अत्र तु प्रत्याक्रान्तदर्शनात् प्रवृत्तेः । 'तस्याद

अर्थोपलक्षणायेति । (कै)

अत एव "णकारमपि चोदितः" इति "परस्मैपदानाम्" (३ । ४ । ८२) इति सूत्रे भाष्ये पृच्छिपर्य्यायस्य चुदेर्द्विकर्मक-प्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्व्यापारद्वयार्थत्वे "कर्त्तुः" (१ । ४ । ४९) इत्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान-कर्मणि क्तेनोक्तप्रयोगोपपत्तेरर्थपरत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः ॥

गवा पयः इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । "त्याजितैः फलमुत्खातैः" इत्यादि प्रयोगात् ।

"तारेर्याचेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च सङ्ग्रहः ।

कारिकायाञ्च शब्देन सुधाकरमुखैः कृतः"

इत्युक्तेश्च । गत्यादि (१ । ४ । ५२) सूत्रे एषामुपसङ्ख्याना-वश्यकतया कर्त्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु भाष्यानुक्तत्वेन गमकाभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्ख्यानं त्याजि-तैरित्यादि प्रयोगास्तु चिन्त्या एव कैयटस्वरसादित्याहुः ॥

गर्गाणामिति" तत्रैव ञादयः ॥ उद्देश्यत्वस्वरूपमार्थप्राधान्यं तु भृतस्य

संज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपा-

---

गामिति । भा । पौरवेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते गोस्वेमित-

---

शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखा ग्रामम् । क्षीरनिधिं सुधा मथ्नाति । मुष्णाति शतं देवदत्तेन । गर्गान् शतं दण्डयति ।

इति' । सचत इत्यस्यार्थकथनमेतत् । षच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभिः सह धातुमेनं पठन्ति षच समवाये इव लव श्लाघायां

सिद्धं कर्मत्वमिति ।

"कर्तुरीप्सिततमम्" (१ । ४ । ४९) इत्यनेन ॥

निष्क्रियस्यापीति । (कै)

तद्व्यापाराप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगादित्यर्थः । एवं च विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गौरवधिलात् तद्विवक्षायामिदमावश्यकमिति भावः ॥

दोह्येनाप्यमानत्वेऽपीति । (कै)

दुहधात्वर्थगोपनिष्ठव्यापाराजन्यगोनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

ईप्साप्रकर्षेति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यत्वाभावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वाभावाच्च तत्तु परस्यैवेति भावः ॥

इत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधेन न प्रत्ययोत्पत्तिरिति न "दुहि" सूत्रस्यायेन युज्यते । भिद्धि ॥ चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा ।

. अप्राप्तेति । (कै)

"तथायुक्तम्" इत्यपि नेप्सिततमस्य सत्त्वेनानीप्सितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्त्यमिदम् । गां दोग्धि पयः परत्वात् "कर्तुरीप्सिततमम्" इति कर्मत्वमिति "आकडार" सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत्र सूत्रे धातूपात्तकालाश्रयत्वरूपस्यैवेप्सिततमत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तस्मात् पयो निष्ठविभागजसंयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं भाष्यमिति तत्त्वम् । एवमग्रेऽपि ॥ एवं कूपेऽर्थेऽपादानत्वाविवक्षाभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदाहरणदानं तदज्ञानतः पूर्वपक्षिणः खण्डनमित्येव सारम् । किं च तण्डुलान् ओदनं पचतीत्यत्र ह्यर्थत्वेन द्वयोरपि कर्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत् सूत्रस्थभाष्यविरोधः । त्वद्रीत्या गवीव तण्डुलेष्वपीप्सा प्रकर्षाभावात् ॥ ननु विभागजसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाप्रसिद्धेराह

भाष्यविरोध । "अस्तनमनुनिधिमंमन्ये" इत्याद्यपेक्षमेव । माणमाण्ते इत्यादावास्वादेरासनादिकरणके व्यापने इतिर्थानिर्मासादिनिष्ठं पतनम् ।

सुविधासिद्धये च यत्यते तदकीर्तिसमाचरितं कविना ।

स्यति गृहमक्षादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भाव । हसमवशत्य-ञीति । भा । गौरीशं प्रविशति तथा सगं प्रवेशयतीत्यर्थ । कथितेति । भा ।

सिध्यात् । स्यादेतत् । दुहादीनामर्थनिबन्धनेयं संज्ञा न तु सहपाठया अजमपीदमयोदं पोच्ये इति तदाम्सूत्रभाष्ये एच्छिमर्याः-

---

नानुपपन्नम् । यथा राध्यौदनइत्यस्य पचतइति । 'उक्तमिति' । आचरितमित्यस्य विवरणम् । 'सुन्नारेटेति' । कविमन्दो मेधाविमानवमनोऽपि

गोः पय इति । (कै).

एवं चेद् गार्थकदुहधातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्यास्याप्रवृत्तिः । पूर्वोक्तार्थे तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अत एव सिद्धत्वकर्मसंज्ञेति कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञेति वा नोक्तं कर्मसंज्ञाया विधेयत्वात् तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविधावित्यचं यद्दणौचित्यादिति तात्पर्य्यम्। तदविवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति॥ ननु बुद्धिकृतापायमादाय संज्ञा स्यादत आह

याचितापीति । (कै)

एवं च बुद्धिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

गवा व्रजमिति । (कै)

बलात्कारेण प्रवेशनस्यैवावरुद्धार्थतया नायं समानार्थो रुधेरिति

मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः। यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः। मासं व्याप्नुवन् आस्ते इत्यर्थः। उभयथापि "कर्तुः" इतिसूत्रेण कर्मत्वम्।

भुवि शासि गुणेन च यत्सचते सम्बध्यते तच्चोदाहरणम्। किं पुनस्तत्।

गा व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम्। माणवकमिति। भा। अधिस्थापयिष्यति पन्थानं माणवकेन इत्यर्थः।

यस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात्। तथा च भट्टिः। स्यास्तु रथे क्षेरमुचो जगाद मारीचमुच्चर्वचनं महार्थम्। कालिदासोऽपि, शिष्यो- चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः। प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेवेति भारविश्च।

प्रकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति। 'गां दोग्धि पय इति'। ननु धात्वायमर्थो गौः पयस्त्यजति। दोग्धा गवा पयस्त्याजयतीति तत्र प्रयोजक

भावः ॥ गौर्व्रजे तिष्ठति गाम् व्रजे निर्गमयतिपक्षेण स्थापयती-त्यर्थाभिप्रायेणैवोदाहरणम् । अधिकरणत्वाविवक्षाभिप्रायेण तदृशा-नतन्तु रावणं पूर्ववत् । युद्धिकर्तोऽप्यपायो नाकथितमिह

प्रश्नमात्रमिति । (कै)

एवं प्रश्नस्य विशेषाजनकत्वेन इष्टं प्रति साधकस्यापादानत्वं न प्रसक्तमिति भावः ॥

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । (कै)

भिक्षेरपि उभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात् चिन्त्यमिदम् । किं चोभयार्थकथाचित्वेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणम् अर्थग्रहणाभावे लिङ्गमेवोचितम् । एवं वृक्षमवचिनोतीत्यपि वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तदविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति

यासनन्यत्वस्य याभावात्तेषेव तस्या पक्षत्वम् । अनया रीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव आसना'दनमासक्तौ त्वधिकरणत्वात् सप्तमी "समायां

पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा-

---

कथितेति । भा । मालवकान् मार्गे पृच्छति इति सम्भवदात् । न प्रश्नादेवेति । भा । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृत्यापायं धात्वर्थं इत्यर्थं भिक्षिमांचि

उदाहरणे तावत् गिरमित्युदाहार्ये दैवायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च भिक्षेरर्थवत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरवं गामयाचत इति यथा । तत्किं याचेः ग्रहणमर्थ्येनेति चेत्, अनाह । अनुन-

---

यापादेऽप्ययमाभत्वात् सिद्धा गो. कर्मसंज्ञा । न च वाच्यं प्रयोज्यकथापारेऽप्यमावस्य यदि भवति तदर्थैरिच्छैवानुहरणे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा

पूर्वपक्षी विषयतासम्बन्धावच्छिन्नं ज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो ब्रूञादेरर्थः । सम्प्रदानत्वाविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति । कैयटोक्तार्थं तु कर्तुरिति सिद्धमेव कर्मत्वम् ॥ भाष्ये

तस्माच्चौरस्येवेति । (भा)

यदि तेष्वपायामतीतिस्तदा चौरेति। अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ता-पादानत्वादिकमेव । याचतेश्च स्खलनिवृत्तिस्खलोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषोऽर्थः । तत्र स्खले पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनि-रूपकत्वेनान्वयः । पृच्छेश्च जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः । व्यापारे च माणवकस्य जनकतामात्रेणान्वयः इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थ-मिदम् । यदि तु तेष्वपायप्रतीतिस्तदा तेष्वपि पूर्वविधिविषय-त्वात् तान्यपि नोदाहरणानि परिगणितातिरिक्ते च तथाप्येतत् प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत् तात्पर्यम् ॥

समाया विजायते" (समां समां विजायते । ५ । २ । १२) इति यथा। ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते इत्यादौ भुजिक्रिया फलाश्रयत्वेन

पादानसंज्ञा (१ । ४ । २२) । तस्मात् चौरस्येवोदाहरणानि । पौरवं गां

वद् व्याख्येयः । अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचते

यार्थोऽत्र याचतिः । विनयं याचते । विनयायानुनयतीत्यर्थात् । अथ तर्हि याचेरेव ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वाद्भिक्षेरपि सिद्धमिति चेन्न ।

रचन्त देवदत्तं प्रयुङ्क्ते पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रैवेति । ण्यन्तेष्वेव स नियमोऽयं तु प्रकृत्यन्तः । नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्ति

उदाहरणनयवादिनमिति । (कै)

सूत्रायन्न तिवादिनमित्यर्थः ॥

विवक्षाभेदादिति । (कै)

अपादानत्वविवक्षायां पञ्चमी तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

तत्र त्रितययोगे सर्वदापायप्रतीतेरितिभावः । न हि याचनादेवेत्यादेर्भाष्ये पूर्वं सिद्धान्त्युक्तिलाद् याचितापीत्यादिना चौद्यापायाभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् ॥

एषा व्यवस्थेति । (कै)

सिद्धान्तिन. समतेति भावः ॥

उद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम् ॥ "अजस्य विषमौषितं यत्तद् भक्षयतीति" भाष्योक्ते । तथापि "चोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतौ" त्यादौ

याचते । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते इति ॥ अथ ये

इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति ॥ वृक्षमिति । भा । वृक्षेण व्याश्रयति फलानीत्यर्थ ॥ कथितेति । भा । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थावसायात् ॥ पुत्रमिति । भा । पुत्रो धर्मं प्रतिपाद्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुनयार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् । अत एव हि नयतिग्रहणेनानुनयार्थस्यापि न गतार्थता । स्वार्थं

प्रतीयते गमयतीति । नैवमत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनशयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्यदुहानापि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादयः शिरसा

अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति। (कै)

अपादानत्वादिविवक्षायामपीति भावः। अन्ववरुणद्धि गां व्रजमित्यत्राधिकरणसद्भावाच्चेदमुपलक्षणं यदि तु व्रजोऽपि प्रधानं तदा तत्र नैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम् ॥

कर्मसंज्ञैवेति। (कै)

"तथायुक्तम्" इत्यस्याच सम्बन्धो नास्तीति भावः ॥

प्रश्न इति। (कै)

सर्वोदाहरणवादिन इति भावः ॥ सूत्रासङ्गतिवादिन उत्तरम्।

कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषयेन्द्रियसम्बन्धाद् दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अमित्वमिच्छादर्शनं एवेति देश्याः। तयो औदासीन्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इत्यनेनैव सत्वात्।

धातूनां द्विकर्मकात्तेषां किं कथिते लादयो (३ । ४ । ६९) भवन्त्याहोस्विदकथिते। कथिते लादयः॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि वा कर्तव्या।

कथितेति। भा। धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा गुणस्याभिप्रेयमाणत्वात्। अथेति। भा। सर्वोदाहरणवाद्याचार्यस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद् गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि। पूर्वोक्ति

भिन्नो एथग्ग्रहणमित्यन्ये। चकारेण पचेर्ग्रह इति यन्माधवादिभिरुक्तं तन्मतभेदेन। तथा च "कर्मवत्कर्मणेति" सूत्रे "दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरि"तिवार्तिकव्याख्यावसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता। ननु

नीयन्ते तस्माद्दोग्धीत्येकस्या एव क्रियायाः अवयवाद् गोपयसोर्भेदेन कर्मत्वं न भवति। णिचि तु सति प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये

कथित इति । (भा)

"कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यादिना कृतकर्मसंज्ञ इत्यर्थः ॥ सिद्धान्तपटे

प्रधाने इति ॥ (कै)

तत्र हेतुमाह

प्रधानेति ॥ (कै)

कारकत्वाभावादिति । (कै)

कर्त्रादिषट्कान्यतमत्वाभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं मूकमेवापूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः ॥ सर्वोदाहरणवादी एतत् सूत्रोदाहरणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्त्तव्या इति सूत्रासङ्गतिवादिनं पृच्छति

अनीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्धात्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम् । तेन वारयति योगे धान्यादेर्नानेनापि कर्म वा । तथाभूतत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । यत्तु

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

दुदाहरणमये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसंकीर्तितमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्यापाधा-

---

कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे ह्यर्थः पचिरित्यादिभाष्यन्तु मतान्तरेण । अन्यथा तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुधा क्लेशेन । अत एव अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना

इति कर्मभेदोपपत्तिः । 'गमयति ग्रामं देवदत्तमिति' । यदा तु दुष्टैः चारणमर्थः चरति गोः चौरं चौरं चारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि

कथिते लादिभिरिति॥ (भा)

सूत्राप्रवृत्तिवादी किं गवादि तत्रापादनत्वादिना न विवक्षित-मुत विवक्षितमिति विकल्प्याद्ये आह

षष्ठीमिति । (कै)

गुणे तत्र गुणकर्मत्वेनाभिमते यदि तूदाहरणत्रयमस्य वादि-नोऽभिमतं स्यात्तदा पौरवस्य याच्यते इति षष्ठीकरणमयुक्तमनेन कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ षष्ठ्या हेतुमाह

अकारकं हीति ॥ (भा)

अकथितादिति । (भा)

भावप्रधानो निर्देशः । क्वचिद् "अकथितत्वाद्" इत्येवपाठः ।

परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम् । परसमवेते विशेषणाच् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोग । तत्र द्वितीयया स्वप्रत्ययार्थापेक्षया परत्वं

कथिते लादयश्चेत्स्यु षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्त्तव्या । दुह्यते गो पय , याच्यते पौरवस्य कम्बल इति । कथम्

न्याभ्या भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्था किं प्रधान-कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्न । कथित इति । भा । प्रधाने

कांस्यपात्र्या दोग्धि पय इति पाणिकांस्यपात्र्योरतिप्रसङ्ग करणाधि-करणयोस्तु पचत्यादिरवकाश । न हि तत्रास्य प्रसक्तो दुहादिपरि-गणनादित्यकथितसूत्रे कथयत. कर्मवत्सूत्रे तु पचेर्द्विकर्मकता ब्रुवतो

गोरपायेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रापेक्षा-यामुदाहरणोपपत्ति । एवं चावधित्वविवक्षायामपादानसंज्ञायां भवत्येव

अपादानादिषड्रूपत्वाभावात् कारकशेषत्वमित्यर्थः । अस्य सूत्रस्याभङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याप्राप्तेरिति भावः ॥ तदेवाह

अपादानादिष्वेवेति ॥ (कै)

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये

कारकं चेत्तुना कथेति । (भा)

एवं चेद् सूत्रमसङ्गतमेवेति भावः ॥ अपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे इत्येवार्थो न तु तद्विषयाविवक्षायामितीत्यभिमानः । अपादानत्वादिरूपेण विवक्षारूपे द्वितीयपक्षे आह

अथ कारके इति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

बोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि । गमिपत्योः पूर्वदेशे त्यजेरुत्तरदेशे स्यन्देश्च पूर्वोत्तरयो·

अकारकं अकथितत्वात्

अकारकं ह्येतद् भवति । किं कारणम् अकथितत्वात् ।

ईप्सिततमे इत्यर्थः ॥ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथवा अपरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारकत्वाभावादभिधानासम्भवमवेति यद्वक्ष्यति· "षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे" इति ॥

हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोध । मतभेदपरत्वात् । अत एव पचिधातुनिरूपणे तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव माधव उदाहृतवानिति दिक् । तथा याहेर्द्विकर्मकत्वं बह्वो न मेनिरे ।

गोर्दुह्यते पय इति । यदा तु पयस एव विशेषणं गौः तदा षष्ठी गो पयो दोग्धीति । 'पौरवं गां याचतइति' । पुरोरपत्यं पौरवः । ननु विहिता-

यदा विशेषेति। (कै)

अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्त्तव्या इति शेषस्तदा न शेषत्वमिति भावः ॥

कर्मत्वमिच्छत्येवेति। (कै)

कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः ॥

ततो बुद्धिस्तस्येति। (कै)

एवं च सूत्राप्रवृत्तिरेकस्य मते इति भावः ॥

तस्मात् चौर्य्येवेति (भा)

कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति। तत्र क्रियाया फलस्य च धातुनैव लाभाद् आधेयत्व भेदस्य द्वितीयार्थः। तत्र फले आद्यान्वय। अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे। भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्ने

कारकं चेत्तु न कथा।

अथकारकं नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्त्तव्या।

कारकं चेद्विजानीयाद् यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

अकारकमिति। भा। अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्व सामान्यं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः॥ अथ कारक इति। भा। यदा विशेषाप्रख्यानादस्ति सामान्यमित्यर्थः ॥ यां यामिति।

अत एव "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः। पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पितेति" कालिदासश्लोके पूर्वार्धे ग्रहेर्दुह्यर्थतया गतिबुद्धीतिसूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वाप्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेनेति

अपादानसञ्ज्ञा पौरवाद्गां मामादत्ते। न याचनादेव तत आदत्ते याचितोऽसौ यदि ददाति तत आदत्ते। ननु मा मामादिता ऽऽदित्सते तावत् तदपि

भाष्ये मदुक्तरीत्या व्याख्येयम्। एवं च भाष्ये षष्ठ्युच्चारण-वदेवेदं पञ्चम्युच्चारणं पूर्वपक्षिणो न त्वेतद् बलाद् सिद्धान्ते याचि-योगे पञ्चम्यभिमतेति भ्रमितव्यम्। न याचनादेव इत्यादेः पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वात्। अत एवापादानत्वं मन्यत इत्युक्तम्॥ सर्वोदा-हरणबाधाद् भाष्ये

कथिते अभिहिते इति। (भा)

प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि लस्य अन्यस्य षष्ठ्यादेर्विधिरिति तस्यान्यस्य संसारविलक्षणस्य भतिरित्यर्थः॥

चतुर्थीपञ्चम्याविति। (कै)

प्रतियोगितयान्वयः। एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूल-ग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारवानिति बोधः। एतेन प्रतियोगिता

कारकं चेद्विजानीयाद् यां यां प्राप्नोति सा सा कर्तव्या। दुह्यते गोः पयः। याच्यते पौरवात् कम्बल इति।

भा। उद्देश्य एव पौष्काप्रतिपन्नेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता। दुह्यते गोरिति। भा। अपदानं गौः। याच्यते पौरवादिति। भा। ननू-दाहरणमपवादो पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम्। अत्रोच्यते। न्यायस्य सामान्यत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते। तथा हि। याच्यते

विभक्तिविपरिणामेन व्याचष्टु। अत एव च "अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तयेनार्दिदहत्त्रिपुरं पिनाकी। जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हं-सप्रभांशोऽऽसुन्दरकर्हि" इति भट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्थं व्याख्यातः।

न। अतः स्वभावं परिचिच्छित्सुरनादित्वमानोऽपि याचते। 'माणवकमाज्ञि मन्मिति'। ननु च गां व्रजं प्रवेशयतीत्ययमप्यर्थः। ततश्च सिद्धं व्रजस्य

चतुर्थ्युक्तिस्तु ग्रामाद्यभिप्रायेणेदमुपलक्षणम् । अजमनयदजाद्धि इत्यत्र पञ्चम्यपीति बोध्यम् ॥ ननु तत्र विधिरित्यसङ्गतमत आह

अखपदेनेति ॥ (कै)

युष्मच्छब्दोऽप्यहंकारानासद्वैतमतेनान्यमेवाह इत्याह

युष्मदर्थस्येति ॥ (कै)

तद्ध्वनयन् वक्ष्यति भाष्ये

नैवमन्ये मन्यन्त इति ॥ (भा)

सामान्येनान्वये दित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकचैत्रभेदस्य चैत्रे सत्वेन चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽन्वये देवदत्तो स्वयं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति । तन्न । परथा

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

गौरवात् कमल घ्यादिवृत्त इत्यर्थ । ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र सम्भवः । कथित इति । भा । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं गुणे षष्ठी भवति चतुर्थी पञ्चम्यौ चेति । तत्र विधिस्त्व' मतिरिति । अन्यपदेन विग्रहः । त्वच्छब्दास्त्वन्यवाची । यथोक्तः पाश्चमिति

अभिग्रहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधितवानिति । युक्तश्चैतत् । श्रीरघुपतिं प्रति नियोगकथनानौचित्येन स्वरूपोपस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन "अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति" व्याख्यातम् ग्रहेर्बुद्ध्यर्थत्वात् । यद्वा ।

कर्मत्वम् । अथ अजे ग्रामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथिताधिकरणसंज्ञा यदा सन्निवरोधनक्रियां प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्वं नाधिकरणत्वं तदेदमुदाहरणं अजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । 'माणवकं पन्थानं

अनेनेति । (कै)

परसूत्रमहितैतत् सूत्रविषये दुहादौ गुणकर्मणीत्याचार्य्योक्त्या अप्रधाने दुहादीनाम् इत्याचार्य्यान्तरोक्त्या च सर्वेषामेवैतदुदाहरणत्वमपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे तद्विषयाविवक्षायां चेत्यर्थ इति भावः । अत्र गुणकर्मत्वं प्रधानकर्मभिन्नत्वम् प्रधानकर्मत्वं प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं तद्भिन्नस्य एकव्यापारार्थक-दुहादिष्वनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाभावाद् अन्ते तु धर्मादि प्रधान-कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यम् । ये तूद्देश्यत्वानु-द्देश्यत्वरूपे व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वतदभावरूपे वा प्राधान्याप्राधान्ये वदन्ति तेषां दुहादीनां द्व्यर्थतायामपि गवादावीदृगप्राधान्यसत्त्वेन पयसि च प्राधान्यसत्त्वेन तदादायैव एतदुपपत्तावस्य भाष्यस्य सर्वोदाहरणत्वतात्पर्य्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ॥

कार्य्यत्वस्य बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसम्भवेन भेदे प्रसिद्धकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । न च ततो बोधव्याप्त्यर्थं तत्कल्पनम् । तथा

कथिते लादिभिरभिहिते स्वविधिरेष भवति । किमिदं स्वविधिरिति ।

मस्याध्यायानुसृतम् । पुष्मदर्थस्यापि त्वर्थेद्धावग्रादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् । इदानीं न्याय्य पक्ष दर्शयति गुणकर्मणीति लादयो "अकथितश्चकर्मा" ।

इषियमयोस्तुमुन्नासमभिव्याहृतयोर्द्विकर्मकतायां भाष्ये स्थितत्वात्सिद्धमे तदिति माधवः । प्राहेर्द्विकर्मताभ्युपगमपक्षे तु "अजायामतिप्रापितगन्ध

एषतीति' । पक्ष अोपसायां तुदादिः । 'ग्रहिज्या'दिना सम्प्रसारणम् । ननु च कथितात्प्राधान्यमप्यस्ति किं तस्मादुपदेशमात्रे न प्रत्ययाभावादसे

निमित्तभावमात्रविवक्षेति । (कै)

क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षेत्यर्थः ॥ परिगणन फलं दर्शयति

अपादानादिविशेषैरिति ॥ (कै)

गुणकर्मणि लादिविधिरित्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति

यतश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवं पूर्वेणैव सिद्धं स्यादत आह

सत्यपि चेति । (कै)

वस्तुत ईप्सिततमत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः "आकडार" सूत्रस्थ भाष्योपपत्तिश्च प्रागुक्तैवेति न विस्मर्त्तव्यम् । किं च विभागसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्व तदुदाहरणे आवश्यकमुभयोः

व्युत्पत्तिमतस्ततो बोधस्य दुर्वारत्वात् । किंच द्वितीयार्थाधेयत्वान्वितफलप्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारो-

---

तत्र विधिस्त्वविधि । त्वमति । किमिदं त्वमतिरिति । तत्र मतिस्त्वमतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते । कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि लादिविधि

गौर्दुह्यते पयः । गौर्दोग्धव्या पयः । गौर्दुग्धा पयः । गौः सुदोहा पयः । अनेन दुह्यादय सर्वत्रोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सत्यप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रं विवक्ष्यैव तु भोक्तदानेन कर्मता । अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शृणोतीति ।

मात्स्वात्मि"ति न सिध्येत् । तत्र हि "स्थाने कर्तृश्च कर्मणः" इति प्रयोज्ये भेदुरूपे कर्मणि न स्यात् । तथा च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता येति विग्रहे भक्त्रमोचिरेव न स्यात् । निकात शेषस्य भाष्ये स्थितत्वात् ।

एदोऽसौ पशुपदिशति तत व्याहरे । मा नामादितो व्योदित्सते आर्बतं

प्राप्तये तत्र विभागस्य सम्बन्धित्वयाकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविवक्षेति वक्तुमशक्यं प्रसिद्धेरप्रयोग इति तु अन्यत् । किं च व्यापाराद्यार्थत्वे मुख्यगोपालव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गोः प्राधान्यमादाय तत्रैव कर्मणि लादयस्तत्र प्रधानकर्मण्याख्येये इत्यादिना वक्ष्यति । यदालौकिकव्यापारार्थत्वं दुहादीनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादृशप्राधान्यस्य गव्यभावात् तत्र लाद्यप्राप्तौ गुणकर्मणि लादय इत्युक्तम् । गम्यते ग्राम देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य सदुक्तमेव प्रधानकर्मत्वमिति दिक् ॥

पस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात । फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्य्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदे प्रसक्ते सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थिति कारणमिति

सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ" (१ । ४ । ५२) ॥

यतश्च पयोऽर्थी प्रथम गवि प्रवर्त्तते ततोऽन्तरङ्गत्वात् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावोऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रिया प्रवृत्ते । पयसस्त्वविवक्षाया गौरेवेप्सिततमत्वम् । यथो-

---

सत्यपि वा तस्मिन् एवद्भावो दुर्लभ । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रह । आयानिष्ठप्रेरणविषयीभूत गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहण तत्कर्त्रीमित्यर्थ । अन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । मासजातादिवत् । ययेत्यापचो

तदपि न । अनादिश्यमानोपि स्वभावपरिज्ञानाय पृच्छति । भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येय । किमर्थं पुनर्याचिभिक्ष्योरुभयोरुपादान नह्यनयोरर्थे भेदोऽस्ति । धर्याश्रया चेय सञ्ज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया समानार्थोपि हि गृह्यते देवदत्त

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रधानन्यायान्तरङ्गन्याययोः समत्वात् "गतिबुद्धी"ति सूत्रस्य नियमत्वपरात् "हेतुमति च" इति सूत्रस्थभाष्यादन्तरङ्गन्यायात् प्रधानन्यायस्य बलवत्त्वाचारूयार्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे ॥

कार्य्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इति तु उभयोः समम् । तत्र चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवत् मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् किं च घटं जानातीत्यादौ

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

क्षमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति । पयो विवक्षायां च प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् । मुख्यं कर्मप्रेप्सुर्यस्माद् गव्येव भवते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु प्राकृतस्माल्लादयस्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति ॥ गोर्दुह्यते पय इति । भा । यदा तु पयो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी गो पयो

तु अषष्ठीविभक्त्यर्थे सङ्कीर्णौ सर्वत्र व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनास्त्येव । प्राप्तोदकमित्यस्य हि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतमर्थः । ऊढरथः । रथकर्मकवहनकर्ता । उपहृतपशुः । पशुकर्मकोपहारसम्प्रदानम् । उद्धृतौदनः । ओदनकर्मकोद्धरणापादानम् । वीरपुरुषकः । वीरपुरुषकर्तृकस्थित्यधिकरणमिति दिक् । स्यादेतत् । अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षायान्तु न्यायप्रतिपादितेऽप्यादि सेत्स्यति । मैवम् । हरतेश्चेति चकारेण

शतं प्रार्थयत इति । उच्यते । अनुभयार्थस्य याचतेर्व्यवहार्यम् । तेनाविनीतं विनयं याचते क्षुद्रं प्रसारं याचत इत्यनापि भवति । सकृदुपात्तस्य चोभ-

उक्तं चेति ।

हरिणेति शेषः ॥

पूर्वं गुणकर्मणा (के)

इत्यस्य यत इति शेषः ॥ एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह

मुख्यं कर्मेति ॥ (के)

शुद्धस्य दुहेः पयोऽनन्वितस्य दुहेस्तदेवाह

द्वितीयानापत्तिः उक्तकर्मत्वाभयात् । न च तत्र विधत्ते लक्षणा । कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणायाप्यसाधुत्वात् । अत एव द्युवविभक्तौ न

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥ अपर आह

दोग्धीति । माणवकाय धर्मं ब्रूते इत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर इति । भा । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधिरित्यर्थः । बोध्यते माणवकधर्मः याच्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः ॥ ध्रुवेति । भा । अगुणे प्रधानकर्मणि ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु

समुचितानां जयत्यादीनामकथितसूत्रविषयत्वेऽपि तथैव चेति समुचितानामथो कर्तृर्यौ कर्मताप्यप्रसरात् । गत्यर्थैः साहचर्यात् । अत एव तार्यादयः एषमेव सङ्गृहीता । युक्तश्चैतत् । प्रत्ययार्थकर्तृत्वाविवक्षायां प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे णिचो दुर्लभत्वात् । न चैवं दीपिप्रभृत्यावेयर्थ्यमकर्मकत्वादेवाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । यन्तासिद्धि सत्त्वार्थक्यात् । प्रियाः तत्वं दीपयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थे । नन्वेवं

यत्नमात्रपपत्तेः भिदिरपि ग्रहोतः । 'वृक्षमवचिनोति फलानीति' । यद्यप्यवचिन्वन् वृक्षान् फलमादत्त इत्यपादानसंज्ञाया अयं विषयस्तथापि यदा

पूर्वमेवेति । (कै)

पयः सम्बन्धात् पूर्वमेवेत्यर्थः । गोर्दुहिना गवाश्रितदुहिना तु यतः प्राक् गवा सम्बन्धस्तस्मात्तस्मिन् लादयः इत्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रे इति । (कै)

"गतिबुद्धी"ति सूत्रे "हृक्रोः" इति सूत्रे चेत्यर्थः ॥

लादय इति तद् रूढव्यवहारः । दुदुग्धमधिति एतौ त्यादौ यथासिद्ध मदु-ग्धव्यस्य । संज्ञाया एव तदनियामकत्वे तु किं भेदनिर्देशेनानया रीत्या व्यापारत्र्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यादिरत्नकोपसिद्धम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा प्रधानाप्रधानकर्मसंज्ञा उच्यते । तेन मासमास्यते देवदत्त आस्यते कोशं देवदत्त इति प्रयोगे देवदत्ते प्रयोज-कव्यापारस्य सर्वेव पूर्वं संनिपाताल्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यत्रापि । अनभिमतैरिति । भा । मेधाविन आचार्यस्य इत्यर्थः । अन-न्तेति । भा । अनन्तमन्याविच्छेदमनेन दर्शयति । अन्तेन पदार्थं न कर्मा-भिसम्बध्नेति दर्शयितुमाह । अपर इति । भा । अन्यो नीयते इति । भा ।

अयमेव विधिरिति । (कै)

अयमेव प्रकार इत्यर्थः ।

माणवकस्य प्राधान्यमिति । (कै)

एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मेत्यर्थः । स्वात्मन्येव स्ववानात्मा यस्य तस्मिन्कर्त्तरीत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् ॥

यद्यपि मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः "व्रीहीनवहन्ति" इत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः । यद्यपि व्रीहय. सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्व बोध्यम् । "सक्तून्

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणा धातुना कर्मणि लादयो भवन्तीति

अपायः धान्यान्तेषु अस्यामेव पूर्वं क्रिया प्रवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादयः ॥ ण्यन्ते कर्तुस्स कर्मणा इति । भा । कर्तु सतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । "गतिबुद्धि" (१ । ४ । ५२) इत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन् वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थ । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि

तथा त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेः । दापनं याचेः भिक्षेश्च । अङ्गीकारणमपि याचे. । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं रुधेः । आख्यापनं पृच्छेः । मोचनं चिञः । प्रतिवादनं ब्रूञः । तद्विशेषस्तु शासेरित्यादि । एवञ्च धातूपात्तथापादविषयाश्रयत्वं गवादेःस्पष्टमेवेति । अत एवाकडारसूत्रे ऽपादानमुत्तराणि । गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते ।

ददातिकर्माभावात्संप्रदानसंज्ञाया अप्रसङ्गः । ये तु तत्र ददातिकर्मणेति नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विवक्षितं नाभिप्रेयमाणत्वमित्युदाहरणोपपत्तिः ॥

न तु कर्मार्थेति। (कै)

न कर्मनिष्ठफलार्थेत्यर्थः ॥

अकर्मको धात्वर्थ इति। (कै)

तेन युक्तिः सम्बन्धो येषामित्यर्थः। एवं चेष्टितयुक्तिपदमपि व्याख्येयम् ॥

जुहोति" इत्यत्र तु सक्तूनां भूतभाव्युपयोगभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासम्भवेन तत्र "व्यत्ययो बहुलम्" इति वचनाद् तृतीयार्थे द्वितीया "सक्तुभिर्भावयेद्" इत्यर्थ इत्याहुः। तेषामयं भावः। वेदे कर्मत्वप्राप्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति। दुहि याचि रुधि

वक्तव्यम्। अजां नयति ग्रामम्। अजा नीयते ग्रामम्। अजा नीता ग्राममिति।

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु अपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषां मतम्। माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः। धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः। माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः। तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम्। गुणभूत-

---

पयस्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे ऽवधित्वपयआश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चेदम्। अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात्। अत्रोच्यते। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माणवकमन्नीयादितिवत् षष्ठीं बाधितुं सूत्रम्। अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव। गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी भवत्येवेति न कश्चिद्दोषः

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः।
नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तत्रैव पूर्वमिति। (कै)

अनेनान्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितमनया युक्त्या बुद्धिप्रत्ययवशान्नार्थेष्वपि प्रधान एवापत्तिरित्यस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम्॥ आगमस्य परम्परोपदेशस्य प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह

प्रच्छि भिक्षि चि ब्रूञ्जां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वाना विवक्षाभावे कारकं कर्म। "अकथितं च" इति सूत्रात्। तद्विषयाभावस्य सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्र अन्यानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा सम्बद्धं तत्कर्म।

अप्रधाने दुहादीनाम्।

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। दुह्यते गौः पयः॥

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः। आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम्। तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत् प्राधान्यात् तत् कर्मण्यपि प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः॥ दुह्यादिपरिगणनात् अन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति। के पुनरिति। भा॥ इन्द्रियाणामिति। भा। उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम्॥ तत्रैवेति॥

तथा चेह षष्ठीसम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थं इति स्थितम्। कदैरं [illegible]र्यते। कर्मणि विधीयमाना लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेषु [illegible] कर्मणि स्युर्गौणे वेति। अत्र भाष्यम्। "प्रधानकर्मण्याख्येये [illegible]द्विकर्मणाम्। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च [illegible]॥" अभिधाने इति शेषः। अत्र द्विकर्मणामित्यनेन [illegible] सूचितः कर्षिनयत्यादयस्त्रय उच्यन्ते। [illegible]

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, नी, [illegible], वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं [illegible]

अजाया इति । (कै)

ध्रुवचेष्टितयुक्तिष्विति पूर्वश्लोकेऽपि चेष्टितयुक्तित्वेन नयत्यादीनामपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता प्राधान्यं चाजायाः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाद्‌च व्यापारद्वयार्थकतया "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेन येषु द्वयोः कर्मत्वं ते ऽत्र द्विकर्मका उच्यन्ते ऽन्यादीनां च नैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एतद्विहितं कर्म गौणं कर्म इत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् । गां दोग्धि पयः । द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः अपादानत्वगोः तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः । बलिं याचते वसुधाम् । स्वामि स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिधा-

---

ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेन ॥ के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

भा । चकारेण नयत्यादयः समुच्चीयन्ते इत्याहुः ॥ घृतं नयति देवदत्तम् । घृतं मुष्णाति देवदत्तम् । घृतं दण्डयति देवदत्तम् ॥ सिद्धं चेति । भा । अन्यस्याप्युपमात्रस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणा सम्भवादित्यर्थः । अथवा कर्मशब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । "विभाषा गुणे" (२ । ३ । २५) इति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डीमिति भक्षणापेक्षा पिण्ड्याः कर्मत्वं

स्यात् । तथा दुह्यादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताः । चशब्दसमुच्चितेप्वेटुमसर्ष्यन्ता दण्डादयश्चोच्यन्ते । ण्यन्त इत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्त्वार्थादयश्च । तत्र यच्चौ कर्मं तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः । तथापि बुद्धिप्रत्ययसामार्थ्यशब्दकर्मकेषु गुणकर्मण्येति मतान्तरम् । तथा

चन्ते । घृतं जयति देवदत्तम् । घृतं मुष्णाति देवदत्तम् । घृतं दण्डयति देवदत्तम् । कर्षति ग्रामं शाखाम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्य कर्मणि

ण्यन्ते कर्तुश्चेति। (भा)

यद्यपि प्रधानकर्मणीत्यनेनैवेदं सिद्धं तथापि गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे इत्युक्तिर्दुहादीनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च सामान्योक्तेर्बुद्ध्यादिविषयमपि ध्वनयन्नाह

पूर्वश्लोके त्विति। (कै)

प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्यनिष्ठ-व्यापारजन्यफलाश्रये प्रयोज्यकर्मण्येवेति बुद्धिप्रत्यवसानार्थादिष्व-पीत्यादिः ॥

मादिरूपो व्यापारो दिदापयिषा व्यञ्जको याचिरर्थः। अत्र बलौ पूर्वविषयस्य कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम्। याचनामात्रादपायाभावेन बलेर्वसुधा

> नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च।
> द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय ॥

तथाऽजा ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम्। नयतिस्तु प्राप्ति-मात्र वाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते। पर-साधन इति। भा। नीयते इति नयतेः परेण लकारेण नयति कर्मैवा-भिधानीयम्। अन्यथास्य लजा कर्म न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते

च भाष्यम्। "कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे। ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति"॥ अत्र प्रधान-कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीत्येकीयमतदूषणपरः प्रथमः पादः। तस्याः षष्ठ्याः विधिरितीयं तस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्य-र्थात्। सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तसहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः।

लादय उत्पद्यमानाः किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधान उत्पद्यन्ते आहोस्वित्-नेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति। तत्रोक्तम्।

एकेषां मतमिति । (कै)

एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति भावः ॥ तत्र विकल्पे युक्तिमाह ॥

माणवकमित्यादिना । (कै)

वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तत्त्वम् ॥

अभिधानव्यापारेणेति । (कै)

शब्देनेत्यर्थः । एतच्च द्वैविध्यं *गत्यर्थण्यन्तव्यतिरिक्तविषयमिति* नातिप्रसङ्गः । इदमत्रावधेयम् । अकर्मकव्यतिरिक्तदुहप्रकृतिकण्यन्त-

---

याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । यत्तु स्वोद्देश्यक-दानेच्छा याचनमिति । तन्न । पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः । स्वसम-

---

अजा नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् । *गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।*

तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नेष्यम् । कालेति । भा । मासादय एव काल-वाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथग्ग्रहणं कृतम् । निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञात-परिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपदीयमाना मासगोदोहादिशब्द-वाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव

गुणकर्मेति । गुरुमप्रवृत्तेः पयःप्रभृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं गवादुच्यते । यन्ते तु शब्दतः प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्रधान्यमिति तदर्थधर्मादुच्यते । ध्रुवयुक्तयो ऽकर्मकाश्चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः । एवगुणे प्रयोग क्वे । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मत्वे स्यात् यन्ते कर्तृसंज्ञस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

नयति साधने ग्रामादावित्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

"गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।
हृक्रोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये बहुदर्शिभिः ॥
लक्ष्ये दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारगैः" ।

इति ॥ नन्वकर्मकाणां ण्यर्थकर्मसत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद् ध्रुवयुक्तिष्वगुण इत्यसंगतमतो भाष्ये

याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावान्नात्र सम्प्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये । विनये न च तद्विषयज्ञानवत्वं सम्बन्धः । अजमवरुणद्धि गाम् । निर्गमप्रति-

---

अन्यकर्मेति चेद् भ्रुयाल्लादीनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते

मासः । आसो मासः । एवं ग्रथ्यते क्रोश इत्यादि द्रष्टव्यम् । यदा त्वकौ-शलसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्त्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम् । तथा हि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति ।

गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुह्याच्यर्थेत्यादिना दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुह्यादयो गौणे-इत्युक्तम् । तत्र मद्दैः पाठो निर्मूल एव । कथाद्य घृतकं ब्रह्मसित्युदा-हरणमप्ययुक्तम् । इतरेषां तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । न्यादयो दुह्यादयस्त्वेत्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

---

सुहरः । छग्, छग्यते शाखा ग्रामम् । मन्थ्या, कष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने दुह्यादीनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहियाचीति श्लोक-पठिता एव, एतेषां दुह्यादीनामप्रधाने कर्मण्याख्येये लादीनामुक्तः । एतदपि न्यायसिद्धम् । यतः पयोर्थी पूर्वं गवि प्रवर्तते ऽतः शब्दस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

नयति साधने ग्रामादाविष्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

"गौणेकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहकृष्वहाम् ।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।
द्वन्द्वोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये वकृदर्शिभिः ॥
लक्ष्ये दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारगैः" ।

इति ॥ नञ्कर्मकाणां ण्यर्थकर्मसत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद् ध्रुवयुक्तिष्वगुण इत्यसंगतमतो भाष्ये

याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावान्नात्र सम्प्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनये न च तद्विषयज्ञानवत्वं सम्बन्धः। अजमवरुणद्धि गाम्। निर्गमप्रति-

---

अन्यकर्मेति चेद् भूयाख्यादीनामविधिरयं भवेत्। यथा नीयते मासः। आसो मासः। एवं गम्यते क्रोश इत्यादिकद्रष्टव्यम्। यदा त्वकर्मी-कृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्त्तन्ते तदा पूर्वमेव कर्मत्वं सिद्धम्। तथा हि। मासमास्त इत्यस्यायमर्थः। मासमासनेन व्याप्नोति।

गमयितव्यः गमितः सुगम इति। यत्तु कौमुद्यां दुह्याच्पचेत्यादिना दुहादीन् न्यादींश्च वैरावेन पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुहादयो गौण इत्युक्तम्। तत्र मद्वेः पाठो निर्मूल एव। अयाद्य सुतरं प्रकमितुद्दा-हरणमायुक्तम्। इतरेषाम् द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः। न्यादयो दुहादयश्चेत्युभयमाप्यादिशब्दः प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

---

यहरः। छाग, छाग्यते ग्रामो ग्रामम्। करव्या, हृता, सुकर्या। अप्रधाने दुहादीनामिति। अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि इच्छन्तो न तु दुहियाचीति श्लोक-पठिता एव, एतेषां दुहादीनामप्रधाने कर्मण्याख्येये लादीनाङः। एतदपि न्यायसिद्धम्। यतः पयोर्थो पूर्वं गवि प्रवर्तते ततः गुडस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

निर्ज्ञातपरिमाणेति । (कै)

इदं "कालाः परिमाणिना" (२।२।५) इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ॥

लादिविधानार्थमिति । (कै)

अनत्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् ॥ द्वितीयाविधानमपि मासं गुडधाना इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम् ॥ इदमपूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति मत्वाह

यदा त्विति । (कै)

पूर्वेणैव "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (१।४।४९) इत्यनेन ॥

यार्थज्ञानानुकूल केन यथा गन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः इच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येनान्वयः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः। कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तत्वेनेन कर्मत्वम्। भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः। इदममवचिनोति फलानि। विभाग-

---

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्।

लादिर्दश्च इह गत्यात इति भाष्य उदाहरणादिष्वायते। इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति। विपरीतमिति। भा। कर्मधर्मणा विपर्ययस्तत्वादिपरीतमुच्यते। ईप्सिततमं देयमितरच्चेति पूर्व

नियमार्थे। अत एव अत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानावृत्ते सम्भवात्। तथा मध्येरपि प्रधाने स्यात्। दृश्यते तु गौणे। तथा च भारविः। "येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बु-

---

धर्मम्। वक्तव्यः, उक्तः, सुवचः। ग्रास, अनुग्रिष्यते माणवको धर्मम्, अनुग्रासितव्यः, अनुग्रिष्टः, सनुग्रासः। दण्डि, गर्गाः शतं दण्ड्यन्ते, दण्ड्याः, दण्डिता सुदण्डाः। जि, शतं जीयते देवदत्त, जेतव्यो, जितः, सुजयः।

वक्ष्यतीति । (कै)

कालाध्वनोः (२ । ३ । ५) इति सूत्रे इति शेषः। यथा कट-मिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तच प्राकृतशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ अस्य सकारस्यावश्यकत्वमित्याह

सकर्मकाणामपीति ॥ (कै)

न चेयमपि कल्पना अकर्मकविषयैव न सकर्मकविषयेति वाच्यम्। अनया रीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकालाध्वनोरित्येतद्विषयस्य न तर्हीदानीमिदं वाच्यमितिप्रश्नस्य यत्क्रियया अत्यन्तसंयोगस्तदर्थ-मित्युत्तरस्य च "कालाध्वनोः" (२।३।५) इतिसूत्रभाष्यस्या-संगत्यापत्तेः। दृश्यते च मासमधीते इत्यादौ कालस्य कर्मत्वमनया

पूर्वकमादाय चेदर्थ। इत्यात् पलान्यादत्ते इत्यर्थात्। अवधित्वाविवक्षाया-मनेन कर्मत्वम्। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। ब्रूञो विषयतया ज्ञानानु-कूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी शासेः अर्थः स च

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति

त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम्। कपिलकादित्वाच्च लत्वे कालेति भवति। अपरिसमाप्तमिति। भा। ईप्सितकर्माभावादित्यर्थः। नवेति। भा। लकारवाच्यत्वकथनामविधानात् प्रधानकर्मण्यभिधेये इति पूर्वमुक्तत्वात्।

निधिर्मन्त्र" इति। अन्यत् प्रश्नोद्देश्यतया मुख्यम्। अनुशिष्टिस्तु गौणं। यदपि अन्ये तु यथायथौत्सुक्या गौणीत्वाव मकार्थतभावस्थैनाम्नत्त्वेनेवुदा-हृतम्। तदपि न। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति सिद्धान्तात्। यद्वा दुविद्यावे इतिचुरादावात्मनेपदी बोपदेवेन पठित। तस्येदमुदाहरणम्।

दुग्धि, मुच्यते देवदत्त शतं, मोषितव्यो, मोषित, मुमोष। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति। अभिधानइति शेष। अण्यन्तावस्थायां कर्तुर्ण्यन्तावस्थायां कर्मणः सतोऽभिधाने लादीनामित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। ये गत्यर्थादयो

रीत्या ऽकर्मकधातुयोगे कटादीनां कर्मत्वं तु नापाद्यमनभिधाना-दित्याहुः । वस्तुतो ऽनयैव कल्पनयैषां सकर्मकत्वं न त्वचत्यमिदं वचनं विधायकं हिशब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयो ऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूपं वक्तव्यमुक्त-युक्तेरिति भुवयुक्तिव्यशुणे इति सम्यगेवेत्यर्थ इति युक्तमाभाति । अन्यथा वचनस्य "यदा लि" त्यादिनोक्तया "कालाध्वनो"रिति सूत्रभाष्यसंमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदा-पत्तिः । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वे नानारम्भपरतयैवैतद्ग्रन्थव्याख्याया न्यायस्त्वात् ॥

धर्मं कुरु इत्यादि विधिघटितोपदेशरूपः । अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारा-श्रयत्वं तत्फलाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्धः । वचनादि कर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसम्प्रदानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति

वक्तव्यम् । काल । मासमास्ते । मासं स्वपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते ।

दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात् सुच्छ एवायं पक्षः । तथा च परस्तादुपपादयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो व्याख्यां दर्शयति यस्मिन्निति । भा । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत् पयः प्रभृत्युपजायते तत्कर्म वाच्यम् ।

बुद्ध्यर्थेषु पक्षद्वयस्योपपादितत्वात् । यत्तु श्रीहर्षः प्रयुङ्क्ते । "स्वक्रीडाहंस-मोहयाहिक्षभिक्षुभ्रष्टप्रार्थितोभिन्नचन्द्रेति" तच्चिन्त्यम् । भिक्षुना चन्द्रं प्रार्थितेत्यप्रधाने क्तप्रत्यये वक्तृवीरयोगात् । वक्ष्यति हि ।

ऽण्यन्तावस्थायामपि सकर्मका ण्यन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जाता-स्तेषु ण्यन्तावस्थायां यदुत्तरसूत्रेणोपजातं कर्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थः । गमयति ग्रामं देवदत्तम् । गम्यते ग्रामं देवदत्तः, गमयितव्यः, गमितः, सुगमः । बुध्यर्थे, बोध्यते माणवको धर्मम् । बोधयितव्यः, बोधितः, सुबोधः ।

संख्यायविशेषः । (कै)

ग्रामादीनां समूहविशेषः ॥

इतरदिति । (कै)

उदासीनमित्यर्थः ॥

इदं तद्विपरीतमिति । (कै)

धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावादिति भावः ॥ श्लोकस्थविपरीतशब्दं व्याचष्टे भाष्ये

अपरिसमाप्तमिति ॥ (भा)

अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे

स्पष्टं भाष्ये । अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेऽनेन कर्मत्वमनभिधानात् । तेन माणवकाय धर्मोपदेशकाले शूद्रेणापि श्रवणे शूद्रं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः । अनभिधानं च ततः शिष्टलोकस्य बोधा-

---

गोदोहं स्वपितीति । अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति । देशथा-कर्मणां कर्मसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । कुरून् स्वपिति । पञ्चालान् स्वपिति ।

धात्वर्थयोगेति । भा । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पयः प्रभृति तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते॰ पयः पौरवस्य कम्बलो याच्यते इति प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थे चायमिति । न च चन्द्रे स्तः । अप्रधाने दुहादीना-मित्युक्तः । अत एव वाकपाशधरमेत्य याचित इति कालिदासः । द्विकर्मको गुणमुख्याभ्यां कर्मभ्यां प्राप्यते पृथक् । अविशेषाद् द्वितीयाविधेः

प्रत्ययसामार्थं, भोज्यते माणवक ओदनम्, भोजयितव्यो, भोजितः, सुभोजः । शब्दकर्मा, पाठ्यते माणवको वेदम् । पाठयितव्यः, पाठितः, सुपाठः । अकर्मकः, आस्यते माणवको मासम्, आसयितव्यः, आसितः, मासः । बुद्धिप्रत्ययसामार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि लादय इति मतान्तरम् । बोध्यते

नवेति । (भा)

कल्प्यकर्मणोर्द्वितीयेतिकार्यम् । अत्र पक्षे ईप्सिताप्रकर्षाभावाद्-परिसमाप्तत्वं तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्तेः । भाष्येऽन्यस्य वोक्तेश्च ॥ सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह

प्रधानकर्मणीति ॥ (कै)

कथिते लादय इति । (भा)

येनोक्तं स एवायं वादीति भावः ॥ तदेतत्स्वयं दूषयति ।

भावरूपमिति "तदस्य तस्मिन् स्यादिति" (५ । १ । १६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि "[१] द्वयी विवक्षा प्रायोक्त्री लौकिकी च" इत्युक्तम् ।

विपरीतं तु यत् कर्म तत् कल्प्यं कवयो विदुः ।

इदानीं मतान्तरमनारभमाण आह कल्प्यं गौणमिति । यस्मात् तत् कर्मैव तस्मात् पृथक् कल्प्येति गौणमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-

---

र्यामस्य गोरिति ॥ यत्रत्वेकेन शब्देन भिन्नकक्षद्वयाभिधा । न शक्यते तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम् ॥ प्रधाने नियता षष्ठी गुणे छन्दसयथा भवेत् । इत्याह गौणिकर्मणि च इति भाष्येऽपि गुणद्वयम् ॥ नेताश्वस्य

माणवकं धर्मं भोज्यते माणवकमोदनं, पाठ्यते माणवको वेदं इत्यादि। तदयमत्र निर्णय । नीवहिह्रकृभ्यः प्रधानकर्मणि लादय, तत्सम्बन्धस्य

---

१ विवक्षा च द्वयी। अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षास्ति लौकिकी। प्रायोक्त्री विवक्षा। प्रयोक्ता हि मृद्वा स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून् स्निग्धान् श्लक्ष्णान्शब्दान् प्रयुङ्क्ते। लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य सम्प्रत्यय । प्राय इति लोको व्यपदिश्यते। न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्र उत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्यय स्यात् ॥ यद्येव नार्थ स्याद् ग्रहणेन। न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्य इत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्यय स्यात् ॥

तेन योग इति । (कै)

तेन योगो वाच्यो यस्याः सा षष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापारप्रयोजनफलविशिष्टपय आदिनिरूपितसंबन्धार्थिका यत्र षष्ठीत्यर्थः । एवं च दुहादियोगे पयसो गव्यन्वयं कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते किं तु गोः पयस्यन्वये सा दृश्यते इति भावः ॥

शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थ इति तत्र कैयटे स्पष्टम् । [1]शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविद साक्षात् कृतपरावरा इति "पृषोदरादीनि" (६ । ३ । १०९)

यस्मिंस्तु कर्मण्युपगायतेऽन्यद् धात्वर्थयोगादपि च यत्र षष्ठी ।
तत् कर्म कस्मेति च कल्पमानं धातोर्हि शक्तिर्न रसत्वतोऽस्ति ॥

संज्ञाभेदेनेत्यर्थः । एतेनेति । भा । अकथितं कर्म इत्येवास्तु माभूत् पूर्वत्र इयं तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञाया सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति

वाच्यगुण इति श्लोके ध्रुवग्रहणस्य व्यर्थमिति चेन्न । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणामिति भाष्याद्गन्तव्योऽध्वा अध्व गन्तव्य । अस्मादेव निपातनाद्गन्तव्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यं, तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये । सर्वथा ण्यादयः प्रयोज्यकर्मणीति स्थितम् । अकर्मकाणां च धातूनां काल-

---

१ के पुनः शिष्टाः । वैयाकरणाः कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिर्वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं तर्हि निवासत आचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त्त एव । क्व पुनरार्यावर्त्तः प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन् आर्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारगास्तत्रभवन्तः शिष्टाः ।

कर्मकार्येति। (कै)

द्वितीयादीत्यर्थः॥

रलत्वत इति। (भा)

सार्वविभक्तिकस्तसिः। रस्य लत्वमात्रेणेत्यर्थः॥ ननु परिगण-नस्य सत्त्वात्सर्वेषां न सिध्यतीत्यत आह

अकथितम् इत्यादि। (कै)

एवं चाकथितेन "अकथितं च" इति सूत्रेणैव सर्वा सर्ववि-षया कर्मसंज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः। अनेन

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तरः। अत्रापि कर्मत्व-शक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः। कर्मसंज्ञाविधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थे कर्मत्व-

---

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन।
तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः॥

प्रश्नार्थः॥ यवेष्विति। भा। यवेभ्यो गां वारयतीति गवां कथितत्वात् कर्म-संज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति "कर्तुरीप्सित-तमम्" इत्यारब्धम्। तस्मिन् आरब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नो-

---

लोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणम्। तेना-ध्वानं स्वपितीति न भवति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालमास्त इत्यर्थः। क्रोशमास्ते। कुरून् स्वपिति। अध्वमात्रं कालोपाधिरिति मते गोदोहादेर्यद्यपि कालत्वात्सिद्धं तथापि

भावाध्वगन्तव्यदेशाः कर्मसंज्ञका इष्यन्ते। उक्तं च, "कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्। देशश्चाकर्मकाणां तु कर्मसंज्ञो भवतीति वाच्य-मिति"। अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योऽध्वा अध्वगन्तव्यः, कडारादिष्वभ्यस्तौ

सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिनी शक्तिरेकैवेति सूचयति। आद्यसूत्रद्वये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा इह तु जनकतामात्रसमानाधिकरणेत्यन्यत् ॥ उत्तरमाह

यत्त्विति। (भा)

यत्पुरस्ताद्"वारणार्थानामि"ति सूत्रेण कीर्त्तितं यदीप्सितेन यवादिना युक्तं गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्यं सूत्रमावश्यकमित्यर्थस्तद्व्याचष्टे।

शक्तिबोधनात्। अत एव "अकथितं च" इति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्र कर्मत्वे सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैवं सति "वारणार्थानाम्" (१।

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम्।
ईप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

तीति तथा युक्तमित्यारब्धम् ॥ ननु तथा युक्तम्यानेन भविष्यति। नैतदस्ति। दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् ॥ ईप्सितयुक्तं चेति। भा ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञा सिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः। चशब्दात् कर्मा-

---

लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम्। देशशब्देन च ग्रामसमुदायविशेषाः कुरुपञ्चालादयो गृह्यन्ते इति कैयटः। तेनाधिशेऽङ्ख्यासामित्यादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम्। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति तु गुणद्रव्ययोरर्थे आरम्भणीयम्। क्रोशं कुटिला। मासङ्गुडधाना.।

द्रष्टव्य। गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्ग्रहणार्थं गन्तव्यग्रहणम्। तेनाध्वानं स्वपितीति न भवति। ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा द्वितीया किं कर्मसंज्ञया, देशस्य तावदस्तत्व। कालाध्वनोरपि लादिविधा-

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विभिन्नतया निर्देशेऽप्यन्यस्य कर्मसंज्ञेप्सिततमस्यैवा-पादानत्वं स्यादिति भावः । तदेवाह ।

अवधारणेनेति । (प्र)

एतेनैतद्भाष्यबलेन "अकथितं च" इतिसूत्रे ईप्सिततमभिन्न-गाणांवस्थाद्यपेक्षयापि कर्मसंज्ञा यदन्तः परास्तः । ननु अवधप-दकर्दमम् यद्यपि भविष्यतीत्यत आह ।

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तद्भावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्ययुक्तमत आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु लादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्याय्येत्यत आह ।

यत्र ह्यीति ॥ (कै)

गोणिकापुत्रः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता प्राप्तिमत्त्वम् । धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वप्राप्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्व-मिति दिक् ॥

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयो कर्मणोरभिधानं न सम्भवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभाभ्या प्राप्ता भ्रियस्मरणाद् गुण-कर्मणि विकल्प्यते ॥

धर्मादिग्रिष्यते । क्रियासु कालयोगतः प्राग्योगो द्व्यकर्मणीति ॥" "अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्व्येरकर्मकः । तस्य कर्मणि भावे च निमि-त्तत्वाय कल्पतइति च ॥" एतेन "सत्तेमाघमघाभिधानि यमुना गङ्गौघ-सङ्गे ययेति "ति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणेप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततमस्यैवापादानत्वं स्यादिति भावः॥ तदेवाह।

अवधारणेनेति। (कै)

एतेनैतद्भाष्यबलेन "अकथितं च"इतिसूत्रे ईप्सिततममित्यनुवर्त्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परास्ताः॥ ननु लक्षत्यक्तखलर्थवत् षष्ठ्यपि भविष्यतीत्यत आह।

(१।४।४२) इति सूत्रात् तद्व्यापारसाधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभयप्राप्तिमत्त्वं बोध्यम्। मतं मतेन वा दीव्यति। एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं

प्रवृत्तं न्याय्यम्। अथ चकारे तदा यद्यपि कादियद्दयोन गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्न। उभयथेति। भा। गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते। वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम्। यत्र

प्रत्ययम्। अधिगतोऽस्त्यादिज्ञापकं वा बोध्यम्। इह च कर्मणि भावे च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मासं वेति रूपद्वयमभीष्टम्। स्यादेतत्। भावेचाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्स्यं भावे न इति चेत्। उच्यते। अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्रव्यकर्म व्युदस्यते न तु बहिरङ्गं कालादिकर्म। कर्मणीत्यत्र तु शक्तिपक्षाश्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रतिबन्धिरुद्धा। जातिशक्तिपक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति सिद्धान्तात्। उक्तञ्च हरिणा। "शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्नेदमधीयते

मासं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः। अथ 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठी द्विकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मणि भवति आहोस्विद्गुणे भवति आहोस्विदुभयो, उभयोरिति प्राप्तं द्वितीयावद्भाष्यकारवचनात् गुणकर्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्मणि नित्या, नेता ऽश्वस्य स्रुघ्नस्य

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्ययुक्तमत आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु लादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्याय्येत्यत आह ।

यत्र ह्यीति ॥ (कै)

गोणिकापुत्रः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता शक्तिमत्त्वम् । धातुना सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक् ॥

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न सम्भवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥

धर्माद्विशिष्यते । क्रियासु कालयोगेन प्रायोगो द्व्यकर्मकेति ॥" "कालस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्व्येकर्मकः । तस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पत इति च ॥" एतेन "सप्तेमाघमघाभिधानि यमुना गङ्गौघसङ्गे ययेति" श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥

सूत्रमिति वा । इहाकथितं कर्मेत्येतावदस्तु मास्तु पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषयस्याप्यकथितत्वात् । सत्यम् । नटस्य शृणोतीत्यत्र माभूदिति दुह्यादिपरिगणनमवश्यं कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे ओदनं पचति । वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यत इति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ । २ । ४ । ५२ ॥

ननु कृत्रिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह

कर्मशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शब्दस्य गुणत्वात्क्रियात्वं कथमत आह

ह्वयत्यादय इति ॥ (भा)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ।
शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्वित्शब्दो

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥
कथमिति । भा । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इति । क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥
गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥
'गमयति माणवकं ग्राममिति' । कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । न च संप्रति माणवकः कर्त्ता इनेन कर्मसंज्ञकत्वात् ।
तत्र यथा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां

न ज्ञानमात्रेति। (कै)

ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थास्तत्र गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवचना इति भावः॥

शब्दविषयामेवेति। (कै)

श्रोत्रेन्द्रियजज्ञानरूपामित्यर्थः। एवं च ज्ञानविशेषार्थत्वेन न बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्धिरिति भावः॥

बुद्ध्यर्थत्वादिति। (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः॥

ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनर्ह्वयत्यादयः। ह्वयति क्रन्दति शब्दायते। ह्वयति देवदत्तः। ह्वाययति देवदत्तेन। क्रन्दति देवदत्तः। क्रन्दयति

पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम्। शब्दायते इति। भा। शब्दं करोतीति "शब्दवैरे"ति क्यङ्। शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः। ह्वयत्यादीनामिति।

"गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मताङ्गतः।
नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति"॥

ग्रामं गच्छेति। अतो यस्यामवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य कर्मत्वं यस्यां च ण्यन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्रामस्य कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वात् मासेष्वश्वमित्यत्र तु नैवं संभवति। 'यापयतीति'। या प्रापणे इत्यत्र प्राप्त्या गतिर्लक्ष्यत इति यातिर्गत्यर्थः॥ 'नीवह्योरिति'। अनयोर्गतिफलं प्रापणमर्थो न गतिः 'न गतिहिंसार्थेभ्य' (१।३।१५) इत्यत्र च भाष्ये न वहिर्गत्यर्थ इति स्पष्टम्। गुणभावेनापि गतिः प्रतीयत इति

चिन्त्यमेतदिति (कै)

चिन्ताबीज तु यदा जानात्यादिना शब्दविषये श्रावणज्ञाने वृत्तिस्तदाण्यणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वमिष्ट न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धि-ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात्। एवमेवेदृशे ऽनुपसख्यान क्रियते । अत एव यदा रूपादिविषयकचाक्षुषज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा विजानातिरूपतर्क कार्षापण विज्ञापयतिरूपतर्कॅणेतिभाष्याशय इति ॥

पुत्त्रं जल्पतीति । (कै)

लाडनपूर्वके जल्पने जल्पेर्वृत्तेरिति भाव ॥ एतेनाकर्मत्वा-त्सिद्धिरित्यप्यपास्तम् ॥

देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्त । शब्दाययति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुप-सख्यानमशब्दक्रियात्वात् । वा । शृणोत्यादीना चोपसख्याम कर्तव्यम् । के पुन

भा । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमाना शृणोत्यादय शब्दक्रिया न भवन्ति शब्दसाधनकर्मास्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषा बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणो त्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचना । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ

कर्त्त स्वधर्मेण तृतीयेत्यर्थ । गमयति माणवक ग्राम ग्रामकर्मक यद्गमन तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः। नीवह्यो प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ यद्यप्येतयो

मत्वा प्रतिषेध उक्त । 'वहेरनियन्तृकस्येति' । वा । वक्ष्यामीति चोपक्षेपः वाहयति बलीवर्दान्यवामित्यत्राणौ बलीवर्दा कर्त्तार एन्ते तु नियन्ता सारथि कर्ता तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधादिविधिरेव भवति । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिना स्मरत्यादीनामित्याहु ।

सर्वंच दृशेरिति। (कै)

ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति भावः॥ ननु पश्यार्थैश्चानालोचन इतिदर्शनाद् दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह

चक्षुरिति॥ (कै)

दृशेरिति। (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेषः। चाक्षुषज्ञानार्थकार्थं तु वचनमावश्यकमेवेति बोध्यम्। इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यर्थकानां तत्र ग्रहणमिति॥

शृणोत्यादय। शृणोति विजानात्युपलभते। शृणोति देवदत्तः। श्रावयति देवदत्तम्। विजानाति देवदत्तः। विज्ञापयति देवदत्तम्। उपलभते देवदत्तः।

यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति न तु क्रियाग्रहणे इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। एव तु शुद्धार्थत्वादनयो

प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः। नाययति वाहयति वा भारं देवदत्तेन। वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेधः। नियन्तृकर्तृकस्य प्रयोज्यः कर्मेति

सूत्तावपि तथैवोदाहृतम्। 'आदिखाद्योरिति'। वा। अपर आह सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (वा) इति पदमपि न भवति। इदमेकमिष्यते 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इदमेषां जग्धमिति। 'भक्षेरिति'। वा। गत्यर्थादिषु प्रायेण हेतुमण्णिच एव सम्भवाद् हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रतिषेधोऽपि

इत्युक्तं भाष्ये इति । (कै)

तच्च तत्रैव निरूपितमत एव "न वेति" (१।१।४४) सूत्रे हृक्रोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा ऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्तमिति प्रापणार्थ उदाहृतः । विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थ इति च कैयटः । एवं च वहेः प्रतिषेधो नापूर्वः ।

तथापीति । (कै)

एवं च नियन्तृकर्तृकवहेरुपसंख्यानं कार्य्यमिति तात्पर्यम् । नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थ इति गत्यर्थकत्वमस्त्येवं प्रापयतेस्तु शुद्ध प्रापणमेव वहिवदर्थ इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपलम्भयति देवदत्तम् । किं पुन कारणं न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियात्वात् । अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुप-

सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । भा । जल्पत्यादय शब्दनक्रियाया वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे । पुत्र जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृशे सर्वत्रेति । भा । यदि

वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । वहन्ति वाहा वाहयति वाहान् रथिन सूत । या प्रापणा इत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थः । याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीते । तेन कालं पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मता बोध्या । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञान-

प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोऽप्यण्यन्त एवेति भत्ते प्राप्ति । 'भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति' । छेत्स्यमाना यवाः वक्ष्यमाणाना हिंसा भवति तस्यामवस्थाया कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिंसा द्रष्टव्या । इह कर्मशब्देन क्वचित्क्रिया गृह्यते यथा 'कर्तरि कर्मव्यति-

इदमेकमिष्यते इति (भा)

एवं च सर्वमेवेत्यसङ्गतं परस्मैपदकभलयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

सारथिरिति । (कै)

पशुप्रेरक इत्यर्थ ॥ अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणासङ्गतेरिति बोध्यम् ॥ ननु भक्षयतोर्नित्यण्यन्तत्वेनाणौ कर्त्रभावादाह

अणि कर्तेति । (कै)

णावित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्णिच एव संभवेन तस्यैव ग्रह इति भावः । भक्षेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । वार्तिके प्रतिषेध

संख्यानम् । वा । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलपति आभाषते । जल्पति देव-

---

क्रियाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोतीति भाव । पश्यतिरूपलर्क इति । भा । चक्षु प्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशिर्वर्तते तदैतदवक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति । तत्र साधन-

---

सामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः । अत एव अदृशोरुपसङ्ख्यानं करिष्यते । बोधयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानं

हार' (१ । ३ । १४) इति । क्वचित् साधनकर्म 'वेः शब्दकर्मण' इति । इह शब्दक्रियायामिति चेत् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः । ह्वयति पुत्रं देवदत्तः ह्वाययति पुत्रं देवदत्तेन । क्रन्दति पुत्रं देवदत्तः । क्रन्दयति पुत्रं देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दययते देवदत्तेन । अकर्मकत्वादयाश्च प्रसङ्ग । शब्द-

इति शेषः । पिष्टा अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् ॥ ननु यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वमत आह

क्षेत्रस्थानामिति । (कै)

इदमुपलक्षणं बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् ।

हिंसाङ्ग इति । (कै) .

इदमुभयसाधारणं तत्राद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः । द्वितीये तु परानित्यध्याहार्यम् । परान् हिंसन् सर्वान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्राद्यमेव युक्तं भाष्यस्वरसादित्याहुः । उदाहरणकक्षायां भक्षयन्तीतिबहुवचनपाठे तत्स्वामिन इति शेषः ॥

दत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विलापयति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् । आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् । दृशेः सर्वत्र । वा । दृशेः सव-

---

कर्मग्रहणमित्येव पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु

भक्षणम् । भोजयति आशयति माणवकमोदनम् । आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आदयति खादयत्यन्नं बटुना । भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सत्त्वाकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च । "शृणोतेश्चोपसङ्ख्यानम्" अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोकं देवदत्तः । श्रावयति श्लोकं देवदत्तम् । न च बुद्ध्यर्थत्वादस्य सिद्धिः । वेत्त्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना बुध्यर्थाः । अस्तु तर्हि साधनकर्मणो ग्रहणम् । "शब्दकर्मण इति चेत् जल्पतिप्रभृतीनामुप-

तुल्यत्वादेति । (कै)

वाशब्दस्यार्थे ॥ नन्वकर्मकवद्भावे कर्मणि लो न स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

सकर्मकेत्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः । अकर्मकेत्यत्र निषेधकोटौ त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

गृह्यन्त इति । (कै)

इह शास्त्र इत्यर्थस्तदेवाह

अन्यथेति ॥ (कै)

चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः । वा । आदिखादिनीवहीनां

शब्दकर्मत्वात् सिद्धिः । दृशेर्बुध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति । आदिखादीति । भा । आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः । नीवह्योर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि वहेरनियन्तृ-

---

हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति प्रतिषेधोऽप्यावित्ययं सन्निधानात्तद्विषयः । तेन चुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्प्रतिषेध उपसङ्ख्यातः । भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयति

संख्यानम्" (वा) । जल्पति पुत्रं देवदत्तः । जल्पयति पुत्रं देवदत्तम् । विलपति पुत्रं देवदत्तः । विलापयति पुत्रं देवदत्तम् । आभाषते पुत्रं देवदत्तः । आभाषयति पुत्रं देवदत्तम् । दृशेः सर्वत्र । यद्यपि क्रियाग्रहणमेवापि साधनग्रहणमथाप्युभयग्रहणं सर्वथा दृशेरुपसंख्यानम् । पश्यति रूपतर्कं कार्षापणम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । यदा चार्थं दृशिः चक्षु-

कर्माविवक्षायामिति । (कै)

तदविवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनान्वयाविवक्षाया सम्बन्धित्वेनान्वयस्य विवक्षणाद्वेति कार्याणि खादय । अत्रारुचिबीज तु न कर्मणीत्यादिशास्त्रे। एव वक्तुमशक्य कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृत्याविवक्षितकर्मतया भावे साधनस्य कर्तृकर्मणोरितिभाष्यादौ स्पष्टत्वात् ॥

अकर्मकशब्दस्य च (कै)

इत्यादि तदुपपादनमप्यनुचित कर्मसज्ञाया अर्थसज्ञात्वेनार्थाभामेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्याद् अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति

प्रतिषेधो वक्तव्य । अत्ति देवदत्त । आदयति देवदत्तेन। अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्य परस्मैपदमपि। इदमेकमिष्यते।

कर्तृकस्येत्यभिधानार्थ वहेरुपक्षेप । परस्मैपदमिति। भा। निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम। वहेरिति नियन्ता सारथि । भक्षेरिति। भा। अणिकर्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरादिण्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति भावि ।

बलीवर्दान् सस्यम् । क्षेत्रस्वामी यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसादृष्ट्या तस्यामवस्थायान्तेषा चेतनत्वाभ्युपगमात्। शब्द कर्मकारक येषान्ते शब्दकर्माण न त्विह "कर्तरि कर्मव्यतिहार" (१ । ३ । १४) इत्यत्रेव

साधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदेतदस्य ज्ञानसामवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्ध तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्दोषान्त भाष्य नान्यतर पक्षो निरणायि। वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रिया शब्दसाधनकर्माणश्च तानविवादसिद्धानुदाहरति। 'अधीतइत्यादि'। 'अध्यापयतीति'। 'क्रोडभोना चारि'त्यात्मम्

दर्शनमप्यसङ्गतमेव धातूनां नानार्थत्वाच्छेदापत्तेः। तस्मादयमर्थः। किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थ उत कर्मरहितार्थप्रतिपादकानामित्यर्थः॥ लक्षणोभयत्र तुल्या नाद्य इत्याह भाष्ये

न च केचिदिति। (भा)

तथा च कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषां तदर्थसम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थः। अन्त्ये ऽविवक्षितकर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः। न च कालस्य क्रियामात्रेणाकाङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः। आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षा शान्त्या बाह्यकालकर्मणो ऽविवक्षासम्भवात्। एवं च सति गत्यादि-

---

णोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य । इदमेषां जग्धम्। खादि। खादति देवदत्तः। खादयति देवदत्तेन। नी। नयति देवदत्त'। नाययति देव-

---

भक्षयन्ति यवानिति। भा। क्षेत्रस्थाना प्ररोहाद्यवस्थाया यवाना भक्षणाद्धिंसा भवति। तदवस्थाया केश्चिचैतन्यस्याभ्युपगमात्। परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति। हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते।

कर्मशब्द क्रियापर'। गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्ष्ये ऽर्थशब्दात्कर्मशब्दस्य एचगुपादानात् अध्यापयति पाठयति माणवकं वेदम्।

"अर्तिह्री" (७ । ३ । ३६) त्यादिना पुक्। निर्णयस्तु साधनकर्मणो ग्रहणं कर्मग्रहणादन्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धं। जल्पादीनां मुपसंख्यानं कर्तव्यमेव। अन्यस्त्वाह। जल्पति देवदत्त इति। वचनेन बोधयतीत्यर्थं। एवमन्यत्रापि। तत्र बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम्। यद्यप्यन्या

सूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतया ऽकर्मकविषये "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यात्। तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह

त एवम् इत्यादि। (भा)

एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहणमिति। क्व चिदित्येतद् व्याचष्टे।

द्रव्य एव कर्मणि सतीति। (कै)

सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति शेषः। एवं च कालाद्यतिरिक्तकर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः। तादृशाश्च सर्वथा द्रव्यकर्माभाववन्तः शय्यादयो ऽविवक्षितकर्मणश्चेत्युभयेऽपि प्रयोगानुसारित्वाच्च

दत्तेन। वहेरनियन्तृकर्तृकस्य। वा। वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। वहति भारं देवदत्तः। वाहयति भारं देवदत्तेन। अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम्।

कालकर्मणामिति। भा। कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाध्वदेशानामपि ग्रहणम्। वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद् वा। सिद्धं त्विति। भा। तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना

जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्॥ जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं देवदत्तः। दृशेश्चोपसंख्यानम्॥ दर्शयति हरिं भक्तान्। यद्यपि दृशे-

---

र्बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनीभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्त्येव उपसर्जनीभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थत्वादेवाप्रसङ्गाद्णिग्रहणमनर्थकं स्यादिति। अस्तु चेतनविषये एवमचेतनविषये कथम्। यत्किंचिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति गह्वरं प्रबोधनाप्यस्ति।

विवक्षायाः । यवादीनामविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहणं व्यर्थं सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्याप्यापत्तौ मासमासयति देवदत्तमित्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रतियोगिसमर्थककर्मपदेन तु न कालादीनां ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न दोषः ॥ वस्तुतो भाष्ये

कश्चिद् (भा)

इत्यस्य कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याप्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थः । कैयटोक्तव्याख्यायां हि कालभावाध्वभिरिति पूर्वं तृतीयानिर्देशात् केनचिदित्येव वदेत् । एवं च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाकर्मकत्व-

---

वहन्ति बलीवर्दा यवान् । वाहयति बलीवर्दान्यवान् । भक्षेरहिंसार्थस्य । वा । भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीं

त्वादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रय धात्वाद्य कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । भा । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा

ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थतायां न सिध्यतीत्युपसंख्यानमारब्धम् । श्रावयति श्लोकं देवदत्तमिति तु शब्द-

---

'अकर्मकाणामिति' । कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थोऽत्र ग्राह्यः अन्यथा मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् । गोदोहमासयति । क्रोशमासयति । कुरूनासयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्मकत्वात् । एवं "लः कर्मणि च" (३ । ४ । ६९) त्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र

व्यवहारो धात्वामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थायां कर्मरहिता गृह्यन्ते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न चैतेनेति । (भा)

कालादिनेत्यर्थः ॥ तद्व्याचष्टे

सम्भवेति । (कै)

कालादीनां तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थे पूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि तत्सम्भवादिति भावः। अयं भावः। कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणे ऽकर्मको धातुरसम्भवीति सामर्थ्याद्व्यक्तर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति ॥ ननु तदविवक्षायां तत्सम्भव इत्यत आह

देवदत्तेन। अहिंसार्थस्येति किमर्थम्। भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः। भक्षयति बलीवर्दान् यवान्। अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम्। वा। अकर्मक-

---

शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति। अत्राङ्गः। अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः। अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः। अकर्मकशब्दस्य

कर्मत्वात्सिद्धम्। शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु ह्वयतेरुपसंख्येयं स्यात्। ह्वयतिक्रन्दत्योश्च प्रतिषेध्यं स्यात्। ह्वाययति क्रन्दयति वा देव-

---

सर्वत्र अत्यन्तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादयः सिद्धा भवन्ति। उक्तञ्च सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनादिति। कालग्रहणमुपलक्षणं तत्करणात्साधयमपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन मासकर्मणि लो भवति स तदकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च

वस्तुस्थित्येति। (कै)

धातुरेवान्यपदार्थ इति भावः॥ वस्तुतो व्याप्यादिविवक्षास्थलेऽप्यकर्मकत्वोपपत्तिर्दर्श्यते।

अथवेति। (भ०)

भाष्येणोपपत्तिरुक्तैव। न चैतेनेत्यादिना भाष्येण व्यभिचाराभाव उच्यते पूर्वस्माद्वैदव्युत्पादनायान्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति।

अकर्मकेति॥ (कै)

पूर्वं क्रियाया इति। (कै)

तदुद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः॥

ग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मासमास्ते देवदत्तः। मासमासयति देवदत्तम्। मासं शेते देवदत्तः। मासं शाययति देवदत्तम्। सिद्धं तु काल-

---

म धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न स्वर्था। अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात्। धातुस्त्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्याच्च स एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते।

दत्तेन। वृषीस्तूभयथाप्युपसंख्येयं स्यात्। शब्दायतेश्चोभयथा प्रतिषेध्यम्। अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसंगः। शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन। अकर्मकग्रहणेन तु येषां कालादिभिन्नं

कालादिभिः केचिदकर्मकाः कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते तद् यथा शेते देवदत्तो न सुद्गो इति। भाष्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मकाः किं तर्हि ये ऽत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मकाः नार्थाः। यस्य धातोः स्वरूपावधिकमकर्मकत्वं न च कालादिकर्मणा स्वरूपाधिकमकर्मकत्वं

'शक्तिप्रमाणेति । (कै)

द्रव्यधर्मरूपात् शक्त्यादे सकाशात् क्रिया सकालयोग प्रवर्त्तते इत्यर्थ । तत्र शक्तेर्यथा वसन्तादिकालयोग पल्लवजन्मादे प्रमाणवशाद् यथा दीर्घशष्कुल्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोग सङ्ख्यावशाद् यथा नानाद्रव्यकर्मकपाकस्य सकर्मकपदे तु कालादे कर्मसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् । अत एवास्यते मास इति कर्मणि ल सिध्यति । अचैतत्सूत्रस्याकर्मकपदवत्सकर्मकपदे कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाभावादिति तत्त्वम् । "न

१ "शक्तिप्रमाणेति' इत्यारभ्य "इति दिक" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

कर्मणामकर्मकवद्वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते ।

अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेश । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शन तदार्थैक्य अन्यपदार्थैक्यदोष । क्वचिदिति । भा । क्रव्य एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थ ।

कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्व सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति । गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्य पचिददातिप्रभृ

कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्व्यतिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मकत्व विज्ञायते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यावता स्वव्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद अन्तरङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तामपि कर्तृसञ्ज्ञां बाधित्वा कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि

चैतत्कर्मेति" भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दर्श्यते न लन्तरङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतो द्वितीयपचोक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह

अथवेति । (भा)

न च तेनेत्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्यर्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावादेषामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्भ्राम्येत्तद्भ्रमनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम् एवं चाकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्मकत्वमित्येतत्पचेऽर्थः । न त्वेतद्भाष्यबलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवाच ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । "कालाध्वनोः" इति सूत्रे "लः

न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मका न एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् ।

अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथवेति । भा । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गमव्यकर्म निषिध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म ।

तिभ्यः कर्तरि क्तो न । अन्यथा मक्षवान् दत्तवानित्यर्थे मक्तो दत्त इति स्यात् । "लः कर्मणीति" सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणां असम्भवत्कर्मणां वा ग्रहणम् । अत एवाविवक्षितकर्मणां न भावे लादय इतीह सूत्रे वदतो

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादीनामेव नान्येषामिति । तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र पूर्वं पचतायां एव कर्तृसंज्ञा या अवस्थानात् कर्तरि तृतीया भवति । एतं च

कर्मणीति" सूत्रस्याकर्मकपदविषयेऽपीदृशस्यैव भाष्यस्य सत्वेन तत्राप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्तकृतपूर्वीत्यादिभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। किं चात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति पक्षे लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्यपि लावयति केदारं देवदत्त इति "णेरणाविति" (१।३।६७) सूत्रस्थकैयटप्रयोगे केदारस्य कर्मत्वानापत्तिरिति दिक्॥

न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः। अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतत् कर्म क्वचिदपि न भवति॥

तथाहि। पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय। तथा चोक्तम्। "शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते। क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा" इति। सूत्रं चेदं नियमार्थमिति "आकडार"सूत्र उक्तं तत एवावधार्यम्॥

"णेरणावि" (१।३।६७) इत्यत्र तु नेह पच्यत इति भावे लकार इति ब्रुवतो हरदत्तस्य मतभेदपरत्वान्न पूर्वापरविरोध इति दिक्॥

गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते॥

इति। कर्तुः स्वधर्मस्तृतीया। अथ कथम्।

"अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक"

इति। स्वतन्त्राः कवयः। यद्वा सुतां प्रति किञ्चिदुद्वाहविषये ग्राहयितुं बोधयितुं न शशाकेत्येवं व्याख्येयम्। अत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम्॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

इत्यवोक्तमिति । (कै)

वार्तिककृतेति शेषः ॥ भाष्ये

कथं चाचात्मनेपदमिति । (भा)

एतद्वार्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः ॥ अभिवादयतावर्णौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावाद्दर्शयतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः ।

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् । वा । हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ उभयत्र विभाषेयमिति "नवेति

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हृ च कृ चेति विग्रहः । ऊच कुर्वेति वा । अनयोरणौ कर्ता णौ वा कर्म स्यात् । नवेतिविभाषासूत्रे उभयत्रविभाषात्विदं वार्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणव-

---

हृक्रोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ताः । तेनोभयत्र विभाषेयम् । यदा हरतिर्गतौ वर्तते । हरति भारं देवदत्त इति । अभ्यवहारे वा । अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति । करोतिश्चायमकर्मकः ।

एकस्येति । (भा)

प्राधान्यस्य दृशेरित्यर्थः । अणौ कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो विवक्षित इति भावः ॥

कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्त । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते

विभाषे" (१ । १ । ४४) त्यत्रोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । भा । अभि-

---

कमोदनं माणवकेन वेत्यत्र क्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते छात्रा विकारयति छात्रान् छात्रैर्वेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । दृशेस्तु बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानाद्वा प्राप्ते । अभिवादयति गुरुं देवदत्त अभिवादयते गुरु देवदत्तं देवदत्तेन वा । णिचश्चेत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु

ओदनस्य पूर्णाः छात्रा विकुर्वतइति । तदा पूर्वेण प्राप्ते । यदा हरतिः स्तेयादौ वर्तते । हरति सुवर्णं चोर इति । करोतिश्च सकर्मकस्तदा ऽप्राप्ते । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव विकल्पो युक्त । गत्यर्थादिष्वेवेति योऽय नियम स हृक्रोरन्यतरस्यामिति । ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थादन्यत्र पक्षे कर्मत्वं पक्षान्तरे च कर्तृत्वं भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि वार्तिककारेणोभयत्रविभाषाखियं पठिता तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य

अपरस्येति। (भा)

आद्यस्याभिवाद्यतेरित्यर्थः। उक्त आशयः॥

भक्ष्यान् राजा। कथं चात्मनेपदम्। एकस्य "णेरणाविति" (१।३।६७)। अपरस्य णिचश्चेति (१।३।७४)॥

वादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं प्राप्तौ पक्षे निवर्त्यते॥

अभिवादयति गुरुं देवदत्तेन। दर्शयते राजानं भृत्यान् भृत्यैर्वा। कर्मसंज्ञाभावपक्षे कर्मान्तरस्याभावाण्णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेतीति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु णिचश्चेत्येव युक्तम्। णेरणावित्यस्य तु नायं विषयः। णिज्वाच्यप्रयुक्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम्॥

विधिरिति नाश्रीयते। अविशेषेण हृक्रोर्विकल्पः प्रवर्त्तते। 'अभिवादिदृशोरिति'। अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वात् दृशेः सर्वत्रेति वा प्राप्ते। 'अभिवादयतइति'। 'णिचश्चे' त्यात्मनेपदं परस्मैपदे त्वभिवादयति गुरुं देवदत्तेनेति कर्तृसंज्ञैव भवति। 'दर्शयत इति'। कर्मसंज्ञाभावपक्षे कर्मान्तरस्याभावात् णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेति॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

भाष्ये

स्वं तन्त्रमिति । (भा)

विततास्तन्तवस्तन्त्र किमयं बहुव्रीहिरिति प्रश्नतात्पर्यं विशेष-विहितत्वादित्यभ्युच्चय । निरवकाशत्वाभावात् ॥

अपादानादिसंज्ञेति । (कै)

तन्तुवायाद् गृह्णातीत्यादौ ब्राह्मणादेर्नेति। तन्तुवाय इत्यस्य भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थं इति भाव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ तृतीयाया कर्तृकरणे व्यर्थ "कर्तृकरणयोस्तृतीया" (२ । ३ । १८) इति तृतीयेति सूत्रात् । कर्तृत्व च कर्तृसञ्ज्ञाबोधित कर्तृत्वशक्तिमत्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रय-

---

स्वतन्त्र कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥ कि यस्य स्व तन्त्र स स्वतन्त्र । किञ्चात । तन्तुवाये प्राप्नोति । नैष दोष । अय तन्त्रशब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्य

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्येति । भा । तन्तुवायस्य स्वतन्त्र शब्दवाच्यत्वादिविशेषानुपादानाच्च प्रश्न । तन्तुवायइति । भा । यद्यपि तन्तुवायो

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽयं कर्ता

स्वतन्त्र कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽय तन्तुवायवचनोऽप्यस्ति स्व तन्त्रमस्य स्वतन्त्रः । विततास्तन्तवस्तन्त्रमित्युच्यते । अस्ति च शा-

वितन्यत इति। (कै)

स च सन्निवेशविशेषविशिष्टस्तन्तुसमूहः स्वतन्त्र उच्यत इति यथा कथं चिद् व्युत्पन्नो ऽयं प्रधानार्थे रूढ इति भावः॥ प्राधान्ये वर्त्तमानस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह

तन्त्रेति। (कै)

क्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवान्वययोग्यत्वम्॥

तद्धात्वर्थाश्रये वर्त्तते। "स्वतन्त्रः कर्त्ता" (१।४।५४) इति सूत्रस्वरसात्। उक्ततद्धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति "कारके" (१।४।२३) इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्यावर्त्तकमित्यपास्तम्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत् सर्वेषु ह्यभावात्। रूपवन्तं गच्छतीत्यादावुत्तरदेशसंयोगरूपे फले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेन इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-

या। व्याख्यातं तन्त्रं प्रोत तन्त्रमिति [illegible] वितानमिति गम्यते। यस्ति प्राधान्ये

वर्तते सुडसौ इत्या[illegible] ...र्यस्य कर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात्

परत्वा[illegible] ...दं(?) संज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति। ब्राह्मणोऽधीत इत्यादौ च

स्यात्। धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आह च। "धातुनोक्तक्रिये

धारणक्ये पुरुषे वर्तते। साधारणं भवेत्तन्त्रं स्वं धनं तन्त्रं साधारणमस्य स्वतन्त्रः। अस्ति च प्रधानवचनः स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य

तन्तुवायरूपतयेति । (कै)

कारक इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिंश्च तत्त्वेनानुपयोग इत्यर्थः । यङ्गलच्चसंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह

अनेकेति । (कै)

सकलकारकप्रवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं स्थाली पचतीत्यादि न स्यादत आह

यस्य धातुनेति ॥ (कै)

सिद्धिः । तत्र सति सम्भवे तद्धात्वर्थफलितव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरणैव कर्तृताश्रितस्तो गुरुतरभारयोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्वव्यवहार । तत्र यत्नसत्वेन मानमित्यन्ये । धात्वर्थफलितस्य साध्यत्वात्तद्विषयतया क्रिया विषयैव ग्राह्या । असौ मत्तोभूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । नान्तरीयकफलितसाध्यपिण्डकमध्यस्थशर्करा भोक्तरि च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः । एतेन

वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते ।

ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितानइति । भा । वितन्यत इति वितानम् । स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स आत्मा तन्त्रं प्रधानं

मित्यं कारके कर्तरीष्यत इति" कर्मकर्तर्यप्यक्तीदम् । फलव्यापारयोर्वैयधि-

---

स्वतन्त्र इति । तथाद्ययोर्मध्ये तयोरपादानादिविषये कर्तृसंज्ञा स्यात्परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ । इह च न स्यात्

अगुणभावेन । (कै)

प्राधान्येन ॥

स्वतन्त्र इति । (कै)

स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः। तच्चारोपितमनारोपितं चेत्यन्यत्। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयो हि सः। तादृश एव च सकलकारकप्रवर्तकः प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासदर्शनादसमभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादिनिरूपितं मञ्जूषायाम् ॥ ननु हेतुमच्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते न च तत्र सञ्ज्ञेष्यते ऽत आह

कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम्। यत्नान्तरस्येच्छा विशेष एव वा कृतिरिति दिक्। तत्र व्यापारस्य धातुत एव लाभात्। कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन कर्ता तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः। स च धात्वर्थे आधेयतयान्वेति तेन चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिस्वाप इति बोध इति प्राञ्चः। द्वितीयप्रकारोक्तदिशा कर्तृचैत्रीयः स्वाप इति चैत्रकर्तृकः स्वाप इति

तच्च प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येह ग्रहणम्। स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां

यस्य स स्वतन्त्र उच्यते। तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः

कारणमात्रस्य प्रधानौत्सर्गिकस्य परं त्यागः। विवक्षितशक्तिपक्षे विशिष्ट-

---

देवदत्तो गच्छतीति इममाद्ययोर्ग्रहणे दोषं दृष्ट्वा तृतीयमर्थमाश्रित्याह। 'स्वतन्त्र इति'। 'प्रधानभूत उच्यत इति'। स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्ध-

प्रयोज्य इति । (कै)

स एवात्र हेतुमच्छब्दार्थत्वेन विवक्षित इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमिति । (कै)

उक्तमिति शेषः ॥ दूषणान्तरमाह

तत्प्रयोजक इति । (कै)

तत्र हि तत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते ॥

बोध इत्युचितम् । यत्तु तत् तत् क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता । कृञः कृत्यर्थ-
कत्वेन कृप्रकृतिकल्पया तथैव लाभात् । तथाश्रयस्य प्रकृत्यालाभात् कृति-
तृतीयार्थ इति । तन्न । कृतेरपि धातुलभ्यतया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते
इत्यादावचेतने ऽसम्भवाच्च । विभक्तौ लक्षणा गौरवस्य प्रागेव निवेदितत्वात्
तथाश्रयलक्षणेत्युक्तं कृञः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यत्तु धात्व-
र्थचेतनमात्र वृत्त्येव । तथाचेतनस्य कर्तृत्वं चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रिया-
रोपेणैव चेति "दाम्हायनान्ताच्च" (४।१।२७) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
परे तु तत्तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं "कारक"
(१।४।२३) इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राव्यवाये

हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् । वा । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युप

स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य-
चित् स्वातन्त्र्यं तथा "कारक" सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो-

---

प्रतिपक्षे चेदं तुल्यम् । निष्कृतप्रेष्यं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितमिति पक्षे तु

तरत्वादिति भावः । किं च कारकाधिकारात् क्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं
गृह्यते न च तन्तुवायस्तन्तुवायतया क्रियायामुपयुज्यते किं तर्हि प्र-

क्रियासिद्धाविति। (कै)

स्वक्रियासिद्धाविरयर्थः। अयं भावः। स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकत्वरूपस्वातन्त्र्यमस्त्यस्त्येव परप्रेर्यत्वेऽपि॥ ननु प्रेरणायाः क्रियाविषयत्वात्कथमकुर्वन्तं कारयतीति प्रयोगो ऽत आह

यदीति। (कै)

साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यमुक्ते आदिपदार्थः क इति चिन्त्यम्॥

स्वतन्त्रः किंपुनः प्रधानं कर्त्ता कथं ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवतीति। एवं स्वेच्छाधीन प्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य। तत् सन्निधानेऽपि स्वार्थसत्वे प्रवृत्तेस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च। एतच्च "स्वतन्त्रः कर्त्ता" इति सूत्रे भाष्ये। तथारोपितमनारोपितं च संज्ञा निमित्तम्। आद्यं स्थाल्यादौ। अन्त्यं पुरुषे। यस्य च स्वतन्त्रविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात्। स्थाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपित स्वतन्त्रवतीत्यर्थः। तत्वं विना तद्व्यापारे धातोः प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात्। प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न स्वतन्त्रत्वम्। स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाष-

---

संख्यानं कर्तव्यम्। पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। किं पुनः कारणं न

ऽगुणभावेनोच्यते सर्वासौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम्। हेतुमतीति। भा। प्रयोज्यइत्यर्थः। यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां शक्ति

प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्वं तु भूतपूर्वभावनार्थत्वात्। एतेन

धात्वर्थेवेति 'तद्वाचिन एव ग्रहणं युक्तम्। यदि प्रधानभूत उच्यते एवं सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि

व्यपदिश्यतेति । (कै)

तदापि तस्यौपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य हेतुत्वे णिजापत्तिः । एवं चोपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः ॥

भाष्ये

न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्भवति (भा)

इत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येवेति शेषः ॥

त्वात् । लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति । अत एव प्रयोज्यस्य स्वतन्त्र-त्वात् । कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं स्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक् । हरिरप्याह—

"प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥
अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।
आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते ।"

सिध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति

स्वातन्त्र्यं यथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति । तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । न वेति । भा । प्रदे-

---

कारकाणां क्रियान्वयनियमोऽपि द्वेधा व्याख्यातः । देवदत्त पचति । [illegible]

सन्ति काष्ठे स्थाल्यामोदनं पचतीति यत्रैव स्यात् न तत्रे [illegible] इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यत इति दर्शयति । '[illegible] इति' । तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्ता कारकान्तरं [illegible]

स्वतन्त्रो ऽसाविति । (भा)

असावुपसंख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्यानातिप्रसङ्गवारणाय वार्त्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्त्य तत्सामर्थ्याद्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रत्वात्तस्यैव कर्तृसंज्ञा नाकुर्वत इति वाच्यमित्याह

शक्यं तावदिति । (भा)

एवं च सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः तदाह

उपसंख्यानवादीति ॥ (कै)

करणादिव्यापारात् पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तेषां सदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्त्तनेन च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्त्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः । वस्तुस्थित्यैषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याय्यन्ते स कर्त्ता । घटो भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्तृत्वम् । यदा घटप्रदेशोपादानकारणं मृदेव

स्यात् न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा

करणसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविषयोत्पादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । भा । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न

पचति । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो लकारार्थः । देवदत्तेन पच्यते ।

नागुणभावो ऽस्त्येव । कः पुनरत्र कारकाणां गुणगुणिभावः । यदा एकापायेऽपि क्रिया न निर्वर्त्तते । उक्तमत्र—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥

तेन चेदमिति । (कै)

उक्तदोषवारणायेत्याशयः । अकुर्वन्नपीत्यन्तमभ्युपगमे कर्म ॥

एवं चेदिति । (कै)

प्रेरणोत्तरमध्यकरणं चेदित्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति । (कै)

अन्यथा स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । एवं च सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानं व्यर्थमिति भावः ॥ भाष्ये

ज्ञापकम् (भा)

अनुमापकम् ॥

कार्य्यात्मना भवतीत्यर्थः । कार्य्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशादुपचरितनानात्वभावाभावरूपवत्तद्रूपगतजन्मनाशव्यवहारोऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोद्धम् । पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वमव्याहतम् । प्रेरणापारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापार-

---

ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । वा । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्र अकुर्वत्यपि

स्यान्नैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि

देवदत्तरूपो य आश्रयस्तद्विशिष्टो विक्लित्त्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं चाधेयतारूपं संसर्गमर्यादया भासते ।

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।
आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते ।

अयम् (भा)

उपसंख्यानवादी ॥

प्रेषिते । (भा)

पुरुषे ॥

क्रियाम् । (भा)

क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम् ॥

अक्रियाम् (भा)

तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाभावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति कुर्वन् स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः ॥ एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव

मादाय कर्तृत्वम् । किं च करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् न प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्ते । न हि करणादीनां तादृशी प्रवृत्ति । तदुक्तम्—

"निमित्तेभ्यः प्रवर्त्तन्ते सर्वं एव स्वभूतये ।
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये" इति ।

निमित्तं मत्यादि । तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाम्यभिप्रायानुवर्त्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति दिगित्याहुः । केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात् परम्परया वा । तथाद्यं प्रसिद्धम् । द्वितीयं पचभि-

---

तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वंतीति चेत्स्वतन्त्रः । वा । न चेदमकुर्वंति

प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । शक्यं तावदिति । भा । उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोजस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते ।

इति । काष्ठादीनि कर्त्रा प्रवर्तितानि करणादिशक्तिं प्रतिलभन्ते कर्त्ता तु प्रागेव कर्तृसन्निधौ च करणादीनि नाग भवन्ति तदधीने

तस्य पारतन्त्र्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन्न स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम्। एवमुपसंख्यानारम्भेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति मुख्यस्वातन्त्र्यग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह

यदि चेति (भा)

भाष्ये ॥ स्वेच्छायामसत्यामिति शेष तदाह

स्वार्थादर्शनादिति। (कै)

एवं च यद्ययं स्वतन्त्रः स्यात्सर्वथा कुर्यादेव कदा चिन्न करो-

त्यपि तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः। एवं च स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

---

त्वे. कर्षतीति। तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापारा-

श्रयत्वम्। अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद् बहु-

वचनापत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णिजापत्तिः। अन्त-

र्भावितण्यर्थी इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति प्रागुक्तम्। अन्तर्भावितण्यर्थ-

त्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः। दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि

द्विकर्मकता। तस्माद् धातूनामनेकार्थत्वाद्ण्यर्थान्तर्भावेनापि धातोर्वृत्तिः।

परन्तु यत्र णिचोभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव। यथा प्रकृते पञ्चभि-

---

तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति। प्रथमं तावदनेनोपसंख्यानं

प्रयोजकस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनाद् किस्योपसंख्यानमारभ्यते।

तेन केदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्र न त्वकुर्वन्नित्येवं चेत्

च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्ती। प्रधानकर्तुश्च प्रतिनिधिर्न दृष्टः करणादीनां

तु दृष्टः। व्रीह्यपचारे नीवारैरिज्यते। अविवेको ऽभावः। करणाद्यभावे-

प्यासि शेते इत्यादौ केवलः कर्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे करणादीनि दृश्य-

कत्वं स्वातन्त्र्यमित्युक्तं तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोक्तृत्वं तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञोपयोगि। तच्चारोपितं स्थाल्यादावन्यं पुरुषे। यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात्। तदुक्तं "कारके" इति सूत्रे भाष्ये। संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीति यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे पचिर्वर्तते स्थालीस्थे च यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः। कर्तु-

---

र्हेत्वेरिति। क्वचित्तु एकान्ते तुष्णीमासीनत्वादिकं तद् द्योतकम्। यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वमाश्रित्यसमाधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षा निबन्धनम्। तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि। तदुक्तं "कारके" इति सूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः। एवमेकस्यैवोपाधिभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वानि भवन्ति "यथा ह्यात्मानमात्मनात्थजसि" इति। तदुक्तं हरिणा—

कुर्वता यस्तु कुर्वंस्वतन्त्रो ऽकुर्वंस्तेति। साधीयो ह्यापकम्। प्रेषिते च

प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता। न हि कश्चित् परोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्तते सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति। प्रेषित चेति। भा। कर्तुरधि-

---

र्मे। आरादप्युपकारित्वादिति। यद्यप्यसौ तटस्थः फलसिद्धावुपकरोति न तु करण्यादिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थः। एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति नाचेतनेषु रथो यातीत्यादौ। नैष दोषः। उक्तलक्षणे कर्तरि दृष्टे प्राधान्यगुणभावस्य तथागुणभावो ऽचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति च

रधिकरणत्वेनेत्यादि चिन्त्यम्। नह्यत्र वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रिया-मध्यवस्यति क्रियायां वा कर्ता ऽयमित्यस्य कर्त्तृरूपादानात् क्रिया-मित्येतत्कर्मनिरूपितं तस्याधिकरणत्वं स्थाल्यां तण्डुलमित्यादिवत्। अन्यथा देवदत्ते पचतीत्यस्यापत्तिः। कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रय-त्वेनाधिकरणत्वाच्च। न च क्रियामित्येतन्निरूपितकर्त्तृत्वं तस्य सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥

"एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने।
कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते" इति।

योऽपि "गोरथौ" (१।३।९०) इतिसूत्रे भाष्ये शरीरात्मान्त-रात्मा इत्यादि भेद उक्तः। सोऽपि व्यावहारिको बोद्ध एवेति बुद्ध्यवस्था-भिरित्युक्तम्। बुद्धि कल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम्॥

किंकार्यं क्रिया चाक्रिया यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति कुर्वंस्तस्तो ऽकुर्वन्निति। यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति।

करणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी। क्रियामिति। भा। स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तद्दर्शने स्वक्रियाम्। यदि चेति। भा। स्वार्थदर्शनादिच्छाया-मसत्यामित्यर्थः॥

चायमगुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह 'स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यत इति'। विवक्ष्यतइत्यस्योदाहरणं स्थाली पचतीति। धात्वे तु व्याचष्टे। धगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभू-तधातूपात्तव्यापारः कर्तेत्यर्थः। यस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनोपा-दीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वं च सिद्धमिति॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च।१।४।५५।

प्रैषषष्ठ्या समासः प्रवर्त्तनात् स्वातन्त्र्यमित्यस्यास्तु नामेति प्रैषः॥

समाश्रितो (भा)

विवक्षितः॥ ननु न वा सामान्येत्यादि "हेतुमति च" त्यत्र वक्ष्यमाणतया ऽपरसूत्रमित्यसङ्गतमत आह

तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५॥ प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः। वा। प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिं प्राप्नोति। स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति।

तत्प्रयोजको हेतुश्च। १। ४। ५५। प्रैष इति। भा। न तु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते। एवं मन्यते। "प्रैषात्पूर्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात्। स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापाराप्रवर्तनात्। प्रकृतौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति तस्य च। प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चात्र न णिच् भवेत्। प्रैषग्रहणमध्येयगनिवृत्त्यर्थमिति केचित्।

तत्प्रयोजको हेतुश्च। १। ४। ५५॥ तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः

तत्प्रयोजको हेतुश्च १। ४। ५५॥ 'तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यत इति'। कर्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः। ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यं कर्तृसन्निधाविव करणादीनान्तत्कथं स्वतन्त्रः परामृश्यते कथन्तरां च कर्तृसंज्ञाविशिष्टः कथन्तमां च पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये तृतीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्तुः सतः प्रयुक्तिरपि किमर्था। मायं विरंसीदिति प्रयुङ्क्ते इति चेद् भवत्वेवं प्रवृत्तप्रवर्तने यत्र तु बलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम्। उच्यते। अप्र-

वक्ष्यमाणस्यापीति । (कै)

अयं हि न वा सामान्येति वार्त्तिकार्थः ॥ कं घातयतीत्यादौ हेतुमति चेत्येव सिद्धत्वादुपसंख्यानं न कार्यम् । कथं सामान्यकृतत्वमत आह

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् । भा । यदि च स्वतन्त्रो न प्रयोज्यः । अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

अध्येषणे क्रियमाणेऽप्यार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्वयुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रैषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्टविषय एव नियोगः । स्वतन्त्रत्वादिति । भा । दृष्टसामर्थ्यो वा सम्भावितसामर्थ्यो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । भा । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य

स्वाभाव्यात्कर्तृसंज्ञः । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति हरिः । हेतुत्वात्तद्व्यापारे हेतुमतिचेति णिच् । कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः ।

स्वतःप्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्यो न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते तदानीमपि च सूत्राल्लब्धा प्रयुक्तिर्विद्यत इति अनुवर्तमाना हि प्रयुक्तिः प्रयोज्यस्याफलनिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना । लोडादिवाच्यस्तु प्रैषः प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च—

इष्यमाणस्य तु प्रैषे एच्छादेर्लोड्विधीयते ।
प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिचः ॥

इति । तदेवं णिज्वाच्या प्रयुक्तिः प्रवृत्तप्रवर्त्तनारूपेण प्रतीयत इति प्रकृत्यर्थे कर्तुः सतः प्रयोजक इत्यविरुद्धम् । इममेव चार्थं दर्शयितुं

हेतुत इति। (कै)

मुख्याद्धेतुतः पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थः। स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयमाह्निकम्॥

उक्तं वा। किमुक्तम्। एवं तावदुक्तम्। न वा स्वातन्त्र्यादितरो ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति तस्मादिति। अपरमुक्तम्। न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यविशिष्टम्। स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुख्यसंश्रयेण तुल्यमिति॥

तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः। उक्तं वेति। वक्ष्यमाणस्यापि बुद्धा विषयी कृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम्। न वा सामान्यकृतत्वादिति। भा। "हेतुमति च"त्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम्। मुख्यसंश्रयेणेति। भा। अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन तुल्यप्रयोज्योऽपीत्यर्थः।

तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा अस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत् स्यात्। 'तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयोजक इति'। ननु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्तरि च' इति प्रतिषेधात् कथमत्र समास इत्यत आह। 'निपातनात्समास इति'। अत्र विचार्यमस्ति समासप्रकरण एव विचारयिष्यामः। 'संज्ञासमावेशार्थश्चकार इति'। असति हि तस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यात्। 'कुर्वाणं प्रयुङ्क्त इति'। कुर्वाणस्यापि वा प्रवृत्तिः स्वतन्त्रस्य नैव हिंस्याद्देवं विषयः। हेत्वादिसंज्ञाविना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति।

	Rs 8	0
Padmawati Fasc 1-4 @ 2/	1	14
Par ç sta Pi rvai (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	2	10
Prakrita P i galam Fasc 1 7 @ /6/ each	1	14
Pritl viraj R sa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each	0	12
D tto (Engl sl) Part II Fasc 1	1	8
Prakrta Laksanam (Text) Fasc 1		
Paraçara Smiti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II, Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each	7	8
Paraçara Institutes of (English	0	12
Prabai dl acintan an i (E gl sl) Fasc 1 3 @ /12/ eacl	2	4
*Sama Veda San l ta (Text) Vols I, Fasc 5 10 II, 1 6 III 1 7 IV 1 6 V 1 8 @ /6/ each Fasc	12	8
Sankl ya S tra Vrtti (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	1	8
D tto (Engl sl) Fasc 1 3 @ /12/ each	2	4
Sraddl a Kr ya Kaumudi Fasc 1-4	1	8
Sucr ta San l ita (Erg) Fasc 1 @ /1°/	0	12
*Ta ttereva San hita (Text) Fasc 14 45 @ /6/ each	12	0
Tandya Bral mana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each	7	2
Tantra Vart ka (English) Fasc 1	0	12
Tattva C ntama i (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2-10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1-5 Part IV Vol II Fasc 1-12 @ /6/ each	14	4
Tattvarthad igama Sutram Fasc 1	0	6
Tr kand Ma dai am (Text) Fasc 1 3 @ /6/	1	2
Tul s Sat sa (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Upam ta Bhava prapan ca kathā (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4
Uvasagadas o (Text and English) Fasc 1 6 @ /12/	4	8
Varaha P rana Text Fasc 1-14 @ /6/ each	5	4
*Varsa Kriya-kaumud Fasc 1 6 @ /6/	2	4
*Vayu Pur na Text Vol I Fasc 2 6; Vol II Fasc 1 7 @ /6/ each	4	8
Vidhano Parigata Fasc 1-3	1	2
Visnu Smrti Text) Fasc 1 2 @ /6/ each	0	12
Vivadaratnakara Text) Fasc 1 7 @ /6/ each	2	10
Vrhannarad ya P rana (Text) Fasc 1 6 @ /6/	2	4
Vrhat Svayamb h Purana Fasc 1 6	2	4
Tibetan Series		
Pag Sam Tl S n Fasc 1 4 @ 1/ each	4	0
Sher Phyin Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1 3, Vol III Fasc 1-5 @ 1/ e ch	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S iā (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each	10	0
Arabic and Persian Series		
*Alamg ri amah with Index Text Fasc 1 13 @ /6/ each	4	14
Al Muqaddasi (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/	2	4
Ā n i Akbar Text Fasc 1 22 @ 1/ each	22	0
D tto (Engl sh) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 5 @ 1/12/ each	29	1
Akbarnamah w th Index (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	
Ditto Engl sl Fasc 1 8 @ 1 each	8	0
Arab c Bibl ograpl y by Dr A Sprenger	0	6
Badsl al namah with Index (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Aral ic Books and Manuscr pts	1	0
Catalogue of the Pers an Books and Manuscr pts in the Library of the As at c Soc ety of Bengal Fasc 1 3 @ 1/ each	3	0
D ct onary of Arab c Technical Terms and Appendix Fasc 1 21 @ 1/ each	21	0
Farhang i Rash d (Text Fasc 1 14 @ 1/ each	14	0
Fihr st Tus or Tusy s list of Shy ah Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each	3	
Futu ul Sl am of Waqid (Text Fasc 1 9 @ /6/ each	3	
D tto of Azad (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	1	8
Haft Asman H s ory of the Pers an Masnawi (Text) Fasc 1	0	12
History of the Cal phs (Engl sh Fasc 1 6 @ /12/ each	4	8
Iqba nam i Jahang r (Text Fasc 1 3 @ /6/ each	1	2
Isab h w th Supplement (Text 51 Fasc @ /12/ each	38	4
Maas r ul Umara Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 9; Vol III 1 10; Index to Vol I Fasc 10 11; Index to Vol III, Fasc 11 12 Index to Vol II Fasc 10 12 @ /6/ each	13	2
Maghazi of Waq d Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14

* The other Fasc culi of these works are out of stock and complete cop es cannot be supplied

Muntakl abu t Tawarikh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each Rs 5
Muntakl abu t law rikh (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1 5 and 3 Indexes, Vol III Fasc 1 @ /1- each 12
Muntakl abu l Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each 7
Ma asu i 'Alamgı ri (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each 2
Nukl batu l Likr, (Text) Fasc 1 0
Niz mi s Khiradnamah ı Iskandari (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each 1
Riyazu s Salatin, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each 1
Ditto D tto (English) Fasc. 1-3 2
Tabaq t ı Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each 1
Ditto , (English) Fasc 1-14 @ /12/ each 10
Ditto Index 1
Tarikh ı Firuz Shahi of Ziy u d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each 2
Tar kh ı Firuzshahi of Sl ams ı Sir j Aif, (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each 2
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each 3
Wis o Ramin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each 1
Zafarnamah, Vol I, Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-8 @ /6/ each 6
Tuzak ı Jahangiri, (Eng) Fasc 1 0

ASIATIC SOCIETY S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vols XIX and XX @ 10/ each .. 80
2 PROCEEDINGS of tl e As atic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No ; and from 1870 to date @ /8/ per No
3 JOURNAL of tl e Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12), 1866 (7)/1867 (6) 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 8) 1879 (7) 1880 (8), 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6), 1885 (6, 1886 (8), 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8) 1893 (11), 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members

N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume

4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R B Shaw (Extra No J A S B 1878) 4
Theobald s Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No , J A S B 1868) 2
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B., 1875) 4
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882) 4
5 Anis ul Musl arral n 3
6 Catalogue of Fossil Vertebrata 3
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal by W A Bion 3
8 In yah a Commentary on the Hidayah, Vols II and IV, @ 16/ each 32
9 Jawamiu l ilm ır riyazı 168 pages with 17 plates 4to Part I 2
10 Khiz natu l ilm 4
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each 40
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each 18
13 Sharaya ool Islam 4
14 Tibetan D ctionary, by Csoma de Körös 10
15 Ditto Grammar 8
16 Kacm rsçabdar rta Parts I and II @ 1/8/ 3
17 A descriptive catalogue of tl e paintings statues, &c , in the rooms of tl e As at c Society of Bengal by C R. Wilson 1
18 Memo r on maps illustratı g tl e Ancient Geography of Kaśmir by M A Stein, Ph D, Jl Extra No 2 of 1899 4

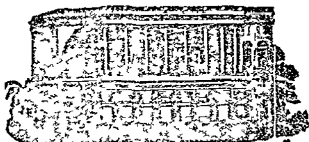
Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each 29
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra 5

N B —All Cheques Money Orders &c , must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only

2-11-03

Books are supplied by V.-P P

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1075

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY
NĀGEÇA BHAṬṬA
EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA ÇASTRI

VOL II FASCICULUS XI

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET
1904

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

"अधिरीश्वर" इति सूत्रस्थे "ईश्वरे" इति पदे प्रकृतिभागस्य पूर्वान्तरेफेण सहानुकरणं

रीश्वरादिति ॥ (भा)

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते । **रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्** । रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थमिति । भा । प्राग्रीश्वरादित्येव क्रियता प्रत्यासत्त्याधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ ५६ ॥ "अधिरीश्वर" इत्यतः प्राक् प्राङ्निपाता इत्यधिक्रियते । तन्त्राद्याश्रयणात् । तेन पूर्वं निपातसंज्ञाः सन्तः

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् । 'अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति'। ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण

नन्वन्यस्यापीश्वरशब्दस्यावधित्वं स्यादत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत आह

व्याप्तीति ॥ (कै)

वीश्वरादिति । (भा)

तत्रापीश्वरशब्दोऽस्तीति भाव. ॥ वीश्वरशब्दस्य क्वाप्यश्रवणादाह

यदेति ॥ (कै)

भूरिति । प्रक्रियामुल्कमुलावीश्वरेतोसुन्कसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम्

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदय

वीश्वरादिति । भा । व्याप्तिन्यायादीश्वरात्प्राक् स्यात् । यदा संहितया
सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदय-
मिति । भा । सेकसेन् प्रभृतीनां कमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञाया
सिद्धाया "कृन्मेजन्त" इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाच्चानिर्बाध्यत इत्यर्थः ॥

पश्चाद्गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थात्संज्ञासमावेश सिध्यति । अन्यथा गत्युपसर्ग-

---

संज्ञानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्ति, च वा
इत्यत्र निपातत्वे सति 'स्वरादिनिपातमव्यय' मित्यव्ययसंज्ञा भवति
'निपाता आद्युदात्ता' इति तु स्वरो न भवति उदाहृतानामनुदात्तानां गणे
पाठात्, अन्येषां तु तदपि भवति, ननु यथा 'प्रत्यय' इत्यादिरधिकारो
विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता
इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह । 'प्राग्वचनमिति' । प्राग्वचन-
द्वारेणावधिनिर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थः । असत्यवधिनिर्देशे निपाता

ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

तुल्येति । (कै)

न्यायबाधकल्पने बहुषु शास्त्रबाधः कल्प्यः। नियमे तु सजातीयविषय एवेति लाघवनियमे इति भावः॥

समासे एतज्ज्ञापकमिति (भा)

भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम्॥ ननु लोकन्यायस्य शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह

शास्त्रे चेति । (कै)

"छन्मेजन्त" इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां शास्ति। **छन्मेजन्तः परोऽपि सः।** स'। परोऽप्येतस्मात्छन्मेजन्तस्यास्ति तदर्थमेतत्स्यात्।

परोऽपीति । भा । "कृत्वार्थे तवैकेनि"त्यादिरेजन्तः खमुञादिश्च मान्तोऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य॥ यत्तर्हीति । भा । व्याप्तावाश्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धैव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं सं पद्यते । समासेष्विति । भा । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थ-

---

कर्मप्रवचनीयसंज्ञानां निपातसंज्ञायाश्च पर्याय. स्यात्। तत्रादौ

इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसंज्ञाधिकाराव् पर्यायः स्यात् न तु समावेश', सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्तः संज्ञिनः सर्वांस्तानैकध्यमिवापेक्ष्य सकृत्संज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्वपरावृत्तिस्तस्याश्च समावेशः प्रयोजनमिति। अथ वा प्राग्वचनं किमर्थं यावता यद्यन्यदेव प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति, 'चादयो ऽसत्वे' 'प्रादय' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात्, अत

प्रथमातिक्रमे इति । (कै)

मकलकपिञ्जलालम्भमभवात्केपु चिदालभ्येयु चयो वा ऽथ चतुरादय इति सन्देहे इति भावः ॥ व्याघ्रिन्यायाश्रये बाधकमाह

निषेधावतारादिति । (कै)

"यज्ञपु न हिंस्यादिति" निषेधकल्पनाभिया प्रथमातिक्रमन्यायस्यैव तत्राङ्गीकार इति भावः ॥ "पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ती"-त्युक्तेर्हिंसाप्रसक्त्यभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु "न लोके" (१।३।६९) तिसूत्रे लोकादिग्रहणमिह व्याघ्रिन्यायबाधकं स्यादत आह

स्यादव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति । एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके। **आ वनान्तादा उदकान्ता प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति** । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्त

न चतुरादय । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भाव । लौकिकमिति । भा । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक एव परित्यजति स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न "हिंस्यात्सर्वा भूतानीति" चतुर्थादि

च्छेपात्किं तेन । न च परशब्दाक्षेपप्रसङ्ग । चादयोऽसत्वे प्राद

तेन निमित्तमेव निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञानामिति समावेशसिद्धिरिति रीश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह । 'रीश्वराद्वीश्वरा माभूदिति'। रीश्वरादित्युच्यते अधिरीश्वर इत्ययमीश्वरशब्दोऽवधिर्यथा स्यात् 'प्रकि यामुल्कमुलौ' 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' विषयं मा भूद् इत्येव

न लोकेति । (कै)

एवं चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रमन्यायानाश्रयणस्येति बोध्यम् । अत एव "निजां त्रयाणामि" त्यादौ (७।४।७५) त्रयाणां ग्रहणं चरितार्थम् ॥ ननु प्राक्ग्रहणाभावे परशब्दोऽप्यध्याह्रियेतेत्यत आह

प्रागग्रहणेति ॥ (कै)

नन्वियमपि निरवकाशेत्यत आह

चादिष्विति । (कै)

ततोऽनुप्रजति । लौकिकं चातिवर्तते ॥ द्वितीयं तृतीयं च वशान्तमुदकान्तं चानुप्रजन्ति तस्मादेकाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ

निषेधावतारास्तत्र एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्वामिन्यायाश्रयः स्यात् । "न लोकाव्यये"त्यव्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ "निपात एकाजिति" प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

इत्येतयोर्विधेययोर्भेनानन्वयापत्तेः । रेफविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरे

मर्थमित्यर्थः । यदा संहितया सूत्राणि पठ्यन्ते तदा रीश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्तं, ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं 'तृन्मेजन्त' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तर ईश्वरशब्दोऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेनुप्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, 'तृन्मेजन्तः परोऽपि स', 'ईश्वरे तोसुन्कसुना'वित्यस्मात्परोऽपि तृन्मान्त एजन्त-

चादिषु सत्त्वकाम्ना क्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-क्रमेणान्वयः ॥

वाध्येतेति । (कै)

तत्तद्विशेषसंज्ञाविषये ऽस्या अनुपस्थितिरेव स्यादिति भावः ॥

भाष्ये

अथ क्रियमाणेऽपीति । (भा)

प्राग्रीश्वरादित्युक्तावपि विशेषसंज्ञाऽविषय एवोपस्थितिः स्यादि-त्यर्थः ॥ समाधत्ते

क्रियमाणे हीति । (भा)

अवधिनिर्देशसामर्थ्यादिति सूत्रमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश इति भावः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

रीश्वरादीति ॥ (भा)

असंबद्धत्वेति । (कै)

विधेयानिर्देशादिति भावः ॥

निपाताः सन्त इति । (कै)

प्राक्पदग्रहणसामर्थ्यादितदर्थलाभस्तेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः ॥

गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा· निपातसंज्ञा बाधेरन् । ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एता·

गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाण इति । भा । ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक् शब्दाध्याहारे तस्य दुर श्रुति प्राग्ग्रहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति। "चादयो ऽसत्वे" इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दौ

विशिष्टावधीति । (कै)

रीश्वरद्रूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः ॥

अवयवसंज्ञा इति । (भा)

षष्ठीतत्पुरुष इति भावः ॥

संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपात-संज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात् समावेशो भवति ॥

चार्यते । तेनायमर्थः । प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशःसिद्धः केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारा-त्पर्याय स्यान्न तु समावेश ॥ अवयवसंज्ञा इति । भा । विशिष्टावधि-परिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥

त् । अत एव "न लोकेति"सूत्रे अव्ययात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणमप्युपपद्य-त इति दिक् ॥

ननु च न लोकाव्ययेत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधे सिद्धे पुनरुपादानं ज्ञापकं भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति । अव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् निपातसंज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी-र्षवे इत्यादौ 'निपात एकाजनाङिति' प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । 'प्रोष-मिति' । पर्याप्तमित्यर्थः । प्रोष पर्याप्तौ पचाद्यचि क्रियाविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम् ॥

चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

सीदन्त्यस्मिन्निति । (कै)

विशेषणत्वेनावतिष्ठन्ते ऽस्मिन्नित्यर्थः ॥

'सदेरौणादिकस्त्वः ॥ (कै)

---

१ "सत्त्वम्" इत्यत्र ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयं सत्त्वशब्द अस्त्येव द्रव्यपदार्थक ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयमिति । भा । अर्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रश्न । तत्र सीदन्त्यस्मिन्नाविगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः न तु द्रव्ये । निपातत्वादव्ययत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षित । लिङ्गसंख्यान्वयि द्रव्यमिति वा । असत्त्वे किम् । पशुना यजेत, पशुशब्दस्यादि । च समुच्चय इत्यपि प्रदुदाहरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वदुर्वारमिति

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ 'न चेत्सत्त्वे वर्त्तेत इति' । सत्त्वे चेद् वर्तते तदा संज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति' । पर्युदासे को दोषः पशुशब्दोऽत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये तस्य निपातत्वं स्यात् जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थः केवल

साध्यमानेति । (के)

वस्तुतः साध्यमानावस्थः क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्तारूपः स सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥

चाद्यनुकरणार्थानामिति (के)

पाठे चादीनामनुकरणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं येषां तेषामित्यर्थः ॥

तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः । सत्त्वमियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः

साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते । एवं च कृत्वेति । भा। यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरुष

वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतायाः श्वल्कक्ष्वुनएवोपपादितत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् । वातीति वाः विप्रातीति विप्रः । इह क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्याव्ययसंज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ चादयः । च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयत् कूपत् प्रश्नवितर्कप्रशंसासमम् । एवं सूपदपि । कुविदिति भूयोऽर्थे योगप्रशंसास्ति भावेषु च । नेदिति शङ्कायाम् । निञ्जिह्मायन्तो नरकं पताम । नेदेवसायुजन्नदेवा

तथा भादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, अत्र विप्रशब्दः क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्यत्वान्निपातत्वे सत्यव्ययसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्ययसंज्ञा स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यमात्रं तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो भवति, क तर्हि वर्तमानः पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, पृष्ठार्थे, लोपं

इत्यादावपीति । (कै)

निपातसंज्ञा स्यादित्यनुषज्यते ॥

विधिनिषेधाविति । (कै)

अस्तीति हेतोरित्यादिः ॥

यथाभिमतविषयमिति । (कै)

अनुकार्ये निपातत्वं नानुकरणेनापि गवादिपरपश्वादावित्यादीति भावः ॥

सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं

इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां च पठितो हि यस्मादयं इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम् ।

इत्यादौ तु न इदिति पदद्वयं पठ्यते । तस्मान्निपातसमुदायो ऽयं बोध्यः । "निपातैर्यद्यदीति" निघातनिषेधः । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्वयमिति तु शाकटायनः । चेत् चण् अयं चेदर्थे णित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं च "निपातैर्यद्यदी"त्यत्र स्फुटीभविष्यति । कच्चित् । यत्र । नह निश्चितनिषेधे । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां च । माकिः माकीं एतौ निषेधे । माकिर्नेशन्माकीरियन्माकीसंशारिके वटेत् किंसम्भावितनिषेधेन किन्त्विन्द्रवदुत्तरः ।

नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं, सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थः सत्त्वशब्दोऽयं सतो भावः सत्त्वमिति सत्ताजातिवचनो गृह्यत इति भ्रान्तिमपनयति 'सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यतइति'। इदं यदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते, उक्तञ्च ।

सिद्धरूपमिति । (कै)

तत्त्वं च लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन वा तदाह

वस्तूपेति ॥ (कै)

लक्षणान्तरमाह

भेद्यत्वेनेति । (कै)

लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥

च ज्ञात्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदास । यदन्य-

---

"वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित " इति ॥

नकिरेवायथात्वं छिकं नुकम् । सुकम् साछिकम् च्याकीम् नकीम् नकिः । माकीं माकिः । च्याक्तमिति वेदनिघण्टु । च्यामिश्चाणि नवोत्तराणीति तद्व्याख्यायां यास्क । माङ् । माङिलुङितिविशेषणार्थो ङकार । मा भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्द । नञ् । ञकारो "नलोपो नञ" इति विशेषणार्थ । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गं वारयितुम् "अलुगुत्तरपद"इत्युत्तरपदाक्षिप्तेन

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सो ऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थ स्वार्थेन विशेष्यतया विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थ । उक्तं च,

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ।

उभयथेति। (कै)

द्रव्यभिन्नेऽर्थे वर्त्तमानाश्चादय इति पर्युदासे ऽर्थः। सत्त्वे वर्त्तमानं चादिस्वरूपं तु निपातसंज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽर्थः॥ चादिष्वपाठात्कथं प्राप्तिरित्यतो भाष्ये

अस्ति च प्रादिभिरिति॥ (भा)

असत्त्ववचनादिति चाद्यो ऽलिङ्गसङ्ख्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति। किं चातः।

किं पुनरिति। भा। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः॥ विप्र इति। भा। विप्रातीति विप्रः। "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद् द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्

पूर्वपदेन नञोऽव्ययं विशेषणीयत्वात्तेनैव वामनपुत्रस्यापि सिद्धेः किं नकारेणेति वाच्यम्। नैकधाशमिकर्मीकृतनैकशोकेत्यादौ निषेधार्थेन नशब्देन "सहसुपेति" समासेऽतिव्याप्तिं वारयितुं लिङ्गस्याप्यावश्यकत्वात् नञा पूर्वपदस्य विशेषणेऽपि अमन्यार्थलिङ्गस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु ग्रहणा चरितार्थनकारस्य तद्भिन्नस्यापीति तु प्राचां ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो बोध्यः। यावत् तावत्। ते मे एतौ वितर्के। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा वषट्। स्वधा। ॐ। तथा। हिरुक्। खलु। किल। अथ। सुष्ठु।

इति। एवं च सत्ता सीदति निविशते यत्र जात्यादिकं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्वं द्रव्यं, सदेरौणादिकस्त्वप्रत्ययः 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इत्यधिकरणसाधनः। पचतीति पच्यते, स चेदर्थे वर्त्तते, ग्रकारस्वयञ्चकचिह्नत्रयुक्तमिति विशेषणार्थः। नञो नकारो 'नलोपो नञ' इति विशेषणार्थः। नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्रः,

निपातत्वेनेति। (कै)

एवं चोत्तरसूत्रविषये ऽयं दोष इत्यर्थस्तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरतो भाष्ये

तदन्तविधिनेति॥ (भा)

यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। क्रियामध्यवचनोऽयं संघातो मध्या-

---

मध्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते। प्रादिभिरिति। भा। निपातत्वेनाभिमतैः। सामान्यमिति। भा। सारूप्यम्। तदन्तविधिनेति। भा। ननु विशेष्या-सन्निधानात्कथं तदन्तविधि। एवं तर्ह्ययमर्थः। निपातस्य संज्ञा निपात-

---

चादष्वेति हि सोपक्रमकुलनेषु। चादष्वस चामन्त्रियन्त तु पदकारा चादिति पृथक् पठन्ति। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥

"अच उपसर्गात्त" इति घोत्वं न भवति। उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपसर्गत्वात्। विभक्तिप्रतिरूपको यथा। अहम्। शुभम्। अहंयुः। शुभंयुः। अहंशुभमोर्युस्। चिरेण। अन्तरेण। चिराय। अचिरात्। अकस्मात्। चिरस्य मम। ममत्वं गतराज्यस्य। वेलाया मात्राया-मित्यादि। एतेन नीये केन विनीतौ वामिति व्याख्यातम्। वामित्यस्या-

---

अत्रापि प्राप्नोति, पाक्षिक एष दोष, "अलुगुत्तरपद" इति वर्तते, तत्र यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूतस्य नस्य लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नशब्देन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्त-विधिसद्भावादत्रापि स्यात्। अथाक्षिप्तपक्षे नञ इत्युच्यमाने ऽपि

निपातस्य संज्ञेति । (कै)

सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता संज्ञेत्यर्थः ॥ प्रगृह्यसंज्ञा तु न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह

सा चाव्ययेति । (कै)

"तस्यां चाप्नोति प्रयोजनमि' त्यादेर्गमकात्स्वरूप विशेष्य-मादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ अग्रेऽपि बोध्यम् । एव

दव्ययस्य विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभि सामान्यमिति ज्ञात्वा तदन्त-

---

संज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति "तदन्तविधि प्रयोजनं सर्वनामा व्ययसंज्ञायामिति' । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येव निपातान्तस्यापि स्यात् ।

व्ययस्य युवामित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि । स्वरास्तु सम्बोधनभर्त्सनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भवं बोध्या । अ अपेहि आ एवं मन्यसे । इ इन्द्र पश्य । ई ईश । उ उमरे बीजं वपति । ए इतो भव । ओश्रावय । ऋ ॠ लृ ऐ औ एते मन्त्रस्तोभाः । पश्विति सम्यगर्थे । लोध नयन्ति पशुमन्यमाना । शुकमिति शीघ्रत्वे । यथा कथाचेत्यनादरे । पाट प्याट अङ्ग है हे भो अये इत्यादय

स्त्रैणपुंस इत्यत्र नञ् कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, अकारो वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थ, निपातस्य स्वचरितार्थ । तथेति पठ्यते, सोऽव्युत्पन्न समुच्चये वर्तते, तस्य तु थालन्तस्य लित्स्वरेणाद्युदात्तत्व सिद्धम् अव्ययत्वमपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्नस्यापि

त्ति पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व इत्यस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिस्तस्मा"त्किंपुनरि"त्यादिभाष्यमेकदेशिनो-ऽक्तिरित्याहुः ॥

विधिना (१ । १ । ७२) निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्यप्रतिषेध । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

सम्बोधने । चेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु इति नानार्थे । एकपदे इत्यकस्मादर्थ । निहन्त्यरौनेकपदे । पुत इति कुत्सायाम् । कुत्सितमवयवञ्छादयति इति पुच्छ । ड । पुलिति लान्तमिति शाकटायन । कुत्सितं कसति गच्छतीति पुल्कस । यस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि वश्मि विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति । यात इति इतोऽपीत्यर्थे । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धं, सत्यं, प्रपञ्चार्थं पाठ, एवं वेलाया मात्रायामित्यादेरपि, 'स्वरप्रतिरूपका इति' । "कृति कृत्वा"वचनमित्यादयस्तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ।

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

ननु विभक्तस्यैव पाठात् कर्त्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह

यदेति ॥ (कै)

प्रागेवेति । (कै)

सूत्रकृता सूत्रप्रणयनकाले एवेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्यस्थ-कर्तव्यपदस्वारस्यभङ्गः ॥ ननु निपाता इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि निपातत्वं सिद्धमत आह

अक्रियेति ॥ (कै)

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८—५९ ॥ प्रादय इति योग-विभागः । वा । प्रादय इति योगविभागः कर्तव्य' । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपात-

---

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८—५९ ॥ यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभाज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्न तु सत्वे । प्र परा

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ अयं योग उत्तरस्माद्विभज्यते पूर्वस्माच्च, यदि पुनः प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्युच्येत नैवं शक्यमित्याह । 'एव-

---

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ 'क्रियायोग इति' । सहयोगे तृतीया निपातनात् समास', कर्तृकरणे कृतेति बहुलवचनाद्वा, यद्वा क्रियया करणभूतया प्रादीनां धातुभिर्योगात् करणे तृतीयाया एव समासः ।

तदाह भाष्ये

यस्मिन्नेव विशेष इति । (भा)

क्रियायोगरूपे इत्यर्थः ॥ ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा गतय इतिवत् प्रादयः कर्मप्रवचनीया इति वचनाभावादाह

सुः पूजायामिति ॥ (भा)

ननु "अच उपसर्गात्" (७।४।४७) इत्यत्र 'त' इति दिग्कारकनिर्देशात्ववदिग्मतत्वसमन्वन्तलेऽपि संज्ञाविधानसामर्थ्याद्भवति नच नित्यमिति महदुक्त इत्ययुक्तमत आह

प्रक्रियायामिति ॥ (कै)

संज्ञा भवति । तत उपसर्गाः क्रियायोग इति । किमर्थो योगविभागः । निपातसंज्ञार्थः । वा । निपातसंज्ञा यथा स्यात् । यद्योगे हि निपात-

---

उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते । यद्योगे चेति । भा । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोग एव तु तदुपसर्गसंज्ञाबाधकत्वात् । ततश्च प्रकृत व्याचार्य प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति

प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु

स्वरोऽव्ययमिति' । उत्तरत्रा उपसर्गसंज्ञाया एव क्रियायोग इति विशेषणं यथा स्यात् निपातसंज्ञायां माभूदित्येवमर्थं पृथक्करणात् योगस्य

'ब्रुवतीति' । उपसर्गोऽसमासेऽपीति वचनम् । 'प्रसादक इति' । अन्यथापि इत्यक्रियायोगेऽप्येव, तथं, प्रादय इत्येवमादयः यद्युत एतार्थे क्रियायां नामैव विदधति, अप्रयोगे तु तथापि क्रियामाक्षिपन्ति तत्र क्रियायोगप्रत्ययमध्याहृत्य अन्तर्भावितः प्रादयः उपसर्गसंज्ञा

नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्दात इति दर्शयितुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदत्राहुः। मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरुच्छब्देन श्रुतो मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं तथैव भगवतोक्तमिति॥

दृश्यत इति। (कै)

तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः॥ स्त्रयोरुतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः सः। एवं च मरुत्तपदं मध्योदात्तमिति भावः॥

संज्ञाभाव। वा। एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात्। यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशये निपातसंज्ञा

स्वरो न स्यात्॥ यस्मिन्नेवेति। भा। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा "सुः पूजायामि"-त्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता॥ मरुद्दत्त इति। भा। प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम्। तत्वेन हि नित्यं भाव्यम्। उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते तेन निपातसंज्ञा। तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं

उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादय। तत्र निस्दुस् इमौ सान्तौ।

विभाग इत्यर्थः। अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात् किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह। 'उपसर्गाः क्रियायोग इति'। 'चादीना-

---

भवतीत्ययमर्थो भवति, यत्र च यत्क्रियायुक्त प्रादिः स तमिनं प्रयुज्यते, यत्र प्रयुज्यते न तत् क्रियायुक्त इति नास्ति गत्वप्रसङ्गः। 'मरुच्छब्दस्येति'। उपसर्गसंज्ञैवेष्यते न निपातसंज्ञा, तस्या हि सत्यां निपाताद्युदात्तत्वं *तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण* स्यात् अन्तोदात्तश्च मरुत्तशब्द इष्यते। ननूपसर्गसंज्ञायामप्युपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव, न, वानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे उभेः

अव्ययसंज्ञा च स्यादिति। (कै)

तथा च सत्त्वनिर्देश इति सत्त्वेऽपि प्रकरणादभावप्रयोगे विभक्तिश्रवणं न स्यादिति भावः॥ असत्त्वोपसर्गत्वे "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कप्-कौ स्यातामत आह

अनभिधानादिति। (कै)

अनेन शब्देन संज्ञावचनमात्रसंकेतेन॥

तस्मात्तत्व एवेति । (कै)

अत एव "उपसर्गाश्चाभिवर्जम्" इत्याद्युदात्तत्वमपि न। नन्वेव तत्त्वविधावेव मरुत उपसंख्यानं व्यर्थं स्यादिति चिन्त्यम्। केचित्त-श्चोपसंख्यानेन निपातत्वमिष्यते एव तेनाद्युदात्त एव मरुच्छब्दो निपातसंज्ञापि तत्त्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाश्चिमिकभाष्य-प्रयोगस्य नानुपपत्तिः। पक्षेऽपि तत् पर्वमरुद्भ्यामिति निर्देव पाठ इत्याहुः। कैयटस्वारस्येन तु स पिदिति बोध्यम् ॥

व्युत्पादयिष्यत इति। (कै)

मत्वर्थीयप्रकरणे इति शेषः ॥

वा। श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्। (१।४।१०६) श्रच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। श्रद्धा ॥

तस्मात्तत्व एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या। प्रकारान्तरेणापि मरुत्शब्दो निपात्यते तप्पर्वमरुद्भ्यामिति ॥ श्रच्छब्दस्येति। भा। तेन भिदादिषु श्रद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

वृत्ति। "निर कुष" "सदुगोरधिकरणे" इत्याद्यनुरोधाद्देषान्त्यावमीति तत्रैव सूत्रे हरदत्त। चन्द्रव्यं किम्। वि पश्यी। परा सेना ॥

ब्दस्य न भवति यत्र लेकवचन पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदा-हरणं द्रष्टव्यम् इलडावित्ति सलोपात, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच ॥

प्राप्नोति तस्मात्तत्वविधावेवेष्यते 'श्रच्छब्दस्येति'। घ्यङविधावेवेष्यते कि प्रत्ययो हि न भवति तदाह। 'यातश्चोपसर्गे इति'। भिदादिपाठात प्रज्ञाश्रद्धार्चेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

कारिकेति । (कै)

भावे ण्वुल् । श्लोकादौ तु कारके ॥

श्लोकवाचीति । (कै)

दार्मीवाधिमोऽप्युपलक्षणम् ॥

क्रियायोगेति । (कै)

क्रियारूपे युज्यमाने वर्त्तमानादित्यर्थः॥ पुनः शब्दस्य गतित्वे स्वयं फलं दर्शयति

ततश्चेति । (कै)

एतेन

पुनरुत्स्यूतमिति (भा)

भाष्योदाहरणे "सुप्सुपे"तिसमासेनैव सिद्धे पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञा व्यर्थेत्यपास्तम् । तद् ध्वनयन्नाह्यति

इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् । वा । गत्युपसर्गसंज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं घञ् सत्वणत्वे वा । सत्वम् । घञ् । प्रद्धो भावः प्रभाव अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत् (३ । ३ । २४)॥

शब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियाद्वत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चानसाविति ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तो-

---

क्तार्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रद्धो भावः प्रभाव इत्यत्र "श्रिणी भुवोऽनुपसर्ग" (३ । ३ । २४) इति घञ् सिद्धं । एवं प्रयाययत्यभिमापयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकतायां णत्वषत्वे स्तः । क्त्र्यर्थविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसंज्ञा तु क्रियायोगं विनाप्यस्ति । एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्तः। तेन प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यति । उपसर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ मरुत्तः। उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वा-

---

न भवति, 'प्रकृत्येति' । अत्र गतित्वात् कृत्स्वरो भवति समासस्तु प्रादित्वादेव सिद्धं । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । 'प्रकृतमिति'।

स्वरस्त्विति । (कै)

"अत्र सुपे" (२ । १ । ४) तिसूत्रे भाष्ये लसमस्तलाभिप्रायेण "गतिर्गताविं" (८ । १ । ७०) तिनिघात इत्युक्तम् ॥

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति (कै)

शाकलम् ।

अत्यकः (मा)

(६ । १ (१२८) इति योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भाव. ॥ "उपसर्गाच्छन्दसि" (५।१।११८) इति वतिः। "अञ् नासिकाया"

विगताः सेचका यस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्राम । उपसर्गादिति (८।३।६५) षत्वं मा भूत्। णत्वम्। प्रगता नायका यस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः। उपसर्गादिति (८। ४। १४) णत्वं मा भूत् ॥ वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम्। वा। वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्। उपसर्गादृति

त्तरपदप्रकृतिस्वरेण "यतो ऽनाव" (६ । १ । २१३) इति धेयशब्द उदात्त । पुनरुत्सूत्रमिति । भा । गतित्वात् समास । स्वरस्तु प्रवृद्धादे (प्रवृद्धादीना

भावेऽपि "थाथ उपसर्गात्त" इति तत्वं प्रवर्तेत इत्याह । एवं च मवमयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति। तस्मात्तत्र एव संज्ञा वक्तव्या। अत एव किविधिरङ् च न भवति। निपातसंज्ञा तु नास्त्येव। तेन "दत्तीपाकर्मणौ"ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते मवच्छब्दो मध्योदात्त। निपातत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात्। न च "उपसर्गाश्चाभिवर्जमि"ति फिट्सूत्रा दौपसर्गिकस्वरस्य श्रवणम्। "निपाता आद्युदात्ता" इत्येव सिद्धे ऽभे प्रतिषेधार्थमार्थ' तत्सूत्रारम्भादिति हरदत्तादय। अत एव नाभिरित्येव

गभिरनमार इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः 'यत् प्रकरोतीति'। तिङन्तद्वयस्य निपातस्य निपातैर्यद्यदीति निषेधे तिपः पित्स्वारनुदात्तत्वं, विकरणस्य

(५।४।११८) इति वर्त्तमाने "उपसर्गाच्च" (५।४।११९) त्यजनसभावौ "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" (६।३।९७) "उपसर्गात्स्वाङ्गमि" (६।२।१७७) त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूपः स्वर "उपसर्गादङ्गुलमि" (८।४।२८) *ति णत्वम्॥ ननु धात्वर्थे वतेर्विधानादस्येव* क्रियायोगोऽत आह

क्रियाशब्दस्येति । (कै)

धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे स इति भावः॥ प्रत्ययार्थत्वेऽपि तद्भार्यां तस्य क्रियात्वाभाव इत्यन्ये॥

धाताविति (६ । १ । ९१)। तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । प्रर्षभं वनमिति। क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रर्क्षक इत्यत्र प्राप्नोति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्न भवति। वद्विधिनसभावाबीत्त्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति। वद्विधि (५। १। ११८)। पद्वत्तो निवृत्तो यासि

(८ । ६ । २ । १४७) भा । राकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम्॥ घनो हित इति। भा । निपातत्वादाद्युदात्तस्य घनः शब्दस्य गतिरनन्तर (६। २। ४९) इति

सूच्यताम्। मास्तु वा तदपि। एवादिषु श्मेः सुपठत्वादित्यवोचाम। एवं च "तदर्हमस्मद्भ्यामिति" *(पर्वमरुद्भ्यां – ५ । २ । १२२)* मरुतशब्दव्युत्पादने उपायान्तरं बोध्यम्। तत्र च तपः पित्वमेव सम्यक्। तन्निति नित्पाठस्तु क्वाचित्कः प्रामादिकः। अन्यथा मरुत्तशब्दस्याद्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूत्रस्थकैयटादिविरोधापत्तेः। मत्वर्थीयप्रकरणे तनो नित्त्वं मरुत्तशब्दस्याद्युदात्ततां चावलम्ब्य प्रवृत्तो हरदत्तग्रन्थस्तु चिन्त्यः। पर्वतस्त्विन्मध्ये रूढो विभाषेत्यादौ पठ्यमानं पर्वतशब्दस्या-

---

प्रत्ययस्वरो धातो', 'तिङि चोदात्तवतो' ति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम्। एतच्च प्रयोजनचतुष्टयं गतिसंज्ञाप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम्। चकारः

उद्गत (भा)

इत्यादेरुद्गतान् निर्गतान् इत्यर्थः ॥

प्रेपमि (भा)

त्यादेः प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थः ॥

प्रणः (भा)

इत्यादेः प्रकृष्टानामस्माकमित्यर्थः ॥

.वप्लुत् । वद्विधि ॥ नसभाव (५।४।११९)। प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । नसभाव ॥ ईत्व । (६ । ३ । ९७) प्रेपं परेपम् । ईत्व । सांङ्गादिस्वर । प्रस्तिक् (७। २। १७७) प्रोदर । सांङ्गादिस्वर ॥ णत्व (८।४।२८)। प्रणः शूद्रः प्रण आचार्यः प्र णो राजा प्र णो वृत्रहा॥ उपसर्गादित्येते

प्रकृतिस्वर ॥ गत्युपसर्गसंज्ञा इति । भा । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति

द्युदात्तत्वं तु द्वेधापि सिध्यति । "नब्विषयस्यानिसन्तस्येति" (फिट् सूत्रं-२६) पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । श्रच्छब्दस्याङ्विधावुपसंख्यानं ॥ श्रद्धा । भिदादिपाठात्प्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनाद्वा सिद्धम् । "अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानम्" । वा । एतच्च "अन्तरपरिग्रहे" (१ । ४ । ६५) इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्हण्यात् । "हन्तेरत्पूर्वस्येति" (८ । ४ । २२) णत्वं । एवं च "अन्तरदेशे" (८ । ४ । २४) इति न कर्तव्यम् । देशे तु क्षुभादित्वाण्णत्वाभाव । अयनं चेत्यपि न कर्तव्यम् । "कृत्यच" इति सिद्धेः । देशे तु क्षुभादित्वात् बोध्येति कैयटः । देशे निषेधार्थं सूत्रद्वयमिति तु हरदत्तः । पक्षद्वयेऽपि अन्तर्णयति अन्तर्भवाणीत्यादौ

संज्ञासमावेशार्थं इति' । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादेकत्र संज्ञाद्वयविधानाच्च पर्याय स्यादिति भाव । 'कारिकाशब्दस्येति' कारिका क्रिया

इत्यर्थ इति । (कै)

तच्च सर्वत्रोपसर्गग्रहणं प्रायुपलक्षणमिति भावः ॥ ननु लघुना गुरोः प्रत्याख्याने क्रियते एवेत्यसंगतमत आह

केवलाभ्यामितीति ॥ (कै)

विधयो न प्राप्नुवन्ति । वृद्धिविधिनत्वभावाभीत्वसात्वादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् । वा । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति ॥ सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु । वा । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि । सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा

न्यायव्युत्पादनार्थम् । वृद्धिविधौ चेति । भा । उपसर्गाच्चैव धातोराक्षेपात् ॥ प्रर्छक इति । भा । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्र-

---

यथायथं णत्वं बोध्यम् । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु ॥ सुलभं । दुर्लभम् । उपसर्गात्खल्घञोरिति नुम् न । एतच्च प्रयोजनमापातत । "सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति" सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् । अन्यथाऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्वं, सुदत्तम् । "अच उपसर्गादि"ति तत्वं मा भूत् । षत्वं, दुःस्थितिः । प्रक्रियागतदुःस्थम् । सुषिक्तम् सुस्तुतम् । "सुः पूजायामिति" तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव । कथं तर्हि

"मलवद्भावनोद्भूतकथमावतिरोहिताः ।
नैवाज्ञानां कथं भावाः प्रदुष्यन्ति कथं च नेति ।"

सत्यम् । नेदमुपसर्गत्वप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः पृथग्ग्रहणप्रयुक्तम् । एतेन प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र आङ् दुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गा-

---

मर्यादास्थितिरित्यर्थः । यत्र इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति यत्तु, यस्तु कर्तरि कारिकाशब्दः कारिका दासीति यश्च श्लोकवाची तयोर्ग्रहणं न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियाकर्तृग्रहणात् ।

अवश्यमिति । (कै)

वार्त्तिककृतापीति भावः ॥ इत्यचोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति सोऽप्युपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निषेधाभावादित्याशयः ।

इत्यतेरुपसर्गत्वे (कै)

इति पाठे ऽतेः परस्य सोऽप्युपसर्गत्वे इत्यर्थः ॥

भूदिति (७। १। ६७) । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्य (७।१। ६८) इमित्येतन्न वक्तव्यं भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते एतन्न्यास एव । तत्वम् , सुदत्तम् । अथ उपसर्गात्सुनोति (८।४।६५) इति तत्वं मा भूदिति ॥ षत्वम् । सुसित्तं घटघटेन । सुस्तुतं श्लोकश्लतेन । उपसर्गादिति षत्वं मा भूदिति

ह्यास्य प्राकत्वनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते ॥ उद्वत इति । भा । क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः॥ अनवकाशा इति । भा । येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थः॥

सुनोतीत्यादिना षत्वमिति याचन्नाणाः परास्ताः । दुर उपसर्गतायाः षत्वविधौ निषेधात् । स्वतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धाच्च । णत्वम् । दुर्नतिम् । दुर्नयः। एतेन दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते णत्वमिति भ्राम्यन्तः परास्ताः । गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥ कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । तिङ्ङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः । निपातत्वादद्ययत्वे सति विभक्त्यलुक् । कारिका क्रिया । मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देश इति ण्वुल् । यस्तु कर्तरि ण्वुल्नन्त: कारिका दासीति । यश्च श्लोकवाची तयोर्नेह ग्रहणम् ।

'यत्कारिका करोतीति' । निपातत्वादद्ययत्वे सति विभक्त्यलुक् । 'पुनश्चत्वसूत्रमिति' । गतित्वात्समासः । 'गतिर्गता' विति निघातो भवतीति । यद्यप्यत्र प्रकारादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघातः

इत्यतेः परस्योपसर्गत्व (कै)

इति पाठस्तु युक्त एव ॥ "सु पूजायामि" (१।४।९४) त्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् ॥ भाष्ये

णत्वं मा भूदिति । (भा)

न च दुममादाय णत्व दुवार इतरोर्दुमोऽप्यत्रानुकरणेन तस्यापि निषेधात् ॥

(८।३।६५) सु पूजायामि (१।४।९४) त्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव । णत्व । दुर्नय दुर्नीतमिति । उपसर्गादितिणत्व मा भूदिति ॥

क्रियत इति । भा । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्य कर्तव्यम् । तेनातिसुलम्भमित्यतेरुपसर्गत्वे नुम् भवत्येव ॥ क्रियत इति । भा । पूजाया-मितिविशेषणोपादानार्थम् । तेन सुषिक्त किं तवात्रेत्यादौ षत्व भवत्येव ॥

क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियावृत्तेरेव ग्रहणात् । पुनश्च न सौ छन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम् । पुनराधेयम् । गतित्वात्समास । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण "यतो नाव" इति धेशब्द उदात्त । पुनरुत्स्यूत वास । इहापि गतित्वात्समास । स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृति गणत्वादन्तोदात्तत्वम् । काठके ह्यन्तोदात्त पठ्यते । शेषनिघातेन पुन शब्दो अनुदात्त । "गतिर्गताविति" निघात वदन् वृत्तिकारस्तु परत्वात्तस्य न्याय्यतां मन्यते । "चनोहित" ॥ "चायेरग्ने ह्रस्वश्चे"त्यसुन्नन्तत्वा-न्निपातत्वाद्वा ऽद्युदात्तस्य चनाशब्दस्य "गतिरनन्तर" इति प्रकृतिस्वर ॥

सिद्धस्तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भाव । 'इह च पुनराधेयमिति' । गतित्वात्समासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतो ऽनाव' इति धेयशब्द स्याद्युदात्त । 'चनो हित इति' । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चन शब्दस्य 'गतिरनन्तर' इति प्रकृतिस्वर ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च।१।४।६१॥

च्विडाचोः केवलयोः प्रत्यययोः क्रियायोगासंभवात्सामर्थ्येन सञ्ज्ञा-

---

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ द्वाभ्क्तियोग इति वक्तव्यम् ।

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी पक्षेति । भा । प्रयोगामर्या-

---

ऊर्यादिच्विडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥ एते गतिसंज्ञा स्यु क्रियायोगे । द्वाभ्क्तियोगे च्विडाचौ विहितौ । तत्साहचर्यान्नूपादयोऽपि तद्योग एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अनभिधानाच । तथाप्यावि प्रादु शब्दौ शुक्लाऽन्येषा करोतिनैव योग इति माधवादय'। यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति तथापीह सामर्थ्यात् च्विडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्यय-मात्रस्य क्रियायोग संभवति । स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । चेरभाविताच । ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य । इहेदमवधेयम् । श्रौषडादीना चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आवि शब्दस्य साक्षा-त्प्रभृतिषु पाठात्कृञो योगे विकल्प । भवतियोगे त्वनेन नित्यमिति । कथ तर्हि वारुणीमदविशंकमथाविश्चक्षुरभोभवदसाविव इति माघ ।

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ 'च्व्यन्ता डाजन्ताश्चेति'। यद्यपि पदसंज्ञायामन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति ज्ञापितं तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भाव । नहि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोग सम्भवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् चेरभाविताच ।

विधावपि तदन्तविधिः। वक्ष्यमाणरीत्यास्य प्रयोगस्यैवाभावादाह

इहैव यथा स्यात्। ऊरीकृत्य ऊरीभूय। इह मा भूत। ऊरी पक्त्वा ॥

लोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ॥ न चान्ययेति। भा। च्विडाचौ

च्यभवद्गुणमविलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्कभागमाविरिति च। निरंकुशाः कवय इति हरदत्त। वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्यामः। तथाहि। गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम्। तच्च भाष्यवार्तिकयोरेव निराकृतप्रायम्। "ते प्राग्धातोरिति" सूत्रं हि द्वेधा व्याख्यातं प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं चेति। तत्राद्यपक्षे प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः। प्राक्तु प्रयुज्यमानाः संज्ञां लभन्त इति स्थितम्। इममेव च पक्षमाश्रित्य "अनुकरणं चेति" सूत्रे ऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम्। एवमेव "छन्दसि परेऽपि" "व्यवहिताश्चेति" सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम्। अत एव "ते प्रागिति" सूत्रे सुकटं कराणि वीणागौति भाष्यं "कर्तृकर्मणोश्च" भूकृञोरिति सूत्रे स्वायम्भुवमिति वृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते। एतेन वृत्तेः प्रामादिकत्वं वदन् ध्याश्रेन सुभूयत इति पाठः कर्तव्य इति शिक्षयन् हरदत्तोऽप्यपास्तः। पक्षान्तरेऽपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन संज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात्। एतेन पुरीरामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुरिति भट्टिः। तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कालिदासश्च

'छम्भक्तियोग इति'। न केवलं संज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति उरीसंपद्यत इति, श्रौषडादीनां स्वाहापर्यन्तानां चादिषु पाठाद् अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम्। आविग्रन्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे विकल्प', छम्भक्तियोगे त्वनेन नित्यं कथं तर्ह्याविश्चयो

प्रयोगेति ॥ (कै)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । (१।४।५९) न चान्यया क्रिययोर्यादिच्विडाचां योगोऽस्ति ॥

तावत् कृभ्वस्तियोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र ॥

समर्थितं ! न च पुरोऽव्ययमित्यस्य कृञ्मात्रविषयत्वमिति भमितव्यम् । कृञोऽनधिकारात् । तुरासाह पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । ऊरी उररी उररी एते चयोऽङ्गीकारे विस्तारे च । विताली भूसी एतौ विस्तारे प्रकला ससकला ध्वसकला भसकला एते चत्वारो हिंसायाम् । प्रकला कृतेत्यादि । हिंसितेत्यर्थ । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य । पीडयित्वेत्यर्थ । सजू सहार्थे । फलफली विक्ली आक्ली एते विकारे आलोष्टी केवली सेवाली शेवाली वर्षाली मसमसा मस्मसा एते हिंसायाम् । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा पाम्पी करुणाविलापे पाम्पीकृत्य । करुणं विलप्येत्यर्थ । प्रादुः प्राकाश्ये । श्रत् श्रद्धार्थे । श्रत्कृत्य आविः प्राकाश्ये । आविष्कृत्य । गणपाठे तन्येऽपि सङ्गृहीता । तथाहि पापाली सङ्कला केवासी एते हिंसायाम् । वार्दाली धार्दाली आलम्बे एते प्राकाश्ये हिंसायां च । इत्यूर्यादय ॥

ऽभवदसाविव राग, अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा युगलीद्वोभयसृक्कधार माविरिति, स्वतन्त्रा कवय । 'श्लीकृत्येति' । अस्य चावितीत्वम् पटपटाशब्दो 'वा क्यष' इत्यत्र व्युत्पादित ॥

इति खाट्कृत्येति । (कै)

इति हेतोः खाट् कृत्य गत इत्यर्थः ॥ ननु इतेः परत्वमत्र कथमत्र प्राप्तिरत आह

श्रौषड्डिति । (भा)

एवं गतिसमासस्य नित्यत्वादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ "तस्मिन्निति" (१।१।६६) सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद् व्यवहितसाधारण एवायमित्यतो दूषणान्तरमाह

खाट्कृत्येतीति । (भा)

निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इति परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अस्तु तावदिति परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।

न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ननु व्यवहितेऽपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधान एवास्य मुख्यावृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरायक्ष्मसमीक्ष्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते । इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् ॥ खाट्कृत्येति

प्रयोगनियमपक्षे धातोः प्राक् प्रयोगः स्यात् । अनुकरणस्य जात्याक्रान्तस्येति-

---

परत्वेऽपि भवति । 'खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति' । अत्रासति प्रतिषेधे गतिसंज्ञायां समासः स्यात् धातोश्चानन्तरं प्रयोग इति रूपमेवैतन्न

इति हेतोः खाट्कृत्य निरष्ठीवदित्यर्थः ॥ वस्तुत "इतेः परमिति" विग्रहवाक्ये उत्तराङ्गविकल'तस्मादितिपरिभाषोपस्थित्याऽव्यवहितपरत्वबोधाद्वृत्तावपि तदन्तर्भावेणैकार्थीभाव इति भाष्याशय. ॥ अयं पदार्थो दर्शयति ।

य इति ॥ (कै)

---

१ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ।

इदं तावदयं प्रष्टव्य । अथेह ते प्राग्धातोरिति (१।४।८०) कथ गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति। गत्याकृति प्रतिनिर्दिश्यते। इहापि तर्ह्यनुकरणाकृति प्रतिनिर्दिश्यते । किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ । वा । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं । अनिष्टशब्दता

निरष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् । इदं तावदिति । भा । यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । भा । तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति । अनितिपरमित्येतदित्यर्थ । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्न । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ इति । खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोग

शब्दे परे ऽय निषेध । तेन श्रौषड्वौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र

सिध्येत् । ष्ठिवु निरसने 'ष्ठिवुक्लमुचमां ष्ठितौ' ति दीर्घ , भूतकालेविन्यास किमर्थं कस्य चित्कश्चेदयं प्रयोग उदाहृत ।

तस्यार्थेति । (कै)

गतिशब्देन तत्संज्ञकानेकव्यक्तिग्रहणं लक्ष्यानुसारादित्याशयः ॥

गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अनितिपरमित्येतदिति ॥ (कै)

संज्ञेति । (कै)

प्राक् प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थ. ॥

मा भूदिति । इह विचारयिष्यति तेप्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति (१।४।८०) । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥

स्यात् । प्रयोगनियमे चाय दोष । तत्र ह्ययमर्थ । गत्युपसर्गसंज्ञा धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्ग । संज्ञानियमे तु न दोष । तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥

श्रौषट्शब्दस्यापि निषेध । संज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरग्रहणं न कर्तव्यमिति । परस्परसंज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

चुम्बनसक्त सोऽस्या च्युतमूल दशनमात्मनो वदने ।
जिह्वामूलस्पृष्टं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

आदरः । (कै)

प्रत्युत्थानादिविषयस्त्वराख्यः ॥

अनादरः । (कै)

परिभव औदासीन्यं च तच्चावज्ञकोत्थानादिविषयोपेक्षकार्यार्थत्वादिति तेनासच्छब्देन समासादिसिद्धिः । गतिसंज्ञा तु सच्छब्द-

---

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ।

आदरानादरयो सदसती १ । ४ । ६३॥ कथमसत्कृत्येति । भा । यदि न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समास क्रियते तदा सतिशिष्टत्वात्कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति समास क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञा-

---

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६२ । कामाद्गतिसंज्ञेत्त । सत्कृत्य ।

आदरानादरयोस्सदसती । 'प्रीतिसम्भ्रम इति' । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थः । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया कर्त्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षेत्यर्थः । असदनादरग्रहणं किमर्थमसत्कृत्येत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्-समासो भविष्यति । नैवं शक्यं, सति शिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं

स्यैवेति भावः॥ सुबिति प्रकृतमिति समर्थ इति प्रकृतमित्यपि बोध्यम्॥ ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्यासत्त्वे कथमत्र तत्प्रतीतिरित्याह भाष्ये

केनेदानीमिति॥ (भा)

नन्वनादर इत्यस्यासत्त्वे कथं नञा ऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यते- ऽत आह

अनेनेति। (कै)

आदरप्रतिषेध इत्यस्य नञर्थादरप्रतिषेध इत्यर्थः॥

तदन्तविधिना भविष्यति (१।१।७२)। केनेदानीमनादरे भविष्यति। नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्याम। न आदरे ऽनादर इति। नैवं शक्यम्।

ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः॥ तदन्तविधिनेति। भा। यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञाया कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति। तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर (६।२।४९) इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति (८।१।७०)।

प्रसङ्गात्। प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादरा। अवज्ञया

बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु असत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरे प्रवृत्ते पश्चात्तन्समासेऽपि तस्यैव स्वर:, असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य गतित्वात्प्रकृतिभावेऽपि स एव स्वर इति नास्ति विशेषः। इह च यदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अव्ययसंज्ञापि तस्य न स्या- दित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसंज्ञे एषितव्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्त-

इत्यादौ तु न स्यादिति । (कै)

नञ्समासे सदृशस्येव प्रतीतेर्गुर्वादिविषये एव प्रयोगः स्यात् पाखण्डादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ सत्कराभावे चेति पाठः ॥ नन्वनादरग्रहणे ऽसद्ग्रहणमपि कार्यमेवान्यथा सच्छब्दस्यानादरे ऽवृत्तेरत्र तदन्तविध्यभावाच्च कस्य तत्र वर्त्तमानस्य संज्ञा स्यादत आह

आदरेत्यादि ॥ (कै)

आदरप्रसङ्गे एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुनः

अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः ॥ न आदर इति । भा । अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति । ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि सिध्यतीत्येवं परमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अनादर इति स्वि-

---

व्युत्थानादावुपेक्षा त्वनादरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा । शोभनमशोभनं च कृत्वेत्यर्थः ॥

विधिर्लभ्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्वत्र सच्छब्दस्यैव संज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अव्ययसंज्ञायां तावदस्त्येव तदन्तविधिः परमोऽवधेरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्यत्रापि सुबिति प्रवर्तते सुपे-वैव निवृत्तं तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तर' इत्यत्र पूर्वपदं 'गतिर्गता' वि-त्यत्रापि पदस्येति प्रकृतं भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु कुतः असद्ग्रहणे, न सदसदित्यादरनिषेधान्नैव-प्रकृतम् आदर-

सामर्थ्यादिति। (कै)

प्रकृतविशेष्याभावेऽपि शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यर्थः ॥

क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते। अविद्यमानादरे अनादरे इति। तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्। असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम्॥

त्यादिरेवोच्यते न तु गोलोष्ठादिः। बहुव्रीहिरिति। भा। स चान्यत्वाभावेऽपि प्रशस्तभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति। असतस्त्विति। भा। आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य रूप्यसंभवात्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति। यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य रूप्यसंभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्॥

प्रसङ्ग एव हि स्यात् गुरुमसत्कृत्येति चाण्डालमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात् यथा ऽब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लोष्ठादिः, अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोऽनादर इति। बहुव्रीहिश्चान्यत्वाभावे प्रशस्ताभावे ऽप्रशस्ताभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति, तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् असद्ग्रहणं तु शक्यमकर्तुम्। आदरानादरयोः सदित्येवास्तु तत्र यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्। एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भवतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति। 'सत्कृत्वा ऽसत्कृत्वेति'। शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्दः, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्दः॥

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥

ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वार्त्तिके समासग्रहणं व्यर्थमत आह

सामान्येनेति । (कै)

एवं चोपसंख्यानशब्देनापूर्ववचनमेव नोच्यते किं तु विधानमात्रम् । एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयत्वं चोपसंख्यानशब्देनोच्यत इति न समासग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥ ननु गतिसंज्ञांऽशेऽप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह

गतिसंज्ञाया इति ॥ (कै)

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्त:शब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् । अन्त:शब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्त शब्दस्येति । भा । अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ।

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । हत्वा गमनं द्विधा । हतं त्यक्त्वा परिगृह्य

अन्तरपरिग्रहे । १। ४। ६५ । अन्तर्हत्वा मध्ये हत्वेत्यर्थः । 'अन्त शब्दस्येत्यादि' । उपसर्गसंज्ञायामेवैतन्नोक्तम् अन्त:शब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा चोपसर्गसंज्ञोच्यते तदान्तर्धयतीत्यादिवदन्तर्हण्यात् अन्तर्हणनमित्यादावपि

अनेनैवेति। (कै)

सूत्रेणैवेत्यर्थः। तदतिरिक्तविषये त्वनेनापि नेष्यतइति भावः॥ नन्वन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धत्वे उपसंख्यानं व्यर्थमत आह

हन्ते इत्यादिः॥ (कै)

तथैवेति। (कै)

अन्तरयणमित्यस्यानेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि 'क्षुभ्नादिष्वा-सिद्ध इति भावः॥ तदारम्भेऽप्यस्यावश्यकतां दर्शयति

अन्तर्णयतीति॥ (कै)

---

१ अ०। पा ४। सू ३६॥

अन्तर्द्धा। किविधिः। अन्तर्द्धिः। समासः। अन्तर्हत्य। णत्वम्। अन्तर्हण्यात् गोभ्यो गा॥

अन्तर्हण्यादिति। भा। हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न वक्तव्यं भवति। देशे तु क्षुभ्नादित्वात्सत्वाभावः। तथैवायनं चेति न वक्तव्यम्। कृत्यच इति सिद्धत्वात्। अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिध्यति॥

चेति। आद्यमुदाहरणम्। द्वितीयं प्रत्युदाहरणम्। अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति॥

हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि 'कृत्यच' इत्येव सिद्धमिति अन्तरदेशे अयनं चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम्॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

साक्षाद्भूता इति । (कै)

प्रत्यक्षा इत्यर्थ ॥ तदुक्तं भाष्ये

यदा हि साक्षादेव सत् किंचित्क्रियत इति । (भा)

"लवणमि"त्यादिगणपाठान्मान्ता अपि ॥ एते शब्दा स्वतन्त्रा इति भ्रम व्यावर्तयति भाष्ये

मकारान्तत्वं चेति । (कै)

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचन कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥ मकारान्तत्व च गतिसञ्ज्ञासन्नियुक्तम । वा । मकारान्तत्व च गतिसन्नियोगेन वक्तव्यम् । लवण

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिष्विति । भा । अभूततद्भावविषयाणामेव तथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूत रूपान्तरेण क्रियते तदा

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ एतानि कृञि वा गतिसञ्ज्ञानि स्यु । च्व्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूते साक्षात्क्रियते चेत्तदाय प्रयोग । नतु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरामादाने । च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्चिति नित्यैव सञ्ज्ञा । तेन लवणी कृत्येत्यत्र मान्तत्व न भवति । तद्विकल्पसन्नियोगेनेह गणे निपात्यते । यदा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्त आदेश । तथा च मास्तु

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ 'साक्षात्प्रभृतिष्विति' । असाक्षाद्भूत यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम्, एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करण

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः ॥ न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरच्व्यन्ते चारितार्थ्यात् ॥ भाष्ये

गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । (भा)

वैकल्पिकगतिसंज्ञानियुक्तमित्यर्थः ॥

कृत्य ॥ तत्र च विप्रतिषेध । वा । तत्र च च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ॥ न वा पूर्वेण कृतत्वात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण (१ । ४ । ६१) नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं

मा भूदित्यर्थं । लवणीकृत्येति । भा । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । भा । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति

पूर्वविप्रतिषेध । नैप्रब्द हि न साध्यम् । लवणं कृत्य लवणं कृत्वा लवणीकृत्येति । तत्र च्व्यन्ताच्व्यन्तयोः पाक्षिके लवणमादेशे समं रूपम् । परेणापि शिल्पेन मुक्ते तु च्व्यन्तस्य नित्या संज्ञेति न कश्चिद्दोषः । इहामीवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता । प्रादुराविःशब्दयोरूर्यादित्वात्प्राप्ते विभाषा। साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनोव्यापारे। चिन्ताकृत्य । भद्रा आलोचनाप्रशंसामङ्गलेष्वयम् । रोचनेतीतिश्रद्धोत्पादे

प्रतीयते न स्वभूतरूपान्तरस्य । मन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते अथ च च्व्यर्थवृत्तिता नास्ति तस्माच्च्व्यर्थग्रहणमेव कर्त्तव्यम्, अथ च्व्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अयं विकल्प कस्मान्न भवति अस्त्वनेन मुक्ते पुन प्रसङ्गविज्ञानादूर्यादिच्विडाचश्चेत्येषा भवष्यति । नैवं शक्यं यदेतल्लवणादीनां मकारान्तत्वनिपातनं तदपि च्व्यन्तेषु स्यात्, एवं लवणादीनां मान्ता लवणादय आदेशाः करिष्यन्ते तत्र यथैकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि मध्ये लवण आदेशः क्रियते

एकदेशेति । (कै)

एवं च लवणीकृत्येत्यनिष्टं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

लवणं शब्द इति । (भा)

लवणमिति गणपाठस्तस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थः ॥

गतिसंज्ञासंनियुक्तत्वाद् गतिसंज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये

"विभाषे"त्युक्तम् । (भा)

अनेन गतित्वाभावे च लवणशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भावः ॥

तच्च च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्याय विभाषा लवणं शब्द आदेश क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणं शब्द आदेशो भवति न किं चिद् दुष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

भाव । च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति । त्रैशब्द्यमिति । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम् । लवणं कृत्वा लवणं कृत्य लवणीकृत्येति ॥

प्रशंसायां च । अमेति सह साहित्ययोः । आस्था श्रद्धा प्राशर्या बीजर्या जरणक्रियायाम् । प्राशरुहा बीजरुहेति रुहिक्रियायाम् । लवणम् उष्णं शीतम् । उदकम् । आर्द्रं, लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते मान्तादेशो वेत्युम् । अमौ । वशे विकम्पने विकसने प्रहसने सन्तपने । प्रादुस् नमस् आविस् । आकृतिगणोऽयम् ॥

न कश्चिद् दोष, त्रैशब्द्यं हि न साध्यं लवणं कृत्य लवणं कृत्वा लवणीकृत्येति तच्चैवं सति सिद्धं वृत्तिकारस्तु मकारान्तत्वं निपात्यत इति वदति स मन्यते च्व्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या संज्ञा भवति विकल्पेन तु सन्नियुक्तं मान्तत्वं निपातनमिति । अमौवशे प्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता, प्रादुरावि शब्दयोरूर्यादित्वात् प्राप्ते विभाषा ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ननु ते इत्यनेन यदि लब्धसंज्ञाना परामर्शस्तदा द्वितीयपक्षानुपपत्तिरेव केवलाना परामर्शे लेतत्संज्ञारहितानामप्याद्यपक्षे व्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह

तत्र यदेति ॥ (कै)

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ किमिद प्राग्धातुवचन प्रयोगनियमार्थमेते प्रागेव धातो प्रयोक्तव्यर आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक चाप्राक च प्रयोक्तव्या प्राकप्रयुज्यमानाना गतिसंज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेष ।

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ किमिदमिति । भा । नियमद्वयसभवात्प्रश्न । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञा परामृश्यन्ते। यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिपत्पर्यन्ता स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ ते गतिसंज्ञा धातो प्रागेव प्रयोज्या । छन्दसि परेऽपि ॥

ते प्राग्धातो । १ । ४ । ८० ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियम संज्ञानियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र संज्ञानियमे तेशब्देन प्रादय उपनिपत्पर्यन्ता स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसंज्ञाविशिष्टेन रूपेण, संज्ञयोरनिष्पादनात्, अनेनैकवाक्यतापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते प्रादय उपनिपत्पर्यन्ता धातो प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीत्यर्थ । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसंज्ञा परामृश्यन्ते । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थ । तत्राद्ये पक्षे स्वरूपेण परामर्शः प्रादीनामिव चादीनामपि स्यात । ततश्च निपातसंज्ञाया अपि नियम

अनिष्पादादिति । (कै)

संज्ञानियमपक्षे ऽस्य परिभाषात्वेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधाना-दिति भावः ॥ प्रत्यासत्तेश्च गत्युपसर्गसंज्ञाविषय एव नियमो न निपातसंज्ञाविषयक इति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञानियमे इदं कथं-मप्राक् प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां जातायामनिष्टाभावादत आह

अनितीति । (कै)

एवं चैवमाद्यकरणमेवास्य पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो-ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरण-स्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । छन्दसि परव्यवहितवचनं च । वा । छन्दसि

संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्ने पूर्वसूत्रे तस्या विधानात् । अनुकरणस्येति । भा । अनुकरणं चानितिपरमित्यनेनैतद्व्याख्यातम् । संज्ञा-नियमे सिद्धमिति । भा । अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं

स्यात्, यद्यपि गत्युपसर्गसंज्ञयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोग एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राक्प्रयुज्यमानानां संज्ञायां किं-चिदनिष्टमापद्यते, छन्दसि परेऽपि 'व्यवहिताश्चे' ति सूत्रद्वयं चानर्थकं, परव्यवहितानां संज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि संज्ञैव विधीयते, निष्प्रयोजनत्वात् । किं चा'नुकरणं चानितिपर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थकं स्यात्, खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञैव निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोगनियमे तु धातोः प्रागेवानुकरणस्य प्रयोगः स्याद् न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्,

*

न तु प्रयोगस्येति । (कै)

न चाप्राप्तसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रं फलाभावात् परव्यवहितानामेकाकिनामेव छन्दसि प्रयोगेण "गतिर्गताविति" फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च संज्ञानियमे प्रयोगनियमपर्यवसानसिद्धिस्थितयाकरणलाघवं चेति भाव' ॥ नन्वापाद्यमानव्यवहितपरप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं स्यादत आह

भाषायामिति । (कै)

एवं चानभिधानेन प्रत्याख्यानमिति भाव ॥

परेऽपि व्यवहितास्वेति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सिद्धम् । वा । संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियम । उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् । वा । उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि

भवति । परव्यवहिताना गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थ । अस्त्विति । भा । लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषाया परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा । यत्र हि लोके सकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गावीति तत्रासाधुपरिहाराय

अत प्रयोगनियम एवाय युक्त इति मत्वाह । 'ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति' । अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेशब्देन परामर्शः कस्मान्न भवति, व्यवहितत्वात् । कथ तर्ह्युपसर्गाणां परामर्शं, नोपसर्गास्तेन रूपेण परामृश्यन्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात, अनेनैवाभिप्रायेण चत्रावुपसर्गाणां पृथग् ग्रहणं, वादयस्तु नैवमिति न ते परामृश्यन्ते॥ ननु यत्र लोके सकीर्णः प्रयोगो गौर्गावीति तत्र साधुपरिज्ञानाय शास्त्रमर्थवत्, यत्र त्वसकीर्ण एव प्रयोगो न तत्र शास्त्रकृत्यमस्ति, न च

न दृश्यतइति । (कै)

शिष्टानां यज्ञकर्मणो ऽन्यत्रापीति शेषः ॥

द्वयोरप्युपपदत्वादिति ॥ (कै)

यद्यपि समासः क्रमेणैव तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासे तत उदेति विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवादर्त्तव्यस्तस्मिंश्च कृते ऽभितीत्याद्यपि सर्वकार्यमिति तात्पर्यम् ॥ ननु सुस्थितं कटं कुर्वन्तीत्यर्थाश्रायं गतिरुपसर्गो वेति न दोषो ऽत आह

यदीदं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरत्वस्यार्थम् । वा । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरत्वस्यार्थमेतद्वक्तव्यम् । वृषभं कूलमुद्रुजम्वृषभंकूलमुद्वहम् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् । यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरत्वस्यार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्र

साध्वनुशासनं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम् । छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव । उपसर्जनसन्निपात इति । भा । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते

कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यद्यपि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषायामपि तथा प्रयोगः प्राप्नोत, दर्शितश्चाध्वत्वेऽपि भाषायामेव गतेराविप्रन्स्य परव्यवहितप्रयोग उपादिसूत्रे । किं च 'उदि कूले रुजिवहोः' कूलमुद्वह इत्यत्र उदि कूल इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे कृते 'उपसर्जनं पूर्व' मिति शास्त्रप्रामाण्येन पूर्वनिपातं मन्येरन् इत्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरत्वस्यार्थमिदं वक्तव्यं, यद्येवं 'कटंकर्मणोश्च भूतमोः' सुखेन कटः क्रियते सुकटंकराणि वीरणानि दुष्कटं कराणि,

सुखेनेति। (कै)

उत्तरसूत्रे एव खलः खित्त्वस्य सफलत्वादिति भावः। ईषच्छब्दयोगे तु न खल् नानभिधानात्। अन्यथेषदाढ्यं भवं भवता। ईषदाढ्यंकरो मैत्रो भवतेत्यादावीषतोऽगतित्वेन खित्त्वस्य चारितार्थ्याज्ज्ञाप्यासंगतिरेव स्यादिति बोध्यम्॥ नन्वजन्तत्वात्सोर्मुमः प्राप्तिरस्त्वेवेत्यत आह भाष्ये

अस्त्वत्रेति। (भा)

प्राप्नोत्वित्यर्थः॥

गतेः प्राग्धातोः प्रयोग प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति। यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। खित्करणे एतत्प्रयोजनं खितीति मुम् यथा स्यात्। यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोग स्यात्

तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते "उपसर्जनं पूर्वमिति" शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं कूलमुद्रुज उत्कूलं रुज इत्येवं यो भाव्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। सुकटंकराणीति। सुखेन

अत्र सुदुसो प्राग्धातो प्रयोग प्राप्नोति कटं सुकराणीति, खल्खित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्, अनव्ययस्य हि मुमुच्यते खित्करणसामर्थ्याद् अव्ययस्य भवतु, यदि वा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति सुकरशब्दे भरत. कटस्य भविष्यति, कर्तव्योऽत्र यत्न। धातुग्रहणमनर्थकं, कुत, प्रागित्यपेक्षाया यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तत प्रागिति विज्ञास्यते, नैवं शक्यमिह च कर्तुं प्रेच्छति प्रचिकीर्षतीति सन्वाच्यया इच्छया प्रशब्दस्य योग इति सन एव प्राक् प्रशब्दः प्रयुज्येत धातुग्रहणात्तु धातोरेव चिकीर्षतेः प्राक् प्रयुज्यते। 'तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति'। ननु

प्रत्यक्षत्वादिति । (कै)

विधित्वादित्यर्थः ।

प्रयोगनियमस्येति । (कै)

एवं च विधिबाधापेक्षया ऽन्यत्र चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ॥ भाष्ये

एवमर्थेनेति । (भा)

प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः । सुकटं कराणीत्यसिद्धेरिति भावः ॥ ननु सूत्राभावे संज्ञानियमेऽपि वोत्कूलं रुज इति विपरीतप्रयोगापत्तिरत आह भाष्ये

खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । यदत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् । स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि

कटाः क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति खल् । तत्रास्मान्नियमात्कटं सुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्वत्रेति । भा । प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अन-

---

यदि गतिसंज्ञारहिताः केवलोपसर्गसंज्ञा एव प्रादयः स्युः ततो ऽसति तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्त एव संबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहणं कर्तव्यं, तेपि तु गतिसंज्ञकाः, ततश्चानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादीनामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । स्यादेतत् असति तेग्रहणे गतिसंज्ञैव केवला येषां तेषामेव स्यान्नोभयसंज्ञकानां प्रादीनामिति । न । केवलगतेरभावात् । ननु चायमस्ति 'अनुकरणं चानितिपरं' मिति । न । तस्यापि निपातत्वात् । उच्यते । असति तेग्रहणे प्रकृतेष्वपेक्षा चेत् कतिपये

नैष उदिरिति। (भा)

तस्मात्प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटं कराणीत्यविदेरन्ये कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्यस्याप्यापत्तेरनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः। यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे संज्ञानियमपक्ष एवादर्त्तव्यः कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तन्न। कटं सुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । यद्यप्यत्र गतेः प्राक् प्रयोगः स्यादित्यादिशब्दे-स्तदनिष्टत्वस्यैव लाभादिति दिक् ॥

यद्ब्वयं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमयम् कूलमुद्रुजन्त्यभंकूलमुद्वहम् । नैष दोष । नैष उदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणम्। उदि कूले रुजिवहो । उत्पूर्वाभ्या रुजिवहिभ्या कूले उपपदे इति ॥

व्यवस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वाद्बाधेऽपि न का चिल्क्षतिः । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः ।

सबध्येरन् णोपसर्गपर्यन्ता, व्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षाया न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोऽप्यपेक्ष्येरन्, तेयद्ग्रहणे तु सति गतिसञ्ज्ञाया अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्नोति चादीँश्च परिसंचष्ट इति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्तानां च तथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थः । 'गतयो ह्यनन्तरा इति'। येऽनन्तरास्त एव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्तावितिभाव । थाशौ तु दोष सञ्ज्ञान्तत्वान्न कश्चोक्त ।

कर्मप्रवचनीयाः।१।४।८३॥

ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्यासिद्धिरत आह

लाघवार्थत्वादिति ॥ (कै)

ननु सर्वापि संज्ञार्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह

अर्थमिति। (कै)

अर्थशब्दोऽभिधेयपर इति भावः ॥

अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति। (कै)

अङ्गीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः। एवं च योगरूढा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञोच्यते ॥ भाष्ये

कर्मप्रवचनीयाः। १। ४। ८३। किमर्थं महतीसंज्ञा क्रियते। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति।

कर्मप्रवचनीयाः। १। ४। ८३। किमर्थमिति। भा। लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। भा। अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्ति-

---

कर्मप्रवचनीयाः। १। ४। ८३। रीश्वरात्प्रागिदमधिक्रियते। कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्तर्यनीयर्, स च भूते। तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते। आह च।

कर्मप्रवचनीयाः। १। ४। ८३। वक्ष्यमाणानां संज्ञिनां बहुत्वाद्बहुवचनं यथा निपाताः क्त्वा इति। क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्, गतिश्च, प्रत्ययः, इदिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रियां

कर्म प्रोक्तवन्त इति । (कै)

कर्म क्रिया क्रियागतविशेषमित्यर्थः । भूते "कृत्यल्युटो बहुलमि"ति कर्त्तर्यनीय ॥ ननु निपातानां द्योतकत्वात् प्रोक्तवन्त इत्यसंगतमत आह

प्रयुज्यमाने इति । (कै)

सुखमनुबभूवेत्यादौ द्योतकेऽपि प्रोक्तवत्त्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ ननु निपाताः कदापि क्रियां न वदन्तीति असंगतोऽयमत आह

क्रियाविशेषमिति । (कै)

यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयन्ति किं तर्हि द्योतयन्तीत्यत आह भाष्ये

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

निमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । भा । प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । भा क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । भा शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निष्पत्तेर्या क्रिय

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि कृत्यः के च कर्म प्रोक्तवन्तः, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कर्मणः इत्याद क्रियाविशेषं द्योतितवन्तो न संप्रति क्रियाविशेषं द्योतयन्ति किन्तु सम्बन्धविशेषं यथा शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति, महाभाष्य

ये ऽप्रयुज्यमानस्येति । (भा)

तद्वाच्यां क्रियां तद्वाच्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषं तद्देवोपपादयति

शाकल्यस्येति ॥ (कै)

तच संबन्धावच्छेदप्रकारमाह

विशिष्टक्रियेति । (कै)

निगमनक्रियाजनितसंबन्धेन संहितासंबन्धिवर्षणमिति बोध इति भावः ॥ एवं बोधाननुभवादाह

हेतुमदिति । (कै)

संहिताहेतुकं प्रवर्षणमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाद्वारकोऽर्थः संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम् ॥

क्रियायाः । (कै)

क्रियागतविशेषस्य वाचको द्योतक इत्यर्थः ॥

तदुक्तो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते। तदयमनु संहितामिति द्वितीययाभिहितं संभन्धमवच्छिनत्ति। विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात्। तथा हि। क्रियायास्तावदयं न वाचकः।

तथाहि। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते। अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा। नापि षष्ठीव सम्बन्ध उच्यते।

भूयत इत्यादाविव क्रियाविशेषं द्योतयति क्रियायदाभावात्, नापि षष्ठीवत् सम्बन्धमाचष्टे संहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाक्षिपति यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति, विशब्दो विमानक्रियां प्रादेशं विमाय परिलिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमितिवत् कारकविभक्तिप्रसङ्गः, शेष

कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति। (भा)

वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन कर्मणि द्वितीयैव स्यादित्यर्थः। मम तु प्रतिद्योत्यसबन्धेनान्वये कारकविभक्तेरप्राप्तावियमिति भावः॥ ननु को विशेषो ऽत आह

शेषेति। (कै)

शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः। अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि संबन्धत्वं सूचितम्॥ संबन्धस्यापि न वाचको द्वितीययैव तत्प्रवृत्तेः॥

अत एवेति। (कै)

संबन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः॥ तदाचेये तां प्रति कर्मत्वादिनैवान्वयसंभवादिति भावः॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैयर्थ्यं च स्यादित्यपि बोध्यम्॥ क्रियागतविशेषद्योतकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह

क्रियाविशेषे इत्यादि। (कै)

कारकविभक्तिप्रसङ्गात्। शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच। अत एव न क्रियापदाक्षेपकः। यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया। क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति यत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते। तथा चोक्तं हरिणा

द्वितीययैव तस्योक्तत्वात्। नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारक-

---

सम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्ग", तदेवमनुः संहिताप्रवर्षणयोर्यः शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्तं विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रियाजनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्संनिधौ सम्प्रत्ययात् संहितामनुनिशम्य प्रावर्षदिति। उक्तं च

न संभवन्तीति । (कै)

अनु हरिं सुरा इत्यादौ क्रियापदाभिधानादिति भावः ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

एवं च संबन्धसामान्ये प्राप्तषष्ठीबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ इति भावः ॥ कारिकायां

क्रियायाः (हरिः)

इत्यस्य क्रियागतविशेषस्येत्यर्थः ॥

भेदको (हरिः)

द्योतकः ॥

"क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।
नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति ।"

तत्र क्रियामाङ्क्षिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते । आङ्क्षित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा "सुः पूजायामिति" षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था ॥

विभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संहितासमन्वितवर्षमिति द्वितीयावगतः सम्बन्धो लक्ष्यलक्षणभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपीयं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । "सुः पूजायाम्" "अतिरतिक्रमणे चे"ति यथा ।

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ।

इति । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते यथा 'सु पूजायां' 'अतिरतिक्रमणे चे'ति ।

अनुर्लक्षणे।१।४।८४॥

जात्युत्तरम्। (कै)

असदुत्तरम्। तत्त्वं च "लक्षणेत्थमि"त्यनेनैव गत्यादिसंज्ञा-बाधसिद्धेरिति भावः॥

नहि प्रादेश इति। (कै)

किं तु तत्परिच्छिन्नं भूम्यादीति भावः॥

धातुं प्रतीति। (कै)

अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः॥ ननु या काचित् क्रियाक्षेप्येत्यत आह

अनुर्लक्षणे। १। ४। ८४॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। किं च स्यात्। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत। यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या। वेरपि निघातो नेष्येते। प्रादेशं विपरि-

---

अनुर्लक्षणे। १। ४। ८४॥ किमर्थमिति। भा। लक्षणेत्थंभूताख्याने-त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। भा। निघात इति। भा। निपातत्वादाद्युदात्तोऽना-

---

अनुर्लक्षणे। १। ४। ८४॥ लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीयां बाधितुमिदं सूत्रम्।

अनुर्लक्षणे।१।४।८४॥ 'यावतेति'। यावताशब्दो निपातो नन्वित्यर्थ। अन्वीयर्थे इत्यन्ये। 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानेति सिद्धेति'। तत्र यावच्छमनोऽयं एवं कर्तव्यमित्थंभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणप्रपदं च प्रत्यायर्थम्,

प्रादेशे चेति । (कै)

प्रादेशान्वये इत्यक्षरार्थः ॥ एवं च "गतिर्गतौ"इत्यत्र प्रत्यासत्त्यैकक्रियानिरूपितगतित्वतोर्ग्रहणेन नात्र निघातप्राप्तिरिति भावः ॥ ननु "शाकल्यस्य संहितामि"त्याद्युदाहरणे मवन्धावच्छेदकताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाक्षेपो ऽसङ्गतो द्वितीया यथा स्यादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह

अत्र वाक्ये इति ॥ (कै)

शाकल्येन सुकृतामिति (भा)

वाक्ये

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

"शाकल्यस्य संहितामि"त्युदाहरणे इति शेषः ॥ गत्यादिसंज्ञापवादत्वं त्वस्या एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववद् बोध्यम् ॥ "शाकल्येन

लिखतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखितं प्रति क्रियायोगः किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि न ह्ययं प्रतिक्रियायोगः ।

नुरिष्यते । नात्र वेरिति । भा । नहि प्रादेशो लिख्यते किं तर्हीति । धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्यादिमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । भा । अत्र वाक्ये या

तथापि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, इत्थं-

---

भूतोऽर्थान्तरसंज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इदं तु न कर्तव्यमिति भावः । 'हेत्वर्थेन्विति' । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । हेतुः कारणम् अर्थः प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्षण-

सूक्तानि" त्युक्त्या तत्तद्रूपविकृतत्वं शाखास्वभ्युपैति। स्पष्टं चेदं "तेन प्रोक्तम्"(४।३।१०१)तिसूत्रे भाष्ये॥

नास्ति वर्षेति। (कै)

एवं च "गतिर्गतौ"इत्यस्य न प्राप्तिः क्रियायोगस्य तद्गतविशेषद्योतकतारूप एव गतिसंज्ञानिमित्तमिति भावः। एवं चैतद्द्योत्यसंबन्धस्य क्रियान्वयेऽपि न चतिरिति तात्पर्यम्॥

अत उत्तरमिति। (भा)

"सार्वविभक्तिकस्तसिर"स्योत्तरमित्यर्थः॥ नन्वनुरितिप्रथमान्तस्य वचनमनर्थकमित्यनेनान्वयो ऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह

किंतर्ह्यप्रयुज्यमानम्। शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत्। इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। अत उत्तरं पठति। अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात्। अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यम्। किं कारणम्। सामान्यकृतत्वात्। सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति। "लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव" इति। हेत्वर्थं तु वचनम्। हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम्। हेतुः शाकल्यस्य

निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः। अनुर्लक्षणइति। भा। सूत्रानुकरणमेतत्। सामान्यकृतत्वादिति। भा। सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तर-

मनुविद्योतते विद्युदिति। हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति।

ग्रहणमेव क्रियते तद्यदि हेतुर्लक्षणं न भवति इहापि न प्राप्नोति, अथ भवति तथापि प्राप्नोतीति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह। 'हेतुतृतीयामिति'। सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षणं चिह्नं ज्ञापकं, कारणमपि नियतं कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षणं भवत्येव, उक्तं भाष्ये। लक्षणेन हेतुरपि

सूचेति । (कै)

अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः ॥ ननु तथापि विशेषलात्सामान्येनेत्ययुक्तमत आह

सामान्यमिति ॥ (कै)

ननु साध्यतया ऽस्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह

हेतुरिति ॥ (कै)

प्रयोजक इति । (कै)

प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ भाष्ये

हेतुः शाकल्यस्येति । (भा)

"लक्षणेत्थमि"तिसूचे ज्ञापकस्यैव लक्षणशब्देन ग्रहाद् हेतोश्च तत्त्वाभावाच्च तेन सिद्धिरित्यर्थः ॥ तच हेतुत्वमुपपादयति । भाष्ये

येन पुनःपुनरिति । (भा)

गृहीतसंबन्धेनेति शेषः ॥

संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लक्षणं हि नाम स स भवति येन येन पुनःपुनर्लक्ष्यते । न च सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सकृतां संहितामनु-

---

संज्ञ्यन्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । भा । हेतुरर्थं प्रयोजनम् । प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्य-

---

संहितामनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतसंहितोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थाद्धेतुभूते

व्याप्तो नावश्यं तदेव लक्षणं येन पुनःपुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणमिति, किन्तु तेन नाप्राप्तिन्यायेन

लक्ष्यलक्षणभाव इति । (कै)

तद्व्यवहार इत्यर्थ. ॥

न यः सकृदपीति । (भा)

गृहीतसंबन्ध इति शेषः ॥ निमित्तत्वाय तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः ॥

स तर्हीति । (भा)

कृतेऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराभावादिति भाव ॥ ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तवन्त प्रति हेतोर्लक्षणत्वाभावादनुर्हेताविति वक्तव्यमित्यन्येनोक्ते "अथेदानीमि"तिग्रन्थ स्वरसतो हेत्वर्थवादिन इति लभ्यते तच्च युक्त नार्थो ऽनेनेति वाक्यशेषविरोधात् । नापि सूत्रप्रत्याख्यानवादिनस्तस्य विच्छिन्नत्वादत आह

येनोक्तमिति ॥ (कै)

निशम्य देव प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य अनुर्हेताविति । अथेदानी लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो गृह्यवर्यं तदेव लक्ष्य भवति येन पुन पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि

मिति । भा । हेतोर्लक्ष्यत्व नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति । येन येन पुन पुनरिति । भा । पौन पुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भाव । अथेदानीमिति । भा । येनोक्त स तर्हि

लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् । पुन सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्तु द्वितीयैव भवति । आह च ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एवापवाद, ततश्च लक्षणेत्थंभूतेत्यनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति हेतुभूते

ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विद्युद्वृत्तविषये सत्त्वेन लक्षणत्वं विना हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन लक्षणेन हेतुर्व्याप्त इत्यसङ्गतमत आह

हेतुविषयत्वादिति । (कै)

प्रकृतोदाहरणे इति शेषः ॥ "व्याप्त" इत्यस्य संबद्ध इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ननु भूयो दर्शनाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये

नह्यवश्यमिति ॥ (कै)

तद्विशेषावगमेति । (कै)

कालविशेषावच्छिन्नद्रष्टव्यवगमे इत्यर्थः॥ यो मे कमण्डलुपाणिश्छात्रः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य त्वया दृष्ट इत्यपि भवानिति वाक्यार्थः । लक्षणत्वं न व्याप्यत्वापरपर्यायमेव । किं तूपलक्षकत्वरूपमपीति भावः ॥ एवं च "लक्षणेत्थमि"त्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभिधानादिदं व्यर्थं स्यादत आह भाष्ये

तदेवेति ॥ (भा)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान् कमण्डलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति। एतदेव तर्हि प्रयोजनम्। द्वितीया यथा स्यात्।

तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति । व्याप्त इति । भा । हेतुविषयत्वा- ल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । भा । सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । भा । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वा-

---

"हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते ।
आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणेति" ।

तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् पुनः संज्ञाविधाने कक्षान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीयां बाधते। उक्तं च

ननु विधानपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं तृतीया-बाध्यत्वमत आह

येन नेति॥ (कै)

बाधेतेति। (कै)

यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र "लक्षणेत्थम्"इत्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता द्वितीया सावकाशा यथा वृक्षमनु विद्योतत इत्यादौ धनेन कुल-मित्यादौ चानोरभावाद्धेतुतृतीया सावकाशेति भावः॥ ननु कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधो ऽत आह

पुनः संज्ञेति। (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते तच्च तृतीया-प्राप्त्युत्तरकालत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम्॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव। न सिध्यति। परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति॥

लक्षणार्थं भवतीत्यर्थः। परत्वादिति। भा। येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवच-नीययुक्ते द्वितीया मध्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते॥

न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण शङ्क्या। तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन "सहयुक्ते ऽप्रधाने"इत्येतन्मात्रबाधकत्वात्॥

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते।
आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा॥

इति। तृतीयार्थे इत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधाने इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीया इति वक्तव्यमेतत्॥

आङ् मर्यादावचने। १। ४। ८९॥

ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यत आह

अत्यन्तेति ॥ (कै)

अवान्तरेति। (कै)

मर्यादाविशेष एवाभिविधिः ॥ मर्यादैव यदा कार्येण युज्यते तदा ऽभिविधिर्यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाविवक्षणादिति भावः ॥ तदुक्तं भाष्ये

एषा ऽस्य यशसो मर्यादेति। (भा)

"अस्य" पाणिनेः ॥ "एषा" कुमाररूपा ॥

मर्यादा (भा)

परिच्छेदहेतुरित्यर्थः ॥

आङ्मर्यादावचने। १। ४। ८९॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम्। वा। इहापि यथा स्यात्। आकुमारं यशः पाणिनेरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मर्यादावचन इत्येव सिद्धम्। एषास्य यशसो मर्यादा ॥

आङ्मर्यादावचने। १। ४। ८९॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्शनाद् "विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरि"त्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति। आकुमारमिति। भा। कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः। मर्यादावचन इत्येवेति। वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत ॥

आङ् मर्यादावचने १। ४। ८९॥ आङ् प्राग्वत्। मर्यादाशब्दो यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यस्येत्। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तो द्वयर्थ इत्यर्थः। आमुक्तेः संसारः। आबालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ॥

प्रत्यादीनां वेति । (कै)

तेषां तद्विषयत्व च तद्घटितसंबन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोध्यम् भाष्ये

वृक्षादीनामिति । (भा)

तदुत्तरविभक्तीनामित्यर्थः ॥ प्रत्यादयस्तु तद्द्योतका इति भावः ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० ॥ कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० ॥ कस्येति । भा । किं यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादय

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० ॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उपसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् । कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति पर्यनु वा । भागे । यदत्र मामभि स्यात् । परिस्यात् ।

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं चिह्नं ज्ञापकम्, थम् प्रकार इत्यं, प्रथमान्तादिदमस्थमुः, इत्थं विदमा प्रत्यवमृश्यस्य सन्निहितस्य कस्य चिद्भावात्प्रकारविशेष मापन्नवृत्तिरित्यर्थः, भू प्राप्तावात्मनेपदी, क्त प्रयादेति भिन्नभावपक्षे

संबन्धविशेषेति । (कै)

वृत्तविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभाव इति भावः ॥ महासंज्ञाकरणेन क्रियाजनितसम्बन्धद्योतकताया एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयार्थमिदमावश्यकमत आह

वृक्षं वृक्षं प्रतीति ॥ (भा)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ।

प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्या सन्तो विषयभावेन संज्ञाया प्रत्यादीना वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृत्तादीनामिति । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषाव-

---

द्यनुस्यात् । योऽत्र मम भाग स दीयतामित्यर्थः । स्वस्वामिभावो द्वितीयार्थः । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् । भूतंभूतं प्रति पर्यनु वा प्रभु । सकलभूतानामित्यर्थः । न चेत्यभूताख्यान इत्येव सिद्धम् । इदं तद्धेदाहरणं वृक्षंवृक्षं प्रतिसिञ्चति

गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । तत इत्थशब्दादव्ययादपि वृत्तिविषये सत्वधमाधादानात्कर्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समास, कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थंभूत, इत्थभूतस्याख्यानमित्थंभूताख्यानं, स्वीक्रियमाणोंऽशो भाग, यस्त्वंशमात्रे प्रयोग प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसादृश्यात् । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, सा चाष्टमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैवं प्रत्यादीनामर्थाः किं तर्हि संज्ञाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । 'वीप्सायां च विषयभूतायामिति । एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम् । 'वृक्षं प्रतीति' ।

(लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । १ । ४ । ९० ।)

क्रियायोगाभावादिति । (कै)

तेषां समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसम्बन्धमात्रद्योतकत्वादिति भावः ॥

भाष्ये

न च वृक्षादीन्प्रतीति (भा)

प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीयासम्बन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-विभक्त्यर्थसम्बन्धिनामेषामित्यर्थः । तत्सम्बन्धस्य तदर्थसम्बन्धपरिच्छेद-कत्वेनेति बोध्यम् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत । न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा

च्छेदहेतव । किमर्थमिति । भा । वृक्ष वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र कर्मत्वाद द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीना च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि

परिसिञ्चति अनुसिञ्चति । इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम् । वीप्साया विषयत्वानपायात् । अत एव वीप्साया विषयभूतायामिति वृत्तिग्रन्थमवतारयन्हरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमी-

---

अत्र वृक्षो लक्षणं विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षण-भाव इत्येव सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्षं प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेशे विद्योतत इत्यर्थः । 'साधुरिति' । अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव विषयविषयिभावसम्बन्ध, यथा वृक्षे वृक्षे विद्योतनं लक्ष्यते नैवमत्रा-साधुत्वापत्तिरितीत्थंभूताख्यानग्रहणम् । 'यदत्र मामिति' । यो मम भाग स दीयतामित्यर्थ । अत्र स्वीकरणक्रियाजनित स्वस्वामिसम्बन्ध ।

अकर्मकत्वादिति । (कै)

एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे द्वितीयार्थमपीदं बोध्यम् ॥ सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादीत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । एतेनाकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति कैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीयैव सिद्धमिति भ्राम्यन्तः परास्ताः ॥

स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृक्षं प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति ॥

नोपयुज्यत इति प्रश्नः । वृक्षं प्रतीति । भा । अकर्मकत्वाद्द्युते कर्मणि द्वितीया नास्ति ॥

पादयो ऽव्ययार्थाः । नैव प्रत्यादीनामर्थाः । किन्तर्हि सञ्ज्ञाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था । तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न । परिशब्दयोगे पञ्चमी तु न भवति । "पञ्चम्यपाङ्"त्यत्र वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ॥

'वृक्षंवृक्षमिति' । वीप्सा द्विर्वचनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्मणि, कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तूपसर्गसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्था तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्व न भवति । 'अपशब्दसाहचर्यादिति' । परिशब्दोऽयन्दृष्टाप्यचारो वर्जने थावर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते तत्र साहचर्य व्यवस्थाहेतु ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥

ननु गत्यादिसंज्ञाबाधनं फलमित्यत आह

अनर्थकयोरिति ॥ (कै)

पञ्चमीति । (कै)

"पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति" (२ । ३ । १०) सूत्रेणेति शेषः ॥ किञ्चाधिशब्दयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथा ऽपादानलात्मा तथा परियोगेऽपीत्याह

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ । किमर्थमधिपर्योरनर्थकयो कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसं

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥ किमर्थमिति । भा । अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्सञ्ज्ञान्तरबाधनार्थं सञ्ज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥ उक्तसंज्ञौ स्त । कुतो ऽध्यागच्छति । इहाधिकार्थविरहादनर्थकत्वमधिपर्यो, धात्वर्थमात्रानुवर्तित्वात्

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥ ननु चानर्थकयो क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञयो प्राप्त्यभावान्न तद्बोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानमुपपद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थस्य

अपादानेति । (कै)

आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयार्थमपि वाच्याभावेन कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

पूर्वापरितोपेणेति । (कै)

"नेमावनर्थकाविति" भाष्येण स्फुटं तदा वेदनादिति भावः । किं द्योत्यार्थे जायितेऽपि न चारितार्थ्यं क्रियागतविशेषद्योतकत्वरूपक्रियायोगाभावेन गतिसंज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥

प्रयोगानुपपत्तिरिति ॥ (कै)

तस्माद् द्योत्यार्थेनार्थवत्त्वमभ्युपेयितव्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवमनर्थकावित्ययुक्तमत आह

कौ भवतः । अनर्थकौ चेमौ । इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् । "पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति" । कुतः पर्यागम्यत इति । सिद्धं तु पञ्चम्यपादान इत्येव । सा तर्ह्यपादानपञ्चम्येव । अत्राधिशब्देन योगे पञ्चमी न

विधानात् । अपादानसद्भावे चाधिशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथवेति । भा । पूर्वापरितोपेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थे

प्राप्त गतिसञ्ज्ञा । तद्बाध संज्ञापकम् । तेन "गतिर्गताविति" निघातो न भवति ।

यद्यपाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा ऽधिशब्दस्य प्रयोगे, कुतोऽध्यागच्छतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्मादनर्थकयो

तस्मादिति ॥ (कै)

अर्थान्तरबोधकत्वाभावान्निष्प्रयोजनावित्यर्थः ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्गतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयोः फलमत आह

प्रकरणेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण तदिति नपुंसकमनुपपन्नमत आह

तदिति । (कै)

एवं च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिसंज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यकमिति भावः ॥ ननु विपरीतं कुतो न शङ्कितमत आह

विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा बाधिका कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थकानामप्येषा भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य

ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन योऽर्थो ऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते । धातुनोक्तत्वादिति । भा । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः । आहतुरिति । भा । द्योतयत इत्यर्थः । तदविशिष्टमिति । भा । तत् क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । भा । शङ्के न्यस्तं क्षीरं शौक्ल्येनाभिन्नं शङ्खादित्यर्थः । यद्येव-

---

संज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । 'अनर्थान्तरवाचिनाविति' । यथा तिष्ठति वितिष्ठति परिभवतीत्यादौ धातुमात्रादर्थादर्थान्तरवाचित्वं नैवमत्रार्थान्तरवाचित्वं किन्त्वागच्छतीतिप्रयोगे योऽर्थः स एवाधिपरियोगे

धातोरिति ॥ (कै)

धातोः प्रयोगं व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थस्तदेवाह

तेन विनेति । (कै)

तयोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थः ॥ नन्वनयोरुपसर्गत्वाभावादुपसर्गेत्यनुपपन्नमत आह

उपसर्गेति । (कै)

आगच्छत्यध्यागच्छतीत्यादि पाठः । अत्रेदं बोध्यम् । कैयटोक्त-ध्यावपावकदृष्टान्तेन भार्योर्मेनापूपौ द्वाविति दृष्टान्तेन वा ऽऽगच्छतीत्यर्थापेक्षया ऽधिकोऽर्थो नानयोर्द्योत्यो नापि प्रकरणादिनाध्या-गच्छतीत्यस्योपरिभावमर्वतो भावार्थकत्वं किं त्वागमनमात्रार्थकत्व-

ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशिष्टं भवति ।

मिति । भा । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति । भा । प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तएव प्रयुज्यन्ते न तु वृक्षस्तरुः पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ

ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वं, यथा गजशब्दे योऽर्थः स एव मतङ्गज इति सर्वैः सहाभिधीयते, एवं वृषशब्दे योऽर्थः स एव वृषभशब्दे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थकत्वात्वादनर्थकावित्युक्तं न त्वभा-

मेवाध्यागच्छतीत्याद्यध्यागमनमाचार्यकमेव किं तु बोद्धुस्ततो मिलि-तादिवार्थबोधने तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थद्योतकतेति व्यवहारः फलं तु न किं चिदिति तत्त्वम्। एतेन प्रकरणादिसामर्थ्यावगत-विशेषमित्यादिकैयटश्चिन्त्यः सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव वैतत्प्रयोगे मानाभावाच्च॥

अपूपौ द्वाविति। (भा)

अत्र द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रत्ययर्योर्वाचकद्योतकयोर्द्वा-वित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः॥

यथा शब्दे पय.। यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥

द्वाविति अपूपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते। एतदुक्तं भवति। यथा यावच्छब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव। अन्यश्च यावकशब्दः। यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च। तथैवागच्छत्यध्या-गच्छति पर्यागच्छतीति च। तदत्र विषये धातोः अधिपर्योश्च सहाभि-धायित्वमङ्गीकर्तव्यम्॥

वात्. तयोश्च गतिसंज्ञाबाधाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधेयेति दर्शितं भवति। 'कुतोऽध्यागच्छतीति'। किंशब्दादपादाने पञ्चीयत्वेऽर्थिति तसि', तत्र तमेर्थेति तसिलादेशः, 'गतिर्गता' विति निघाताभाव॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-समुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥

ननूपसर्गत्वप्रयुक्तषत्वस्य "स्यादि" त्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिर-स्त्वेवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

यद्यपीति । (कै)

यदि अपिशब्दार्था इति च्छेदः ॥

अपि पदार्थसभावनान्ववसर्गगर्हासमुचयेषु । १ । ४ । ९६ ॥ इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुचयेषु । १ । ४ । ९६ ॥ कस्मान्न इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया सत्या स्यादित्यत्रो-पसर्गाश्रय षत्व न भवत्येव सर्पि शब्दाद्द्वितीया भवतीति प्रश्न । इतरो

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ९६ ॥ एषु द्योत्येष्वपिशब्दस्सञ्ज । सर्पिषोऽपि स्यात् । प्रार्थनाया लिङ । तस्या एव

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥ 'पदा न्तरस्येत्यादि' । स्वार्थस्तावदव्यभिचारान्न गृह्यत इति पदान्तरस्यार्थे पदार्थ, तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानशब्दार्थे कश्चिद्विशेषमाधत्ते यथा

स्वपदार्थेति । (कै)

स्वपदार्थेन पदस्याव्यभिचारादित्यर्थः ॥

सम्भवनादीनां चेति । (कै)

तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु वर्त्तमानो ऽपिरिति नार्थस्तथामति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापेः स्वपदार्थ एव ग्रहणेति तद्वैयर्थ्यम् । अपिः कर्मप्रवचनीय इत्येव वदेदिति तात्पर्यम् ॥

यदा सामर्थ्यादिति । (कै)

अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः । कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं तद्द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिव तद्द्योत्यबोधकत्वमपि तच्च स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संबन्ध-

---

स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

भवत्येवाचापि' संज्ञीत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभिचारात् । संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादे परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः ।

विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तां दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्द' स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वान्न च । सर्पिष इति षष्ठी तु चापिशब्दबलेन

नीलशब्द उत्पन्ने न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्वप्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अत' पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रवृत्तो भवतीति भाव' । 'सर्पिषोऽपि स्यादिति' । प्रार्थनायां लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयत्वमपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यत इति मतप्रसङ्ग', दुर्लभत्वं च

द्योतकत्व तु प्रायिकमधिपर्यादौ व्यभिचारादिति। स्वादित्याख्यानेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाश्रयोपस्थितिरित्येतत्पचतात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति। (भा)

अय भाव। अपिना परपदार्थो बिन्दुस्तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य सम्बन्धश्च द्योत्यते तथापि। द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य बिन्दौ सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति तदाह

बिन्दुकर्तृकत्वमिति। (कै)

तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य चेत्यपि बोध्यम्। पृथग्बिन्दूपस्थितिस्तस्य चाख्यातार्थे ऽभेदान्वय इत्येतत्पचतात्पर्यम्। यद्व कर्मप्रवचनीययुक्त कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगीति भाष्याशयार्थ ॥

नैष दोष। नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि। परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यत्पद वर्तते तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो

तदयमर्थ। स्यादित्यादिपद कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीय। सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते नावयवमात्रे। अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति। अथवेति। बिन्दुकर्तृकत्व क्रियाया द्योतयितुमपि प्रयुज्यते इति बिन्दु प्रति कर्मप्र

गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थ द्योतकता नाम। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते। सर्पिषो

विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न लभ्यत इत्यत्रापिशब्दसामर्थ्याद्बिन्दुरिति गम्यते तदाह। 'मात्राबिन्दुस्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्तत इति'। तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्पिष इति षष्ठी, द्वितीया तु न

उपलक्षणार्थमिति । (कै)

यत्पदप्रयोग विनापि तदर्थोऽपिशब्देनावश्य द्योत्यते तादृशापेः कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्फलितमाह

तेन यस्मिन्निति । (कै)

पदान्तरस्य तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्याभिधानशक्तिर्नास्त्यपिशब्दसमभिव्याहार विनेति शेष । अर्थात्तत्समभिव्याहारेऽस्तीति लभ्यम । एव च सर्पिष इत्येतत्तत्सम्बन्धिबिन्दुपर बोध्यम् । वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटाबादिप्रयोगवत् तस्य द्योतकत्ववच्च बिन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेस्तद्द्योतकत्वाच्चतिरित्याह

ततश्चेति ॥ (कै)

भवतीति । अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्त,नाद प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ।

वचनीयो ऽपि न तु सर्पिःप्रतीति भाव । बिन्दोस्तर्हीति । ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापि कर्मप्रवचनीय । तदुच्यते वृत्तिकारै । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थ पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातु शक्या अत्राह । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्त तेन यस्मिन् पदाथ

बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । सम्भवन नाम प्रतयुत्कर्षमाविष्कर्तुं मत्युक्ति । अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम् । अपिस्तुयाद्विष्णुम् । अन्ववसर्गं कामचारानुज्ञा । अपिसिञ्च । अपिस्तुहि । गर्हायाम् । धिग्देवदत्तमपि-

---

भवति अपिना योगाभावात् स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधिकार्थवचनेनेति' । यावत्यर्थेऽस्य सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं ब्रुवन् यत् सेकादौ शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थ । 'अपि सिञ्चेदिति । सम्भावने लिङ्ा तस्यैव दुष्करविषयतामपिराह, कामचार इच्छाप्रवृत्ति, 'अपि

ननु प्रथमायाः कारकाधिकारेऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्तित्वमत आह

सर्वत्रैवेति । (कै)

क्रियाजनकार्थकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

अपिद्योत्यो बिन्दुरिति तस्य कथमपि संबन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य कथं स्यादित्येतत्सम्बन्धोत्तरकालिकता तस्माद्वाचनिकोऽयं न्याय इति तत्त्वम् ॥

बिन्दु । बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापि कर्मप्रवचनीय । ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव वाक्येऽवश्यभाव्यं क्रियया तत. सत्तया तत्र बिन्दो• प्रथमं स्यादित्यनेन संबन्धोऽन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपि शब्देन ॥

स्तुयाद्वृषलम् । समुच्चये । अपिसिञ्च । अपिस्तुहि । सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थं । यथायथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्तं षत्वं कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वान्न भवति ॥

सिञ्चेति' । सिञ्च वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थ' । शास्त्रोपशब्द । 'अपि सिञ्चेदिति' । गर्हार्थे लिङ् । 'उपसर्गसंज्ञाबाधनादिति' । स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिच उपसर्गात्सुनोतीति षत्वप्रसङ्ग ॥

अधिरीश्वरे। १। ४। ९७॥

वक्ष्यमाणमपीति। (कै)

"यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति" सूत्रे इत्यर्थः॥

स निर्दिश्यते। (कै)

अधिरुमीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः॥

प्रथमा न प्राप्नोतीति। (कै)

सूत्रे ईश्वरेणेप्सिततमस्योदयात् तं प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः॥

अधिरीश्वरे। १। ४। ९७। अधिरीश्वरवचने उक्तम्। किमुक्तम्। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्। प्रथमातु

अधिरीश्वरे। १। ४। ९७। उक्तमिति। वक्ष्यमाणमपि बुद्धा निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम्। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इति। तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा। ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चालाः इत्यर्थविगमात्। पञ्चालाः इति च प्रथमा न प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयया बाधितत्वात्। स्व-

---

अधिरीश्वरे। १। ४। ९७। स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात्। इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिर्न तु द्वौने "उपोऽधिके च" त्यनेवान्यतरस्यामादेव। अधिभुवि रामः। अधिरामे भूः।

अधिरीश्वरे। १। ४। ९७। 'तदयमिति'। यथा द्रोण इत्यत्र द्रोणीव्रीह्योस्सम्बन्धे संज्ञा उपोऽधिके चेत्यत्राधिकाधिके सम्बन्धे तथात्रा-पीत्यर्थः। विभक्तिस्तु यथान्यतरस्यामुच्यते इह तु न तथेत्याह। 'तत्र कदा चिदिति'। यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमीत्येकः, यस्य स्वमीश्वर उच्यते

ईश्वरेण यदुच्यते इति । (कै)

अवध्यत इत्यर्थ ॥ ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यत इत्यर्थो वा निरूपकस्यैव कर्त्तृत्वविवक्षा न लौकिकत्वस्य देशरूपत्वेन । पञ्चालानामथाधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह

तत्रेति । (कै)

आसनादिक्रियोपजनित सम्बन्ध स्वस्वामिभावादि ॥ ननु ब्रह्मदत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह

स्वं चेति । (कै)

तस्यैव कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मदत्ताच्च द्वितीयेति भाव ॥

धपत्तिस्तु । स्ववचनात्सिद्धमिति । अधि स्व प्रति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

चनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समास ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य सम्बन्धिन ईश्वरस्य वचन सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वासनादि क्रियोपजनिते सम्बन्धे षष्ठ्या प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । स च प्रत्यये कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा न तु स्वामिनमिति स्वामिन प्रथमैव भवति ॥

एतच्च सञ्ज्ञासूत्र नारम्भणीयम । उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय इति "यस्मादधिकमि"त्यत्र वक्ष्याम ॥

तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपर', यत्र यदा स्वाम्यर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा तत सप्तमी स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनरुभाभ्या युगपद्भवति एकयैव विभक्त्या द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । 'ब्रह्मदत्त-ब्रह्मदत्त स्वामीत्यर्थ ॥ । 'ब्रह्मदत्तस्य स्वा पञ्चाला इत्यर्थ । 'अधिपञ्चालेष्विति' । पञ्चालानां

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥

नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणामेव परस्मैपदसञ्ज्ञा स्यात् तथा चानुदात्तङिज्ञ्यो लकारा एव न स्युः । किं च तङानावित्यत्र प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोत्यत आह

षष्ठीति । (कै)

अत एव "टित आत्मनेपदानामि"त्यादि चरितार्थम् । तङानावित्यादेस्तु तङानभाविनि लक्षणायां गौरवमतः षष्ठ्यन्तत्वमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

ल परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ९९ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् । वा लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ल । इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसञ्ज्ञा इत्यर्थः । लादेश इति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥ लकारस्यादेशाः परस्मैपदसञ्ज्ञाः स्युः । पचन्त पश्य ॥

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥ 'ल इति षष्ठीति' । अथ प्रथमाबहुवचने को दोष, 'आम' इति कावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिट सञ्ज्ञा स्यात् ततश्चैधामित्यत्राम स्याद् नह्यतो लिट्परः सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्, ज्ञापकात् सिद्ध, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह तज् ज्ञापयति भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अथ तर्हि दोषो लकारस्यैव सञ्ज्ञा स्यान्न तदादेशानां तिबादीनामिति, स्थानिवद्भावात्तेषामपि भविष्यति, तङानावात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तङानाभ्यां सम्बन्धो न

लस्येत्यत्रेति । (कै)

लस्य तिप्सञ्ज्ञीत्यत्रेति भाव ॥ भाष्ये

लादेशेत्यस्य (भा)

लादेशप्रकरणे इत्यर्थ ॥

बाध्यत इति । (कै)

इष्टानुरोधादिति भाव । एतेन पर्यायज्ञापनेनापीद चरितार्थ-मित्यपास्तम् ॥ ननु तृतीय एव परस्मैपदसञ्ज्ञाऽस्तु किं ज्ञापका-श्रयणेनेत्यत आह

पुरुषबाधितत्वात् इह वचने हि सज्ञा बाधनम् । इह हि क्रियमाणे चानवकाशा पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा बाधेत । परस्मैपदसञ्ज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसञ्ज्ञा । कोऽवकाश । शतृक्वसू

इह तुवचने एकसञ्ज्ञाधिकारात्परस्मैपदसञ्ज्ञा शतृक्वसो सावकाशा पुरुषसञ्ज्ञास्तिङ्न्तु बाधेरन्नित्यर्थ । सिचि वृद्धौ लिति । चकारादेव लिङादिकसञ्ज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भाव । आत्मनेपदसञ्ज्ञया परस्मै

स्यात् नहि तङानौ लौ भवत । ननु चैव विज्ञास्यते तङानभावो लकार एव तङानाविन्युक्तौ इति एवमपि त्वन्तरे सति न क्लिष्टकल्पना युक्ता तस्माल्ल इति षष्ठी । 'आदेशापेक्षेति' । न च सञ्ज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मैपदमिति सञ्ज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरण्येन प्रायेण सञ्ज्ञा विधानात् । किञ्च अपि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयथ लकारस्य मञ्ज्ञित्वात् तस्मादादेशापेक्षा षष्ठी । यद्येवमनवकाशा पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा शतृक्वसो सावकाशा बाधेत, अस्ति तु लकारस्य परस्मैपदसञ्ज्ञा तिङा तु पुरुषसञ्ज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्ग, यद्यपि ज्स्यद्येपि तिबादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसञ्ज्ञा भविष्यति

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु ज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशो न स्यादत आह

सामान्यापेक्षं चेति । (कै)

पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समवेशसिद्धिरनुवृत्तिरेव लिङ्गेन विवचिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुषसंज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥

अवकाशः सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य । यदयं सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधत इति ॥

पदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं लिङ्प्रकरणे ऽनयोः संज्ञयोर्विधानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्क्षु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् ॥

तथापि तस्या अनाकडारीयत्वात्समावेशसिद्धिः, षष्ठीपक्षेऽपि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्याह तत् ज्ञापयति भवति तिङामप्येषा संज्ञेति, नहि सिज्विषये शतृक्वसू सम्भवतः, सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति आत्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेषु सावकाशाः पुरुषसंज्ञाः तङ्स्वनवकाशयात्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् । अथ वा पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, षट् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञकाः सन्तस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसंज्ञा भवन्तीति तेन समावेशसिद्धिः ।

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१ ॥

ननु तिङस्त्रीणित्रीणीत्यनेनात्मनेपदचिकानामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह

तिङ्न पडिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् । प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्या-

---

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा । १ । ४ । १०१ ॥ तिङां षट् त्रिका सञ्ज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह । प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा । १ । ४ । १०१ ॥ कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् संज्ञा तिङः षट् त्रिका क्रमात्प्रथ-

---

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा । १ । ४ । १०१ ॥ त्रीणित्रीणीति वीप्साया द्विर्वचनं, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ पचसि पचसि देवदत्तेत्येकान्ततया यथा स्यात् कुण्डं कुण्डं वाग्वाग् धयचन्नमधन्नित्यादौ पूर्वपदेष्वनुस्वारादि पदकार्यं यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकाले

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सहविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह

आकृतीति । (कै)

इदमुपलक्षणं व्यक्तिपक्षेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् । यदेकशेषशब्देन तन्त्रं लक्ष्यते ॥ नन्वेतत्संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं प्रथममध्यमयोरिति व्यवहारो न युक्तोऽत आह

तानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिङः संज्ञा षट् सन्तीति वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च । आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवो-

---

भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां तथा तिङः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्यचित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावल्लभ्यते न तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका

मादिसंज्ञाः स्युः । शब्दक्सो सावकाशापि परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञाभिर्न बाध्यते सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति लिङ्गात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि

त्रीणित्रीणीत्येकं पदं द्वे वा । इह तिङां षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह । 'तिङाष्टादश प्रत्यया इति' । एवं मन्यते संज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेषनिर्देशोऽयं तत्र यदि प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ उत्तमश्च उत्तमश्चोत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्व

प्रसिद्धिमिति। (के)

सिद्धान्तकालिकीं प्रसिद्धिमित्यर्थः ॥ भाष्ये

किं पुनरत्रेति। (भा)

यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेवैकशेषस्तथापि लोके कथं न्याय्यमिति प्रश्नः ॥ नन्वस्य बहुशब्दस्य बहुत्वार्थकत्वे एकवचनानुपपत्तिरत आह

त्तमसंज्ञा स्यात्। न वैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम्। संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। अथैकस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ। मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ। उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ। प्रथमौ च मध्यमौ

णामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः। एकशेषनिर्देशादिति। आत्मत्वभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते। अथैकस्मिन्निति। उभयथा संभवात्प्रश्नः। प्रथममध्यमयोरिति प्रसिद्धि-

---

प्रथमादिसंज्ञा तङ्ष्वात्मनेपदसंज्ञया न बाध्यते कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तङ्षु प्रतिपदविधेयत्वात्। न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञायाः पर्याय स्यादिति वाच्यम्। शानुत्तमौवेत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्। इह

क्रियेत ततो नाभिमतसंख्यातानुदेशः स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेष प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति। न चैवमपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्विदन्ततस्त्रिकपरिग्रह इति। नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासंख्यशास्त्रं क्रमते

बहुशब्दस्येति ॥ (कै)

नन्वेवमवयवबहुत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह

समुदायस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

लोकत इति । (भा)

विट्पव्यस्येत्यादिकृतेरित्यर्थः ॥

च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेक-

---

माश्रित्यैतदुच्यते । व्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति ॥ बहुशक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भाव । बहुशब्दस्यात् वैपुल्यवचनइत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा

सूत्रत्रयेऽपि महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । इह नौस्थिनौस्थीत्येकं पदम् । द्वे वेति हरदत्तः । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञा माश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तिः । अन्यथा समासादावपि पृथक्छे-

---

किं तर्हि विहितेषु संज्ञानां क्रमेण संबन्धं विधत्ते, एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धं तद्यथा, विट्पव्यस्य दाभ्यां, दाभ्यामस्मिन्प्रदेश इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति, अथ च विट्पव्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण दाभ्यां दाभ्यामन्याभ्यामभिसंबध्यते न याभ्यां काभ्यां चित् तथ तिङोऽष्टादश प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहणं नेच्छात इति

तथेहापीति । (कै)

प्रथममध्यमेत्यादि । महामहाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । "नमाग्रे नव विहव्य" इति सर्वानुक्रमः ॥

ग्रेय न दोषो भवति । यथा न दोयस्तथास्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा । षड्शक्तिकिटक बह्ननि शक्तिकिटकानि । बहुस्थाली पिटरं बह्ननि स्थालीपिठराणि । यदप्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे चानुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरपस्येय इति न चोद्यते चानुपूर्व्येणेति चानुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ।

बह्ननि शक्तिकिटकानीति भवति । लोकत इति । यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु दीवौ ब्राह्मणानानयेत्युक्ते चानुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीतिभाव । विहव्यस्येति । विहव्याख्यस्य सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरपस्थेय इत्युक्ते चानुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ।

दापत्ते । दिरुक्तमध्येऽपि पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । अत एव ताता पिण्डानामित्यादौ वेदे ऽवग्रह क्रियते । यथा च द्विरुक्ते महापदसंज्ञाऽवान्तरसंज्ञा च तथा नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्याम ।

दर्शयितुं तिङ्ग्रहणेन संनिवेशोऽस्तीति दर्शितं, न च परस्मैपदसंज्ञक इत्यादिना तु सतद्ग्रहानामेकशेषो न हतैकशेषाणां द्वन्द्व इति दर्शितं, यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहणं चानुवर्तते तिङ्ग्रहणं तु प्रत्येकसोन्नित्यर्थं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवत, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्रवर्तते, तत्र चैकैक त्रयस्त्रिका इति यथा सङ्ख्यसिद्धि, तत्र न चेत्यादिना राशिद्वयं दर्शितम, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेद, अत्रापि महासंज्ञाकारणं पूर्ववत् ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् ॥ स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामप्यनुमेयमेवेति बोध्यम् ॥

प्रत्येकमिति । (कै)

नन्वस्याः प्रत्येकं सत्त्वेऽपि द्वितीयायां चेत्यादिव्यवहारात् त्रिकस्य त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त संज्ञा अवश्यमभ्युपेया एव च तथा प्रथमयोरित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तासामकृतत्वात् ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥ चौथिचीथीत्यनुवर्तते उताहो न । किं चातः यद्यनुवर्तते । अत्रैन त्या विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । प्रथमयो पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यनुवृत्ती भवत लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्न । चौथिचीथीति त्यात्व न प्राप्नोतीति । नह्यत्रैन् शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेना-

---

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सुमिङौ विभक्तिसञ्ज्ञौ स्त । चकार' पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थ । तिङा विभक्तिसंज्ञाया प्रयोजन नविभक्तौ तुस्मा इति, सुपा तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ चकार पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थ तिङा व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्ति, तिङा विभक्तित्वे प्रयोजनम् स्यातामादौ 'न विभक्तौ तुस्मा' इति निषेध, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ।

सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे वा यौगिका एव ते व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता न कृता इति प्रतीमः ॥

विभक्तिसमुदायस्येति । (कै)

जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणवदिति भावः ॥

समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । (कै)

प्रथमाविति । (कै)

विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः ॥

अजादित्वासम्भवादिति । (कै)

यद्यपि शिवोऽर्च्य इत्यादावुक्ते कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र "नादिचीति" निषेध इति भावः ॥ एकदेशी शङ्कते

ननु चेति ॥ (भा)

यद्येवमिच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमद्य न्या विभक्तावित्यत्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ।

ग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तिष्यतइति भाव । न चाजादी इति । सुशब्दो प्रथमो सुश्चाजादिर्यो भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानात्कदादिविधि निर्धारणं

तद्व्याचष्टे

अजादीविशेष्याविति । (कै)

व्याख्यानाच्छब्दरूपविशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः ॥ वस्तुतो निर्द्धारणमेकवचनान्तेन नेति "कारक" इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिश्चामति गमके नेतीय शङ्कां युक्तैव तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाधत्ते

यत्तर्हीति ॥ (भा)

भाष्ये

विभक्त्योरिति । (भा)

विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायौ प्राचां वैयाकरणानां प्रथमादितीयादिसञ्ज्ञलेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च तस्मादित्यनेन गा इत्येतद्व्यावृत्तये सवर्णदीर्घ एव परामृष्टव्यस्तस्य चरितार्थत्वादित्याशय । एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमाद्य सप्तम्यन्ताः स्वौजसादीनां सप्तानां त्रिकाणां सञ्ज्ञा इति बोध्यम् ॥

ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीना वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो न पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञापयत्याचार्य विभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथवा वचनग्रहणमेव कुर्याद् औजसो पूर्वसवर्ण इति ॥

चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । एतान् गा पश्येत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औजसोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तर शस सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिक द्वयग्रहणस्य ज्ञापकं सम्पद्यते ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानि-न्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥
शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्यायस्त्वादाह

तत्रेति । (कै)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १०५ । अस्मद्युत्तम । १०७ । शेषे प्रथम । १०८ । किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेय-

---

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥ किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्यैनैकवाक्यत्वादिष्यर्थमिदम् । अथ

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥ लकारेण समानाधिकरणे युष्मदि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेऽपि मध्यम स्यात् ।

अस्मद्युत्तम । १ । ४ । १०७ ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते

शेषे प्रथम । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुष स्यात् । पचति पचत पचन्ति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥ लस्य तिबादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीना विशिष्टविधानमुत

"अस्मद्युत्तम" १ । ४ । १०७ ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र

"शेषे प्रथम" । १ । ४ । १०८ ॥ उपपद इति निवृत्त शेष इति

वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमत्वमेवैतैर्विनापि सिद्धेः ॥ शुद्धविध्यर्थमिति पूर्वपक्षोऽन्यथापि सिद्धेरितरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धान्त इति तत्त्वम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

विधेये शाब्द प्राधान्यमुद्देश्ये तूद्देश्यतालक्षणमार्थं प्राधान्यमिति सन्देहे बीज वक्तुं युक्तम ॥ सामान्यनियमेऽप्याह

तृजादीति ॥ (कै)

वचन नियमार्थम् । वा नियमार्थोऽयमारम्भ । अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियम युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियम युष्मद्येव मध्यम अस्मद्येवोत्तम इति । किं चात ।

विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्न । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविनी सज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षे दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति । किमयमिति ।

त्व पचसि दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वा पश्यति । त्वया दृश्यते ।

स्थानिन्यप्युत्तम स्यात् । अह पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मद्भ्या सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एव । अह च त्व च वृत्रहन्सयुज्याव सनिभ्य आ ॥

विहितानां तिबादीना भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति सशये नियम इत्याह । 'लस्येत्यधिकृत्येति' । विधिपक्षविधाने त्वितरेतराश्रय स्यात् सता तिबादीना प्रथमादिसज्ञा सज्ञाया च तिबादयो भाव्यन्त इति, स पुन

यदि कर्तृशक्ती स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते

विषयसप्तमी न पुन परत इति तदाह । 'शेष इति' । 'मध्यमोत्तमविषया

	Rs	
Padumawat Fasc 1-4 @ 2/	8	0
Par ç sta Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Prakrita Paingalam Fasc 1 ~ @ /6/ each	°	10
Pr tl v raj R sa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6 each	1	14
D tto (Engl sl) Part II Fasc 1	0	1°
Prakrita Laksanam (Text Fasc 1	1	8
Paraçara Smrt (Text Vol I Fasc 1 8; Vol II Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each	7	8
Paraçara Inst tutes of (Engl sh)	0	12
Prabandl ac ntaman (Engl sl) Fasc 1 3 @ /1°/ each	2	4
*Sama Vĕda Samh ta Text) Vols I Fasc 5 10; II 1 6; III 1 7; IV 1 6 V 1 8 @ /6/ each Fasc	12	6
Sankhya Sutra Vrtt (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	1	8
D tto (Engl sh) Fasc 1 3 @ /1°/ each	2	4
Sraddha Kr ya Kaumud Fasc 1-5	1	14
Sucruta Samh ta (Eng) Fasc 1 @ /1°/	0	12
*Ta ttereya Samh ta (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each	12	0
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each	7	2
Trantra Vart ka (E gl sh) Fasc 1 ° @ /12/	1	8
Tattva C ntamani (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2 10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II Fasc 1 12 @ /6/ each	14	4
Tattvarthadh gama Sutrom Fasc 1	0	6
Trikanda Mandanam (Text) Fasc 1 3 @ /6/	1	2
Tul s Sat sa (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Upam ta bhava prapa ca katha (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4
Uvasagadasao Text and Engl sh) Fasc 1 6 @ /12/	4	8
Vallala Car tam Fasc 1	0	6
Varaha Purana Text) Fasc 1-14 @ /6/ each	5	4
Varsa Krya I aumud Fasc 1-6 @ /6/	2	4
*Vayu Purana Text) Vol I Fasc 2 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6/ each	4	8
V dhano Parigata, Fasc 1-4	1	8
V snu Smrt Text Fasc 1 2 @ /6/ each	0	12
V vadaratnakara Text Fasc 1 7 @ /6 each	2	10
Vrhannarad ya Purana (Text Fasc 2 6 @ /6/	1	14
Vrhat Svayambhu Purana Fasc 1 6	2	4

Tibetan Series

Pag Sam Thi S n Fasc 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phy n Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1 3 Vol III Fasc 1-5 @ 1/ each	13	0
Rtogs brjod dpag hkhr S n (T b & Sans) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each	10	0

Arabic and Persian Series

Alamg rnamah w th Index (Text Fasc 1 13 @ /6/ each	4	14
Al Muqaddasi English) Vol I Fasc 1 3 @ /1°/	2	4
A n Akbar (Text Fasc 1 °° @ 1/ each	22	0
D tto (Engl sh) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 5 @ 1/1° each	°	1°
Akbarnamah w th Index (Text) Fasc 1 37 @ 1/ each	37	0
D tto Engl sh Fa c 1-8 @ 1 each	8	0
Arab c B bl ography by Dr A Sprenge	0	6
Badshahnamah w th Index (Text) Fasc 1 10 @ /6/ each	7	2
Cata ogue of Arab c Books and Manuscr pts	1	0
Catalogue of the Pers an Books and Manuscripts n the L brary of the As at c Soc ety of Bengal Fasc 1 3 @ 1/ each	3	0
D ct onary of Arab c Techn cal Terms and Append x Fasc 1 °1 @ 1/ each	°1	0
Farhang Ra h d (Text Fasc 1 14 @ 1/ each	14	0
F hr st Tus or Tusy s l st of Shy ah Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each	3	0
Futuh ush Sham of Waq di (Text Fasc 1 9 @ /6/ each	3	6
D to of Azad (Text) Fasc 1-4 @ /6 each	1	8
Haft Asman H story of the Pers an Masnawi, (Text) Fasc 1	0	12
H s ory of the Cal phs (Engl sh Fasc 1-6 @ /1°/ each	4	8
Iqbalnamah Jahang r (Text Fasc 1 3 @ /6 each	1	2
Isabah w h Supplement (Text 51 Fasc @ /1°/ each	33	4
Maas r ul Umara Vol I Fasc 1 9 Vol. II Fasc. 1 9 Vol III 1 10 Index to Vol I Fasc 10-11 Index to Vol III Fasc 11 12 Index to Vol II Fasc 10-1° @ /6/ each	13	2

* The other Fasc culi of these works are out of stock and complete cop es cannot be supplied.

Maghazi of Waq d (Text) Fasc 1—5 @ /6/ each 1 14
Muntakl abu t lawa kl (Text) Fasc 1 15 @ /6 each Rs 5 10
Muntakl abu t lawar kh (E gl sl) Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1 5 a d 3 Indexes Vol III Fasc 1 @ /12 each 12 0
Muntakhal u l Lubab (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each 7 2
Ma as r Alamg r Text) Fasc 1 6 @ /6/ each 2 4
Nukl batu l F kr (Text) Fasc 1 0 6
N zam s Kh adnamal Iskandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each 1 8
R yazu s Salat n (Text Fasc 1 5 @ /6/ each 1 14
D tto D tto (Engl sh) Fasc 1 4 3 0
Tabaq t i Nas r (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each 1 14
D tto (Engl sl) Fasc 1 14 @ /12/ each 10 8
Ditto I dex 1 0
Tar kl F ruz Shah of Z yau d d n Barn (Text Fasc 1 7 @ /6/ each 2 10
Tar kh F zal h of Shams S aj A f (Text Fasc 1 6 @ /6/ each 2 4
Ten Anc ent Arab c Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each 3 0
W s Ram n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each 1 14
Zafar amah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each 6 6
Tuz k i Jahang r (Eng) Fasc 1 0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 Asiatic Researches Vols XIX and XX @ 10/ each 50 0
2 Proceed ngs of the As at c Soc ety from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No
3 Journal of the As at c Soc ety fo 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 184 (12) 1848 (12) 1866 7) 1867 6 1868 6 1869 (8 18 0 8) 1871 7 1872 8 1873 8 1874 (8) 1875 (7) 18 6 (7 1877 8) 1878 (8 18 9 7 1880 (8 1881 7) 1882 (6) 1883 5) 1884 6 1885 (6 1886 8 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 189 (8) 1893 (11) 18 4 (8) 1895 (7) 1896 (8) 189 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) 190 (9) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to No Members

N B—The gures e closed n brackets g ve the n mber of Nos in each Volume

4\. Cente ary Rev ew of the Researc es of the Soc ety from 1784 1883 3 0

A sketc of the Turk langu ge s spoken in E tern Tu k stan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878) 4 0

Theobal l s Catalog e of Rept les n the Museum of the As atic Soc ety (Extra No J A S B 1868) 2 0

Cata ogue of Mam mals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 18 5) 4 0

Introduct o to the Ma tl l Language of North Bihar by G A Gr erson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882) 4 0

5 An s-ul Mush arral n 3 0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata 3 0
7 Catalogue of the L brary of the As at c Soc ety Bengal by W A B on 3 8
8 I syat a Commen ary on the H dayah Vols II and IV @ 16/ each 32 0
9 Jawa ia l lm ır r yat 168 pages w th 17 plates 4to Part I 2 0
10 Kh za atu l I m 4 0
11 Mahabharata, Vols III and IV @ 20/ each 40 0
12 Moore and Hewitson s Descr pt o s of New Indian Lepidoptera, Parts I III w th 8 coloured Plates 4to @ 6/ each 18 0
13 Sl arava col Is am 4 0
14\. Tibetan D ct o ary by Csoma de Körös 10 0
15 D to Gramma 8 0
16 Tasm a alda pta l ar a I and II @ 1/8/ 3 0
17 A de rip ive catalogue of t e pa n ngs statues &c., in the rooms of t e As atic Society of Be g l by C R. W lso 1 0
18 Me oir on Map pa il ustrat ng t e Ancient Geography of Kaśmir by M A S e n Ph.D Jl Extra No 2 of 1899 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each 27 0
Ne alese B ddh st Sanskrit L erature by Dr R, L Mitra 5 0
N B —All Che ues Money Orders, &c. must be made payable to the Treasurer As atic Society" only

Books are supplied by V P P

BIBLIOTHECA INDICA:

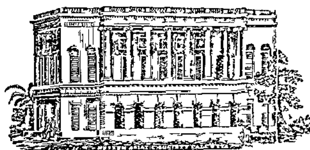
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1101.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADIPODDYOTA

BY

NAGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANDIT BAHUVALLABHA ÇASTRI.

VOL II FASCICULUS XII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET,

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Advaitachinta Kaustubha, Fasc 1–2	0	12
*Agni Purana, (Text) Fasc 4–14 @ /6/ each	4	2
Aitarēya Brahmana Vol I, Fasc 1–5 and Vol II, Fasc. 1–5; Vol III, Fasc 1–5, Vol IV, Fasc 1–5 @ /6/	7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc 2–5 @ /6/ each	1	8
Aphorisms of Sandilya, (English) Fasc 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc 1–6 @ /6/ each	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc 1–5 @ /6/ each	1	14
Avadana Kalpalatā, (Sans and Tibetan) Vol I, Fasc. 2–5; Vol II, Fasc 1–5 @ 1/ each	9	0
Bāla Bhaṭṭi, Vol I, Fasc. 1	0	6
Baudhayana Srauta Sutra, Fasc 1–2 @ /6/ each	0	12
*Bhamati, (Text) Fasc 4–8 @ /6/ each	1	14
Bhaṭṭa Dipika Vol. I, Fasc 1–4	1	8
Bṛhaddevata (Text) Fasc 1–4 @ /6/ each	1	8
Bṛhaddharma Purana (Text) Fasc 1–6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Cantideva, Fasc 1–2	0	12
Catadusani, Fasc 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brahmana, Vol I, Fasc 1–7; Vol III, Fasc. 1–4	4	2
Çatasahasrika prajnaparamita (Text) Part I, Fasc 1–7 @ /6/ each	2	10
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1–25, III. Part I, Fasc 1–18 Part II, Fasc 1–10 @ /6/ each, Vol IV, Fasc. 1	20	4
Çlokavartika, (English) Fasc 1–4	3	0
*Çrauta Sutra of Apastamba, (Text) Fasc 4–17 @ /6/ each	5	4
Ditto Çankhayana, (Text) Vol I, Fasc 1–7; Vol II, Fasc 1–4; Vol III, Fasc 1–4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	6	0
Çri Bhashyam, (Text) Fasc 1–3 @ /6/ each	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc 1 2	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasara, Vol I, Fasc 1–6	2	4
Kala Madhava, (Text) Fasc 1–4 @ /6/ each	1	8
Kala Viveka, Fasc 1–6	2	4
Katantra, (Text) Fasc 1–6 @ /12/ each	4	8
Katha Sarit Sagara, (English) Fasc 1–14 @ /12/ each	10	8
Kurma Purana, (Text) Fasc 1–9 @ /6/ each	3	6
Lalita Vistara, (English) Fasc 1–3 @ /12/ each	2	4
Madana Parijata, (Text) Fasc 1–11 @ /6/ each	4	2
Mahā bhaṣya pradipōdyōta, (Text) Fasc 1–9 & Vol II, Fasc 1–11 @ /6/ each	7	8
Manutika Sangraha, (Text) Fasc 1–3 @ /6/ each	1	2
Markandaya Purana, (English) Fasc 1–8 @ /12 each	6	0
*Mimamsa Darçana, (Text) Fasc 7–19 @ /6/ each	4	14
Nyayavartika (Text) Fasc 1–6 @ /6	2	4
*Nirukta (Text) Vol. III Fasc 1 6, Vol IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each	5	4
Nityacarapaddhati Fasc 1–7 (Text) @ /6/	2	10
Nityacarapradipa Fasc 1–4	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyaya Kusumañjali Prakarana Text Vol I, Fasc 1–6 Vol. II, Fasc 1–3 @ /6/ each	3	6

सिद्धे प्रथमे इति । (कै)

तिबादिसूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भावः ॥

प्रथम एव भवतीति । (कै)

नियमान्तरस्यासम्भवादित्यर्थः ॥

पाक्षिकौ प्राप्ताविति । (कै)

नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसङ्ख्यात्वेन गुरुतयोप-

---

यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदोः अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम

ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-मित्युभयोरपि नियम आश्रयते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीय-व्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न लकारः । लकारविधि-

---

इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मद्यस्मदि त्रयो लकारा इत्यर्थे सर्वेषामङ्गस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । पचतं त्वं भवति त्वद्भवतीत्यत्र तु न ।

नियम उपपदनियमो वा स्यात् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्येवोत्तमः शेष एव प्रथम इति, तत्राद्ये पक्षे कुर्वंस्त्वं कुर्वाणस्त्वमिति युष्मदि शतृशानचौ च न स्यातां तृजादयश्च न स्युः कर्ता त्वं कारकस्त्वमिति । नैष दोषः । एतावान्

त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति, सहविवक्षायां तु द्वयोरपि प्रत्ययोरेको

ऽन्य उच्यत इति' । अन्यो विषय इत्यर्थः । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न

पदनियम एवोचित इति चेन्न। अनुवादत्वस्यैवकारार्थगर्भत्वस्य प्राप्तबाधकत्वस्य चोभयत्राप्यविशिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याशयात्॥ नन्वत्र युष्मदस्मदोः सत्त्वात्कथं शेषत्वमत आह

यत्र केवले इति। (कै)

असहाये इत्यर्थः॥ सिद्धं तिङ्युक्तिर्न सिद्धान्तिनो वचनारम्भस्याप्यत्रापि सत्त्वादत आह

इति। युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्। शेषनियमार्थम्। शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति। उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः। ततो वक्ष्यामि प्रथमो

सामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् यत्र प्रथमस्येति। युष्मदि मध्यम एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते

मध्यमविकृतेरकार्यत्वात्। प्रकृतिरेव हि विकारस्यापत्तौ कार्यौ। तथा च मन्त्रः। यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वाधास्या अहमिति। अहं त्वं स्याम्। त्वं वा

विषयो युष्मदस्मदुपपदं शेषस्य सर्वस्यासौ पुरुषेषु नियतः, उच्यन्ते च लडादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, युष्मदि मध्यम एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न मध्यमोत्तमाविति, एवं तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषा-

---

मकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाहं

चात्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभावः शेषो न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति

स एवासाविति ॥ (कै)

पूर्वस्य वचनस्य ग्रहणात् एव लाघवाश्रयेण सिद्धं लित्याश्चेत्यर्थः ॥ ननु युष्मदस्मदोर्भेदयुक्तेऽपि यत्र केवले ते तत्रैव निषेधः स्यादत आह

यत्र शेषे इति ॥ (कै)

शेषग्रहणं तत्रानुवर्त्तेत इति भावः ॥

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति। तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् । वा । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे

प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति पाक्षिकी प्राप्तो नियमः । तत्रेति । भा । उभयथा नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । भा । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेषस्तत्र माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते ते तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्-

---

र्थं स्यादिति प्रकृत्याश्रय एवेह पुरुषः । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यत्रापि स्थानिन्यपीति मध्यमः स्यात् । अत आह । अलिङ्गः सम्बोधनैकविषयस्य

मेव नियमो युक्तः शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदी नियते पुरुषाश्चानियताः शेषस्यानियतत्वः तत्र प्रथम इत्येतावदुच्यमानं नियमार्थं विज्ञायते तत्र च नियमान्तरस्यासंभवात् प्रथम एवेति नियमः, यत्र च प्रथमाप्रथम-प्रसङ्गस्तत्रैवं विधो नियमः कर्त्तव्यः शेष एव च तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव

च पचाव, अहं च त्वं च वृत्रहन् संयुज्यावेति । यदपि त्यदादीनां यदन्तर

किं सिद्धं भवति त्वं च देवदत्तश्च पचथ, अहं च देवदत्तश्च पचाव, त्वं चाहं

चोदक इति। (कै)

तृतीय इत्यर्थः॥

आरोप्यत इति। (कै)

तं विना वाक्यच्छब्दात्तद्बोधसम्भव इति भावः॥

तदा पृथगिति। (कै)

संबोध्यत्वेनाबोधादित्यर्थः॥

प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति॥ सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। वा। सिद्धमेतत्। कथम्। युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम्॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन। वा। युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। युष्मदि मध्यम इत्यस्या-

---

प्रद्वयोगाप्रद्वयाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः। स एवाह। सिद्धं त्विति। भा। यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्य-मित्यर्थः। चोदक आह। स तर्हीति। भा। आचार्यदेशीय आह। न वक्तव्य इति। भा। अस्मदः शेष इति। भा। आवां पचाव इति।

युष्मदर्थः। सलिङ्ग संबोध्यासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति। न च युष्मदः सम्बोधनैकविषयत्वे तत सम्बोधन एव प्रथमा स्यात्। ततश्च आमन्त्रिता-

---

नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव प्रथम इत्येवं प्रथमनियमः कर्तव्यः, न चान्तरेण शेषग्रहणमेवं नियमः शक्यते

मित्यस्मदः शेषत्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति आवां पचावः॥

च देवदत्तश्च पचाम इति। अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च यः समुदायः

'तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्माप्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थाभाव इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

चशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनादेकशेषो नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

---

१ उपलब्धकैयटे एवं पाठोऽस्ति ।

वकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । त्यदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकशेषभावार्थं तु । वा । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा । ननु प्रियमाणस्यास्मदो हर्यत्वादप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्यादस्मद्रूपस्समारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थाभावादस्मदुपपदनिमित्त सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्त्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । भा । त्वं

त्युदात्तत्वं पदात्परत्वेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

---

कर्तुमिति कर्तृत्वमेव शेषग्रहणम्, अतः शेषग्रहणं सूत्रकारस्यापि पुरुषनियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । 'तेषामयं पुरुषनियमः क्रियत इति' । तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया अवयवषष्ठी तेषां तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियमः क्रियत इत्यर्थः,

---

स युष्मदस्मद्ग्रामन्यत्रापि युष्मदस्मदी वाचक्त इति तत्सद्भावनिमित्तो मध्य-

यदा न सह विवक्षा (भा)

इत्यस्य च विना केवलपदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थः ॥

तदधिकरणयोरिति (कै)

बहुव्रीहिः ॥ भाष्ये

तदधिकरणानामिति (भा)

बहुवचनं त्वनेकयुष्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण ॥

यदा चैकशेषो न। कदा चैकशेषो न। सहविवक्षायामेकशेषः। यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति। न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः । वा । न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मद-

---

चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे। आचार्यदेशीय आह। नवेति। भा। सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः। एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः। एतदेव समर्थ-

---

दिकार्य एवान्तर्भावात्। सम्बोधनेचेति सूत्रं हि सम्बोधनाधिकार्यमिति वक्ष्यते। यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणाः पठन्ति।

सापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य गमकत्वात् समासः, अथवा तेषामिति कर्मणि षष्ठी पुरुषद्वारको नियमः पुरुषनियमः, पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्त इत्यर्थः। उपोच्चरितं पदमुपपदम्, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः, उपशब्दः सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति। 'अथ-

---

मोत्तमौ भवतः। न तु तदभावनिमित्तः प्रथमः, अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव प्रथमः। यदाह तत्र युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः। शेषत्वादिति ॥

न तु सहविवक्षेति । (कै)

न तन्निबन्धन एकशेष इति भाव ॥

एवं द्रव्येति । (कै)

क्रियापृथक्त्वोपक्रमे वाक्ये यथा द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वोपक्रमे क्रियापृथक्त्वमेवेत्यर्थ । न त्वित्यस्य वाचनिक एकशेष इत्यत्रान्वय ॥ तदेव वचनमाह

धिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य । वा । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा । पचति च पचामि च त्वं चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध

यितुमाह । क्रियापृथक्त्व इति । भा । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं न तु सहविवक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं परस्परसाह-चर्याव्यभिचारात् । एवं च कृत्वेति । भा । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वा दित्यर्थं । इदानीमाचार्यं आह । मध्यमावदिति । भा । एकशेष इति । भा । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेक-

---

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे केचिदिच्छते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदु ।

हिते चेति' । समीप इत्येव सिद्धे उपपदग्रहणादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य ग्रहणं व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सन्निकृष्टमिति भाव । उपपद-ग्रहणं तु पूर्वभूतेऽपि युष्मदि यथा स्यात् अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये' ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्वथा

प्रथमेत्यादि । (कै)

इदं[1] "सरूप" सूत्रे वार्त्तिकम् ॥ वाचनिकैकशेषे दूषणमाह

एवं हीति । (कै)

विप्रतिषेधस्थापनाय चैतद्भाष्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अथ भाष्याशयमाह

तस्मादिति ॥ (कै)

---

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ।

शेषत्वादिति । तत्रापि च्चैवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति च । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति । दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । तद्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहा इति । यदप्युच्यते

शेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं चैकशेषे चाश्रीयमाणे-नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात् तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेध । अन्ना इति । भा । प्रकटात्तवि-

---

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ।
युष्मदः प्रथमान्तस्य परत्वेन पदादसाविति ॥

ऽप्रयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानि-नीति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव स्यात् । 'समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति । पुनः समानाभिधेये लकारेण नियम्यमानेन वा पुरुषेण, त्रिविधं चाभिधेयं

लकार एवानेकार्थाभिधायीति । (कै)

क्रियायामनेकार्थगतारोपितसङ्ख्याभिधायीत्यर्थः ॥ नन्वचा इति भज्यन्तामिति च बहुवचन कथमत आह

शकटास्त्वेति ॥ (कै)

तत्रैकैकाचस्यैकैकक्रियायामन्वयेन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य तामुपपादयति

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति । यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध शेषत्वादिति । नैष दोष । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु युष्मदस्मदो प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य ।

भौतकाचदेवनाद्यात्मा सहविवक्षायामेकशेषस्तत्वावयवक्रियाया समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष इत्यर्थ । नहि शेषस्यान्यस्येति । भा । उभयुक्तादन्य शेषः । युष्मदस्मदोश्चोभयुक्तयोः सङ्घावान्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह ।

तत्र । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यते हि पादादावयन्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघातश्च । तद्यथा, युवं ह गर्भञ्जगतीषु धत्थ । यूयं पातस्वस्तिभि । इ ये देवा यूयमिदापय स्थेति ॥

लकाराणां भाव कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्भाववाचिना लान्तेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्यकारक इति' । तुल्यमेक कारक यस्य तत्तयोक्त, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द

तत्रेति । (भा)

एकैकावश्यैवैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिमानः । वस्तुतः सह-विवक्षाभावेऽपि लोकन्यायसिद्धं विद्यमानमेवेतिवत् तन्त्रं बहुवचनान्तानामत्रापीति भाष्याशयः । एकशेषशब्देन च तन्त्रमेव लक्ष्यत इत्याहुः ॥ भाष्ये

सोऽपि दोष इति । (भा)

विप्रतिषेधाङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तस्तदङ्गीकारे तदुक्तो द्वितीयो दोषोऽपि लग्न इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषस्थान्यस्य शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदी चान्यच युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद् यचास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यद्येव तर्हि यदत्र युष्मद्यचास्मत् तदाश्रयौ

भवेदिति । भा । इतर आह । यदत्रेति । भा । तत्सन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतर शेषपदार्थमविदानाह । यद्येवेति । भा । एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योभयपदार्थं वर्णयितुमाह । एवं तर्हीति । भा । यत्रावेति । भा । युष्मदस्मदो अवयवास्तदभावे च शेषसद्भावात् यत्र शेष इति । देवदत्तश्चेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्

प्रसङ्गवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रसङ्गोऽस्ति तथात्वे चेदं स्थानमस्यास्तीति, तस्य सामर्थ्यादवधारणं विज्ञायते प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यद्वा स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा यस्य स्थाने आदेशो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि

परिहृतमेतदिति । (भा)

शब्दितैवेति शेष' ॥

उपयुक्तादन्य इति । (कै)

अस्योपयुक्तासमभिव्याहृत इत्यादि' । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शक्तिरिति भाव' । एतत्सामर्थ्यं शब्दशक्तिम् । तेनावधारणमाश्रितमिति भ्रमस्तस्येति भाव' ॥ भाष्ये

यदत्र युष्मदिति (भा)

समुदायस्य युष्मत्वाभावेऽपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थः ॥

मध्यमोत्तमौ भवत । एव योऽत्र शेषस्तदाश्रय *प्रथमो भविष्यति । एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोचारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोचारि न स शेषः यस्य शेष न तदुपोचारि । भवेत् प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुत । किं कारणम् युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । उपोचारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोचारि न ते

किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । नचात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थ । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रम' । स्थानिन्यपीति । भा । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे । प्रथमविधानात् । दोषान्तरमप्याह । त्यदादीनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोन्यदप्याह ।

प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थ, अपिशब्दात्प्रयुज्यमानेऽपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कोऽर्थ प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थ । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवाद । समानाधिकरण इति किं, त्वया गम्यत इत्यत्र मा भूत् । क्वचित्तु वृत्तविचार्यं

---

* "प्रथम प्राप्नोति' इति पाठोऽस्ति पुण्यपत्तनस्थभाष्यपुस्तके ॥

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १। पा ४। आ. ४)
मध्यमः। अस्मद्युत्तम। शेषे प्रथमः। १। ४। १०५, ७, ८।)

एतद्विवरणीयमपीति। (कै)

एतत् शेषपद्ग्रहणं विपरीत योग्यमपीत्यर्थः॥

उपेक्षेति। (कै)

स्फुटत्वादिति भाव॥

उपपदार्थमिति। (कै)

उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि तदर्थमित्यर्थ॥ सूत्रावकाशं दर्शयति।

तदभावे चेति॥ (कै)

युष्मदस्मदी। ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि। एव तर्हि शेषेणैव सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते। न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम्। भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्नुत। किं कारणम्। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते। न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम्। एव तर्हि त्यादादीनि सर्वैर्नित्यमि (१।२।

युष्मदीति। परमत्वमिति। युष्मदस्मदीति विभिक्तरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वात्। आचार्यदेशीय आह। तदन्तविधिनेति। युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधि। चोदको दोषमाह। इहापीति। अतित्वमिति। त्वामतिक्रान्त इति समास। एव तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वा अव्याप्तिमाह। ये चाप्येते इति। त्वत्कल्प इति। ईषदसमाप्तस्य

यस्य पच्यते, इह च अतित्व पचति अत्यह पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषदसमाप्तस्त्वं त्वत्कल्प पचसि मत्कल्प पचामीति अत्रान्तरङ्गत्वाद्युष्मदस्मदर्थे एव त्वत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यत इति मध्यमोत्तमौ भवत, तत्सदृशपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथम, तथा त्वत्तर पचसि मत्तर पचामि

न हि तस्यैवेति । (कै)

"न तद्" इतिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थ इति भावः ॥ अनेन न पारिभाषिकमुपपदं किं तु यौगिकमिति निर्णीतम् ॥ नन्वनेकशेषे दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषेणान्यथासिद्धिरुक्तेत्यत आह

यद्यपीति । (कै)

एवं चैकशेषे तयोरेवावस्थानान्नास्त्यत्र शेष इति न प्रथम इति भावः ॥ एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्ये

---

७२) त्वेवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति । त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवत् शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते तावित्थं न प्राप्नुत । परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२)

त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं मत्कल्प इति बोद्धव्यम् । आचार्यदेशीय आह । एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्लोपोऽभिधास्यते इति भाव । चोदक आह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति ।

परमत्व पचसि परमाहं पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एवं च युष्मदर्थे मध्यमः,अस्मदर्थे उत्तम इतीयता सिद्धं युष्मदस्मदर्थे चेल्लकार उत्पन्नस्तर्ह्येव मध्यमोत्तमाविषयं, तथा तु न कृतमित्येव, इह पाल त्वं संपद्यत इति त्वद्भवतीति भवति प्रकृतेरेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वादेतचान्महत इत्यत्रोपपादयिष्याम, तदा

न सिध्यति स्थानिन्यपीति ॥ (भा)

तद् व्याचष्टे

अप्रयुज्यमाने इति । (कै)

अनेन कैयटेन स्थानिपदार्थो निर्णीतः ॥ अतिशयितस्त्वमिति विग्रहे इष्टापत्तिरत आह

त्वामतीति । (कै)

यत्र लान्तस्येत्यन्तपद इत्येति केचित् ॥

शेषत्वाभाव इति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुत । अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । ये चाप्येते सामानाधिकरण्यवृत्तयस्तद्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुत त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मद्यस्मदतीत्येवं

सामानाधिकरण्ये इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च छलेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः । अथवेति । प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः ।

च मन्त्रे, 'यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वास्या अहं मि'ति, अहं त्वं स्याः त्वं वाहं स्या इति प्रकृत्याश्रय पुरुषो दृश्यते, इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थप्रतीतेः स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति, न वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः यद्येव हि

उपयुक्तासमभिव्याहृत उपयुक्तादन्यः शेषपदेनोच्यत इति भावः ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने (भा)

इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्यार्थो निर्णीतः ॥

साधने (भा)

इत्यस्य लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थः ॥ एतदर्थमेवान्तपदमित्यन्ये ।

अनाश्रितेति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुत अतित्वं पचसि अत्यहं पचतीति । एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येव भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्वन्यस्यास्मद्वन्यस्यास्तीति कृत्वा मध्यमो-

---

त्तमापवादनिमित्तसद्भावाद्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः । अर्थं तमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षया अप्रत्यय । तत्र किं प्रकृत्यन्वयेन प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्यन्वयेन मध्यमेनेति प्रश्न । अत्रोत्तरम् । तद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्व-

---

मात्त्वरूपाधीतेऽभिमुखीभावो गम्यते एव तस्मिन्नपि, तथा च युष्मद सर्वत्रैव सम्बोधने प्रथमा आमन्त्रितायुदात्तत्व च भवति मद्दात्तस्ते च निघात इति केचिदाहुः । उक्तं च

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ।

तिप्रसिति सिद्धे इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषे ऽपवादबोधनायेति भावः। अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम्॥

विकाररूपेणेति। (कै)

आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः॥

न सन्निवेश आश्रयणीयः (कै)

इत्यस्य किं तु भवतु युष्मदस्मदितिशेषः॥

त्तमौ भविष्यतः। अथेह कथं भवितव्यम्। अलं त्वं संपद्यसे त्वद्भवतिमद्भवतीति॥ आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति। त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम्। मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति। तद्यथा। गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति। न बाहीको

मिति भावः। मध्यमोत्तमौ कस्मादिति। यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचारायुष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः। गौणमुख्ययोरिति। तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः। शिष्टं भाष्यम् "ओदि"त्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम्। यदुक्तं भवतः शेष इति तत्रोत्तरमाहुः। युष्मदस्मद्वत् इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः। किं तु

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युदात्तता।
युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्येन्न पदादसौ॥

इति। सत्यं, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः प्रथमा तु शुद्धैव, अभिमुखीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावात्, यत्र त्वनन्तर्भावः तत्र तदभिद्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोऽप्यन्यथा युवं हि स्थःस्वर्पती, यूयं यात स्वस्तिभिः, इमे देवा, यूयमिदाप्यस्थेति पादादावप्य-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

वचनादिति । (कै)

अस्मिन्नर्थे तनविषयो युष्मदर्थो भवदर्थस्तु न तथेति न युष्मदर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवतः शेषतया भाष्येत्र प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तरानुक्तिरित्यन्ये ॥

नुबध्यते । कथं तर्हि बाह्लीके ग्रामे भवतः (७ । ३ । ९० । ६ । ४ । ९०)। गौर्वाहीकस्तिष्ठति ग्रामागच्छेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यदि युष्मदाश्रयं युष्मदभावे तद्भवति । युष्मदाश्रये च ग्रामे ।

भवतु युष्मदस्मदिति । तत्रचास्मद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषसदृशमाचेति वचनात् ।

स्तोदाहरणं पदान्तरत्वेऽप्यविघात । तदेवं भवच्छब्दप्रयोगसम्बोधनविषयत्वाल्लिङ्गत्वाभावाद्युष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ।

परः संनिकर्षः संहिता। १। ४। १०९॥

परो वर्णान्तराव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिवृत्तावपि सेत्स्यतीत्यधिमभाष्यमङ्गतिरत आह

पूर्वेति। (कै)

वर्णान्तरव्यवायो ऽव्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गविरहः "दिकोयणची" (६।१।७७) त्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नार्थ इति भाव॥ ननु नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुंसकनिर्देशो ऽयुक्तो ऽत आह

परः संनिकर्षः संहिता।१।४।१०९॥ परः संनिकर्षः संहिता चेद्दुतायामसंहितम्। वा। परः संनिकर्षः संहिता चेद्दुताया वरौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। द्रुतायामेव हि परः संनिकर्षो वर्णाना

परः सनिकर्षः संहिता। १। ४। १०९। पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यःकालसद्भावः स परः उत्कृष्टः संनिकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः। एवं स्थिते चोद्यते। परः इति। द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्तः परः

परः संनिकर्षः संहिता १।४।१०९॥ अतिशयित संनिधिर्वर्णाना यः स संहितासंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशाः संहितायामित्यादयः॥

"परः संनिकर्षः संहिता"।१।४।१०९॥ 'परशब्दो ऽतिशये वर्तते इति'। यथा परं सुखं परं दुःखमिति, दिगादिषु वर्तमानस्य यश्च

अव्ययीभावे (कै)

इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भावः । वस्तुतः संहिता शब्दोऽपि परमनिकर्षवाची क्लीबस्तेनायं तत्पुरुष एव । अर्मादिनमारोपितं मन्वानं परसन्निकर्षस्तेन तदभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थ । नञाऽव्ययीभावस्तु नास्त्येवेति नञ्सूत्रे वक्ष्यते ॥

बहुव्रीहिरिति । (कै)

पौर्वापर्यं चान्यपदार्थ इत्यभिमानः । अदावमेव युक्त संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्येवाव्ययीभावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च। आद्यस्योत्तरपदपरत्वाभावान्मध्यमस्य पूर्वपदत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुंवत्वाप्राप्तेराह

नाद्रुतायाम् ॥ तुल्य सन्निकर्ष । वा। तुल्य सन्निकर्षो वर्णाना द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ॥ किं ह्यतस्तर्हि विशेष । वर्णकालभूयस्त्वं तु। वा। वर्णाना तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हस्तिमशकयोस्तुल्य सन्निकर्ष प्राणिभू-

---

सन्निकर्षं संभवति न तु मध्यमाया विलम्बिताया चेत्यर्थ । असंहितमिति । संहितासद्भाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभाव (२ । १ । ६) । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहि । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बितास्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्व । सर्वासु वृत्तिषु तुल्य

न भवति, सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम् व्यभिचारिसन्निकर्ष प्रत्यासत्तिरिति न तु संश्लेषस्तस्य वर्णेष्वसंभवात् संहि

भाष्यकारेति। (कै)

"द्वयचोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमि" (६।१।६२) त्यनेनेति भावः॥

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह

वर्णोपलब्धीति॥ (कै)

वैकृत (कै)

आलस्यादिजन्यो ध्वनिः पुनःपुनरुपलब्धिधारा न तु विच्छिद्य विच्छिद्य ग्रहणमिति। एतच्च"तपर" (१।१।७०) सूत्र विस्तरेण निरूपितम्॥

ध्वनिभेदादिति। (कै)

वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः॥ ननु "किं कृत इति" कारणप्रश्ने फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह

कारणमेवेति। (कै)

यक्तं तु। यदेवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं काल-भेदात्। वा। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं कारणम्। कालभेदात्। ये द्रुताया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्य-

---

सन्निकर्षः नैरन्तर्येणोच्चारणात्। विशेष इति। वृत्तीनामिति शेषः। क्व-चिद्वृत्तिविशेषे इत्येव पाठः। वर्णानां त्विति। वर्णोपलब्धिकालभेदा-द्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते। द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः। मध्यमायामधिकः। विलम्बितायामधिकतरः। प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः। तत्र

संयोगस्तेद् द्रव्यधर्मत्वान्न शब्दस्य गुणस्य संभवति, समवायस्तेन वर्णे वर्णः समवैति शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषां तु शब्दो द्रव्यं तेषां न क्वापि

वर्णकालभूयस्त्वं त्विति (भा)

भाष्यस्य कारणं वृत्तिविशेषस्येति शेषः। तच्च वैकृतध्वनिरूपं स्वयमुक्तमिति भावः ॥ हस्तिमशकयोः परस्परमसंनिकर्ष इति नायं इत्याह

हस्तिन इति । (कै)

अत एव "प्राणिभूयस्त्वमि"त्यत्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति भावः ॥ प्राणिशब्देनात्र शरीरम् ॥

व्यञ्जकध्वनीति । (कै)

उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः ॥ भाष्ये

उक्तं वेति । (भा)

वचनारम्भापेक्षो विकल्पः ॥ ननु शब्दानां नित्यत्वादिरामाभावे ऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत आह

मायाम् ये मध्यमाया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥ उक्तं वा। वा। किमुक्तम्। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते (१।१।७०) इति। अथवा शब्दाविराम-

---

वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेद । किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षं मशकस्य मशकेन स तुल्यः परस्परापेक्षयेत्यर्थः। प्राणिभूय-

---

शब्दः समवैति अतिशययोऽपि संयोगसमवाययोः कीदृश इति न विद्म, प्रत्यासत्तेस्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोग, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव संनिकर्ष । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादकाः

यद्वेति। (कै)

शब्देन तदुच्चारणं लक्ष्यत इति भावः॥ नन्वविरामे ऽवसानसंज्ञाप्राप्तिरित्यसंगतमत आह

भिन्नेति। (कै)

ध्वनिपदेनात्र कण्ठताल्वाद्यभिघातः प्रयत्नभेदे एकप्रयत्नाविच्छेदाभावो हेतुः। अविच्छेदाभाव इत्यस्यारोपितविच्छेदप्रतियोगिको ऽभाव इत्यर्थः। तेनाभावप्रतियोगिको ऽभावः कथं तस्य भावप्रतियोगिकत्वनियमादिति न शङ्क्यं विच्छेदश्च निवृत्तिविरामापरपर्यायः क्रियाविशेष इति बोध्यम्॥

एकैकस्य वर्णस्येति। (कै)

नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकयत्नोत्पत्तिर्युगपदिरुद्धा। वस्तुतो यत्ना-यौगपद्यमेव नर्त्तक्या नानावयवावच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव काल-सौक्ष्म्यात्तु तदग्रह इत्याशयः ॥

अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । (कै)

एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहिता संज्ञा न स्यादिति भावः ॥ विच्छिन्ने वर्णे तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्यः ॥ एतेन "येनैवे" त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् ॥

उपसंहृत्य (भा)

पूर्वयत्नं त्यक्त्वेत्यर्थः ॥

अन्यमिति (भा)

यत्नान्तरमित्यर्थः ॥ प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रती-तिरत आह

वर्णं उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थं । एवं तर्ह्यनवकाशा संहिता-

---

यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविराम । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति। अवसानसंज्ञामिति। वर्णान्तरानुच्चारणे दध्य इत्यादौ सावकाशामिति

व्यक्तिभेदवत्त्वात्कथं परः सन्निकर्ष इत्यत आह । 'अर्धमात्राकालव्यवधान इति'। सत्यम्, एतावद्व्यवधानमवर्जनीयत्वात्सह्यते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधानं

सर्वत्रेति ॥ (कै)

शब्दस्य विरामः श्रवणक्षतः । अर्थस्य बोधक्षतः ॥

अन्यत्र त्विति । (कै)

वर्णानन्तरं वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः ॥

घोषः । (कै)

ध्वनिविशेषः ॥

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ तदाह

असंनिधानादिति ॥ (कै)

घोषवतामिति । (कै)

तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः ॥

संज्ञा ऽवसानसंज्ञा बाधिष्यते। अथ अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगति- र्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति। कश्चात्र साधीयः।यः शब्दार्थयो- र्विरामः। अथवा ऋादाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। ऋादा- विरामे स्पर्शघोषसंयोगे ऽसन्निधानादसंहितम्। वा। ऋादाविरामे स्पर्शा-

---

भावः। तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः सो ऽवसानसंज्ञो न तु शास्त्रीयक इत्यर्थः। अथवेति। सर्वत्र विरामसद्भावात् पुनः सुत्या विधेय व्याख्येयं। शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु वाक्यपि शब्दाविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा दविरामात्र भवत्यवसानसंज्ञा। ऋादाविराम इति। प्रयत्नविशेषजनिते वर्णविरामे ऽप्यनुपलभ्यमाने वर्णोच्चारणाद्व्य-

---

पारस्परिक व्यवधानं इत्यर्थः। यद्येवं कुमारीति कन्यौ स्यात् अध्यापो विभक्तितयो वा नहि तथा तयोः संनिकर्षो यथा कुमार्यो कुमारः

दोषाप्रसङ्गादिति । (कै)

तथा व्याख्याने हि तत्रापि दोष इति भाष्याशयस्तं तच्चा-संगतं स्यात्तत्र दोषाप्राप्तेरिति भावः ॥ "स्पर्शानां" मध्ये ऽघोषस्ये-त्यर्थः ॥ प्रथमसंयोगे फलं नास्तीति भाष्याशयमन्ये ॥ ननु कुक्कु-टादौ न किंचित्संहिता कार्यमत आह

कन इति ॥ (कै)

घोषविच्छेदादिति । (कै)

अघत्त्वादेव विच्छेदः ॥ भाष्ये

पचतीत्यस्य । (भा)

तच्च कथमिति शेषः ॥ कुक्कुट इत्यादौ कृतशङ्कः पचतीत्यत्र परिहरति ।

एकः पूर्वेति ॥ (भा)

तन्न्यायेन कुक्कुटादावपि समाधत्ते ।

नामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुटः (पिप्पल । क) पिप्पकः पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति । अथ यद्येक· पचतीति एक पूर्वपरयोर्यदिन प्रच्छाद्यते । तद्यथा ।

ऽप्यनुवर्तमानो घोषो ऽकाद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वर्गाणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहिता-संज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थ । अघोषसंयोग इति । अघोषसंयोग इत्येव सिद्धत्वात् स्पर्शग्रहणमनर्थकम् । अस्पर्शानामप्यघोषाणां शषसानां संयोगे

सन्निकर्ष· सर्वासु वृत्तिषु नैरन्तर्येणोच्चारणादवर्णोपलम्भकभेदात्तु वृत्ति-

एकेनेत्यादिना ॥ (भा)

वर्णान्तरेति। (कै)

वर्णान्तरोच्चारणे नान्तरीयकार्धमात्राकालादन्येनाधिकेनेत्यर्थः ॥ ननु पूर्वः पूर्वकालः परश्च परकाल इति कथं पूर्वापरभावोऽत आह

युगपदिति। (कै)

अयं भावः। यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदा "इको यणचि" (६।१।७७) त्यादिसंहिताकार्यासम्भवः। पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्यभावादत एव न दैशिकमपीति ॥

अनेकश इति। (कै)

भिन्नकाले इत्यर्थः ॥

१ एकैकश इति (कै)

द्वयोरङ्गयोर्वितस्त्योर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्रूपमुपलभ्यते। बदरमिढके रिक्तको लोहकांसकट्टुक उपलभ्यते। एकेन तुल्यः सन्निधिः। वा। यथैवैको वर्णो द्वारा प्रच्छाद्यते एवमनेकोऽपि। अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं

तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसंगात्। न च स्पर्शानामघोषाणां वर्णानां चेतिसमुच्चयः। घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात्। कुक्कुट इति। कुक्कुट इवायमिति कनो लुम्मनुष्ये (५।३।९८) इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानम् (६।१।२०४) इत्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य

विधेय, स्वाम्यं खस्य उपलभ्यिकाको मध्यमापामधिकः विलम्बितायाम-

पाठान्तरम् । तचापूपौ द्वावितिवत् ग्रतिशुनत इतिवच द्विर्वचनप्रयोर्यौगपद्यं बोध्यम् ॥ तद्धितमात्रेण तु न वीप्साप्रतीति-रन्यत्र इत्यर्थस्यापि प्रतीतेः ॥ नन्वेकैकवर्णवर्तिनीलादिग्युचितम-गुणवचनत्वेन पुंवत्त्वाप्राप्तेरत आह

सामान्येनेति । (कै)

तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः ॥ अनेन युगपदुपलम्भं निरस्य युगपदास्त्वौसत्तामपि निरसितुमाह भाष्ये

उच्चरितेति । (भा)

उच्चरितप्रध्वंसित्वम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वं-सप्रतियोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि क्षणसमूहरूपः प्रत्यक्षयोग्यः क्षणिकस्य प्रत्यक्षायोगात् । यद्यवतिष्ठेरन्स्थितिकालिक-पौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेष्वेव ग्रहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमान-योस्तदाह

संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापरा-भावादसंहितम् । वा । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापरा-भावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति ।

स्वरितत्वं न स्यात् । यष्वतीति । अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्ग । क्रादेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यत इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपिगुण आश्रयान्तर उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति । द्वयोरिति । एकेनेति । अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः । यथैको ऽतद्गुणोऽपि तद्गुणवस्त्वन्तर-सन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोऽपि स्फटिकादिरित्यर्थः । अथ-

---

धिकतर, द्विविधा हिध्वनय प्राकृता वैकृताश्च, प्राकृता वर्णानामुत्पादकाः,

ज्येष्ठेत्यादि । (कै)

अयं ज्येष्ठोऽयं कनिष्ठ इति व्यवहारादयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः । नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादिदमयुक्तमत आह

व्यञ्जकेति । (कै)

स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वात्तमादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः ॥

अन्यच । (कै)

"तपर" (१।१।७०) सूत्रे ॥

स्याद्वेति । (कै)

कालकृतमप्रधानं स्याद्वेत्यर्थः । एवं च युगपदुच्चारणाभावाच्च संनिकर्षो नापि पौर्वापर्यमिति भावः ॥ तदाह भाष्ये

किं कारणम् । एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाचः उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । वा । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते । नौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसि-

---

त्वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसंनिकर्षाभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति । पूर्वापराभावादिति । युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । घटांस्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनाप्यभिधानात्कथं

वैकृते तु पुनःपुनरुपलम्भ, मध्यवर्णौ तु कालः यावांश्च स्थितयु तावानेव ।
यदा मन्दो वर्णौ तावता कालेन व्यवायोपलम्भाभावो ततोऽधिकेन व्यवायः

अथापर इति । (भा)

तदर्थध्वंसानन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि न पौर्वापर्यादि-व्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः ॥

बुद्धौ कृत्वेति । (भा)

बुद्धावन्त करणे चेष्टाः कण्ठताल्वाद्यभिघातव्यापारजन्यात् शब्दान् कृत्वा प्रतिविम्बितान् कृत्वा शब्देन वाच्यानर्थान् बुद्धौ बुद्धिरूपे देशे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः ॥

बुद्धिविषयम् । (भा)

इत्यस्य बुद्धिस्थशब्दविषयमित्यर्थः ॥ तत्र वक्तृबुद्धिस्थत्वमुपपादयति

य इति । (भा)

तदर्थमेव शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्यैव शास्त्रफलभागित्वेः ॥

अस्मिन्नर्थे इति । (भा)

त्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिन खल्वपि वर्णाः । उच्चरित प्रध्वस्त । अथापर प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहाय । एव तर्हि ।

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टा कर्ता धीरस्तत्वन्नीति ।

शब्देनार्थान् वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ।

पौर्वापर्यमब्रुवीरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीप्रत्यया-भाव । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात् पूर्वा-परव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विक पूर्वापरभाव इत्यर्थ । अत्रकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वान्नेहोपन्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद् द्वयोरुच्चारणे स्यादेवा-

---

परग्रहणेन व्यावर्त्यते,पदस्य परान्तरेण यदानन्तर्यं तच्चैव लोके संहिताशब्द प्रसिद्ध, तथा च संहितामधीते न पदानि पदान्यधीते न संहितामिति

एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनप्रयुक्तं श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् । अयमिति बुद्ध्युपारूढसमानाश्रयस्थूलोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः । अन्यथेदमः प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः ॥

प्रयोक्तव्य । (भा)

परप्रत्यययोग्यस्थूलोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाभिव्यक्तव्यः ॥

अस्मिन् शब्दे (भा)

इत्यस्य व्यञ्जनीये इति शेषः ॥ तदाह

बुद्धिप्रकल्पित इति । (कै)

बुद्धिस्थप्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः ॥

प्रकल्पिते- (कै)

त्यस्य प्रतिबिम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिंस्तावच्छब्देऽयं तावदर्थः ततोऽयं ततोऽयमिति ।

व्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षोऽप्यायाति इति विज्ञेयम् । एवं तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः । धीरः पण्डितः । तत्वमीतिरिति । तमनं सत् साक्षि यस्याः सा ततता सकलविषयव्यापिनी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स ततनीतिरिति । अन्ये तु तनू वनीतिरिति पठन्ति । तन्वतो विषयान् व्याप्नुवतो बुद्धिरस्येति स एवार्थः ।

यङ्कारो भवन्ति, ततश्च कुमार्यांवित्यादौ परावयवे संहिताकार्यं न स्यादिति सूत्रारम्भः ।

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

[1]नानाप्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तन्नानाप्रकारं गम्यते तथा प्राप्य किं युक्तमिति परीक्षत इत्यर्थः ॥ अत्र लक्षणे सन्देहाभावादाह केचिदिति

प्रागभावस्येति । (कै)

प्राग्वर्त्तिनः शब्दाभावस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

रसः । (भा)

रथः । (भा)

१ "इदं विचार्यते" इति भाष्याक्षरं मनसि कृत्वा उक्तं नागेशेन ।

विरामो ऽवसानम् । १ । ४ । ११० । इदं विचार्यते । अभावोऽवसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम् । वा । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं

विरामो ऽवसानम् । १ । ४ । ११० । इदं विचार्यत इति । विचरति नाना गच्छति यदस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यत इत्यर्थः । अभावो ।वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामो-

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० । वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वावसान इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिस्थत्वं

"विरामोऽवसानम्" । १ । ४ । ११० । 'विरतिर्विराम इति' । विराम इति भावे घञ्, विरामो वर्णोच्चारणाभाव । अर्थान्तरमाह । 'विरम्यतेऽनेनेति

इत्यत्र "खरवसानयोरि" (८।३।१५)ति विसर्जनीयः प्रसज्येतेति। पदावयवस्यावसाने रेफस्य विसर्ग इति सूत्रार्थ इति भावः॥ "खरीति" वाक्ये तु रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थ इति बोध्यम्॥

अदर्शनमिति। (कै)

यद्यपि तद्दर्शनाभावो ऽभावस्य वर्णस्य तथाप्यभावपदेन तस्यापि लाभः। वर्णदर्शनाभाववर्णाभावयोः समनियतत्वादिति भावः॥

अस्मिन् पक्षे इति। (कै)

वर्णान्तराभावोपलक्षितवर्णस्यावसानत्वपक्षे इत्यर्थः॥

कर्तव्यम्। उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम्। पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तन्मा भूदिति। किं च स्यात्। रथः। रयः। खरवसानयोर्विसर्जनीयः (८। ३। १५) इति विसर्जनीयः प्रसज्येत॥ अस्तु तर्हि विरामः। विरामे विरामवचनम्। वा। यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम्। ननु च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति। अभावो

ऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते। उपरीति। वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम्। रस इति। परवत् पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। विरामे विरामवचनमिति। अधिकं कर्तव्य-

---

पौर्वापर्यमस्त्येव। यथोच्चरितप्रध्वंसिना नित्यविभूनां वा वर्णानाम्। यद्वा। विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् परमवर्णस्य संज्ञा। अस्मिन्पक्षे खरवसानयो-

---

वा विराम इति'। 'कृत्यल्युटो बहुलमि'त्यसंज्ञायामपि 'हलश्चे' ति करणे घञ, पूर्वश्चाभावः संज्ञी उत्तरश्चान्त्यो वर्णः, तेन हि विरम्यते, तत्राद्ये पक्षे खरवसानयोरिति परसप्तमी, कथं पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावो

स च प्रवृत्तस्येति । (कै)

एवं च पुरस्तान्न विरामव्यवहार इति भावः ॥ भाष्ये

नेदमवसानलक्षणमिति । (भा)

अवसानव्यवहारविषयस्य वर्णस्योपलक्षणभूतं वस्तु न विचार्यते इत्यर्थः ॥

प्रसक्ताभाव इति । (कै)

प्रसक्तोच्चारणाभाव इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तौ रसेः प्रयोगस्य क्वाप्यभावादाह

लोपः (१ । १ । ६०) । ततो ऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपो ऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । (नैष दोषः । क) आरम्भपूर्वको मम विरामः । अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते ।

मित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते ।

रित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च रेफे स्थानिनीति । अत्र वार्त्तिकम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ।

हि सः, खरा वा कथं, नहि यदा सरस्ति तदा रेफो यदा रेफस्तदा रुर् वर्णानां क्रमभावित्वाद् उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च । अथ तत्र बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यं तदभावेऽपि समानमेवं

प्रवृत्तौ सत्यामिति । (कै)

न प्रवृत्यनिवृत्तानीति पाठः । उपरतविरतौ च पर्यायौ ॥

क्वचिद्वनानीति पाठ इति । (कै)

प्रतानीत्यस्य स्थाने तथा पाठ इत्यर्थः ॥ तत्र वनपदं वान-प्रस्थाश्रमोपलक्षणम् । एतदन्तेन लक्षणयोः साम्यमुपपादितम् ॥

अथोभयत्रापि दोषं शङ्कते

भावाविरामेति ॥ (कै)

नापि शब्दान्तरेति । (कै)

"वावसाने" (८।४।५६) इत्यादाववसाने स्थितस्येत्यर्थः । प्रत्या-म्नायोचित इति भावः ॥

किं तर्हि । संज्ञा । अभावो ऽवसानसंज्ञो स्याद्विरामो वेति । कथात्र विग्रहः । अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् । वा । अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्य-भावपदस्यं कर्तव्यम् । उपरि योऽ भाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयो-र्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामोऽवसानम् ।

अस्मिन् पक्षे खरवसानयोरिति षष्ठी । ततः सामीप्यस्य रेफस्याऽवसानस्य च रेफविदर्शं । अस्यैवापि सप्तमी विषयभेदाद्धुक्तं । यदि परतो रेफस्य विसर्जनीयोऽवसाने च रेफे स्यादिति विसर्जनीय इत्यादिशास्य विषय-त्वेन स्यादो विरुध्यते । समाप्तीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते ।

पक्षे खरवसानयोरित्यत्रापि सप्तमी विषयभेदाद्दृश्यते यदि परतो रेफस्य विसर्जनीयो भवति अवसाने च रेफे स्यादिति विसर्जनीय इति स्यामादेशस्य विषयता विरुध्यते एवं 'वाऽऽरुणम्' इत्यत्रापि । 'दधि अश्नाति' । 'मधोऽ

अविच्छेदेनेति । (कै)

अविच्छेदविरामौ पर्यायौ तत्प्रतियोगिनौ विच्छेदविरामौ च क्रियाविशेषरूपौ भावपदार्थौ । एतेनाभावस्य भावप्रतियोगिकत्वादिदं चिन्त्यमिति परास्तम् । अन्याभावपरो वर्ण इत्यादि तत्त्वे वक्ष्यत्येव ॥ इदानीम्

अपर आहेति । (कै)

व्याख्यानकाले । अन्ये तु वर्णानामभाव इत्युक्ते वर्णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः स च गतवर्णसत्त्वे इति भाष्यार्थ इत्याहुः ॥ ननु शब्दस्य भावाविरामभावित्वेऽप्यभावोऽवसानमिति पक्षे को दोषस्तत्र शब्दस्यानिवेशादित्यत आह

विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यत्यभावो लोपस्ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भपूर्वके इति । नावश्यमयं रमि प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि । तद्यथा । उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि । उपरत स्वाध्याय इति । न च तत्र

आरम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विराम स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव सञ्ज्ञित्वेन विचार्येते अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते । प्रसक्ताभावो लोपसञ्ज्ञोऽप्रसक्ताभावस्त्ववसानसंज्ञमिति । नावश्यमिति । प्रवृत्तौ इत्या का

प्रत्ययस्यानुनासिक' इत्यत्र वावसान इति वर्तते । ननु च लोके एवावसान शब्दो विरामे प्रसिद्ध, यथाग्रपूर्वं स्थितिरवसानौ वर्तेते केनैतदवसीयत इति,

उपाधिरहितस्येति । (कै)

प्रतियोगिरहितस्येत्यर्थः ॥ शब्दशास्त्रत्वाच्च शब्द एव प्रतियोगीति भावः ॥ विरामो अभावपदार्थोऽपि संबन्धादिवद्भावसमानाधिकरणत्वाच्च प्रतियोगि सापेक्ष इति भावः ॥

बुद्धिकल्पितेति । (कै)

बुद्धिदेशे ऽग्रे ऽभावं दृष्ट्वा तत्र कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥ ननु लोके संहिताशब्दः पदनैरन्तर्ये एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्ये इत्यत आह

स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न । वा । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामः भावाविरामः । भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी । भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम् । अपर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते इति । तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् । वा । विराम-

---

निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्त्यनिवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थ । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य प्रायवियाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः । क्व चिद्धनानीति पाठ । भावाविरामभावित्वादिति । इह शब्दस्य स्वसंबन्धोऽभावोऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी वा । न तावत् स्वसम्बन्धी विरोधात् । नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवासत्ता युज्यते । नापि शब्दान्तरसंबन्धी । नहि घटाभावः पटस्याभावो भवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाविरामभावी

पराभवेऽपि पर्यवसितो देवदत्त इति, अवसानशब्दस्तु विराम एव प्रसिद्ध न च रेफस्यान्ततिपराभवयोः कारणत्वं सम्भवतीति नार्थं संज्ञाकरणेन

यथेति ॥ (कै)

ऐकपद्ये इति । (कै)

एकपदे इत्यर्थः ॥

भावसाधन इति । (कै)

परो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । वर्णोऽन्त्यो वावसानम् । वा । अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम् अन्त्यो वर्णो ऽवसानसंज्ञो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम् । वा । संहिता अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह प्रश्नो देवीयं संहितयाधीष्वेति । स तत्र परमसंनिकर्षमधीते । अपर आह । केनावस्यसीति । स आह । अकारेणेकारेणोकारेण वेति । एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् इति ॥

शब्द । नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः । अपर आहेति । भावविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थ । इदानीं सत्त्वशब्दयस्याप्यनुपपत्तिं प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तया विरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थ । उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति । तत्पर इति वेति । इदानीं शब्दान्तराभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते । अथवेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम् । संहितयाधीष्वेति । यथा पदनैरन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येऽपि वर्णनैरन्तर्ये । अवसानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधन करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति नार्थ संज्ञादयविधानेन तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥

तदाह । 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति' संहिताशब्दोऽपि संनिकर्षमात्रे प्रसिद्धो न पदयोरेव संनिकर्ष इति वार्तिककारो मन्यते ॥

अत्र पक्षे "खरवसानयोरि"त्यत्र बौद्धं पौर्वापर्यमाश्रणीयमिति शिवम् ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थमाह्निकम् ॥
पादोऽध्यायश्च
समाप्तः ॥

शिवम् ॥

श्रीमहाभाष्ये विद्वन्नागेशनिर्मितम् ।
भाष्यप्रदीपोद्द्योताख्यं यदा विवरनाह्वयम् ॥ १ ॥
बहुस्थले महाभाष्यं प्रदीपोऽपि क्वचित् क्वचित् ।
न सुयोजयितुं शक्यं यन्निरीक्षणमन्तरा ॥ २ ॥
तन्मूद्रणं समारब्धं टिप्पन्या विषमे सह ।
प्रथमाध्यायपर्यन्तं तस्य पूर्त्तिमनैष्यहम् ॥ ३ ॥
काशीस्थितं शिवकुमारपदाभिधान-
मार्यं प्रणम्य शिरसा वचसा हृदापि ।
तत्सूक्ति संस्मृति निरस्त समस्त शङ्कः
वङ्गेषु वासि बहुवल्लभ नामधेयः ॥ ४ ॥
सोयापराधमथवानपराधतायै-
सर्वं निवेदय इमं विबुधेष्वभीरु ।
यत् सत्यु किंचिदिह तद्गुरुभाषितं मे ।
यच्चेतरद् भवति तन्मम बालिशत्वम् ॥ ५ ॥

	Rs	
Pad n awat Fasc 1-4 @ 2/	8	0
Pa ç a Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Prakri a Pa ngala n Fasc 1 7 @ /6/ eacl	2	10
Pr th v raj Rasa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ eacl	1	14
D tto (Engl sl) Part II Fasc 1	0	12
Prak ta Laksaṇam (Text) Fasc 1	1	8
Paraçara Smṛt, Text Vol I Fasc 1 8 Vol II Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each	7	8
Paraçara Institutes of (Engl sl	0	12
Prabandl ac ntamaṇi (Englisl) Fasc 1 3 @ /12/ eacl	2	4
*Sam a Vēda Samh ta Text) Vols I Fasc 5 10; II 1-6; III 1 7; IV 1-6; V 1 8 @ /6/ each Fasc	12	6
Sankhya S t a Vṛtt (Text Fasc 1 4 @ /6/ eacl	1	8
D tto (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each	2	4
Sraddl a Kriya Kaumud Fasc 1-5	1	14
Suçruta San l ta (Eng) Fasc 1 @ /1?/	0	12
*Ta ttereya San hita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each	12	0
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each	7	2
Trantra Vart ka (Engl sh) Fasc 1-? @ /12/	1	8
Tattva C ntamaṇ (Text Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2 10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II Fasc 1 12 @ /6 each	14	4
Tattvarthad gama Sutrom Fasc 1 2	0	12
Tr kāṇda Maṇda an (Text) Fasc 1 3 @ /6/	1	2
Upan ta bl ava prapañca katl ā (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4
Uvasagadasao Text and Engl sh Fasc 1 6 @ /12/	4	8
Vallala C ar ta Fasc 1	0	6
Varaha Purana Text Fasc 1 14 @ /6/ each	5	4
Varsa Krya Kaumud Fasc 1 6 @ /6/	2	4
*Vayu Purana Text Vol I Fasc 2 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6 each	4	8
V dhano Par gata Fasc 1 5	1	14
V ṣṇu Smṛt Text Fasc 1 2 @ /6/ each	0	12
V vadaratnakara Text Fasc 1 7 @ /6 each	2	10
Vṛl an arad ya Purana Text Fa c 2 6 @ /6/	1	14
Vṛhat Svayambh Purana Fasc 1-6	2	4

Tibetan Series

Pag Sam Tl S ā Fasc 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher Phy n Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 3; Vol III Fas 1 5 @ 1/ each	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S ā (T b & Sans) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each	10	0

Arabic and Persian Series

Alamg rnamah w th Index Text Fasc 1 13 @ /6 each	4	14
Al Muqaddasi (Engl sh) Vol I Fasc 1-3 @ 12/	2	4
A n Akbar (Text Fasc 1 22 @ 1 each	22	0
D tto (Engl sh Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 5 @ 1/12/ each	29	12
Akbarnamah w th Index (Text Fasc 1 37 @ 1/ each	37	0
D tto Engl sh Vol I Fasc 1-8; Vol II Fasc 1 @ 1/ each	9	0
Arab c B bl ography by Dr A Sprenger	0	6
Badshahnamah w th Index (Text Fasc 1 19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arab c Books and Manuscr pts 1 2	2	0
Catalogue of the Pe s an Books and Manuscr pts n the L b ary of the As at c Soc ety of Bengal Fasc 1 3 @ 1 each	3	0
D ct onary of Arab c Techn cal Terms and Append x Fasc 1 21 @ 1 each	21	0
Farhang Rash d Text Fasc 1 14 @ 1/ each	14	0
F hr st Tus or Tusy s l st of Shy ah Books Text) Fasc 1 4 @ /12/ each	3	0
Futuh ush Shām of Waq d Text Fasc 1 9 @ /6/ each	3	6

Muntakhabu-t-Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6/ each ... Rs	5	10
Muntakhabu-t-Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /12/ each	12	0
Muntakhabu-l-Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Ma-asir-i-Alamgiri (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Nukhbatu-l-Fikr (Text) Fasc 1	0	6
Nizami's Khiradnamah-i-Iskandari (Text) Fasc 1-2 @ /12/ each	1	8
Riyazu-s-Salatin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-5	3	12
Tabaqat-i-Nasiri (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8
Ditto Index	1	0
Tarikh-i-Firuz Shahi of Ziyau-d-din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10
Tarikh-i-Firuzshahi of Shams-i-Siraj Afif (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1-2 @ 1/8/ each	3	0
Wis o Ramin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-8 @ /6/ each	6	6
Tuzuk-i-Jahangiri (Eng) Fasc 1 ...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1	Asiatic Researches Vols XIX and XX @ 10/ each	20	0
2	Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No ; and from 1870 to date @ /8/ per No		
3	Journal of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1866 (7) 1867 (6) 1868 (6) 1869 (8) 1870 (8) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 18[illegible] (8) 1893 (11) 1894 (8) 189[illegible] (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) *1900 (7) & 1901 (7) 1902 (9) 1903 (8) @ 1/8 per No to Members* and @ 2/ per No to Non-Members		
	N B — The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume		
4	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
	A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No *J A S B* 1878)	4	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No *J A S B* 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No *J A S B* 1875)	4	0
5	An-nal Mushtabah ...	3	0
6	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7	Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal	3	8
8	Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV @ 16/ each	32	0
9	Jawamiu-l-ilm ir riyazi 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10	Khizanatu-l-ilm	4	0
11	Mahabharata, Vols III and IV @ 20 each	40	0
12	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13	Sharaya-ool-Islam	4	0
14	Tibetan Dictionary by Csoma de Körös	10	0
15	Ditto Grammar	8	0
16	Kacmiracabdamrta, Parts I and II @ 1/8	3	0
17	A descriptive catalogue of the paintings statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C R Wilson	1	0
18	Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kasmir by M A Stein Ph.D., Jl Extra No 2 of 1899 ...	4	0

Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each ...	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra	5	0

N B — All Cheques Money Orders &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only

Books are supplied by V P P 14-9-04.